

**Національна академія наук України
Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника**

**ВИДАВНИЧИЙ РУХ В УКРАЇНІ:
СЕРЕДОВИЩА, АРТЕФАКТИ**

**ДОПОВІДІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ
II Міжнародної наукової конференції
(Львів, 29 жовтня 2021 р.)**

Львів – 2021

УДК 655.4(477)«15/20»(063)
В 42

Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доп. та повідомл. II Міжнар. наук. конф. (Львів, 29 жовт. 2021 р.) / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника; наук. ред. Л. Головата; ред.-упоряд. В. Пасічник. Львів, 2021. 256 с.

Вміщено матеріали Міжнародної наукової конференції, що відбулася за участі науковців України, Польщі, Чехії, Канади та присвячена проблематиці видавничого руху в Україні XVI – початку XXI століття. Оприлюднено результати нових досліджень стародрукованої книги (на матеріалах українських і закордонних колекцій), виконаних із застосуванням методів історико-культурного, текстологічного, філігранологічного, бібліографічного аналізу тощо. Висвітлено видавничу активність, концепції та доробок політичних партій, культурно-просвітницьких товариств, освітніх закладів, наукових інституцій, мистецьких спілок, дисидентських організацій та окремих ключових постатей. Розкрито проблеми культури видавничої діяльності і якості її продукту, взаємодії та ролі суб'єктів видавничого процесу. Проаналізовано видавничий досвід українських і закордонних бібліотек, музеїв, архівів та значення їхніх фондів як джерельної бази дослідження видавничого руху.

Науковий редактор *Лариса Головата*
Редактор-упорядник *Володимир Пасічник*
Редактор *Людмила Ільницька*
Дизайн обкладинки *Олександри Квик*

Видання виходить у межах бюджетної програми «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230)

*Рекомендовано до друку
вченою радою Львівської національної наукової бібліотеки України
імені В. Стефаника
Протокол № 3 від 2 вересня 2021 року*

ISBN 978-966-02-9707-4

© Львівська національна наукова бібліотека
України імені В. Стефаника, 2021

ІСТОРІЯ ВИДАВНИЧОГО РУХУ XVI–ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Maciej Matwijów (*Wrocław*)

Функціонування книжки рукописної на Русі Червоній в XVI–XVIII в. на прикладі зборів матеріалів життя публічного

Historykom kultury książki często umyka fakt, że po rozpowszechnieniu w XVI w. produkcji drukarskiej książka rękopiśmienna nie zniknęła całkowicie z obiegu społecznego, lecz przetrwała jeszcze kilka wieków w ograniczonym oczywiście zakresie. Dotyczy to jednego z rodzajów tych książek, w których ich twórcy rejestrowali na swój użytek, ewentualnie na zlecenie i potrzeby innych osób, materiały będące przejawem i wytworem ówczesnego życia publicznego, takie jak m.in. diariusze zgromadzeń publicznych (sejmików i in.), korespondencję publiczną dygnitarzy państwowych, mowy wygłaszane przez uczestników zgromadzeń publicznych, zarządzenia władz państwowych i samorządowych, a także pisma publicystyczne, paszkwile i satyry polityczne. Książki te, tworzone według indywidualnych potrzeb, zainteresowań i możliwości swoich twórców, prezentowały dużą różnorodność typologiczną, od zbiorów o nieuporządkowanej strukturze i przypadkowym doborze materiałów (tzw. *silva rerum* – las rzeczy), poprzez zbiory bardziej wyspecjalizowane pod względem doboru i konstrukcji zebranych materiałów (tzw. *miscellanea*), na dziełach o przemyślanej konstrukcji i precyzyjnym doborze materiałów, stanowiących swego rodzaju rękopiśmienne «wydawnictwa źródłowe». Ze względu na zasady ich tworzenia, cele przyświecające ich powstaniu i pełnione funkcje trzeba je odróżnić z jednej strony od urzędowych ksiąg wpisów (ksiąg grodzkich i ziemskich), a z drugiej strony od zwykłych archiwów prywatnych¹.

Tworzenie tego rodzaju książek – zbiorów materiałów życia publicznego znane było w całej Europie, przy czym w odróżnieniu od krajów zachodnioeuropejskich w Rzeczypospolitej i krajach Europy wschodniej tego rodzaju zbiory materiałów życia publicznego bardzo rzadko ukazywały się drukiem i pozostały niemal wyłączną domeną produkcji rękopiśmiennej. Nadaje im to dodatkowego znaczenia źródłowego, ważnego zwłaszcza w odniesieniu do materiałów nie rejestrowanych w urzędowych księgach wpisów. W odróżnieniu od innych rodzajów dzieł piśmienniczych, są one przeważnie anonimowe, co nie pozwala w wielu przypadkach na bezdyskusyjne powiązanie ich określonym terytorium i środowiskiem; czasami jedyną wskazówką ku temu stanowi ich zawartość, chociaż i to kryterium nie zawsze pozwala na miarodajną ocenę. Przyczynia się to tego także niedostateczny ciągle stan ich opracowania naukowego w bibliotekach, archiwach i muzeach w Polsce i na Ukrainie. Dlatego też niniejsze ustalenia, oparte w dużej mierze na rozpoznaniu samych rękopisów z autopsji, nie roszczą sobie prawa do wyczerpania tematu.

Pojawienie się i rozwój tego rodzaju piśmiennictwa na Rusi Czerwonej można wiązać z procesami rozwoju kultury piśmienniczej i życia politycznego (sejmiki ziemskie, konfederacje, elekcje królów) od II połowy XVI w. poczynając². Miało to swój bezpośredni

¹ Dokładniej o specyfice tego rodzaju książek rękopiśmiennych zob. M. Matwijów, *Zbiory materiałów życia publicznego jako typ książki rękopiśmiennej w czasach staropolskich (1660–1760)*, Warszawa 2020.

² Dopiero od 1572 r. rozpoczęto w aktach grodzkich lwowskich systematyczną urzędową rejestrację akt sejmikowych województwa ruskiego, zob. m.in. *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*, t. 20: *Lauda wiszeńskie 1572–1648*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909.

związek ze znaczeniem i aktywnością polityczną szlachty ziem czerwonoruskich w życiu politycznym Rzeczypospolitej – województwo ruskie wybierało łącznie na trzech sejmikach aż 14 posłów na sejmy, a województwo bełskie 4 posłów, czyli w sumie więcej niż trzy sąsiednie województwa małopolskie (krakowskie, sandomierskie i lubelskie) razem wzięte. Największą aktywnością w życiu publicznym wyróżniała się szlachta ziem przemyskiej i lwowskiej, spośród której wywodziło się też wielu wybitnych parlamentarzystów i polityków epoki, dzięki czemu sejmik generalny ziem przemyskiej, sanockiej i lwowskiej w Sądowej Wiszni uznawany był za jeden z najważniejszych w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej³. Dużą rolę odgrywało tutaj znaczenie Lwowa jako stolicy województwa i ważnego ośrodka gospodarczego i administracyjnego, co sprzyjało napływowi i rozpowszechnianiu materiałów i informacji o wydarzeniach publicznych.

Obszar ten znalazł się od XIV–XV w. pod silnymi politycznymi i kulturowymi wpływami polskimi. Znalazło to wyraz w przyjęciu na obszarze obu tych województw języka polskiego i łacińskiego jako języków urzędowych, co znalazło wyraz w prowadzeniu w tych językach urzędowej rejestracji akt w księgach grodzkich i ziemskich⁴. Z tego też względu zbiory materiałów życia publicznego spisywane były w języku polskim, tym bardziej, że powstawały one w środowiskach polskiej czy spolonizowanej tamtejszej szlachty, magnaterii i mieszczaństwa. Oczywiście istniało też adekwatne piśmiennictwo tworzone w języku ruskim, ale na podstawie dotychczasowych badań trudno stwierdzić, czy miało ono jakikolwiek związek z terytorium Rusi Czerwonej – dobór materiałów do nich wskazywałoby bowiem na powstawanie ich raczej na obszarze centralnej i wschodniej Ukrainy, zwłaszcza na obszarach znajdujących się pod panowaniem rosyjskim po 1667 r.⁵.

Liczebność tego rodzaju książek rękopiśmiennych powstałych z całą lub dużą pewnością na terytorium Rusi Czerwonej⁶, a zachowanych do czasów obecnych, można szacować dla przebadanego przeze mnie okresu 1660–1760 na około 50–55 egzemplarzy (tj. około 5% dla całego obszaru Rzeczypospolitej), z czego – co jest zrozumiałe – najwięcej pochodzi z przełomu XVII/XVIII w., kiedy piśmiennictwo tego rodzaju przeżywało w całej Rzeczypospolitej prawdziwy rozkwit. Dla całego okresu od końca XVI w. do 1772 r. liczbę powyższą można hipotetycznie podnieść o dalsze 40–50 egzemplarzy.

W ich tworzenie na Rusi Czerwonej zaangażowane były różne środowiska i grupy społeczno-zawodowe, ale ze zdecydowaną przewagą szlachty oraz pisarzy i urzędników kancelaryjnych zatrudnionych na dworach lokalnych dygnitarzy. Wśród średniej (tj. jedno- lub kilkunioskowej) szlachty spotykamy zarówno działaczy politycznych szczebla powiatowego, odgrywających niekiedy wybitną rolę na forum ogólnopaństwowym jako posłowie na sejmy, jak i osoby, które nie wyróżniały jakąkolwiek aktywnością publiczną i są skądinąd zupełnie nieznane. Do wyjątków należało tworzenie tego rodzaju dzieł bezpośrednio przez magnatów i dygnitarzy państwowych – jedynym znanym mi

³ Zob. m.in. W. Bondyra, *Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich*, Lublin 2005.

⁴ *Akta grodzkie i ziemskie...*, t. 14, Lwów 1889.

⁵ А. Бовгиря, *Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів*, Київ 2010, 248–297.

⁶ Użyto następujących skrótów nazw instytucji przechowujących rękopisy: AGAD, APP – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół: Archiwum Publiczne Potockich; BCz – Biblioteka Czartoryskich w Krakowie; BK – Biblioteka Kórnicka PAN; BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie; BPAU – Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie; BPW – Biblioteka Pawlikowskich (w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu); BUMK – Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; BUW – Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie; BZNiO – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu; CBP – Cesarska Biblioteka Publiczna w Petersburgu; LNB – Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka; ZTD – Zbiór Tarnowskich z Dzikowa (w posiadaniu prywatnym).

takim przypadkiem jest Jakub Sobieski (zm. 1646), właściciel Żółkwi, krajczy koronny, wojewoda bełski i w końcu kasztelan krakowski, ojciec króla Jana III, znany ówczesny mówca oraz zamiłowany kronikarz wydarzeń epoki.

Jeśli idzie o urzędników kancelaryjnych zatrudnionych na dworach magnackich, działalności tej podejmowali się zarówno na zlecenie swoich chlebobawców, jak i z własnej inicjatywy, korzystając z dostępu do różnego rodzaju akt publicznych, przechowywanych w prywatno-urzędowych archiwach swoich chlebobawców. Nie ulega wątpliwości, że w I połowie XVIII w. najaktywniejszą działalność na tym polu odgrywało środowisko urzędnicze skupione wokół Józefa Wandalina Mniszcha, marszałka nadwornego i wielkiego koronnego, od 1742 r. kasztelana krakowskiego, właściciela Laszek Murowanych i innych dóbr w województwie ruskim. Nie możemy mieć pewności czy wszystkie tego rodzaju rękopisy powstały na terenie tego województwa, czy raczej w Warszawie, gdzie Mniszech często przebywał z racji swoich obowiązków ministerialnych i gdzie zapewne funkcjonowała jego kancelaria marszałkowska, jednak zważywszy że Laszki Murowane stanowiły główną jego rezydencję możemy hipotetycznie wiązać ich powstanie właśnie z tym ośrodkiem. Liczbę stworzonych w jego otoczeniu i głównie z jego osobistej inicjatywy tego rodzaju rękopisów, rejestrujących głównie materiały z czasów Augusta II i początków Augusta III, można szacować na około 20 jednostek, i to często o bardzo dużej wartości dokumentacyjno-historycznej. Znacznie mniejszą rolę odgrywały w tymże samym czasie dwory Tomasza Antoniego Zamoyskiego wojewody lubelskiego w Zamościu i Stanisława Mateusza i Wacława Rzewuskich w Podhorcach.

Podobne rękopisy powstawały oczywiście też na innych dworach magnacko-dygnitarskich województwa ruskiego, jednak nie sposób powiązać ich z określoną osobą lub środowiskiem. Przykładem jest «Nieszczęsna pamiątka nieszczęścia Rzeczypospolitej za panowania [...] Jana Kazimierza in A. 1666» (BK, nr 362) zawierająca odpisy materiałów dotyczących konfederacji wojskowej i rokoszu Jerzego Lubomirskiego z lat 1661–1666. Obecność licznych akt sejmikowych wiszeńskich i cechy samego egzemplarza (użycie w oprawie pergaminu z napisem ruskim i papieru z drukiem greckim), przemawiają za powstaniem jego na terenie województwa ruskiego, a dobór materiałów za powstaniem na dworze któregoś z ówczesnych dygnitarzy tego województwa i to mającego dostęp do bogatych materiałów życia publicznego (Andrzeja Maksymiliana Fredry, kasztelana lwowskiego?), jednak nie sposób tej hipotezy dowodnie potwierdzić.

Mieszczaństwo czy duchowieństwo województwa ruskiego nie odgrywało na tym polu większej roli. Jedynym udokumentowanym przypadkiem udziału mieszczaństwa w tworzenie tego rodzaju rękopisów jest zbiór materiałów dotyczących wojny polsko-kozackiej i powstania Chmielnickiego (LNB, f. 5, nr 2346) stworzony przez Samuela Kuszewicza (zm. 1666), od 1645 r. urzędnika miejskiego we Lwowie. Domniemywać można, że podobne rękopisy mógł mieć na swoim koncie także Dominik Wilczek, rajca lwowski z końca XVII w., który trudnił się dostarczaniem informacji z pogranicza polskotureckiego na dwór królewski Jana III Sobieskiego – z nim można wiązać hipotetycznie fragmentarycznie zachowany kopiariusz listów i innych materiałów politycznych z lat 1694–1697 (BZNiO, nr 452).

Wartość dokumentacyjna tego rodzaju książek rękopiśmiennych zależała oczywiście głównie od możliwości dotarcia do ważnych materiałów życia publicznego. Premiowało to twórców działających na dworach lub w otoczeniu dygnitarzy państwowych, względnie przez osoby czynnie uczestniczące w życiu publicznym, zwłaszcza na szczeblu ogólnopanstwowym. Najlepszym przykładem tego są «Acta interregni po śmierci króla JMci Zygmunta Trzeciego [...]» Jakuba Sobieskiego (m.in. BCz, nr 363 i 364) oraz

«Acta interregni [...]» 1733–1735 stworzone w dużej części w kręgu J. W. Mniszcha. W przypadku pierwszego dzieła jego twórca był jednym z najważniejszych uczestników ówczesnych wydarzeń, m.in. jako marszałek sejmiku elekcyjnego 1632, którego diariusz, oraz diariusze sejmików konwokacyjnego 1632 r. i koronacyjnego 1633 r. w swoim dziele zamieścił. Jeszcze wyżej pod względem dokumentacyjnym należy ocenić «Acta interregni [...]» 1733–1735, nie tyle może przez unikatowość zebranych materiałów, ile ich bogactwo i bardzo reprezentatywny dobór – zebrano ich tam razem ok. 350–360, w tym diariusze trzech sejmików z 1733 r. Trzeba jednak zaznaczyć, że według wszelkiego prawdopodobieństwa tylko ich część za lata 1734–1735 została zredagowana w otoczeniu Mniszcha⁷.

Ciekawie także prezentują się w tym zakresie rękopisy tworzone przez zwykłą szlachtę, gdyż uwzględniały one materiały w jej środowisku kursujące, będące często unikatowym świadectwem lokalnego życia politycznego. Często jednak, m.in. w związku z pełnieniem przez nią funkcji posłów na sejmy, trafiały do tworzonych przez nią zbiorów także pierwszorzędne materiały dotyczące problematyki ogólnopolskiej. Takimi są zwłaszcza miscellanea spisane ok. 1570–1580 w otoczeniu Walentego Orzechowskiego (zm. 1588), sędziego ziemskiego przemyskiego, o których dziewiętnastowieczny historyk Józef Korzeniowski stwierdził, że jest to «jeden z najlepszych i najciekawszych rękopisów odnoszących się do końca panowania Zygmunta Augusta, czasów pierwszego i drugiego bezkrólestwa oraz początków [panowania] króla Stefana» (BN, nr 3081)⁸, dwie sylwy spisane przez Jana Samuela Mirza Brzezickiego szlachcica z ziemi chełmskiej, z odpisami bogatych materiałów politycznych z czasów panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana II Kazimierza (LNB, f. 4, nr 1321; BPAU, nr 1046), sylwę spisaną przez Aleksandra Jastkowskiego (zm. ok. 1690), sędziego ziemskiego przemyskiego, z mniej może licznymi ale bardzo nieraz cennymi materiałami z czasów panowania Jana II Kazimierza (diariusz sejmiku 1652 r.). Z czasów panowania Augusta III uwagę zwracają «Acta interregni» 1733–1735 i miscellanea dotyczące tego samego okresu, spisane przez Michała Stanisława Kamińskiego (1688–1770), generała majora wojsk koronnych i podczaszego halickiego (BUW, akc. 62; BUMK, nr 124). Z czasów schyłku przynależności województwa ruskiego do Rzeczypospolitej różnorodnością i bogactwem zgromadzonych materiałów wyróżniają się miscellanea z lat 1760–1767 (BK, nr 459, 462, 835; LNB, f. 4, nr 930) spisane przez Antoniego Marcina Borzysławskiego podkomorzego halickiego (zm. ok. 1782?) – liczbę zawartych tam dokumentów politycznych szacunkowo można określić na ok. 320 sztuk.

Spółeczne funkcjonowanie tego rodzaju książek rękopiśmiennych było oczywiście ograniczone. W ogromnej większości przypadków miały one charakter «ksiąg domowych», służących wyłącznie swemu twórcy i jego najbliższemu otoczeniu, względnie ich potomkom. Ale mamy też do czynienia ze zjawiskiem szerszej ich obecności w przestrzeni publicznej, poprzez ich powielanie i występowanie w dwóch i więcej egzemplarzach. Mamy z tym do czynienia w przypadku «Actorum interregni po śmierci króla JMci Zygmunta Trzeciego [...]» autorstwa J. Sobieskiego, które doczekało się już w XVII w. 5 odpisów (BCz, nr 363, 364; AGAD, APP, nr 303; ZTD, nr 19/52 oraz nieistniejący już egzemplarz z CBP, Pol.IV.F.93). W ich przypadku mamy do czynienia zapewne z powielaniem metodą «łańcuszkową», tj. rękopis od rękopisu. Jednak mamy też do czynienia (z incydentalnymi co prawda) przejawami zorganizowanej ich produkcji w celach komercyjnych (?) na użytek osób trzecich, o czym świadczy występowanie

⁷ M. Matwijów, „Acta interregnum” – rękopiśmienne zbiory materiałów dokumentujących dzieje bezkrólestwa w Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku, „Roczniki Biblioteczne”, R. 60, 2016, s. 200–202.

⁸ J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich*, Kraków 1910, s. 275.

tych samych рękopisów w dwóch i więcej egzemplarzach sporządzonych jedną ręką. Przypadki te pochodzą według wszelkiego prawdopodobieństwa ze środowisk urzędników kancelaryjnych Mniszchów w Laszkach Murowanych i Rzewuskich w Podhorcach. Tak więc ręką jednego i tego samego pisarza pracującego u J. W. Mniszcha sporządzone zostały dwa egzemplarze «*Actorum interregni*» lat 1733–1735 (BZNiO, nr 3577, 3578, 6611), z osobą któregoś z pisarzy podhoreckich m.in. dwa egzemplarze kopiariuszy akt i korespondencji hetmana Stanisława Mateusza Rzewuskiego (BCz, nr, 562; BZNiO, BPW, nr 210)⁹.

Podsumowując, рękopisy tego rodzaju tworzone na obszarze Rusi Czerwonej nie odbiegały formą i zawartością od рękopisów tworzonych na innych obszarach wielonarodowościowej Rzeczypospolitej. Należy je jednak uznać za ważną część kultury piśmienniczej ówczesnego społeczeństwa, mało znaną i często pomijaną w dotychczasowych opracowaniach naukowych, dlatego wartą przypomnienia.

⁹ M. Matwijów, *Zbiory materialów...*, s. 177, 286.

Микола Ільків-Свидницький (*Львів*)

**«*Silvarum libri*» Публія Папінія Стація як книжковий артефакт
пізнього Відродження (на матеріалі НБ ЛНУ ім. І. Франка)**

Догуманістична традиція Стація

Публій Папіній Стацій (бл. 45–96) – римський поет з Неаполя, який залишив після себе значну літературну спадщину. До нашого часу дійшли лише три твори: «Фіваїда» (*Thebais/Thebaidos*) – міфічний епос в 12 книгах; «Ахілеїда» (*Achilleis/Achilleidos*) – незавершена міфологічна поема в двох книгах; «Сільви» (*Silvae*) – 32 твори в чотирьох книгах, написані за різних обставин і нагоди¹. Твори Стація були популярними в античності та середньовіччі. Їх переписували, і вони зберігались у найбільших монастирських бібліотеках доби каролінгського ренесансу, зокрема Санкт-Галлен, Корбі, а також в особистій бібліотеці Карла Великого².

У XI і XII століттях спостерігається нова хвиля студіювання класичних авторів. Твори Стація поряд з іншими античними авторами вважались одним із зразків чистої латинської мови. Аббон із Флері зараховував його до обов'язкової шкільної лектури, без читання якої годі досягнути значення Книги Буття і Книги Пророків³. У школах при кафедральних капітулах від Італії до Польщі активно коментували Вергілія, Овідія, Ювенала, Горация, Лукана, Салюстія, а також Стація⁴. Хроніст Гільєльмо з Апулеї (*Guglielmus Apuliensis*) у своїх творах також виказував добру обізнаність з його спадщиною⁵. Цей короткий і, безперечно, вибірковий огляд культурного

¹ Rychlewska L. *Statius, Publius Papinius. Słownik pisarzy antycznych* / pod red. A. Świderkówny. Warszawa, 1982. S. 433–434.

² McKitterick R. *Królestwa Karolingów. Władza–konflikty–kultura, 751–987* / tłumaczyli B. Hlebowicz, M. Wilk. Warszawa, 2013. S. 189, 234, 237.

³ Дюбі Ж. *Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980–1420 pp.* / пер. з фр. Г. Філіпчук та З. Борисюк. Київ, 2003. С. 26.

⁴ Delumeau J. *Cywilizacja Odrodzenia* / Przełożyła E. Bąkowska. Warszawa, 1987. S. 84; Rokosz M. *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska w orbicie jej wpływów*. Wrocław, 1982. S. 14–15.

⁵ Burckhardt J. *Kultura Odrodzenia we Włoszech. Próba ujęcia* / Przełożyła M. Kreczowska. Warszawa, 1965. S. 97.

тривання Стація в греко-римській культурі різних віків і поколінь був би вкрай неповний без постаті Данте, котрий цінував його творчість на рівні з Вергілієм⁶.

Гуманістична традиція Стація

Перший гуманіст Франческо Петрарка активно читав⁷ і використовував тексти Стація у своїй творчості, називаючи його «блискучим поетом» та цитуючи уривки з «Фіваїди»⁸. Справу Петрарки продовжили інші покоління гуманістів. Поджо Браччоліні віднайшов і доповнив низку античних авторів, з-поміж яких і Стація⁹. Згодом Стацій увійшов до видавничого репертуару Альда Мануція Старшого (1449/1450–1515), «видавця і друкаря, яких небагато було на світі»¹⁰. На зорі XVI століття Альд Мануцій вже був відомий своїми проєктами видання грецьких класиків і славетним «Сном Поліфіла»¹¹. Друки Альда та його нащадків (альдини) вирізнялися якістю підготовки текстів до друку: 1) запровадженням наукового редагування; 2) винаходом і використанням грецького та латинського курсивних шрифтів; 3) запровадженням до широкого вжитку зручного кишенькового формату «in octavo» (8°). Видавнича марка Альда – дельфін, який оповиває якір, стала ознакою впізнаваності його друків і символізувала ретельний стиль праці славетного друкаря.

Видання творів Стація 1502 року є найдавнішою за хронологією альдиною в колекції стародруків Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка (НБ ЛНУ). Це видання належить до комплексу так званої «портативної бібліотеки» Альда¹². Він замислив видати колекцію найкращих праць давніх авторів і став першим, хто налагодив серійний друк книг малого формату за доступною ціною.

Видавничі (друкарські) особливості видання

Назва і зміст. Перший титульний аркуш інформує читача лише про невелику частину запропонованої книги: «Орфографія і всі грецькі словесні звороти в Стація...». Розділ містить філологічний розбір лексики Стація, що демонструє скрупульозну редакторську роботу. Другий титул фактично є переліком творів Стація у виданні: «Сільви в п'яти книгах, Фіваїда в дванадцяти книгах, Ахіллєїда в двох».

Специфіка видавничого процесу, коло співпрацівників та ідейних натхненників публікації відображені в передмовах (листах). Перша – адресована Маркові Музуру (бл. 1470–1517) – грекові, уродженцю Крита. Він відомий як грецький вчений, видавець та один із найвидатніших філологів Відродження, що мав великий авторитет серед італійських учених і любителів античності¹³. Музур був учнем Іоанна Ласкаріса та головним редактором грецьких текстів Альда¹⁴. Зокрема, він

6 Rychlewska L. Statius, Publius Papinius..., s. 434.

7 Брагина Л. М. Итальянский гуманизм. Этические учения XIV–XV вв. Москва, 1977. С. 80.

8 Петрарка Ф. Эстетические фрагменты / пер., вступ. ст. и прим. В. Библихина. Москва, 1982. С. 42, 45.

9 Burckhardt J. Kultura Odrodzenia we Włoszech..., s. 104.

10 Ibidem, s. 104.

11 Ільків-Свидницький М. «In aedibus Aldi»: сторінки і сюжети з книговидавничої діяльності Альда Мануція та його спадкоємців. *Вісник Львівського університету*. Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології». Львів, 2015. Вип. 10. С. 6.

12 Вираз «the portable library» належить книгознавцю Джорджу Флетчеру, див.: Fletcher G. H. In Praise of Aldus Manutius. A quincenatary exhibition. New York, 1995. P. 49.

13 Фонкич Б. Л. О рукописной основе текста альдовского издания трагедий Софокла. Византийский Временник. Москва, 1964. Т. XXIV. С. 119. Про М. Музура, зокрема, див.: Pontani Filippomaria. Musurus' Creed. *Greek, Roman and Byzantine Studies*. Chicago. 2002/3. Vol. 43. Nr. 3. P. 175–213.

14 Barker N. Aldus Manutius and the development of Greek script and type in the XVth century. 2nd ed. New York, 1992. P. 16.

підготував для Альда перші видання творів Арістофана, Евріпіда, Павсанія, Софокла та, зрештою, і Стація. У передмові видавець характеризує орфографію грецьких слів і зворотів, прямо називаючи автора цієї частини – «sub tuo nomine Musure eruditissimo publicatus». Альд говорить про Музура як про свого співпрацівника в численних видавничих справах. Друкар згадує й інших колег-гуманістів свого покоління поза межами Італії, зокрема англійців Вільяма Гроцина (бл. 1446–1519) і Томаса Лінакра (бл. 1460–1524) чи грека Димитрія Халкондила (1423–1511), який навчав їх грецької мови у Флоренції.

Структура книжкового блоку. Колофони. Структура та склад за зошитами: перший титульний аркуш (a1r), передмова (лист) Альда до Марка Музура (a1v–a2r), орфографія (a2v–e4v), звернення Альда до читача (e5r–e7v), видавнича марка Альда (e8r), порожній аркуш (e8v), другий титульний аркуш (2a1r), передмова Альда до Джованні Понтано (2a1v), «Сільви» (2a2r–i7v), порожній аркуш (2i8), «Фіваїда» (2k1r–G3v), реєстр і перший колофон із застереженнями друкаря (G4r), порожній аркуш (G4v), «Ахіллеїда» (2A1r–2C3v), другий колофон із застереженням (2C4r), порожній аркуш (2C4v).

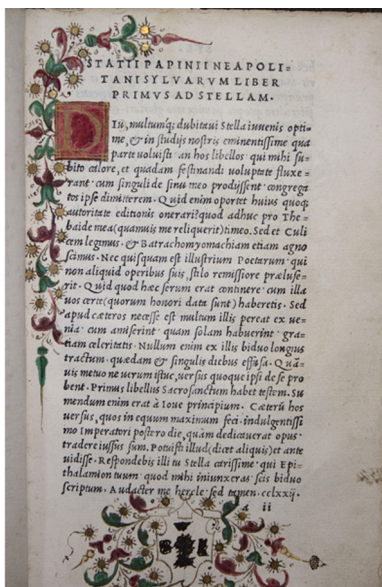
У виданні є два колофони: 1) mense Avgvsto M. DII (арк. G4); 2) VENETIIS, in Academia Aldi Ro[mani]. Mense Nouembri M.DII (арк. C4). У колофонах є застереження друкаря проти незаконного передруку. Із другого колофону довідуємося, що книга видана «в Академії Альда Римлянина». Ще одна згадка про Академію вміщена в першій передмові Альда до Музура (арк. a1v). Академія Альда чи «Нова Академія» (Neacademia, Academia di Aldo) – це науковий гурток елліністів, до якого входили близько 30 вчених. Біля витоків «Нової Академії» стояв Альд із Сципіоном Картеромахом та Іоанном Григорулосом¹⁵.

Шрифти й композиційне оформлення. Розмір аркуша книжкового блоку 158 × 102 мм., а дзеркало набору становить 127(120) × 65 мм. Кількість рядків на аркуші – 30+2. Всі прижиттєві видання друкували шрифтами, які виготовив Франческо Гріффо (1450–1518). Для оформлення титульних аркушів, заголовків, рубрик, частково колофонів Альд використовував антикву. Перший титульний аркуш набраний у формі оберненої трапеції без пробілів між рядками посередині аркуша. Альд умістив застережну формулу до недобросовісних колег і конкурентів на видавничому ринку: NE quis hoc impune que at imprimere CAVTVM EST. Основний текст творів Стація надрукований елегантним гуманістичним курсивом – італікою (79–84 мм). У нашому випадку застосований різновид італіки означають сиглою П=80. Грецькі тексти в частині орфографії набрані четвертим типом грецького шрифту Gk4 = 80 мм. Це найменший курсивний грецький шрифт, що виготовив Франческо Гріффо за зразком почерку самого Альда¹⁶.

Декоративні особливості книжкового блоку та оправи. Альд Мануцій унікав оздобних елементів у своїй книговидавничій продукції, намагаючись спростити та зуніфікувати вигляд друкованих текстів. На місці сигнальних початкових літер – два декоровані ініціали: ініціал Q синього кольору (арк. av) і D, виписаний порошковим золотом і обрамлений у темно-рожевий квадрат (арк. a2a). Його органічно доповнює флористичний бордюр з лівого боку; внизу аркуша – монограма у стилізованому картуші з рослинним орнаментом.

¹⁵ Łempicki S. Manucjusze weneccy a Polska (karta z dziejów humanizmu w Polsce). Lwów, 1926. S. 7.

¹⁶ The Aldine Press. Catalogue of the Ahmanson-Murphy Collection of books by or relating to the Press in the Library of the University of California. Los Angeles, Berkeley, 2001. P. 23.

Іл. 1. Ініціал D з флоратурою і стилізованим гербовим екслібрисом.

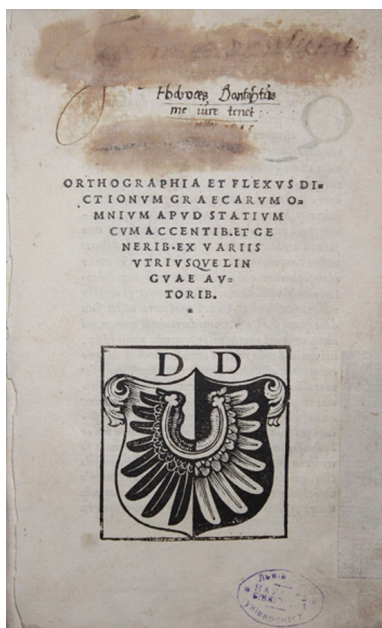
Оправа альдини є зразком інтролігаторського мистецтва XVI століття. В науковій літературі цей тип називають «альдинським». Кришки оправи зроблені з картону, поволочені чорною телячою шкірою з орнаментальним тисненням у вигляді подвійної лінійної рамки прямокутної форми (одна в одній). Декор із мавританськими мотивами розміщено у внутрішній рамці: композиція з трьома тисненими золотом ромбовидними медальйонами, листям плюща у внутрішніх кутах. Корінець книги поділений на три секції. У верхній – напис золотом: STATIVS. ALDI. 1502. Дві нижні секції – з ромбовидним декором. Стель тиснення корінця повторено на обрізі книжкового блоку з позолотою.

Іл. 2. Корінець і верхня кришка «альдинівської» оправи.

Рукописні нотатки. У книзі трапляються підкреслення окремих слів і виразів. На приклеєному аркуші нижньої кришки оправи текст кінця XVI століття латинською мовою: *Spes mea Christus erit semper fidissima rebus. Qui fuit in dubii, anchoratuta meis. Quicquid erit tandem mea spes est unica Christ[us]. Huic uiuo huic moriar coeteru curo nihil.* Припускаю, що автором цих нотаток був другий власник пам'ятки.

Провенієнції. До найприкметніших належать автографи та два екслібриси першого власника Яна Дантишка (Ioannes/Iohannes Dantiscus, 1485–1548). Це одна із найяскравіших постатей польського та європейського Ренесансу першої половини XVI століття. За заслуги у дипломатичній службі отримав від імператора шляхетство, титул доктора обох прав, гідність підкоморія та лавровий поетичний вінок. Упродовж 1537–1548 рр. був єпископом Вармінським¹⁷. Свою книгозбірню Дантишек маркував власницьким записом Io[annes] Dantiscus, двома екслібрисами і суперекслібрисом¹⁸. Перша власницька нотатка вміщена вгорі на другому форзацному аркуші: Io[annes] Dantisc[us]. Друга – у верхній частині титульного аркуша. Запис витравлений, однак ім'я Ioannes Dantiscus вдається прочитати. Третя нотатка – між двома рядками другої: Ebdroceus Banta hta's me iure tenet. [Витравлено] 1585. Цей запис є хронологічно першим, але його спеціально сфальсифікував наступний власник, додавши додаткові штрихи, вертикалі та заокруглення до імені «Ioannes Dantiscus», яке перетворилося на чудернацьке ім'я і незрозумілий вираз із фальшивою датою, оскільки до нуля було додано додаткову петлю¹⁹. Запис має читатися так: *Ioannes Dantiscus me iure tenet [Venetii?] 1505*. Саме цього року Ян Дантишек одержав від польського короля фінансування на подорож до Італії, потрапив до Венеції і набув друк Стація.

Іл. 3. Друга та третя власницькі нотатки Яна Дантишка і другий варіант його малого гербового екслібриса.

¹⁷ Garwoliński T. «Wspólne dziedzictwo»: ekslibrisy i inne znaki własnościowe ze zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej «Hosianum» w Olsztynie. Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych. 2014. Nr. 1 (38). S. 36.

¹⁸ Зокрема, див.: Sipaylo M. Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu w Warszawie. Warszawa, 1988. S. 46, tabl. 6; Wagner A. Supralibros in Polen in der Zeit vom 15. bis zur ersten Hälfte 17. Jahrhunderts im Lichte neuester Forschungen. Einband Forschung. Berlin. April 2014. Hf. 34. S. 59, Abb. 9.

¹⁹ У своїй публікації 2015 р. я залишив під знаком запитання буквальне прочитання цього запису, див.: Ільків-Свидницький М. «In aedibus Aldi»..., с. 13.

В альдині є два відбитки меншого екслібриса Дантишка (48 × 50 мм.): на титульному аркуші під заголовком із ініціальними літерами «D D» («Devotus Dantiscus»/«Doctor Dantiscus») та з ініціалами «I D» відтиснутий наприкінці першої передмови Альда. Обидва варіанти походять з краківської друкарні Ієроніма Вітора та датуються 1516–1529 роками. Рукописні нотатки на останньому форзацному аркуші можна ідентифікувати з особою другого власника. У XVIII столітті власником альдини був філолог і письменник Йоганн Христіан Вернсдорф (1723–1793), в останній чверті XIX століття – граф Юзеф Саба Козебродський (1870–1935), а від 1938 р. зберігається у фонді Бібліотеки Львівського університету.

Наталія Бондар (Київ), Юлія Шустова (Москва)

Оправи Острозької Біблії 1581 року й рукописів Іоанна Златоуста в контексті дослідження палітурної справи останніх десятиліть XVI століття

У контексті дослідження примірників Острозької Біблії 1581 року й виділення серед них таких, що гіпотетично могли бути в користуванні у князя Василя Костянтина Острозького, друкаря Івана Федорова або книжників Острозького гуртка, привертає увагу своєю датованою оправою один примірник зі збірки Російської державної бібліотеки¹ (РДБ). Ідентифікацію походження з Острога оправа примірника Біблії 1581 року (інв. № 1449) набула через уміщений на її нижній кришці овальний середник (72 × 54 мм) з датованим девізом на зовнішньому контурі – «Dominus Illuminatio mea 1581», який в українському перекладі звучить як «Господь мій, Світло моє» і є початком одного з псалмів (ПС:26.1). Цікаво, що так само звучить мотто Оксфордського університету, проте пов'язувати походження середника з англійськими інтролігаторами напевно не варто. В середнику вміщене зображення ангела з крилами (архангела?), який стоїть на сфері, піднявши руки до Господа / Світла.

Дошки оправи мають розмір 335 × 215 мм. Верхню кришку Біблії оздоблено активним тисненням у вигляді рамок із двох басм-смужок різної ширини, віньєток з рослинними мотивами, у тому числі із зображеннями королівської лілії і зірок та прямокутного середника із зображенням Розп'яття та фігур передстоячих Богоматері й Іоанна Богослова на тлі масивних архітектурних споруд (81 × 50 мм). Віньєтки мають вигляд букетів, лілій, квіток, розеток, зірок. Угорі на кришці в'язу відтиснено словесник «БИБЛІА СЛОВЕНЬСКА». Тут таки – на верхній кришці під середником – розміщено монограму або шрифтовий суперекслібрис «M.C.» в орнаментованому прямокутнику з кількох віньєток², інший варіант тих самих двох літер відтиснено на полі середника на нижній кришці. Тиснення обох кришок

¹ Немировский Е. Л., Емельянова Е. А. Книги кирилловской печати: 1551–1600: каталог. Москва: Пашков дом, 2009. С. 128–129, № 96.8.

² Зображення верхньої кришки оправи публікувалося багато разів, однак без зазначення конкретного примірника, наприклад: Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. Львів: Вища школа, 1974. С. 34; Ульяновський В. І. Василь Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ: Видавничий дім «Простір», 2012. С. 834.

виконане золотом, оправа виготовлена із дощок, обтягнених коричневою шкірою. Корінець розділений чотирма бинтами, між ними відтиснуто віньетки.

На обох кришках розміщені по чотири фігурні металеві накладки-наріжники з жуковинами, прибиті трьома цвяшками – по два з випуклими круглими голівками зверху, і по одному із плоскими голівками на нижніх зрізах кришок. Оправа мала дві застібки, але збереглися тільки литі орнаментальні шпильки на верхній кришці. Від застібок залишилися невеликі шкіряні фрагменти. Кріплення застібок на нижній кришці реставрували у ХІХ столітті тонкими металевими з чеканкою пластинами, які також частково втрачені. Поновлювали і корінець, який було підклеєно шкіряними смугами у верхній і нижній частинах. Обріз книги – золотий із тисненням (золото досить сильно обсіпалося).

Біблія має широкі необрізані береги. Розміри її аркуша становлять 310 × 202 мм. Припалітурні аркуші тонші за папір книжки. Форзацні аркуші – без філіграні і зараз відірвані від блоку, нахзацні – мають дві давні філіграні Єліта та Новіна. Обидва види паперу, використані при друці Острозької Біблії³, активно побутовували на українських теренах. Філігрань Новіна дуже подібна за малюнком до паперу Біблії, розміри знаку 55 × 24 мм, філігрань має вигляд невеликого видовженого картуша з гербом, зверху з короною. Близькі знаки за альбомом Едмундаса Лауцявічюса датовані 1568–1583 роками⁴.

Друга з виявлених філіграней – Єліта, має вигляд фігурного картуша під короною з розмірами зображення 68 × 50 мм. Папір зі знаком Єліта в Біблії 1581 року належить до рідкісних видів, трапляється рідко, а зображення знаків мають інший малюнок. Не ідентичний, але дуже подібний знак Єліта у фігурному картуші використано в пізніших острозьких виданнях, зокрема у «Книзі о постництві» Василя Великого 1594 року⁵. Виявлений на форзацному папері знак найбільше відповідає зафіксованому в альбомі Ореста Мацюка⁶ й датується 1598 роком.

Обидві філіграні свідчать, що форзаци виготовлено з паперу трохи пізнішого часу порівняно з представленим у тиражі острозької Біблії, тож аркуші не є охоронними, а додані при оправленні примірника. Провенієнції, що уточнювали б давнє острозьке виготовлення цієї оправи, у примірнику відсутні. Запис про те, що книгу у 1635 році купив Григорій Феодорович⁷, не надає конкретних відомостей з історії її побутування. У ХVІІ столітті книга перебувала на теренах Росії, про що свідчить запис російським скорописом на форзацному аркуші. Згодом примірник опинився у збірці Рогозького кладовища, можливо, саме там старообрядці поновили давню оправу.

Перегляд інших примірників Біблії 1581 року та інших острозьких видань різних збірок не виявив оправ з ідентичними елементами тиснення. Хіба що можна вказати на загальні спільні риси цього й інших окладів кириличних стародруків та рукописів. У спеціальній літературі не вдалося знайти і відомостей щодо обох середників. Проте нашу увагу привернули схожі оправи кількох рукописних кодексів того

³ Бондар Н. П. Філіграні острозької Біблії 1581 р. як унікальне джерело дослідження паперового ринку Краківського воєводства. *Nihil sine litteris scripta in honorem Professoris Venceslai Walecki / pod red. T. Nactulczika i S. Siess-Krzyszczkowskiego*. Kraków, 2017. S. 90, 94, 98, іл., с. 108, № 13, с. 109, № 22, 27, 31.

⁴ Laucevicius E. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: atlasas* Vilnius: Mitnis, 1967. № 1113–1115, P. 173; Laucevicius E. *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* Vilnius: Mitnis, 1967. P. 190.

⁵ Бондар Н. П. Філіграні примірників «Книги о постництві» Василя Великого 1594 р. острозького друку як джерело для дослідження діяльності Острозького видавничого осередку. *Острозька давнина: наук. зб. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2013. Вип. 2. С. 104 (№ 18), 108.*

⁶ Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях: ХVІ–початок ХХ століття. Київ, 1974. № 128, С. 112.

⁷ Немировский Е. Л., Емельянова Е. А. *Книги кирилловской печати...*, с. 128.

самого часу та тієї палітурної майстерні. Йдеться про три рукописи творів Йоанна Златоуста, в оздобленні яких використано такі самі середники (один – із девізом та датою) та орнаментальні віньєтки, – мова про «Бесіди» Йоанна Златоуста зі збірок Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника⁸ (ЛННБ України ім. В. Стефаника) та Національного музею мистецтв Румунії (Бухарест)⁹. У публікації Костянтина Єрусалимського відзначено збіги оправ двох рукописів подібного змісту¹⁰, однак без зазначення ідентичності ще й оправи Острозької Біблії.

У збірці відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника представлені два томи «Бесід» Йоанна Златоуста відповідно на Євангелія від Матвія (АСП-3)¹¹ та Іоанна (АСП-82)¹² в оправах із тисненням, подібним до примірника Острозької Біблії РДБ: використано ті самі два середники, на верхній кришці – прямокутний із Розп'яттям, на нижній – овальний з ангелом, проте вони не приклеєні окремо на кришки, а відтиснені разом з іншими елементами на цілісному полотні шкіри. Верхня кришка оздоблена рамками із накаток і смужками, одна – з накаток із малюнком, який називають «султанами», інша – зі святими в овальних медальйонах. Цих видів тиснення в оправі Біблії немає. Внутрішнє поле верхньої кришки обрамлене чотирма наріжниками з орнаментом у вигляді плетінки, використано такі самі елементи тиснення – букети, лілії та зірки, як і на оправі Острозької Біблії 1581 року. Зверху над середником відтиснуті словесники з назвами «БЕСѢДА МАТФЕЄВА АА» та ««БЕСѢДА ІОАННОВА ВА», характер тиснення зовсім інший порівняно з оправою Біблії. Відмінні й філіграні обох рукописних кодексів: у першому томі – це папір герб Бауцена (Будицина), датований за альбомом Александру Мареша 1576–1581 років¹³, у другому – це папір Кабан, укладачі каталогу з посиланням на філіграні альбому Шарля Бріке датують його 1576–1581 роком¹⁴.

Обидві кришки прикрашені металевими накладними наріжниками, схожими на ті самі елементи попереднього примірника, однак іншими: на верхній кришці зберігся один, на нижній – три. Тиснення на нижній кришці так само має вигляд рамки з кількох накаток із «султанами» і зображеннями апостолів у медальйонах з підписами. У примірнику збереглися лише залишки від двох тонких застібок і сліди круглих прибитих жуковин, які втрачено. В обох частинах є однакові записи 1617 року скорописом про вклад книг інокіні Євгенії Васильковської до храму Успіння Богородиці Унівського монастиря за відпущення гріхів рідних, напевно, чоловіка Василя Васильковського і їхніх дітей¹⁵. Обидва ці томи становлять один комплект.

Подібну за оформленням оправу має примірник «Бесід на Євангеліє від Іоанна» Йоанна Златоуста з фондів Національного музею мистецтв Румунії у Бухаресті¹⁶,

⁸ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Каталог. Т. 1: XI–XVI ст. / ред. Л. В. Головата, М. М. Кольбук. Львів, 2007. С. 95–97, № 88–89, іл. 13; Єрусалимський К. Ю. На службі короля і Речі Посполитої. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2018. С. 685–686.

⁹ Єрусалимський К. Ю. На службі короля..., с. 685–686; Catalogul manuscriselor slavo-romane din Republica Socialistă Romania. Vol. III: Catalogul manuscriselor slavoromane din București / E. Lința, L. Djamo-Diaconiță, O. Stoicovici. București, 1981. P. 63–77.

¹⁰ Єрусалимський К. Ю. На службі короля..., с. 685–686.

¹¹ Кириличні рукописні книги..., с. 95–96, № 88, іл. 13.

¹² Там само, с. 96–97, № 89.

¹³ Там само, с. 95.

¹⁴ Там само, с. 96.

¹⁵ Там само. С. 95–96, № 88, іл. 13.

¹⁶ За детальну інформацію про оправу цього рукопису і особливості його тиснення висловлюємо вдячність Кармен Танасойо та Костянтину Єрусалимському.

особливості якої ми дослідили за публікаціями та фото. Рукопис має такі самі середники на обох кришках, ідентичні віньетки у вигляді лілій кількох розмірів, накаток із «султанів» та медальйонів із зображеннями святих. Попри спорідненість елементів цього і попередніх примірників, їхнє розташування відрізняється. На верхній кришці розміщено словесник «БЕСѢДЫ». Філіграні паперу кодексу не схожі з двома попередніми та форзацами Острозької Біблії: це герб Брига (Бжега), що його датування в дослідженнях румунських і російських істориків паперу охоплює доволі значний період – 1566–1601 роки, але ближче до останніх десятиліть XVI століття¹⁷.

Примірник походить зі збірки Сучевницького монастиря (Румунія). Цей православний монастир заснували брати Могили у 1581–1586 роках як родову усипальницю Молдовських господарів¹⁸. Тут у 1607 році були поховані батько київського митрополита Петра – Симеон Могила, а в 1622-му – його матір Маргіта. Єпископом, згодом митрополитом Молдавії був брат Єремії та Симеона – Георгій Могила, який періодично жив у Сучевіці, у 1608–1609 роках пішов сюди на покій та помер. Монастир здавна був відомий своїми коштовними вкладами, скрипторієм та багатою бібліотекою. Цікаво, що Ярослав Ісаєвич, за словами співробітників Національного музею мистецтв Румунії, коли переглядав цей рукопис, визначив його походження як львівське¹⁹.

Ще одну оправу з латинським девізом та датою – 1581 рік, схожу на примірник Острозької Біблії 1581 року з фондів РДБ та рукописи Златоуста зі Львова та Бухареста, має, судячи з публікації Івана Огієнка²⁰, й рукописний Крехівський Апостол. На відміну від чотирьох попередніх згаданих пам'яток, уявлення про оправу рукопису ми маємо тільки зі словесних описів. Зараз Крехівський Апостол зберігається у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаника, проте в каталозі рукописів збірки особливості його оправи описані недокладно²¹. Цей рукописний кодекс відомий перекладом тексту українською мовою, виконаним, як вважається, в протестантському середовищі, тим цікавішим збіг його оправи з Острозькою Біблією і творами Златоуста. Кодекс написаний на папері з філігранню Кабан, що датується приблизно 1575–1583 роками. Примірник містить запис першої половини XVII століття про належність Крехівському монастирю.

Отже, візуальне вивчення примірників давніх книжних пам'яток *de visu* й за світлинами та аналіз інформації в опублікованих працях дали змогу виявити щонайменше п'ять книг в однакових оправах з коричневої шкіри з використанням однакових, доволі оригінальних елементів тиснення, що однозначно вказують на одну інтролігаторську майстерню або ж одного майстра-палітурника. Всі ці пам'ятки за подібними елементами оформлення оправ раніше в дослідженнях не об'єднувались, проте вказують на спільне місце їхнього раннього побутування, не випадково позначене 1581 роком, і потребують подальшого вивчення. Провенієнції примірників неспроможні чітко окреслити осередок, де були виготовлені ці оправи. Євгеній Немировський зробив припущення про виготовлення оправи в рік видання Біблії в Острозі²², але доказів своєї версії не навів.

На оправах є тиснення у вигляді монограми «СМ». Не зовсім зрозуміло, що, власне, маркують оправи – палітурний осередок чи давню книгозбірню, наприклад

¹⁷ Ерусалимский К. Ю. На службе короля..., с. 686.

¹⁸ Cazacu M. Pierre Mohyla et la Roumanie. *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. № VIII. P. 195, 207.

¹⁹ Ерусалимский К. Ю. На службе короля..., с. 685–686.

²⁰ Огієнко І. І. Українська літературна мова і Крехівський Апостол 1560-х р.: літературно-лінгвістична монографія. Варшава: Друкарня Синодальня, 1930. Т. 1. С. 155–156.

²¹ Кириличні рукописні книги....с. 76–78, № 72, іл. 12.

²² Немировский Е. Л., Емельянова Е. А. Книги кирилловской печати..., с. 128.

монастирську, або ж монограма є шрифтовим екслібрисом заможного вкладника-донатора. Аналогів цього книжкового знаку в спеціальній літературі нам не трапилося. Зважаючи, що примірник з Бухареста перебував у збірці Сучевецького монастиря, вірогідною є версія розшифровки монограми як його літерного суперекслібриса. Не можна виключати й пов'язаність книг із монастирськими збірками Унівського або Крехівського чернечих осередків. Також доречно припустити, що ці літери могли позначати належність книг до бібліотеки Симеона Могили, під протекторатом якого перебував Сучевецький монастир.

Леонід Тимошенко (Дрогобич)

Руський видавничий рух у Львові й Вільні в добу Берестейської унії: порівняльна характеристика

Актуалізація в окремій узагальнювальній праці руського книговидавання у Вільні в XVI–першій третині XVII століття¹ мимоволі спонукає до порівняльної характеристики цього явища в столиці Великого Князівства Литовського (ВКЛ) з іншими видавничими центрами, передовсім – на українських землях. Як відомо, крім Острога, значним осередком книгодрукування був саме Львів, де 1574 року були надруковані дві книги Івана Федорова – «Апостол» і «Азбука». Зрозуміло, що пріоритет Вільна, де в 1523 і 1525 роках вийшли перші на території ВКЛ кириличні видання Франциска Скорини («Малая подорожная книжка» і «Апостол»), не підлягає жодному сумніву.

Після видань Скорини у віленському книгодрукуванні русинів тривала велика перерва, яка закінчилася на початку 70-х років XVI століття, а саме – коли 1572 року брати Зарецькі видали «Часовник» (пам'ятка датується тепер у проміжку між 1568–1572 роками). Наступні віленські видання вийшли у 1575–1576 роках: «Євангеліє» Петра Мстиславця (1575, брати Зарецькі); «Часовник» П. Мстиславця (друкарня Мамоничів, 1574/1575); «Псалтир» П. Мстиславця (друкарня Мамоничів, 1576). Можна стверджувати, що книговидавання у Вільні і Львові в першій половині 1570-х років активізувалося майже синхронно. Однак репертуар кириличних видань був ще досить бідним.

Подальші видання у Вільні вийшли друком вже на початку 80-х років: «Євангеліє учительне» і «Октоїх» (друкар Василь Гарабурда, 1582), «Служебник» (друкарня Мамоничів, 1583). Тематичний репертуар віленських видань надалі дуже розвинувся: тут друкувалися послання східних патріархів та екзархів, збірники повчань, катехізиси, граматики (наприклад Псевдо-Дамаскина), «Діалектика» Йоанна Спангенберга, «Пандекти» Никона Черногорця, «О крестном знамении» Максима Грека, анонімна «Книга о вере», «Діалог» Мелетія Пігаса, блискучі полемічні пам'ятки. Безсумнівно, їх видання є переконливим свідченням формування нової релігійної культури. У Вільні дійшло й до опублікування книг, підготованих в Острозі (наприклад, «Ключа царства небесного» Герасима Смотрицького, ставленої ієрейської грамоти Кирила Терлецького, грамоти Сигізмунда III на проїзд патріарха Єремії II Траноса) та ін. Монополістом віленського кириличного книговидавання тривалий час була друкарня братів Мамоничів.

У Львові ж після перших видань Івана Федорова друкування руських книг надовго завмерло. Воно відродилося у 90-х роках XVI століття як братське, однак перші для цього періоду видання пов'язуються із львівською місією митрополита Михайла Рагози у січні 1591 року². Відтак були видані грамоти патріарха Єремії II Траноса і самого митрополита Рагози, грамика «Аделфотис» і «Просфонима» (всі три видання датовані впродовж вузького часового відтинку: кінцем січня – початком лютого 1591 року). Через два роки братська друкарня надрукувала твір александрійського патріарха Мелетія Пігаса «О христіанском благочестіи к іудеом ответ». На зламі століть львівські братчики видали ще одну митрополичу грамоту. Після цього у львівському книговидаванні знову наступила велика перерва³. Отже,

¹ Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна. Контекст доби. Осередки. Література та книжність (XVI – перша третина XVII ст.). Дрогобич: Коло, 2020. 796 с.

² Див.: Ісаєвич Я. Українське книговидавання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 139–147.

³ Див.: Ісаєвич Я. Українське книговидавання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 139–147.

репертуар руської книги тут також розширився, а «Просфонима», що започаткувала руську драму, вважається шедевральною виданням.

Львівське книговидання відновилося лише 1608 року, коли братство надрукувало свою власну «грамоту», «Псалтир» і «Часослов». Цікавими і вкрай потрібними були видання творів Йоана Золотоустого (1609, 1614), «Часослова» (1609), «Букваря» (1611), «Псалтиря» (1615), книги документального змісту «Собор в богоспасаемом граде Вильни бывший» (1614). До оригінальних творів слід зарахувати видання «Плач або лямент» на смерть єпископа Григорія Желиборського (1615), панегірик Костянтину Острозькому «Харестеріон» (1615), вірші на Різдво Памва Беринди (1616).

Надалі – знову перерва, яка тривала до кінця 20-х років XVII століття. З одного боку, братська друкарня видавала типові кириличні книги («Октоїх», 1630), з іншого – видавець Ян Шеліга випустив перші для Львова руські польськомовні полемічні твори (Мелетій Смотрицький «Апология peregrinacii do skhidnih kraiev», «Протестація проти... собору 1628 р.» (1628) та «Екзетезис» (1629). У 1629 році тут таки вийшов оригінальний твір Івана Саковича. У 1631 році братська друкарня видала «Размишляне о муці Христа Спасителя» Йоаникія Волковича, у 1632-му – «Анфологійон».

Загалом у Львові в досліджуваний період вийшло трохи більше 20-ти книг. Серед них переважає традиційна кирилична книга і майже відсутні польськомовні полемічні твори, хоча й не бракує видань оригінальної руської літератури. Монополістом у книговиданні була, зрозуміло, Ставропігійська друкарня.

Інакше розвивався видавничий рух у Вільні, де в 90-х роках XVI ст. спостерігається активізація руського книговидання. В окремі роки число випущених тут книг досягало рекордних значень. Так, наприклад, лише в 1595–1596 роках вийшло близько 20-ти книг (у братській друкарні й друкарні Мамоничів). На 1932 рік у Вільні було надруковано 128 пам'яток руської релігійної культури (десять видань не збереглося), а також дві книги суто світського характеру – «Трибунал обователем Великого княжества Литовского» (1581) і «Статут Великого княжества Литовского» (1588), обидві книги вийшли з друкарні Мамоничів. Серед них більшість – це друковані кириличні видання пам'яток, решта – 29 польськомовних, одна латинськомовна й одна грецькомовна. Далі у видавничому репертуарі представлені традиційні зразки руської книжності – «Апостоли», «Євангелія», «Учительні Євангелія», «Псалтирі», «Часослови», та все ж репертуар віленських пам'яток у XVI столітті посутньо збагатився.

Попри широке впровадження в XVII столітті до руського публічного простору Вільна польськомовної книги, у книговиданні продовжували домінувати кириличні пам'ятки. Так, із 63 книг, що вийшли в першій третині XVII століття у друкарнях міста, 42 – кириличні. Із них лише дев'ять випустили уніати (друкарня Мамоничів і Святотроїцька), натомість 33 найменування видали православні (Святодухівська друкарня у Вільні та Єв'ю). Репертуар релігійної книги віленських уніатів був біднішим (лише одне катехитичне видання та одна фунеральна проповідь)⁴.

У віленському книговиданні досліджуваного періоду представлені майже всі жанри кириличної релігійної книги. Створені тут пам'ятки полемічного письменства вважаються класикою жанру (твори Мелетія Смотрицького, Леонтія Карповича, Іпатія Потія, Лева Кревзи, Йосифа Вельяміна Рутського та ін.). Щодо жанрів і репертуару віленських видань, можна сказати, що в XVII столітті тут з'явилися

⁴ Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна..., с. 575–576.

нехай і поодинокі, але нові пам'ятки – фунеральні проповіді та сакраментологічні трактати. Різновид фунеральних проповідей у руській релігійній книжності взагалі виник уперше. Згадані новації належать православним, а не уніатам. Порівняно менше виходило євангельських текстів, однак збільшилася кількість катехизисів та проповідей. Зроблено акцент на виданні «Требників», «Служебників» та літератури для духовенства загалом. Полемічні твори уніатів і православних виходили винятково польською мовою. Усього у Вільні в першій третині XVII століття було надруковано 28 пам'яток полемічної літератури (разом з двома польськомовними казаннями): 9 належать православним, 19 – уніатам.

Вільно, поза сумнівом, було загальноруським центром тогочасної міжконфесійної полеміки⁵. Серед тамтешніх видань вирізняється маловідомий твір Іпатія Потія про Берестейський собор (1597), а також фунеральний панегірик Лева Кревзи на похорон Йосафата Кунцевича (1625). Їхній аналіз дав підстави обґрунтувати висновок про створення руськими авторами творів шедеврального формату та змісту. Крім братських друкарень (Св. Трійці і Св. Духа), а також Мамоничів, фіксується ще одна видавнича установа, яка долучилася до руського книговидавання. Так, у 1600 році друкарня Данієля Ленчицького видала полемічний твір Іпатія Потія «*Antiressis*». У майже парадоксальний спосіб до руського книговидавання долучилися і віленські єзуїти, які переклали руською мовою «Катехизис» Петра Канізія (1585).

Хоч руське книгодрукування у Львові та Вільні конкурували, та їх об'єднувала одна дуже важлива обставина. Так, у Вільні перша польськомовна книга вийшла друком лише 1577 року (відомий полемічний твір Петра Скарги «*O jedności Kościoła Bożego pod jednym pastierzem*», друкарня Миколая Радзивила). У Львові перші книги польських авторів (латинськомовні) вийшли 1578 року у мандрівній друкарні Миколая Шарфенберга (Kochanowski Jan. *Dryas Zamchana polonicae et latine. Pan Zamchanus latine; Sokołowski Stanisław. Conciones duae; Sokołowski Stanisław. Concio de vestitu et fructu haereseon*)⁶.

Віленський і львівський центри руського книговидавання були тісно пов'язані, і це полягало не тільки в обміні «делегаціями» та книгами. Так, «львів'яни» Стефан і Лаврентій Зизанії причетні до видання у Вільні у 90-х роках XVI століття кількох оригінальних книг високої вартості.

Разом з острозьким, віленське і львівське книговидавання (а згодом ще й київське та могилівське) зробили внесок у кодифікацію руської релігійної культури, яка перебувала на значно вищому рівні розвитку, ніж, скажімо, московська. А тому уявлення про «кризу» православної церкви в XVI столітті потребує значних коректив.

⁵ Тимошенко Л. Руська релігійна культура Вільна..., с. 575–576.

⁶ Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків..., с. 26.

Wacław Walecki, Agnieszka Walecka-Rynduch (*Kraków*)

Quis in Andreaei Schonaei exiguo corpore, atque sedato vultu,
adeo ingentes dotes, versatileque ingenium latuisse crediderit?

**Simonis Starovolsci[i] Scriptorvm Polonicorum EKATONTA Σ,
seu centvm illvstrivm Poloniae scriptorum elogia et vitae
Stare i nowe spojrzenie**

Habent sua fata libelli – to łacińskie powiedzenie ma szczególnie oddźwięk właśnie tutaj, we Lwowie. Oto bowiem jedno z najważniejszych dzieł, znajdujących się u podstaw dziejów nauki o piśmiennictwie polskim i jego bio- oraz bibliografii przez wieki związane jest ze Lwowem. Tu w bibliotece znajdują się trzy najważniejsze staropolskie edycje *Setnika pisarzy polskich*, pokazujące kolejne etapy rozwoju i doskonalenia *opus* Starowolskiego, stąd pochodziło wielu bohaterów pism biograficzno-laudacyjnych Starowolskiego, żeby wymienić tylko lekarzy: Bresinius ze Lwowa, Coreniovius ze Lwowa, Sixtus ze Lwowa, Campenius ze Lwowa, Habernanus ze Lwowa, a inni związani byli zajmowanymi urzędami...

Przejdźmy jednak do sedna tego tekstu, czyli kilku myśli odnoszących się bezpośrednio do *Setnika* Starowolskiego. Narodowe historie literatury mogą być różnie budowane: wedle chronologii, wedle gatunków literackich, wedle wątków i na wiele jeszcze innych sposobów, ale ten pierwszy nasz sarmacki setnik (encyklopedia stu) pisarzy polskich jest napisany w perspektywie kultury antycznej na modłę Plutarchowych żywotów sławnych mężów, tyle że nie przeciwstawnych sobie, lecz idących w specjalnym porządku przez autora obmyślonym – o czym będzie mowa później. W perspektywie zaś współczesnej Starowolskiemu odwołuje się do pism Paolo Giovio i Alberta le Mire. Każda z biografii opatrzona została oddzielną elogią, napisem/utworem pochwalnym, upamiętniającym czynny zmarłego.

Wskazując zatem na tradycję, ale i na oryginalność na polskim gruncie tej starej metody, postaramy się także pokazać w tym wstępnym, niejako na nowo rozeznającym studium omawianego dzieła, na ile wpisuje się owa metoda Starowolskiego w najnowsze dywagacje dotyczące teorii komunikowania. Najpierw jednak wiadomości źródłowe, czyli Autor i jego dzieło.

Podstawowe informacje biograficzne o Szymonie Starowolskim i o jego pismach znajdziemy w licznych opracowaniach słownikowo-encyklopedycznych, między innymi w Polskim Słowniku Biograficznym. Warto wskazać na nie w kontekście wydarzeń ze świata, w którym żył nasz bohater, czyli mniej więcej w przedziale lat 1588–1656. Urodził się na Polesiu, w Starowoli (inaczej nazywanej Starą Wolą), na zachodzie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie ma pewności, czy rodzina była herbowa (jeśli tak, to herbu Leliwa lub Łódzia), ale współcześni mu biografowie kładli bardziej nacisk na tak zwaną tradycyjną znakomitość rodziny i jej zasługi. Jego dzieciństwo zatem to czasy panowania w Polsce Stefana Batorego (wyprawa na Moskwę, Psków) a potem panowanie Zygmunta III i nieustające dalsze wojny z Moskwą, Dymitradą i początek wojen ze Szwecją („potop” szwedzki toczył się do końca jego życia) oraz z Turcją. W tym burzliwym okresie rozpoczął studia w Akademii Krakowskiej (od 1612); ukończył je dwa lata po śmierci Szekspira i Cervantesa i w roku rozpoczęcia Wojny trzydziestoletniej – 1618). Następnie podjął pracę w charakterze wykładowcy w klasztorze Cystersów w Wąchocku. Związał się także z dworem kanclerza i hetmana

wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego. Z kolei w okresie początku wojen tureckich (zaznaczonych zwycięstwem pod Chocimiem w roku 1621 i ważnym epizodem w jego życiu) widzimy go u boku hetmana Jana Karola Chodkiewicza. Pracował także jako wychowawca synów rodzin magnackich, wraz z nimi podróżował po Europie (Niemcy, Niderlandy, Francja, Włochy). W tym czasie bezpośrednio zetknął się z rzeczywistością europejską. W Niemczech w roku 1634, wkrótce po śmierci Johanna Keplera (propagatora teorii kopernikańskiej i twórcy lunety), obok palenia czarownic odbywały się widowiska pasyjne jako wotum dziękczynne po zakończeniu epidemii dżumy; we Francji w roku 1635 z inicjatywy kardynała Richelieu powołano Académie Française. Z kolei 18. maja 1635 wypowiedzeniem Francji pokoju przez cesarza niemieckiego Ferdynanda II rozpoczęła się trzecia, najtragiczniejsza faza wojny trzydziestoletniej (1635-1648). W Niderlandach w 1635 roku w Lejdzie René Descartes ogłasza anonimowo rozprawę *Discours de la methode...* z jej główną tezą COGITO – ERGO SUM. Uwolnienie filozofii od autorytetu scholastyki poprowadziło go do sformułowania sedna ludzkiego poznania, czyli zdolności do poprawnego sądzenia i odróżniania prawdy od fałszu. Wszystkie te wydarzenia w oczywisty sposób formowały jego osobowość, odzwierciedlając się z czasem w obfitej twórczości literackiej i naukowej, uprawianej prawie wyłącznie po łacinie. Starowolski w 1535 roku przyjął święcenia kapłańskie i rozpoczął karierę duchownego, która poprzez studia w Rzymie w latach 1652–1653 doprowadziła go do różnych godności kościelnych, by w końcu jako kanonik krakowski, w burzliwych czasach kolejnych wojen, tym razem ponownie polsko-szwedzkich opiekować się katedrą wawelską w Krakowie. Zmarł 6. kwietnia 1656 roku.

Potomność oceniła Starowolskiego przede wszystkim jako historyka, nawet polihistoryka i pisarza politycznego oraz kaznodzieję epoki baroku w Polsce. Patrząc zaś z perspektywy współczesnych badań komunikologicznych z łatwością można postrzegać go jako specjalistę ds. komunikacji wizerunkowej, oraz pr-owca na miarę swoich czasów. Jego działalność literacka zaprzecza starożytniej maksymie, że *inter arma silent Musae*. Wręcz przeciwnie, wpisał się do kultury polskiej jako autor licznych fundamentalnych dzieł. Pełny spis jego spuścizny literackiej został oczywiście zawarty w fundamentalnym dla badań piśmiennictwa polskiego korpusie Bibliografii Polskiej Estreicherów¹. Opis większości jego pism podał Karol Estreicher w tomie XVIII wspomnianej bibliografii². Pisał dzieła teologiczne, kazania, pisma prawnicze i panegiryczne, obficie wzorując się i cytując autorów starożytnych. Drukował m.in. we Frankfurcie nad Menem, w Wenecji, w Rzymie, we Florencji, w Krakowie, w Zamościu. Domeną jego były wszakże zbiory biografii układane wedle różnych kryteriów. Najważniejsze to ogłoszone we Florencji w roku 1628 *De claris oratoribus Sarmatiae*, zawierające 86 życiorysów mowców, dyplomatów, dostojników państwowych i kościelnych. Po krótkim pobycie w Polsce, ponowny wyjazd, tym razem do Kolonii, zaowocował w roku 1631 kolejną z jego zbiorowych biografii: *Sarmatides bellatores*, to jest stu trzydziestoma trzema życiorysami „mężów męstwem wojennym słynnych”. Praca ta, mocno zbliżona do pism Stanisława Orzechowskiego i Krzysztofa Warszewickiego, cieszy się jednak nienajlepszą opinią jako „zbliżająca się do granicy plagiatu”. Ale to dawniejszy osąd. Dziś tego określenia, funkcjonującego w pejoratywnym znaczeniu używać trzeba ostrożnie³.

¹ Seria III – staropolska, Kraków 1891–2020, por. <https://www.estreicher.uj.edu.pl>

² t. XXIX zb. og.: <https://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/index/wpis/?id=47037&offset=0&index=2>

³ Nie zapominajmy, że w kulturze dawnej posługiwanie się cudzym, zbliżonym tekstem w celu stworzenia dzieła lepszego, doskonalszego zawsze było zgodne z zasadą Imitatio. Dlatego stajemy to poniekąd w obronie Starowolskiego (przed Starnawskim), pozostawiając problem do bardziej szczegółowych badań.

Spośród grupy pism biograficznych Starowolskiego opublikowanym najwcześniej i dziełem znanym najbardziej jest *Scriptorum Polonicorum EKATONTA* Σ.

Wydał je trzydziestosiedmioletni autor najpierw we Frankfurcie nad Menem w roku 1625 (por. il. nr 1), pokazując panoramę 172 wybitnych Polaków zasłużonych dla kultury polskiej, by w 1627 roku, w drugim wydaniu, weneckim, rozbudować tę galerię do 232 postaci i uczynić z książki już nie tyle rozbudowany „setnik”, co prawie „trzysetnik”, „trójsetnik” encyklopedyczny swoich bohaterów.

Przy okazji warto zauważyć, iż biografie, jak widać z cytowanych powyżej tytułów poszczególnych zbiorów, były jednym z bardziej uprzywilejowanych przez Starowolskiego rodzajów, sposobów uprawiania pisarstwa. Ma on też w swoim dorobku pojedyncze biografie różnych ważnych postaci, jak Jakub Zadzik, biskup krakowski, Wincenty Kadłubek, jeden z pierwszych kronikarzy polskich i inni.

Trzeba także jasno powiedzieć, że tym rodzajem publikacji wszedł Starowolski do dziejów kultury jako 1. pierwszy biografista (mówi się o nim jako o prekursorze wymienionego powyżej Polskiego Słownika Biograficznego), jako 2. pierwszy bibliograf (paralelnie prekursor Polskiej Bibliografii Narodowej, czyli tzw. Bibliografii Estreichera, ukazującej się właśnie nieprzerwanie do dziś, to jest 2021 – od roku 1870), wreszcie jako 3. pierwszy historyk literatury, otwierający dziesiątki ujęć piśmiennictwa polskiego powstających (jak wspomniano na początku) pod różnymi postaciami metodologicznymi, według różnych kryteriów, nieprzerwanie do naszych czasów i z perspektywą kontynuacji w kolejnych dziejach kultury polskiej, 4. Nie można także nie zauważyć jego talentu retorycznego, dzięki któremu opisane w krótkich pochwalnychografiach osoby, stały się niejako ambasadorami marki XVII wiecznej Akademii Krakowskiej.

Scriptorum Polonicorum EKATONTA Σ w założeniu autora miał dokumentować pisany dorobek dziejów polskiej kultury piśmienniczej, literackiej, pokazany przez pryzmat ich autorów, ponieważ Starowolski nie widział jeszcze możliwości zastosowania innych kryteriów. A dorobek ten pojmował, zgodnie z duchem ówczesnej epoki: literatura to nie tylko literatura piękna, lecz piśmiennictwo w ogóle. Stąd w jego dziele znajdują się autorowie najprzeróżniejszych tekstów: religijnych, historycznych, prawniczych, filozoficznych i oczywiście tych należących w terminologii późniejszej do tzw. literatury pięknej. Dlatego literatów-poetów wyłącznie w dzisiejszym rozumieniu tego określenia znajdujemy w dziele Starowolskiego niewielu, dziesięciu. Ale już wybitni mówcy, kaznodzieje, niewątpliwie parający się piórem artystycznym, głównie retorycznym, znaleźli się w różnych innych kategoriach, na przykład Piotr Skarga, wybitny mistrz w zakresie retoryki, wśród kaznodziejów. Ale wszystko to dla badaczy literatury polskiej jest oczywiste.

Jaki zatem cel przyświecał Starowolskiemu? Do kogo za granicą i w Polsce, zamierzał trafić tym swoim *compendium* kultury piśmienniczej i ogólnie postawy obywatelskiej?

Wydaje się, że najważniejszy był cel ideowy, dlatego na czele swojej galerii bohaterów umysłu i ducha postawił kardynała Stanisława Hozjusza, wybitnego reformatora Kościoła katolickiego w Polsce (sprowadził jezuitów, napisał fundamentalne *Confessio fidei catholicae christianae*), postać znaną w Europie, jedyne do tamtych czasów (a dodajmy, że również do roku 1978) Polaka-pretendenta do Stolicy piotrowej).

Z kolei najznakomitszy epoki przed Starowolskim człowiek pióra poetyckiego – Jan Kochanowski – otrzymał bardzo drobiazgową biografię, do dziś potwierdzoną badaniami materiałowymi i bibliografię, wraz z podkreśleniem antycznych źródeł twórczości mistrza czarnoleskiego.

Takich przykładów omówienia życia i twórczości piśmienniczej zasłużonych najwybitniejszych, wybitnych i mniej wybitnych (w perspektywie historii) autorów

w edycji weneckiej znajdujemy jeszcze w tym dziele dwieście trzydzieści⁴. Wszystkie zbudowane wedle tego samego wzorca, w większości wybijające zasługi dla kultury polskiej i europejskiej. Niektóre nakreślone wyraźnie z pasją pisarską, jak ta zapomnianego dziś całkiem Andrzeja Schöna (por. il. nr 2):

Któż by uwierzył patrząc na niepokązną postać Andrzeja Schöna i na jego twarz bez wyrazu, że posiada on tak wielkie zdolności i tak wszechstronny umysł? Ogarnął on niezmiernie pojętnym umysłem i pamięcią wszystkie gałęzie nauki. Wzniósłszy się szczególnie wysoko w dziedzinie obojga praw i teologii, otrzymał stopień doktora tych nauk. Uprawiał też filozofię, matematykę. Jako poeta uwieczniony został wawrzynem. był też znakomitym mówcą [...]

A na zakończenie cytuję eklogę nagrobną od braci-kanoników: *Bogu wielkiemu i Nieśmiertelnemu. Wielkiemu Imieniowi JMCi Andrzeja Schöna, Głogowczyka, profesora św. Teologii, doktora obojga praw, podkanclerzego Uniwersytetu, dziekana tego kościoła. Imię jego trwać będzie, dopóki stanie przesłanej Akademii uświetnionej jego wykładami, pismami. Wzbogacił ją i wspomagał swymi datkami na założenie katedry literatury greckiej i na uczącą się młodzież. Niech Bóg Dobry i Najlaskawszy, którego w swej niewinności i świętości czcił, da mu szczęście wiekuiste. 28. maja 1615.*

Drugoplanowym celem, określanym przez badaczy jako cel zamaskowany, ale taktyczny, była „posiłkowa obrona na flance wojującej Akademii [Krakowskiej]”⁵. Na tle innych, wyrazistszych zasług Starowolskiego, do tej jego aktywności nie przywiązywano przesadnej wagi. Jednak..., z perspektywy XXI wieku, często określanego mianem wieku fabrykowania wizerunków⁶, ów zamysł taktyczny, propagandowy, komunikacyjny wydaje się nader interesujący. Starowolski to badacz konsekwentny, skrupulatnie dobierający obszary aktywności, tak zawodowych, jak i towarzyskich. Zręczny publicysta, potrafiący kreować po mistrzowsku wizerunek swój i innych. Franciszek Bielak podkreśla, że Starowolski miał „żywe poczucie godności narodowej i świetne wyczucie publicysty rozumiejącego znaczenie informacji i propagandy w stosunkach międzynarodowych”⁷. Pojęcie propagandy w tym znaczeniu bliższe jest rozumieniu nadanemu temu terminowi w latach 20. XX wieku przez Edwarda Bernaysa, (ojca współczesnej wiedzy o public relations) i oznaczało konsekwentny i trwały wysiłek w tworzeniu lub kształtowaniu wydarzeń w celu wpływania na relacje⁸. Jeżeli zatem można by na chwilę przełamać utarte konwencje nauk i dyskursów oraz wyjąć poza ramy dyscyplin naukowych i przyłożyć do XVII-wiecznego intelektualisty i literata współczesne ramy nauk o komunikacji społecznej i mediach, jawi nam się sprawny pr-owiec, nastawiony na poprawienie wizerunku i kraju i bliskiego jego sercu ośrodka naukowego. Przygotowuje on dzieło niebanalne, „Setnik Pisarzy Polskich”, w którym każdą z postaci traktuje jako

⁴ W grupie dostojnego duchowieństwa znajdujemy m.in.: Jana Łaskiego, Piotra Tomickiego, w grupie dostojników państwowych czołowe miejsce zajmuje Jan Zamoyski, zaś duchowni zasłużeni dla piśmiennictwa religijnego, m.in.: Jan Leopolda i Jakub Wujek, piśmiennictwo naukowe reprezentują m.in.: Mikołaj Kopernik, Tomasz Treter, Bartosz Paprocki. Licznie omawiani są polscy historycy: Jan Długosz, Joachim Bielski, Maciej Miechowita, Marcin Kromer, Maciej Strykowski. Z kolei piśmiennictwo o charakterze polityczno-społecznym reprezentują m.in. Stanisław Orzechowski, Andrzej Frycz Modrzewski, pisma kaznodziejskie: Piotr skarga, fabian Birkowski, literaci: Klemens Janicki, Andrzej Krzycki, Wawrzyniec Goślicki, Stanisław Grochowski, Dymitr Solikowski, Wacław z Szamotuł, Andrzej Patrycy Nidecki, Szymon Szymonowicz (Simonides) Łukasz Górnicki.

⁵ Wstęp prof. Franciszka Bielaka [w:] Szymon Starowolski, *Setnik Pisarzy Polskich*, przekład i komentarz Jerzy Starnawski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1970, s. 21.

⁶ Bruce I. Newman. (1999). *The mass marketing of politics: Democracy in an age of manufactured images*, Thousand Oaks, 1999.

⁷ F. Bielak, *Wstęp...*, op. cit., s. 16.

⁸ E. Bernays, *Propaganda*, New York, 1928, s. 23.

ambasadora marki, lidera opinii⁹, mającego swoimi osiągnięciami świadczyć na korzyść wiadomej Instytucji, ale i Społeczeństwa (jak pisze Franciszek Bielak, bolały bowiem Starowolskiego uwagi o „głupich Sarmatach”)¹⁰. Tłumaczy to zapewne, dlaczego wybrał taki poczet bohaterów, innych marginalizując, czy wręcz pomijając. Public relations to bowiem „podejmowanie słusznych działań i komunikowanie o nich”¹¹, czyli dostarczanie informacji (por. krytyczne wydanie „Setnika”¹²), budowanie komunikatu perswazyjnego w stronę otoczenia (por. dobór znamienitych postaci), mającego na celu zmianę postaw i działań a także „prowadzenie wysiłków zmierzających do integracji postaw i działań instytucji z otoczeniem, jak również otoczenia z instytucją” (por. rola i miejsce Akademii Krakowskiej)¹³.

Patrząc wobec tego na Starowolskiego, z perspektywy jego intuicji komunikacyjno-piarskiej, trzeba podkreślić, że dziełem swoim chciał oddziaływać na opinię publiczną, chciał mieć wpływ, na to, co XXI - wieczni fachowcy nazywają rezonansem społecznym. Jego celem było wszak ukształtowanie w miarę jednolitego sądu opinii publicznej w nader dynamicznie zmieniającym się społeczeństwie. Przytoczony już teoretyk public relations Edward Bernays, a za nim kolejni, szeroko cytowani w światowej literaturze – jak np. Sam Black – definiują to działanie jako przekonującą komunikację, która wymaga wcześniejszej analizy osobowości i motywacji nadawcy, badań kontaktów między nadawcą, a odbiorcami, umiejętności zidentyfikowania priorytetów, wiedzy o składzie i potrzebach grupy i odbiorców, do których kierowany jest przekaz – oraz, co warto podkreślić – stworzenia przekazu w formie atrakcyjnej dla odbiorców a także zidentyfikowania i wykorzystania odpowiedniego kanału komunikacji¹⁴. Sumą tych zabiegów dla Starowolskiego był właśnie „Setnik”, fundamentalne dzieło historiografii literatury (staro)polskiej i dowód na znaczną intuicję (nowo)komunikacyjną jego Twórcy.

Bibliografia dzieł Szymona Starowolskiego

- *De rebus Sigismundi Primi... gestis* (biografia Zygmunta Starego), Kraków 1616, drukarnia M. Jędrzejowczyk, (dzieło skonfiskowane przez cenzurę Akademii Krakowskiej; według H. Barycza konfiskata dot. innego utworu Starowolskiego, prawdopodobnie jakiegoś paszkwilu czy pamfletu, do dziś niezachowanego), przekł. polski: L. Janiszewski, rękopis: Biblioteka Jagiellońska nr 276

- *Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich*, Kraków 1618, drukarnia M. Jędrzejowczyk; wyd. następne: Kraków 1671; wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, *Biblioteka Polska*, seria III, zeszyt 36

- *Penu historicum*, Wenecja 1620, drukarnia D. Zenaria; wyd. następne: Rzym 1653

- *staciej żołnierz z theologiem i prywat*, brak miejsca wydania 1624 (według M. Wiszniewskiego 1623); wyd. następne pt. *Rozmowa żołnierza z plebanem o stację*, Kraków 1624 (razem z *Prywat Polską kieruje*)

- *Prywat Polską kieruje*, Kraków 1624 (razem z *O staciej żołnierz z theologiem i prywat*); wyd. następne przy: *Respons na Respons Anonima jednego przeciwko Duchownym podrzucony*, brak miejsca wydania (po 1635); wyd. zmienione pt. *Prywat Polską kieruje. Po nim stateczny sługa Rzeczypospolitej następuje*, brak miejsca wydania 1649

⁹ Współczesny PR za pomocą tych pojęć określa osoby, które mają wpływ na kształtowanie opinii, przekonań, zachowań innych.

¹⁰ Wstęp prof. Franciszka Bielaka, op. cit., s. 16.

¹¹ F. P. Seitel, *Public relations*, Warszawa 2003, s. 4.

¹² Por, Szymon Starowolski, *Setnik Pisarzy Polskich*, op. cit., passim.

¹³ E. L. Bernays, *Crystallizing Public Opinion*, New York 1961, [za:] F.P. Seitel, *Public...*, op. cit. s. 9.

¹⁴ S. Black, *Public relations*, Kraków 2005, s. 52.

• *Poprawa niektórych obyczajów polskich potocznych*, Kraków 1625, drukarnia F. Cezary (2 odbicia); wyd. następne: Kraków 1628, (według Estreichera przeróbka utworu J. Januszewskiego *Cenzor obyczajów niektórych potocznych...*, Kraków 1607 – lub też traktatu jemu przypisywanego pt. *Paradoxa koronne*; niektóre rozdziały weszły bez zasadniczych zmian do dzieła *Reformacja obyczajów polskich*)

• *Scriptorum Polonicorum Hekatonstas, seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogio et vitae*, Frankfurt 1625, nakł. J. de Zetter; wyd. następne: rozszerzone Wenecja 1627; Frankfurt 1644 (nieznany Estreicherowi; egz. znajdował się w Bibliotece Baworowskich; inny egz. znajduje się w Bibliothèque Nationale w Paryżu); por. S. Wędkiewicz „Copernic et la Pologne. I. La Fortune de Copernic en Pologne”, *Études Coperniciennes*, t. 1, Paryż 1958 (= *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. Centre Polonais des Recherches Scientifiques de Paris*, nr 13/16, 1955/1957, s. 9, przyp. 5); przekł. polski i oprac. krytyczne J. Starnawski *Setnik pisarzy polskich*, niewydany, (pierwsza próba historii literatury polskiej)

• *Votum o naprawie Rzeczypospolitej* (wiersz), brak miejsca wydania 1625 (drukarnia M. Jędrzejowczyk); fragmenty przedr.: H. Juszyński *Dykcjonarz poetów polskich*, t. 2, Kraków 1820, s. 208; Z. Sadowski *Rozprawy o pieniądzu w Polsce pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1959

• *De claris oratoribus Sarmatiae*, Florencja 1628, drukarnia Z. Pignonio; przedr. W. Mitzler de Kolof *Acta litteraria Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*. Trim 2, Warszawa 1756 i odb. Warszawa 1758

• *Declamatio contra obtrectatores Poloniae*, Kraków 1631, drukarnia M. Jędrzejowczyk)

• *Sarmatiae Bellatores*, Kolonia 1631, drukarnia H. Critius

• *Polonia*, Kolonia 1632, drukarnia H. Critius (F. Bielak podaje: Kolonia 1627); wyd. następne: Gdańsk 1652; brak miejsca wydania 1656; Gdańsk 1669 (edycja wątpliwa); przedr. w zbiorach zobacz Estreicher XXIX, 201; przekł. polski W. F. Gołębiowski pt. *Opisanie Królestwa Polskiego za czasów Zygmunta III*, Wilno 1765; *Polska albo opisanie Królestwa Polskiego*, z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Antoni Piskadło, W Krakowie 1976

• *Accessus ad iuris utriusque cognitionem*, Rzym 1633, drukarnia Watykańska; wyd. następna: Rzym (edycja nieznana); Kraków 1634; Kraków 1638 (wraz z *Commentarius in IV libros...*)

• *Stacje żołnierskie*, Kraków 1636, drukarnia F. Cezary; wyd. następne: Lublin 1638

• *Commentarius in IV libros institutionum iuris civilis*, Kraków 1638, drukarnia F. Cezary (wraz z *Accessus ad iuris...*); wyd. następne: Rzym 1646

• *Institutorum rei militaris libri VIII*, Kraków 1639, drukarnia K. Schedel; wyd. następne: Kraków 1640; Amsterdam 1641; Florencja 1646

• *Laudatio Almae Academiae Cracoviensis*, Kraków 1639, drukarnia K. Schedel

• *Wielkiego Korabiu wielki sternik przewielebny... Jakub Zadzik, biskup krakowski*, Kraków 1642, drukarnia K. Schedel; wyd. następne: przy: *Arka Testamentu...*, cz. 2, zob. *Arka Testamentu...*; wyd. K. J. Turowski, Kraków 1859, *Biblioteka Polska*, seria IV, zeszyt 49

• *Braterskie napomnienie ad dissidentes in religione*, brak miejsca wydania (1644); wyd. następne: brak miejsca wydania 1646 (razem z *Prawdziwe objaśnienie...*)

• *Dyskurs o monecie* (Kraków 1645), przedr. Z. Sadowski *Rozprawy o pieniądzu w Polsce pierwszej połowy XVII wieku*, Warszawa 1959

• *Świątnica Pańska, zamykająca w sobie kazania na uroczystości świąt całego*, Kraków 1645, drukarnia K. Schedel; wyd. następne: Kraków 1682 (według Korbuta 1649)

• *Prawdziwe objaśnienie Braterskiego napomnienia ad dissidentes in religione przed dwiema laty wydanego*, brak miejsca wydania 1646 (wraz z *Braterskie napomnienie...*);

przedr. przy: *Prawa i wolności dyssydentom... w Koronie Polskiej i W. X. L. służące*, brak miejsca wydania 1767

- *Dwór cesarza tureckiego i rezydencja jego w Konstantynopolu*, Kraków 1646, drukarnia F. Cezary; wyd. następne: Kraków 1647; Kraków 1649; Kraków 1665; Kraków 1695; Kraków 1701; Kraków 1715; Wilno 1844; wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, *Biblioteka Polska*, seria III, zeszyt 38; przekł. rosyjski: do końca XVII w. 5 razy (wiadomość podają: Estreicher XXXIX, 190; I. J. Kraczkowski *Oczerki po istorii russkoj arabistiki*, Moskwa 1952); wydano m.in.: Moskwa 1678; Petersburg 1883

- *Prawy rycerz*, Kraków 1648, drukarnia F. Cezary (... przydana jest *Zgoda i Satyr* J. Kochanowskiego); wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, *Biblioteka Polska*, seria III, zeszyt 36; fragm. podał K. Niesiołowski *Otia publica...*, (Pińsk) 1743, s. 388–396

- *Robak sumnienia złego człowieka*, powst. 1648, wyd. brak miejsca i roku wydania (drukarnia Ł. Kupisz, 2 odbicia); wyd. następne: brak miejsca i roku wydania; pt. *Wady staropolskie*, Kraków 1853; fragmenty przedr. M. Piszczkowski „Obrońcy chłopów w literaturze staropolskiej”, Kraków 1948, *Biblioteka Arcydział Poezji i Prozy* nr 54; także wyd. 2 Kraków 1951

- *Rozmowa księdza plebana z żołnierzem zwróconym z wojny kozackiej w r. 1648*, brak miejsca i roku wydania

- *Zguba ojczyzny stacje*, powst. po 15 sierpnia 1649, wyd. Kraków, brak roku wydania, drukarnia F. Cezary

- *Arka Testamentu zamykająca w sobie kazania niedzielne całego roku na dwie części rozdzielone*, cz. 1, Kraków 1648 (w rzeczywistości, najprawdopodobniej 1645–1650), drukarnia K. Schedel; cz. 2, Kraków 1649, drukarnia K. Schedel (tu razem z *Wielkiego Korabiu...*)

- *Reformacja obyczajów polskich*, brak miejsca i roku wydania (według F. Bielaka i Estreichera, ok. 1650); wyd. następne rozszerzone: brak miejsca wydania (1655?); Warszawa 1692; wyd. A. Wiśniewski *Rozmowy w ciekawych i potrzebnych... materiach*, t. 2, Warszawa 1761; wyd. K. J. Turowski, Kraków 1859, *Biblioteka Polska*, seria IV, zeszyty: 47–49; fragmenty przedr.: W. Taszycki *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII wieku*, Lwów 1928; także wyd. 2 Warszawa 1955; B. Baranowski, W. Lewandowski, J. S. Piątkowski *Upadek kultury w Polsce w dobie reakcji katolickiej 17–18 w. Wypisy źródłowe*, Warszawa 1950; J. Górski, E. Lipiński „Merkantylistyczna myśl ekonomiczna w Polsce XVI i XVII wieku. Wybór pism”, Warszawa 1958, *Historia Polskiej Myśli Społeczno-Ekonomicznej*, s. 195–226, (wiadomość o przekł. łacińskich obecnie nieznanach zob. Estreicher XXIX, 205), porównaj: *Poprawa niektórych...*

- *Lament utrapionej Matki Korony Polskiej...*, brak miejsca i roku wydania (według Estreichera ok. 1650; według A. Kaweckiej-Gryczowej 1655); wyd. następne: brak miejsca i roku wydania (Częstochowa 1793?); wyd. K. J. Turowski, Kraków 1859, *Biblioteka Polska*, seria IV, zeszyt 48

- *Epitome conciliorum tam generalium, quam provincialium in graeca et latina Ecclesia celebratorum*, Rzym 1653, drukarnia Ignatius De Lazaris

- *Breviarum iuris pontificii in usum simplicium parochorum libris septem simpliciter collectum*, Rzym 1654, drukarnia F. Moneta

- *Monumenta Sarmatarum Beatae Aeternitati*, Kraków 1655, drukarnia F. Cezary; fragmenty pt. *Epitaphia domus Żoltowscianae*, Poznań 1856

- *Rerum memorabilium libri tres*, rękopis znajdował się w Bibliotece Publicznej Petersburga

- biografie Wacława z Szamotuł i Marcina Leopoldy (Frankfurt 1625).

Agnieszka Franczyk-Cegła (Wrocław)

Zasób typograficzny i produkcja drukarska dobromilskiego warsztatu Jana Szeligi (–ok. 1637)

Jan Szeliga, typograf działający od 1605 r. w krakowskim środowisku jako samodzielny drukarz, w 1609 r. opuścił Kraków i przeniósł się do Dobromila, miasteczka leżącego kilkadziesiąt kilometrów na południe od Przemyśla¹. Sprowadził go tam Jan Szczęsny Herburt, starosta dobromilski, jeden z przywódców rokoszu Zebrzydowskiego, który po niepowodzeniach na polu politycznym oraz pobycie w krakowskim więzieniu, wiosną 1609 roku z nakazu króla powrócił do swej siedziby, zamku w Dobromilu². Przypuszcza się, że Szeliga i Herburt mogli się poznać poprzez drukarnię w Zamościu – Herburt miał z nią bezpośredni kontakt jako wydawca i znajomy rodziny Zamoyskich, a Szeliga pośredni jako drukarz powiązany z Oficyną Łazarzową prowadzącą interesy z Zamościem³.

Szeliga, który mógł przybyć do Dobromila pod koniec 1609 r. lub na początku 1610 r.⁴, pierwszą książkę spod pras dobromilskich sygnowaną swoim nazwiskiem wydał w 1611 r. W literaturze przedmiotu utarło się przekonanie, że po opuszczeniu Krakowa w 1609 r. „prawdopodobnie w ciągu 1610 r. organizował drukarnię”⁵ w Dobromilu⁶. Książki drukowane w Dobromilu wychodziły w latach 1611–1617. Część z nich była sygnowana nazwiskiem Jana Szeligi, na części wyrażone było jedynie miejsce druku. Do czasów współczesnych zachowało się 12 wydań, które z pewnością wyszły spod pras dobromilskich w tym okresie. Były to następujące druki:

1611: S. Orzechowski, *Annales*. Dobromili: In officina Ioannis Szeligae.

1612: T. Dąbrowski, *Xenium Stanislae Mieszkowski*. Dobromili: In officina Ioannis Szeligae.

¹ Kraków opuścił z powodu problemów finansowych, Jak zapisano w księgach miejskich w 1609 r. „poszedł precz przed nędzą z miasta”. Zob. A. Grabowski, *Nazwiska księgarzy krakowskich, od początku XVI do połowy XVII wieku*, „Biblioteka Warszawska” 1849, t. 3, s. 393.

² J. Serafin, *Jan Szczęsny Herburt (1567-1611)*, Sanok 2017, s. 139-150.

³ T. Zaucha, „Prawdą a Pracą”. *Sygnet drukarni w Dobromilu* [w:] *Velis quod possis: Studia z historii sztuki ofiarowane profesorowi Janowi Ostrowskiemu*, red. A. Betlej et al., Kraków 2017, s. 546; L. Szczerbicka, *Jan Szczęsny Herburt – zarys monografii* [w:] *Ze studiów nad literaturą staropolską*, t. 5, red. K. Budzyk, Wrocław 1957, s. 217.

⁴ L. Szczerbicka, *Jan Szczęsny Herburt...*, op. cit., s. 259.

⁵ A. Kawecka-Gryczowa, *Szeliga Jan* [w:] *Drukarze dawnej Polski*, t. 6, Wrocław 1960, s. 224.

⁶ Być może sama oficyna nie była usytuowana w Dobromilu czy na zamku Herburtów położonym na wzgórzu kilka kilometrów od miasteczka, lecz w pobliskiej wsi Buniowice (ob. Boniowice, ukr. Боневичі) należącej od XV w. do Herburtów. Informacji o tym nie przekazują dokumenty z epoki. Wydaje się, że po raz pierwszy wspomniała o tym w literaturze J. Królińska w artykule *Rola ziemi przemyskiej w kulturze polskiej* w 1929 r., bez podania źródła: „Drukarnia dobromilska mieściła się właściwie w Buniowicach, gdzie do dziś dnia przetrwały szczątki jej zabudowań”. Wiedza o funkcjonowaniu drukarni Szeligi w Boniowicach mogła przetrwać w tradycji ustnej; do dziś mieszkańcy potrafią wskazać ruiny murów, gdzie miała znajdować się oficyna. Podobnie zresztą w Dobromilu wskazuje się dom, gdzie Szeliga miał mieć swój warsztat. Prawda, jak zawsze, może leżeć gdzieś pośrodku, tj. Szeliga mógł prowadzić drukarnię np. najpierw w Dobromilu, a po śmierci Herburtów, mógł przenieść się do Buniowic. Zob. J. Królińska, *Rola ziemi przemyskiej w kulturze polskiej XVI i XVII wieku* [w:] *Zjazd naukowy imienia Ignacego Krasickiego we Lwowie w dniach 8–10 czerwca 1935 roku. Księga referatów*, z. 2, red. L. Bernacki, Lwów 1936, s. 303–304; J. Serafin, *Jan Szczęsny Herburt...*, op. cit., s. 208; Г. Вдовиченко, «Правдою і працею» усі добрі справи робляться, 22.09.2016, <https://wz.lviv.ua/blogs/183402-pravdoiu-i-pratseiu-usi-dobri-spravy-robliaitsia>;

O. Łaszczyńska, *Ród Herburtów w wiekach średnich*, Poznań 1948, s.

J. D. Solikowski, *Wizerunk utrapionej Rzeczypospolitej*. – Acc.: K. Miaskowski, *Hercules słowieński*. W Dobromilu.

Wincenty Kadłubek, *Historia Polonica*. Dobromili: In officina Ioannis Szeligae.

1613: J. Sz. Herburt, *Artes Dobromilenses*. W Dobromilu.

M. Rupnowski, *Theoremata de triplici intellectu*. Dobromili.

J. D. Solikowski, *Wizerunk utrapionej Rzeczypospolitej*. – Acc.: K. Miaskowski, *Hercules słowieński*. W Dobromilu.

1614: J. Długosz, *Historia Polonica*. Dobromili: In officina Ioannis Szeligae.

Z. Piekarzewicz, *Gratulatio Nicolao Danilowic*. Dobromili.

[ok. **1614–1615**]: A. Maczuski, *O przyjaciolach*. W Dobromilu.

1615: J. Długosz, *Historia Polonica*. Dobromili: In officina Ioannis Szeligae.

W. Kicki, *Dialog o obronie Ukrainy*. W Dobromilu.

1616: C. Saxilius, *Assertiones*. Dobromili.

J. D. Solikowski, *Wizerunk utrapionej Rzeczypospolitej*. – Acc.: K. Miaskowski, *Hercules słowieński*. W Dobromilu.

1617: B. Krupka, *Conclusiones*. Dobromili: In officina Ioannis Szeligae.

Powszechnie uważa się, że Szeliga przyjął na siebie rolę drukarza, a Herburt wydawcy, który decydował o doborze drukowanych tytułów. Nie była to rzecz oczywista w ówczesnych czasach, kiedy to drukarz był często równocześnie wydawcą i nakładcą⁷. Przypisanie Szelidze roli posłusznego drukarza, który nie decyduje o produkcji swojej oficyny nie jest jednak do końca słuszne. Zachowane druki wskazują, że produkcja dobromilskiego warsztatu szła dwutorowo: Szeliga drukował w większości dzieła z wyboru Jana Szczęsnego Herburta, ale najprawdopodobniej z własnej inicjatywy wydał też kilka druków okolicznościowych (w 1612, 1613, 1616 i 1617 r.) oraz, co więcej, drukował literaturę popularną. Wiemy o jednym takim przypadku – anonimowy autor druku *Prażonka albo Nawara* wydany w 1615 r. zawarł w nim wiersz *Do Szeligi*, w którym zarzuca mu drukowanie jego utworów bez pozwolenia: „Do Szeligi // Ty Drukarzu z Dobromila, // Potka cię nieszczęśna chwila // Za to, że ty wiersze moje, // Robisz na pożytki swoje. // Uczyń sobie, albowkupuy, // A tak świebodnie wydrukuy. // Uczyć się było szkandować, // Nie ludzką pracą machlować. // Przyymiże to w upominku, // Z Kurwanowa mieyski synku”⁸.

Nieznane jest dziś wydanie *Prażonki*, które przedrukował Szeliga. Podobnie, nieznane są „nabożeństwa jakieś i odpusty” wydawane w jego oficynie ok. 1612 r., których bezprawny druk zarzucał mu ówczesny biskup przemyski Stanisław Sieciński, a także jakieś „pisemko na króla Zygmunta III, za które był do grodu pozywany”⁹. Możliwe nawet, że Szeliga drukował w tym okresie pod fałszywym adresem wydawniczym, tak jak robił to w późniejszym okresie we Lwowie¹⁰. Mógł też drukować anonimowo, tak jak robił to

⁷ L. Szczerbicka, *Jan Szczęsny Herburt...*, op. cit., s. 259. Nie zachowały się, niestety, prawie żadne dokumenty z epoki dotyczące tego ciekawego dla historyków książki okresu z życia Herburta obejmującego jego współpracę Szeligą. Pewnych wiadomości dostarcza list od bpa przemyskiego Stanisława Siecińskiego z ok. 1610–1612 r. (Biblioteka Książąt Czartoryskich, dalej: BCzart., rps 438, k. 1527–1529), odpowiedź Herburta na tenże list (tamże, k. 1529–1530; odpis w: Lwowska Naukowa Narodowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, f. 5, dz. 1, rps 231, k. 143v–144v) oraz tekst umowy z 1615 r. z księgarzem zamojskich Janem Policjuszem (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, f. 52, dz. 2, spr. 33, s. 80–84; zob. W. Łoziński, *Spór drukarza z księgarzem*, „Kwartalnik Historyczny” 1889, s. 703–708).

⁸ *Prażonka albo Nawara dla zabawki uczciwej drużynie*, 1615. Unikat zachowany w Bibliotece Kórnickiej PAN, sygn. 12864.

⁹ BCzart. Rps 439, k. 1527; Zakład Narodowy im. Ossolińskich, rps 3437, k. 5.

¹⁰ Np. *Apocalipsis* Stanisława Orzechowskiego wydana przez Szeligę we Lwowie w 1626 r. na stronie tytułowej ma adres wydawniczy: „Cracoviae”.

wcześniej w Krakowie¹¹. Do druków dobromilskich, których egzemplarze nie zachowały się do czasów współczesnych, należy drugie wydanie *Artes Dobromilenses* z ok. 1615/1616 r. wzmiankowane w literaturze, różniące się od pierwszego brakiem miejsca wydania na karcie tytułowej¹². Wskazuje to, że produkcja warsztatu dobromilskiego była większa niż obecnie się uważa¹³. Odkrycie nowych wydań dobromilskich może dostarczyć badanie anonimów, możliwe dzięki dokładnej analizie typograficznej. Jakim materiałem typograficznym posługiwał się zatem Szeliga w Dobromilu?

Analiza typograficzna produkcji drukarskiej oficyny Szeligi w Krakowie i w Dobromilu wykazała, że drukarz posługiwał się w obu miejscach identycznym materiałem typograficznym. Oznacza to, że Szeliga zabrał ze sobą z Krakowa cały materiał zecerski. Drukacz posiadał dwa kroje pism: antykwę oraz szwabachę. Na początku swojej działalności w Dobromilu Szeliga posiadał 3 kompletne (tj. z majuskułami i minuskułami) rodzaje garniturów antykwy z czcionką o wysokości wersalików 7, 4 i 3 mm. Posiadał także w Dobromilu najprawdopodobniej komplet antykwy o wysokości wersalików 2 mm, choć w drukach stosował jedynie majuskułę o tym rozmiarze (minuskuła pojawiała się w jego wcześniejszych drukach krakowskich). Oprócz tego w jego kasztach były także majuskuły o kroju antykwy o następujących wysokościach: 6, 5, 8, 9, 10, 11 oraz 15. Największe majuskuły używane były jako inicjały (przede wszystkim te o wysokości 9 mm), mniejsze (4–9 mm) stosował do składania tytułów. Do tekstów głównych Szeliga preferował używanie kompletów o wersalikach 3 mm, do tekstów pobocznych, np. przedmów, stosował czcionkę o wersalikach 4 mm. Czcionki większej o wersalikach 7 mm używał do nagłówków. Najczęściej stosowaną przez niego czcionką majuskułną była ta o wysokości 9 mm: wykorzystywał ją zarówno do tytułów, jak i do inicjałów. Szeliga w charakterystyczny sposób używał czcionek o różnych wysokościach do składu stron tytułowych: zaczynał od największej majuskuły (np. 9 mm), by schodzić do coraz mniejszej, kończąc nazwiskiem autora bardzo często składanym kapitalikami w układzie 4–2 mm. Był to skład, którego najprawdopodobniej wyuczył się w Oficynie Łazarzowej, gdzie podobny układ czcionek pojawia się w drukach tłoczonych pod koniec XVI wieku. Antykwy używał Szeliga do tekstów łacińskich; teksty polskie składał szwabachą, której posiadał dwa komplety: mniejszy (majuskuła 3 mm) oraz mniejszy (majuskuła 3 mm).

Również ozdobniki typograficzne przywiózł w większości Szeliga z Krakowa. W drukach dobromilskich używał trzech winiet (il. 1), które stosował wcześniej w drukach krakowskich: jedną przejętą w 1606 r. od Wojciecha Kobylińskiego¹⁴ (winieta

¹¹ Do anonimów typograficznych zidentyfikowanych w toku obecnych badań należały drukowane przez Szeligę w Krakowie m.in. wydane w 1606 r. *Votum szlachcica polskiego* (w dwóch wariantach), *Fragmenta* Jana Kochanowskiego z 1608 r. czy *Epigrammata* Jana Rubinkowskiego z tego samego roku.

¹² K. Estreicher, *Bibliografia polska. Stolecie XV–XVIII w układzie abecadlowym*, t. 18, Kraków 1901, s. 134.

¹³ Niekiedy może dochodzić jednak do nadinterpretacji przy analizie typograficznej. Tak było np. przy identyfikacji druku *Nowe zwierciadło*, którego dwa wydania z 1678 r. i 1682 r. K. Badecki przypisał Szelidze. Data druku wyklucza jednak tę hipotezę. W wydaniu z 1678 r. pojawia się charakterystyczna winieta z maszkaronem, której po raz pierwszy użył w 1605 r. W 1678 r. Szeliga już jednak nie żył, jego całą drukarnię odkupił w 1637 r. lwowski drukarz Michał Śloska, po którego śmierci spadkobiercy sprzedali typografię Jakubowi Mościckiemu w 1670 r. Mościcki w 1672 r. wywiózł swój warsztat drukarski do Krakowa, gdzie kontynuował działalność do 1674 r. W 1677 r. typografia Mościckiego została sprzedana jezuitom w Poznaniu. *Nowe zwierciadło* zostało zatem wydrukowane w Poznaniu przez drukarnię jezuitką. Zob. K. Badecki, *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku*, Lwów 1925, s. 449–451; E. Różycki, *O drukarni Jakuba Mościckiego*, „Roczniki Biblioteczne 1980, R. 24, s. 4–11.

¹⁴ Kobyliński stosował ją już wcześniej w 1599 r. w druku *O śmierci Anny Rakuszanki*, a po raz ostatni w 1605 r. w druku *Hymenaeus naiasniejszego monarchy Dymitra Iwanowica i Marynie*. Co ciekawe, Szeliga po raz pierwszy użył jej w 1606 r. również w druku na temat Dymitra i Maryny pt. *Pieśni na fest ucieśzny Dymitra Iwanowica i Mniszkówny*. Poziom typograficzny owego druku, zwłaszcza drzeworytów, znacznie przewyższał nie tylko dotychczasową produkcję Szeligi, ale także możliwości większości ówczesnych

z maszkaronem (głowa ludzka) i uszkodzonym festonem), drugą wykonaną specjalnie dla niego w 1605 r. (winieta z maszkaronem) oraz trzecią, też najprawdopodobniej wykonaną oryginalnie dla niego, w 1608 r. w Krakowie (winieta z maszkaronem (głowa ludzka) w ornamencie stylizowanym na rollwerkowy).

Rodowód krakowski miały także stosowane w dobromilskiej drukarni drobne ozdobniki takie jak np. listek koniczyny, żołądź, ozdobniki arabeskowe, z których składał charakterystyczną winietę (oznaczoną tu jako winieta A) w różnych wariantach (il. 2). Wariant A3 winiety arabeskowej pojawiał się w drukach Oficyny Łazarzowej już pod koniec XVI w., na początku wieku XVII stosował go Bazyli Skalski, a od 1607/1608 r. Jan Szeliga (po raz pierwszy w druku *Pobudka Korony Polskiej* wydany na przełomie 1607/1608 r.). Winieta ta nie została wykonana z jednego klocka drzeworytowego, lecz była składana z drobniejszych elementów arabeskowych. W drukach Szeligi identyczne elementy pojawiały się już w 1605 r., lecz nie były one odbijane z tych samych klocków, których używał do składania winiety A3 od 1607/1608 r. – te pierwsze były bardziej zużyte, np. jeden miał ułamany fragment¹⁵. Drukarz kupił od Skalskiego nowe klocki z tym samym wzorem w 1607/1608 r. i zaczął z nich składać winietę A3 na podobieństwo tej Łazarzowej. Do zasobu typograficznego przywiezionego z Krakowa Szeliga dołączył w Dobromilu pojedyncze materiały ozdobne: inicjał ozdobny antyką „N” 27 mm (1611 r.), „), inicjał ozdobny frakturą „N” 33 mm (1611 r.), inicjał prosty „P” 27 mm (1611 r.), ozdobniki drobne (1612 r.), inicjał ozdobny 66 mm (1614 r.). Ponadto do zasobu drukarni dobromilskiej należała bogato zdobiona rama drzeworytowa oraz liczne drzeworyty herbowe, których używał w *Artes Dobromilenses* oraz w drukach okolicznościowych (1613 r.). Elementy te pojawiały się w drukach akcydentalnie. W drukach z 1614 i 1615 r. Szeliga umieścił sygnet wydawcy, tj. Jana Szczęsnego Herburta, z mottem „PRAWDĄ A PRACĄ”¹⁶. Własnego sygnetu drukarskiego Szeliga w Dobromilu jeszcze nie posiadał; zaczął go stosować dopiero, gdy przeniósł oficynę do Lwowa.

Podsumowując, z zasobu typograficznego Jana Szeligi do elementów dystynktywnych, ponieważ powtarzających się, należą trzy winiety z maszkaronami oraz winieta składana A3 złożona z elementów arabeskowych. Pojawiały się one zarówno w drukach krakowskich, jak i dobromilskich oraz późniejszych. Stosunkowo niewielkim zasobem typograficznym Szeliga wydrukował w ciągu 6 lat co najmniej 18 druków w języku polskim i łacińskim, z czego znane są tytuły 14 drukowanych w 381,5 arkuszach. Działalność drukarską Szeligi w Dobromilu przerwała śmierć Herburta 31 grudnia 1616 r. Choć wydał w Dobromilu jeszcze jedną książkę w 1617 r., już w 1618 r. przeniósł się do Lwowa, gdzie rozpoczął nowy rozdział w swojej drukarskiej karierze.

typografów. Szelidze musiał dostarczyć materiał typograficzny obóz Dymitra; wśród materiału mogła być także winieta Kempiniego, który dla tegoż obozu drukował rok wcześniej.

¹⁵ Por. np. winietę A1 w druku *Carmen nuptiale* z 1605 r. (k. A2r) lub winietę A2 w druku *Votum szlacheica polskiego* z 1606 r. (k. A1v) z winietą A3 we *Fragmentach* J. Kochanowskiego z 1608 r. (k. tyt.). W dwóch pierwszych winietach jeden z elementów arabeskowych ma wyłamany fragment.

¹⁶ Szczegółowo opisany już w artykule: T. Zaucha, „*Prawdą a Pracą*”. Sygnet drukarni w Dobromilu..., *op. cit.*, więc nie będzie już tu przywoływany.

Примірники видань із новгород-сіверської та чернігівської друкарень Лазаря Барановича у збірці Національного інституту ім. Оссолінських

Становлення постійного друкарства на Лівобережній Україні пов'язане з постаттю Лазаря Барановича – впливового церковного та культурно-освітнього діяча, мецената, проповідника й богослова¹, якому вдалося не лише заснувати на цих теренах друкарню, а й сформувати в Чернігові важливий науково-культурний осередок². Ідея заснування друкарні виникла в 1671 році, організацію було доручено писареві Барановича Семену Ялинському³. Від 1674 до 1679 року видавництво функціонувало у Новгород-Сіверському⁴. Після пожежі в Спасо-Преображенському монастирі в липні 1679 року друкарню було перенесено до Чернігова, де вона з перервами діяла до середини XIX століття⁵.

У колекції стародруків Національного інституту ім. Оссолінських (НІіО) у Вроцлаві зберігається невелика збірка видань з друкарень Лазаря Барановича – п'ять друків, з яких два походять з новгород-сіверської друкарні і три – з чернігівської. Нижче наводимо скорочені бібліографічні описи та подаємо інформацію про збережені в аналізованому фонді примірники⁶. У разі розбіжностей у наявних описах видань та примірників, вносимо певні уточнення і доповнення.

1. Galatowski, Joanicjusz. *Stary Kosciol Zachodni Nowemu Kosciolowi Rzymskiemu, Pochodzenie Dvcha S. Od Oyca Same[g]o Nie Od Syna Pokazwie [...]*. [На звороті тит.

¹ Більше про Л. Барановича та його діяльність див.: Выгоданец Н. И. Лазарь Баранович – украинский писатель второй половины XVII в. Львов, 1971. 24 с.; Хижняк З. І. Баранович Лука, чернець ім'я Лазар. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.* Київ, 2001. С. 59–60; Лосик О. Баранович Лазар. *Наукове товариство імені Шевченка: енциклопедія.* Київ; Львів, 2015. URL: http://encyclopedia.com.ua/search_articles.php?id=197 та ін.

² Див.: Семко Д. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні у другій половині XVII ст. за епістоляріями та історіографією. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* 2009. Т. 19 (1). С. 107; Рудакова Ю. К. Примірники видань творів Лазаря Барановича латинським шрифтом у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2016. Вип. 20. С. 58.

³ Про обставини заснування друкарні, її історію та конфлікт Барановича з Ялинським див.: Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ, 1994. С. 317–323; Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 240–249; Семко Д. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні..., с. 106–115.

⁴ Про діяльність і видання новгород-сіверської друкарні див.: Клепиков С. А. Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов. *Книга. Исследования и материалы.* Москва, 1963. Сб. 8. С. 255–278. Упродовж 1674–1679 років у друкарні вийшло 23 видання, з яких три відомі лише з бібліографічних джерел та архівних документів, див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. Київ 1981. Кн. 1 (поз. 516, 517, 524–526, 528, 529, 537–540, *542, 543, 544, 550, 555, 557, *563, 564, 565, *570, 576, 577).

⁵ Більше про діяльність та видання чернігівської друкарні див.: Каменева Т. Н. Черниговская типография, её деятельность и издания: 1646–1818 гг. *Труды Государственной библиотеки им. В. И. Ленина.* Москва, 1959, Т. 3. С. 224–383. До смерті Лазаря Барановича (1693) в чернігівській друкарні вийшло 32 видання (з яких одне відоме лише з бібліографічних джерел), див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків... (поз. *581, 586, 593, 594, 602–605, 611, 614–618, 620, 622, 623, 626, 629, 632, 634 (Т. Каменева описала це видання як незбережене), 636–638, 643, 650, 654, 658, 666, 669, 674, 687)].

⁶ З огляду на те, що більшість примірників (крім поз. 3) було опрацьовано в НІіО у II пол. XX ст., опису оправ не подаємо. Не характеризуємо також стану збереження екземплярів, натомість зазначаємо дефектність – брак аркушів чи обрізану нумерацію.

арк.:] *Xięga Ta Przez Wielebnego w Bogu Oyca Ioanicivsza Galatowskiego Archimandrytę Czernihowskie[g]o Ieleckiego Swiatu Iest Podana. z Typographiey Archiepiskopskiey w Nowogrodku Siewierskim zostaiącey Roku P. 1678.* – Новгород-Сіверський: друкарня Лазаря Барановича, 1678. 4°. [7] арк., 88 с., [1] арк., 105 с.; фінгерпринт: e-e- ube- I.as reni 1678A; оздоблення: титул в набірній, сторінки в лінійних рамках, заставки, кінцівки, виливні прикраси.

Маргіналії: 1) «*Autor liθoça czyli Kamienia jest Piotr Mohila II. 93*» [запис коричневим чорнилом польською мовою]; 2) початок «Символу віри» латинською мовою [іншим почерком, чорне чорнило].

Надходження: до книгозбірні ННіО книга надійшла 1827 року у складі віденської колекції засновника – Юзефа Максиміліана Оссолінського, про що свідчить номер інвентарного переліку збірки⁷ «9614», нанесений простим олівцем.

Шифр ННіО: XVII-5783.

2. Galatowski, Joanicjusz. *Łabędź Z Piorami Swemi z Darami Boskiemi Chrystvs Prawowiernemv Narodowi Chreścianańskiemu Łabędziowym Piorem Swey mądrości Boskiey wypisuię Przyczyny, Dla których długo trwa na Swiecie sekta Machometańska [...]. Ten Łabędź w Typographiey [...] Oyca Łazarza Baranowicza [...] w Nowogrodku Siewierskim wydrukowany.* [На звороті тит. арк.:] *Ten Łabędź z Piorami swemu z Darami Boskiemi Chrystvs, Przez Wielebnego w Bogu Oyca Ioanicivsza Galatowskiego Archimandrytę Czernihowskie[g]o Ieleckiego R. 1679 swiatu jest podany.* – Новгород-Сіверський: друкарня Лазаря Барановича, 1679. 4°. [4], 66 с.; фінгерпринт: dzt- eyil che/ wile 1679Q; оздоблення: титул в набірній, сторінки в лінійних рамках, заставки, кінцівки, виливні прикраси.

Стан: втрачено останній аркуш (с. 65–66).

Маргіналії: «*NB desunt hic sexer.*» [запис чорним чорнилом на с. 64].

Надходження: див. опис 1; номер інвентаря І. Павліковського «8562/17»⁸.

Шифр ННіО: XVII-6098.

3. Galatowski, Joanicjusz. *Fvndamenta, Na których łacinnicy iedność Rusi z Rzymem funduiq: według Rzymskiey terażnieyszey wiary nowey, prawdziwemi odpowiedźmi Cerkwi wschodney wywroczone y znieśione iako fundamenta ciemnicy były poruszone modlitwą Pawła i Syły [...].* [Колофон на с. 100:] *Te fundamenta y Szturmy na fundamentach uczynione Roku 1683. Miesiąca Jula Dnia 7. od prawosławnokatolickiey wschodney Cerkwi Grekoruskiej na świat wydane.* – [Чернігів: друкарня Троїцько-Іллінського монастиря], 7 VII 1683. – 4°. [1–2] арк., с. 1–8, 8–17, 22, 19–21, 18, 23–24, 24–33, 32, 35–63, [1 чистий арк.], 66–70, 11, 72–87, 89–97, [98–100] = [2] арк., 100 с.; фінгерпринт: o-sy m-c, owm- wKKr 1683A; оздоблення: титул в набірній, сторінки в лінійних рамках; 2 ілюстрації: арк. 2 нн. – «Зішестя св. Духа»; с. 64 – «Христос – Виноградна Лоза»⁹; заставки, кінцівки, виливні прикраси.

Аналізований примірник містить лише першу гравюру на арк. 2 нн.; с. 64, на якій повинен міститися дереворит, та с. 65 – незадруковані.

Оправа: картон, поволочений шкірою коричневого кольору, тиснення золотом на корінці: декоративні штампі, лінії дорожника, текст: «FVN:/DAM[ENTA]: / SHIZ[MY?]: / GR[ECKIEJ?]:»; обрізи крапліні; XIX ст.

Стан: титульний аркуш обрізано по краях, обрізано нумерацію двох останніх аркушів.

⁷ Інвентарний перелік віденської збірки Ю. М. Оссолінського, перевезеної до Львова в 1827 р., уклад Івальберт Павліковський. Див.: ННіО, від. рукописів. 1302/III.

⁸ ННіО, відділ рукописів. 1302/III.

⁹ Відбитки з дощок, які було використано для новгород-сіверських видань. Див.: Каменева Т. Н. Черниговская типография..., с. 232.

Надходження: примірник походить із книгозбірні князів Любомирських, про що свідчать власницькі знаки – гербовий екслібрис із текстом: «Nil Conscire Sibi. Ex libris H. Lubomirski» та гербова печатка з написом: «Henryk X. Lubomirski». До Оссолінеуму книги з бібліотеки Любомирських у Переворську надходили частинами. Фрагменти книгозбірні у 1823 та 1870 роках передали Генрик та Єжи Любомирські¹⁰. Книги, які залишилися в Переворську, в 1946 році було перевезено до Ягеллонської бібліотеки, звідки в 1949-му частину передано до Оссолінеуму¹¹. У складі цих книг до НЛіО надійшов аналізований примірник твору Галятовського, про що свідчить запис в інвентарі М. Опалка¹² та номер на верхньому форзаці «1/56», зроблений його рукою.

Шифр НЛіО: XVII-5449.

4. *Modlitwy Dienne y nocne wedlug zdania SS. O.O. Za Błogosła: Jaśnie w Bogu Przeoświecone[g]o Je[g]o Mści Oyca Łazarza Baranowicza z Łaski Bożej Prawosław: Archiep: Czern: Nowh: etc. w Typ: Monast: S. Troy: Illińsk: Czer: Wydane. Roku 1689.* – Чернігів: друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1689. 8°. [1–3], 1–8, [9–11], 12–13, [14–15], [...], 17–20, 20, 22–65, 70, 66–67, 86, 69, 71–97, [1], 99–121, [1], 123–144, 146–148, [1], 150–153, 153–179, [1], 181–183, 183–190, 161, 192–196, 198 (нумерація на зв. аркуша), [1], 199–217, 217–218, 209, 220–224, [1–22] = [3], 224 [вл. 226], [22] арк.; фінгерпринт: lio- n.zd slh. ++ci¹³ 1689A; оздоблення: форта¹⁴, сторінки в лінійних і набірних рамках; іл.: тит. арк. зв., арк. 148 зв. – Непорочне Зачаття Богородиці (Богородиця в хмарах на півмісяці); арк. 198 – Христос у чаші; арк. 17 нн. зв. – Коронування Пресвятої Богородиці; заставки, кінцівки, ініціали, виливні прикраси.

Стан: втрачено арк. 16, арк. 66–69 помилково оправлено після арк. 70, арк. 3 нн. вкладено зворотним боком; обрізано нумерацію с. 9–11, 14–15. Надходження: примірник походить із львівської передвоєнної колекції Оссолінеуму, про що свідчать провенієнції – старий шифр «46954» і кругла печатка з написом: «BIBLIOT. OSSOLIN.».

Шифр НЛіО: XVII-5654.

З огляду на те, що перші бібліографічні описи було зроблено на підставі дефектних примірників, видання зареєстровано під різними назвами із зазначенням різних форматів та обсягу:

1) Адам Йохер¹⁵: *Modlitwy i t. d.* Чернігів, перед 1654¹⁶; 12°.

2) Кароль Естрайхер¹⁷: *Menowski Kalist*¹⁸. *Modlitwy dzienne y nocne [...]*. Czernihów: w Typ. Monast. S. Troieck. Illinsk. [3], 224, [17] арк.; 8°.

¹⁰ Див.: Tyszkowski W. Z problematyki badań proveniencyjnych. Fragment Biblioteki ks. Lubomirskich w Przeworsku w zbiorach starych druków Ossolineum. Komunikat. Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich. 2001. Zesz. 12. S. 185.

¹¹ Інвентарний перелік цих книг, який уклав Мечислав Опалек, зберігається в архіві Оссолінеуму, див.: НЛіО, архів. 73/97. Арк. 1–4.

¹² Див.: НЛіО, архів. 73/97. Арк. 4.

¹³ Двох знаків з четвертої групи встановити не вдалося через втрати паперу.

¹⁴ Нижній край дошки обрізано, а вільне місце заповнено набірними оздобами. На титульному аркуші примірника із ЛННБ України ім. В. Стефаника, репродукованому в каталозі Запаса та Ісаєвича, дереворитна рамка не обрізана, див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків..., с. 102.

¹⁵ Див.: Jocher A. *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*. Wilno 1857. T. III. S. 153 (поз. 7120), 248–254. Опис зроблено на підставі дефектного примірника (арк. 31–179).

¹⁶ Дату видання бібліограф визначив з огляду на текст молитви за польського короля, який нібито розміщено у книзі. Насправді молитовник містить присвяту російським царям – Іванові та Петрові Олексійовичам.

¹⁷ Estreicher K. *Bibliografia Polska*. Kraków 1908. T. XXII. C. 292.

¹⁸ Авторство цілої збірки Естрайхер приписав авторові передмови Калікстові Меновському.

3) Тетяна Каменєва¹⁹: [Часовник]. Чернігів: друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1689. 251 арк.; 8°. Примірник РНБ містить на початку 6 нумерованих аркушів з *Передмовою до читача* Лаврентія Кр(е)щоновича та з його ж присвятою Борису Шереметьєву²⁰.

4) Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич²¹: *Modlitwy dzienne u nosne*. Чернігів, 1689. 252 арк.; 8°.

5. Ornowski, Jan. *Bogata Drogich Kamieniy Speza Na wystawienie zlotoświeznego Pałacy wiekopomney Sławie [...] P. Iana z Obidowa Obidowskiego [...] Przez [...] Iana Ornowskiego [...] Opisana, Roku [...] 1693. W Typ: Monast: S: Troieck: Illinsk: Czernihowskiey*. – Чернігів: друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1693. 2°. [24] арк. = [J², B², C¹, D²-K², N¹; фінгерпринт: a=іe іi; e/ie ZeKt 1693Q; оздоблення: титул і сторінки в набірних рамках, кінцівки, ініціали.

Надходження: примірник походить із фундаційної бібліотеки Віктора Баворовського, про що свідчать печатки з написами: «BIBLIOTEKA W[IKTORA] B[AWOROWSKIEGO]» та «BIBLIOTEKA FUNDACYI W[IKTORA] HR[ABIEGO] BAWOROWSKIEGO»²². Книга містить власницький запис XVIII ст.: «*Ex Libris Eliae Rudziński possessis post mortem parentis sui*».

Шифр НІО: XVII-16878.

Відомо про три примірники видання, що зберігаються в НІО, бібліотеці Варшавського університету та РДБ²³. Бібліографічні джерела фіксують різну кількість аркушів друку²⁴. В усіх згаданих примірниках на звороті титульного аркуша залишене порожнє місце, на якому, ймовірно, мав бути відбитий герб Івана Обідовського, на що вказує текст угорі та вірш на герб унизу аркуша. У примірнику РДБ на арк. 2 нн. уміщено мідерит алегоричного змісту, підписаний «Cena drogich kamieni»²⁵. В осолінському та варшавському примірниках книги арк. 2 нн. залишено чистим.

Аналіз осолінських примірників видань із друкарень Лазаря Барановича розкриває інформацію про їхніх власників та вносить уточнення й доповнення до попередніх бібліографічних описів досліджуваних друків.

¹⁹ Див.: Каменєва Т. Н. Черниговская типография..., с. 269 (поз. 26). Опис зроблено на підставі дефектного примірника без титульного аркуша зі збірки Державної бібліотеки ім. Леніна (тепер – Російська державна бібліотека; далі – РДБ). Аркуш із вихідними даними помилково оправлено на початку примірника.

²⁰ Попри те, що видання раніше зареєстрували А. Йохер та К. Естрайхер, Т. Каменєва не пов'язала цих описів з аналізованим примірником, зазначивши, що в бібліографії воно не зафіксоване.

²¹ Див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків..., с. 103 (поз. 658). Осолінського примірника в каталозі не зареєстровано.

²² Бібліотеку було приєднано до осолінської колекції під час Другої світової війни і частково перевезено зі Львова до Вроцлава в 1946 і 1947 роках.

²³ Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків..., с. 107 (поз. 687).

²⁴ Пор.: К. Естрайхер – 12 арк.: Estreicher K. Bibliografia Polska. Kraków 1910. С. 440; Каменєва та Запаско й Ісаєвич – 25 арк.: Каменєва Т. Н. Черниговская типография, её деятельность и издания... С. 271 (поз. 31); Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків..., с. 106-107 (поз. 687), примірники з Варшавської бібліотеки та Осолінеуму містять по 24 арк. У варшавському примірнику арк. 2 нн. помилково оправлений наприкінці книги (інформацію про примірник отримано від працівників бібліотеки).

²⁵ Згідно з припущенням Т. Каменєвої, автором гравюри є Інокентій Щирський, який ілюстрував інші видання чернігівської друкарні: Каменєва Т. Н. Орнамента и иллюстрации черниговских изданий XVII–XVIII веков. Книга: исследования и материалы. Москва, 1974. Сб. 29. С. 177.

Наталія Заболотна (Київ)

**Видавничий репертуар Унівської друкарні XVII–XVIII ст.:
тематика, мова, вимоги часу**

Друкарня Унівського Успенського монастиря (1648–1770, діяла з перервами) не належала до найпотужніших українських друкарень свого часу, проте гідно виконувала свою місію, не поступаючись конкурентам рівнем підготовки видань. Унівська обитель, заснована як православна, 1681 року – за архімандрита Варлаама Шептицького – перейшла в унію, і ця обставина позначилася на її видавничому репертуарі.

Згідно з каталогом Якіма Запасака і Ярослава Ісасвича, в Уневі вийшло друком 48 видань. Подальші дослідження на матеріалах фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського виявили, що фактично їх було понад 50. Так, до наукового обігу запроваджено Псалтир 1678 року¹, контрафактні Требники (1739–1744)² і грамоту-послання єп. Варлаама Шептицького 1712 року³. Припускаємо, що може бути виявлено ще не одне унівське видання, як книжкове, так і аркушеве.

Жанрово-тематичний репертуар унівської друкарської продукції охоплює практично всі сфери, притаманні тогочасним друкарням, які послуговувалися кирилицею. Передусім це літургійна література, адже потреба в забезпеченні храмів потрібними книгами існувала постійно.

Першим унівським виданням був Псалтир 1648 року. Також в Уневі побачили світ дев'ять видань Псалтиря, серед них – один з молитвами, акафістами й канонами та один – у перекладі св. Дософтея Сучавського. Тричі в Уневі видавали Служебник. Єдине видання Служебника святительського є не тільки перлиною унівської друкарської спадщини, а й однією з найгарніше оформлених українських книг середини XVIII століття. Требник в Унівській друкарні виходив шістьма виданнями, два з яких мають фальшиву дату виходу, натомість відсутнє потрібне для монастирських видань благословення на друк від місцевого ієрарха, що є свідченням контрафактності. З бібліографії відомо, що в Уневі побачили світ сім видань Часослова. З інших літургійних видань друкарня випустила п'ять збірок та окремих акафістів, серед них і Акафіст Пресв. Богородиці в перекладі Дософтея Сучавського. Книжки для приватної молитви – Молитвословці, Полустав, а також два Часослови з молитвословом – загалом шість видань теж становили помітну частку видавничої продукції друкарні. Крім того, бібліографія фіксує одне видання святців.

Друкарня Унівської обителі видавала й навчальні книги, що ними тоді разом зі своїм основним призначенням традиційно були Псалтир і Часослов. Водночас вийшли також і два суто підручникові видання букваря.

Крім канонічних текстів, компонентом репертуару монастирських друкарень були богословські твори та збірки проповідей. Унівська друкарня також випустила

¹ Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / уклад. Н. П. Бондар, Р. С. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької. Київ, 2008. 232с., 44 арк. іл. № 469.

² Заболотна Н. Невідоме унівське видання требника у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаніка: історія і сучасність: доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції, Львів, 28–30 жовтня 2010 р.* Львів, 2010. С. 180–184.

³ Заболотна Н. До історії служіння роду Шептицьких: рідкісна друкована грамота єпископа Варлаама. *Матеріали Міжнародної наукової онлайн-конференції до 155-річчя від дня народження Митрополита Андрія Шептицького.* Львів, 2021. С. 19–25.

популярні серед духовенства праці українських богословів, як-от «Виклад о церкві» Феодосія Софоновича (1670), «Зерцало до прейзрення і латвійшаго зрозуменя віри святой» Йосифа Шумлянського (1680), «Зерцало богословії» Кирила Транквіліона-Ставровецького (1692) та його ж Євангеліє учительне (1696).

Катехитична та повчальна література для мирян і духовенства у видавничому репертуарі Унівської друкарні представлена такими книгами, як «Катихисіс албо наука христіанская вкоротці...» (1685), відоме «Собраніє припадков...» (1732; «неліцензований» передрук супрасльського видання 1722 р. – перший у низці численних перевидань і переробок) та «Поученіє...» (1745).

Те, що друкарня Унівської обителі забезпечувала церковні потреби, відгукується на актуальні виклики, підтверджується видруком акцидентних регламентаційних видань: братських статутів – «Устави, си есть артикулы братскіє» (1765), пастирських послань (наразі відома згадана вище грамота-послання Варлаама Шептицького до вірян, 1712), різних бланків, як грамоти посвячення і надання парафії священникові (1762, аркушеві видання за підписом Леона Шептицького), Метрика церковна (вийшла не пізніше 1671 р.)

Актуалізації підлягали також і літургійні друки. Так, вийшли два видання Возслідвань празникам, запровадженим постановою Замоїського синоду 1720 року.

Друкарня випускала видання тільки кириличним шрифтом (від 1669 р. – відповідно до отриманого Варлаамом Шептицьким королівського привілею)⁴. Мовна палітра унівських видань є загалом традиційною для тогочасних українських друкарень, а отже, зумовленою як канонічними, так і жанрово-стилістичними вимогами. Усі тогочасні літургійні тексти друкувалися церковнослов'янською мовою, книжна українська мова (або українські мовні вкраплення в церковнослов'янських текстах) в літургійних книгах могла бути використана в передмовах, коментарях, настановчих текстах для священників. Натомість у повчальних, проповідницьких і катехитичних виданнях книжна українська мова посідала панівне місце, виконуючи просвітницьку місію – за словами Йосифа Шумлянського, для «латвійшаго зрозуменя» найширшими верствами вірян. Такий розподіл між сферами застосування літературних мов був нормою в українській книжності XVII–XVIII століть, що підтверджує і спадщина Унівської друкарні. Винятками є два згадані переклади Дософтея Сучавського румунською – Псалтир у віршах та Акафіст і молебень Богородиці, воскресний канон (обидва 1673 року). Ці невеликі за обсягом видання, що побачили світ в українському Уневі, є важливими віхами в історії румунської книжності.

Аналізуючи видання, неможливо обійти увагою його оформлення – застосування шрифтів різного кегля, двоколірного друку, використання гравюр і виливних прикрас. В унівських виданнях привертає увагу те, що, хоч у шрифтовій касі друкарні не було курсиву, складальники досягали чіткої структурної організації тексту за допомогою використання шрифтів різного кегля, відступів, відділення частин тексту смужками з виливних прикрас. В арсеналі Унівської друкарні XVIII століття були засоби для друку нот – доволі рідкісне явище на той час, що свідчило також про обізнаність складальника в нотній грамоті. Для оздоблення книг в Уневі використовували притаманні кириличній книзі гравійовані титули-форти, заставки, кінцівки, в'язь, зрідка – потекстові ілюстрації, а також численні й різноманітні за тематикою і стилем ініціали. Для оформлення колонтитулів, початків і кінців розділів та складання посторінкових рамок використовували дрібні виливні прикраси, які часто формували композиційно витончені візерунки. Повчальну й катехитичну літературу оздоблювали скромніше, а повний набір графічних засобів і виливних

⁴ Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. С. 276.

прикрас залучали у великоформатних літургійних книгах. Вершиною мистецтва оформлення книг в Унівській друкарні став ошатний Службеник святительський 1740 року, який вирізняється з-поміж решти продукції друкарні активним використанням цинобри (деякі сторінки надруковані переважно червоною фарбою) і всіх типів гравюр, особливо оригінальних ініціалів. В унівських стародруках можна побачити гравюри таких видатних тогочасних українських митців, як Никодима Зубрицького та Євстафія Завадовського.

Попри те, що відома нині спадщина Унівської друкарні є порівняно невеликою за обсягом, її видавничий репертуар уповні відображав тогочасну картину кириличного друкарства в Україні – і в тематичному спектрі, і в мовному розмаїтті, і в тенденціях художнього оформлення.

Ярослав Матвійшин (Київ)

Джерела до історії математичних наук у книгозбірнях Львова (до 1850 року)

Математичні джерела львівських бібліотек та архівів використовують у своїх дослідженнях не тільки математики та історики математики (В. Притула¹, А. Дрбал²), а й дослідники інших напрямів природознавства. Серед досліджень останніх років дотичними до окресленої теми є, зокрема, праці істориків астрономії (О. Петрук³), фізики (А. Ровенчак⁴), а також книгознавчині Ірини Качур⁵.

¹ Математик Ярослав Притула здавна займається також історією математики та помістив низку біограм львівських математиків у «ENCYCLOPEDIA. Львівський Національний університет» (Львів, 2011). Йому належить оглядовий розділ «Математика у Львові» у другому томі колективної праці «Leopolis Scientifica. Наука у Львові до середини XX століття». Т. 2. Львів, 2020. С. 3–182 (далі – Притула 2020.ІІ). На його думку, можна простежити «певну тяглисть ідей в історії математики у Львові та їхній зв'язок зі світовою математикою, зокрема з європейською» (С. 3).

² Почесний геодезист України Александр Дрбал є автором низки праць про галицьких та чеських учених, зокрема й тих, що мали справу з математикою.

³ Астрофізик Олег Петрук, відомий далеко поза межами України дослідженнями наднових зір, має публікації, дотичні до історії астрономії, математики та фізики в Україні, досліджує стародруки книгозбірень Львова, а також Італії та Польщі. В його «Астрономія у Львівському університеті в 1800–1939 роках» (Львів, 2020) є окремий розділ «Професори математики, які викладали астрономію» (с. 19–44), де наведено низку нових даних з обох наук, що ґрунтуються на першоджерелах та архівних матеріалах. О. Петрук упорядкував дві праці з історії української науки, а саме «Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні» у двох томах (Львів, 2014, 2016; далі – Українське небо) та згадану «Leopolis Scientifica» (Львів, 2020).

⁴ Фахівець з теоретичної фізики Андрій Ровенчак провадить біобібліографічні дослідження з історії фізики у Львові, в яких не оминає математику: Rovenchak A. Physics at the university of Lviv [...]. *Journal of physical studies. Журнал фізичних досліджень*. Т. 18. № 2/3 (2013, 2014). 2005; Ровенчак А. Фізика у львівських навчальних закладах від XVII століття. *Leopolis Scientifica*. Т. 2. С. 219–286.

⁵ Старший науковий співробітник Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка (ЛННБУ) Ірина Качур, дослідниця історії давніх друкарень (Піллерів, Шліхтинів), видавництва, приватних бібліотек і колекцій (зокрема, бібліотеки секретаря Французької АН Ж.-Ж. Дортуса де Мерана), укладачка каталогу інкунабул ЛННБУ, знавчиня провенієнцій стародруків, виявила низку цікавих матеріалів до історії французько-українських культурних та наукових зв'язків, зокрема математичних. Качур надала наукову консультацію щодо атрибуції деяких провенієнцій на книгах з ЛННБУ авторства двох братів Снядецьких, хіміка Єнджея та астронома і математика Яна, київській книгознавчині Тетяні Якубовій (Якубова Т. А. Атрибуція книжкових знаків на книгах Яна Снядецького. *Вісник Книжкової палати* (ВКП). 2019. № 6. С. 44–47; Якубова Т. А. Книги професора Віленського університету Єнджея Снядецького: матеріали до вивчення та атрибуції книжкових знаків. *ВКП*. 2021. № 3. С. 38–46).

Перед приходом до Львова єзуїтів, які вважали себе основними розповсюджувачами наук, математику викладали у братській (перша значиться 1586 р.), Кафедральній (філії Краківського університету) та примонастирських⁶ школах. Викладачем і ректором (1555–1558) Кафедральної був майбутній єзуїт Бенедикт Гербест (Herbest; 1531–1593) зі Старосамбірщини, автор *Arithmetica linearis*⁷ (1561). В єзуїтських навчальних закладах керувалися положеннями статуту «Ratio Studiorum», ухваленого 1599 року, що передбачав вивчення математики, фізики та логіки. Серед посібників Статут радив використовувати «Елементи» Евкліда та «Трактат про сфери» англійського астронома й математика Йоана Сакробоско (Sacrobosco; бл. 1200–1256), написаний на основі «Альмагеста» Птолемея та відомий в Україні принаймні від 1460–1470 років завдяки перекладу, який зробили члени київського гуртка книжників⁸. Його арифметичний трактат *Algorithmus de integris* (зберігається в ЛННБ України ім. В. Стефаника⁹) вийшов 1488 року у Страсбурзі разом з *Computus manualis cum commento* магістра Аніана (Anianus; СТ–IV 21566/k.2), астронома й поета XV століття. Цікавою є пізніша інформація (31.XII.1672) зі «Щоденника» французького дипломата Галляна (Gallan),

⁶ Досліджуючи бібліотеки монастиря Бернардинців у Львові (заснований 1460 р.), Назарій Лоштин виявив у каталозі 1747 р. назви посібників *Geometra Polski* та *Architekt Polski* математика Станіслава Сольського (1622–1701) (примірник бібліотеки Львівського Національного університету ім. І. Франка (БЛНУ): РК рук. 286.III та 287.III; Лоштин Н. Бібліотека монастиря Бернардинців у Львові та її користувачі в 1771–1784 роках. *Rocznik Lubelski*. Lublin, 2016. Т. XLII. S. 19–32). У вступі до Геометрії (1683) о. Сольський підкреслив, що своєю працею хоче стимулювати молодих людей, «щоб вони бралися з більшою охотою до вивчення математичних наук, так необхідних у житті, а не виправдовувалися труднощами та відсутністю польських книг». У львівській рицарській школі (відкрита 1749 р. на базі існуючого там з 1709 р. конвікту для шляхетської молоді), як пізніше і в Шляхетському колегіумі, викладали математику, цивільну й військову архітектуру, астрономію й географію (*Leopolis Scientifica*. I, с. 35–36). В українській греко-католицькій семінарії у Львові, перш ніж обійняти посаду професора математики та практичної геометрії у Львівському університеті (1840), математику викладав Ігнат Лемох (Лемох; Ignac Lemoch; 1802–21.08.1875). В університеті від 1848 р. він читав аналітичну механіку, теоретичну астрономію, плоску і сферичну тригонометрію із застосуваннями, а в Технічній академії – курс практичної геометрії (Петрук О. Астрономія у Львівському університеті. С. 42. Притула 2020.II, с. 22, 24). Лемох опублікував два підручники, що зберігаються у БЛНУ: *Lehrbuch der praktischen Geometrie* (Wien, 1849) і доповнений *Lehrbuch der praktischen Geometrie nebst einem Anhang über die Elemente der Markscheidekunst* (Wien, 1857).

⁷ Посібник виходив з доповненнями 1564, 1566, 1569, 1574 та 1577 р. Поряд із традиційною системою викладання арифметичних дій у першому виданні, в подальших – значне місце відведено цифровим методам обчислень.

⁸ Ще одним трактуванням «Альмагесту» Птолемея є венеціанське, нині рідкісне видання 1496 р. (*Epitoma in Almagestum Ptolemaei*) німецького астронома й математика Регіомонтана (Regiomontanus J.; 1436–76), який виділив там тригонометрію як самостійну науку. Примірник твору потрапив до ЛННБ України ім. В. Стефаника з приватної Потужицької бібліотеки Дзедушицьких (ЛННБУ: СТ–IV 21162/k.2; штамп: «Biblioteka Poturzycka J. W. D.»; J. W. D. = Józefa i Włodzimierza Dzieduszyckich; ЛННБУ: СТ–IV 21162/k.2, переплетений разом із трьома палеотипами природничої тематики XVI ст.; Kachur I. Collection of incunabula from the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv: main provenance stock-keeping units. *Z Badań nad Książką i Księgozbiórami Historycznymi*. 2020. Т. 14, № 2. S. 223). Доктор математичних наук, василіанин Валеріан Дзедушицький (1754–1832), автор праці *O Wzroście Nauk Wyzwolonych i Mechanicznych* [...] (Краків, 1787; ЛННБУ: СТ–II 95409, з автографом) виявив пристрасть і до експериментальної фізики, про що свідчать його численні маргіналії на полях праці Ж.-А де Сіро-Ляфона (Sigaud-Lafond, J.-A. de. *Description et usage d'un cabinet de physique expérimentale*. 4 vols. Paris, 1784; ЛННБУ, СТ–II 55949), які ідентифікувала І. Качур (Маргінальні записи як джерело дослідження історії читацтва Західної України XVIII–XIX ст. *Записки ЛННБ України ім. В. Стефаника*. 2008. Вип. I. С. 6–7).

⁹ Про інкунабули в колекції бібліофіла Гвалберта Павліковського (1792–1852), засновника бібліотеки в Медиці див.: Kachur I. Collection of incunabula..., s. 221.

очевидця взяття турками Кам'янця-Подільського, що бачив тоді, як «багато Турків навантажили себе книгами», сподіваючись їх згодом продати. Серед тих видань був і «Коментар Юнкінуса до сфер Сакробоско»¹⁰.

Коментовані видання Евкліда були доволі поширені на теренах України. БЛНУ та ЛННБУ посідають кілька з них, до прикладу, два популярні, шотландського математика Роберта Сімсона (Simson, 1687–1768; БЛНУ)¹¹. Інший примірник БЛНУ – пізанського видання Джованні Альфонса Бореллі (Borelli; 1608–1679) 1658 року «Відновленого Евкліда» (*Evclides restitvts*) – має екслібрис «Dortous de Mairan 1731» уже згадуваного власника колись багатой приватної бібліотеки, згодом розпорошеної¹². Бореллі у присвяті принцу Леопольду дав короткий огляд доевклідової геометрії. Ще один рідкісний геометричний трактат з бібліотеки «Дортуса де Мерана» (екслібрис «Dortus de Mairan»), в якому «десята книга Евкліда проілюстрована новими доведеннями, простішими та стислішими, ніж звичайні», також належить БЛНУ¹³.

БЛНУ¹⁴ посідає цікавий стародрук «Сферики у трьох книгах»¹⁵ (1558;

¹⁰ Йдеться про анотоване видання флорентійського теолога й астролога Франческо Гінтіні (або Юнкінус; Guintini; Junctinus; 1523–1590), а саме: *Fr. Junctini commentaria in spheram Joannis de Sacro Bosco accuratissima*, два видання якого з'явилися в Ліоні 1577 і 1582 pp. (Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672–1673). Publié et annoté par Charles Schefer. Paris, 2002, p. 254).

¹¹ Euclid. Elements. The first six books, together with the eleventh and twelfth ... Glasgow, 1781 (БЛНУ РК 13919.ІІ); Euclid. Elements. The first six books, together with the eleventh and twelfth ... In like maner corrected by R. Simson. Edinburg: printed for J. Nourse, J. Balfour, 1787. VII, 520 p., pl. (БЛНУ: РК 13917.ІІ); з додученим викладом початків плоскої і сферичної тригонометрії. Примірник має екслібрис мецената бібліотеки ЛУ, відомого математика Якова Пилипа Кулика («Prof. Kulik») та штамповану провенієнцію («Ex Bibliotheca Caesareo-Regiae Universitatis Leopoliensis. B.N. 9006. XXXIV. C. 1001»). Усі примірники, які автор цієї розвідки вивчав у Відділі рідкісних книг (РК) та рукописів БЛНУ, мають цю провенієнцію (переважно у вигляді кольорової овальної печатки), а тому в подальшому відомості про неї не наводяться.

¹² Kachur I. La bibliothèque de Dortous de Mairan et ses livres retrouvés. *Revue d'histoire des sciences. Des Lions et des étoiles Dortous de Mairan, un physicien distingué*. Varia. Tom 68-2. Paris, 2015. P. 405–418. На пропозицію І. Качур випуск журналу було названо на його честь.

¹³ *Traité des quantitez incommensurables /.../*. Paris: I. Dédin, 1640; БЛНУ: РК 11453 ІІ). І. Качур слушно засумнівалася у приписуваному авторстві /Mons. Le Brun/. Справді, автором був математик Жак-Александр Ле Теннер (Tenneur; 1604–1659), який захищав ідеї Галілео Галілея, зокрема його теорію про падіння тіл. У трактаті про несумірні величини автор виступає, однак, за відмову від алгебраїчних аргументів у геометричних доказах і обстоює повернення до античного правила лінійки та циркуля. Дортусу належав і популярний *Tractatus de proportionem harmonica /.../* (Париж, 1658; 99 с.) французького математика й астронома Жака де Біллі (Jacques de Billy; Iacobo Billy; 1602–79) з маргінальними написами і геометричним рисунком в тексті (с. 2; БЛНУ РК 11454.ІІ; екслібрис «Dortus de Mairan. 1703. 440»; див.: Kachur I. La bibliothèque de Dortous de Mairan...). Варте уваги паризьке розширене перевидання 1758 р. посібника *Traité de dynamique dans lequel les lois de l'équilibre* з автографом автора «Alambert M.», провенієнцією для «Dortus de Mairan. 1758» /Donne par l'auteur/. Інформацію про інші твори класичного періоду французької науки можна віднайти в праці І. Качур «Приватні бібліотеки університетського середовища Львова кінця XVIII–XIX ст.» (Краків-Львів. Книги, часописи, бібліотеки XIX–XX ст. Львів, 2011. Т. 10. С. 370–386).

¹⁴ Провенієнція: «Ex Bibliotheca Caesareo-Regiae Universitatis Leopoliensis BN. 16434 CIV. D.33». Вітрувій вважав Теодозія, щоправда, не аргументуючи, винахідником сонячного годинника, придатного для будь-якого регіону. У вроцлавському Оссолінеумі зберігається трактат «De institutione arithmetica» (1521) римського вченого Аніція Манлія Торквата Северина Боєція (Severinus Boetius; бл. 475–бл. 525; XVI.F.13.225; SL-40.473; з екслібрисами «D. de Mairan» та самбірського викладача-гуманітарія Е. Стжетельського (Ex Libris Erasmi Strzetelski Humaniorum literarum Professoris Samboriae 1829). Katalog druków XVI wieku z historycznej kolekcji Ossolineum. Zbiory lwowskie opracowała Iryna Kachur. Wrocław: Ossolineum, 2017. 568 s., tablic 28. № 398). Попри компілятивний характер (з Нікомаха), цей твір був досить поширеним у наших навчальних закладах, так само, як і його «Геометрія», що є фактично перекладом перших трьох книг Евкліда.

¹⁵ Theodosij Tripolitae Sphaericorum, libri tres, nunquam antehac graece excusi. Iidem latinè redditi per Ioannem Penam Regium Mathematicum, ad illustrissimum Principem Carolum Lotharingm Cardinalem. Parisiis: apud Andream Wechelum, 1558. 4 f.; 54 p., 1 f., 68 p., 1 f. (перша назва твору грецькою мовою). Іоанн Пен(а) (Péna, Jean; Jean de la Pène, (1530?–1558), «королівський математик», перекладач і науковий видавець латиною «Елементів», «Оптики» та «Катоптрики» Евкліда, писав у передмові, що «при

з екслібрисом «Dortous de Mairan») давньогрецького математика й астронома Теодозія Вітінійського (Віфінійського, Theodosius Bithyniae, якого помилково називають Триполітанським; бл. 160–100 до н. е.), також автора коментаря до «Методу Архімеда». Серед пізніших перекладів «Сферик» поширеним був французький, паризького математика Дені Анріона (Henrion, Denis; також Didier Henrion; бл. 1580–бл. 1632 або 1640)¹⁶. Він є автором низки інших математичних праць¹⁷, але його прізвище маловідоме, як і сам примірник БЛНУ¹⁸, що є своєрідною практичною геометрією та арифметикою Анріона з теоретичними настановами, у т. ч. для господарників, із доданими «Двохстами питаннями і задачами...», відомими також в окремому відтиску¹⁹ (1620). Книга мала кількох власників, а згодом опинилась у Львові (БЛНУ: РК 11386.II). У своєму першому посібнику з елементарної математики Анріон активно використав математичний доробок Клавія.

Німецький математик та астроном, єзуїт Христофор Клавій (Крістофер Клавіус, Christopher Clavius; 1537–6.02.1612), викладач Грецького колегіуму в Римі (Collegio Greco), був одним із видавців латинського перекладу *Сферик* Теодозія (Rome, 1586), коментарем²⁰ *Сфер* Сакробоско та *Euclidis elementorum lib. XV accessit XVI. de solidorum /.../* (Romae, 1589), автором підручників *Epitome arithmeticae practicae* (Romae, 1583, 1601) та *Geometria practica* (Moguntiae, 1606. 22, 392, 26 p.), знаних у католицьких, а також у православних навчальних закладах²¹ України XVII–початку XVIII століть. Критикуючи окремі помилки чи неточності класиків геліоцентризму, Клавій активно використовував математичний апарат їхніх творів²².

поясненні Теодозія, в якого багато місць грекою були або дефектні, або темні» (vel mutila vel obscura), довелося використовувати вільніші тлумачення грецької мови, «навіть для цілої сферичної геометрії», що він відзначає також і в польського оптика Вітелія (Vitellion, Witel'/o; бл. 1230–1314). «Сферики» складаються із трьох робіт, з яких перша дала назву книзі. Вони дійшли до нас, правдоподібно, тому, що були включені до колекції «Маленька астрономія» Паппа (Pappus) Александрійського, наприкінці IX ст. перекладені арабською мовою, а з неї у XII ст. Плат з Тиволі (Plato di Tivoli) та Жерар з Кремони переклали латинною. Коментатори відзначили не тільки вплив Евкліда, а й те, що саме 9 пропозицій з його першої книги, 13 – з другої та 1 – з третьої належать доєвклідовим геометрам.

¹⁶ Euclide. Les Quinze Livres des Éléments géométrique, шість видань яких з'явилися в першій пол. XVII ст. (Paris, 1614, 1615, 1621, 1623, 1632; Rouen, 1649; є на Gallica).

¹⁷ Анріон уклав підручник елементарної математики для офіцерів із 140 задачами (частина з них запозичена в Х. Клавія), описав «Використання пропорційного циркуля» (L'usage du compas de proportion. Rouen, 1564, 1637; Paris, 1624, 1631), вдруге видав у Франції таблицю логарифмів Біртіца (Traictés des Logarithmes. 1626), а також таблиці Періомонтана (*Les Tables des directions et projections de Jean de Mont-Royal*. 1626). БЛНУ посідає, зокрема, таблиці логарифмів із трьома провенієнціями (Callet, François. *Tables portatives de logarithmes, contenant les logarithmes des nombres; depuis 1 jusqu'à 108000*. Éd. stéréotyp. Paris: Firmin Didot, 1795. VI, 118 p., 2 pl.; *Tables des logarithmes des nombres*. 332 p. Tab. Log.; БЛНУ РК 13513. II).

¹⁸ Henrion, Denis. *Traicté familier, pour toiser, mesurer, et exactement calculer toutes Superficies et soliditez; toute sorte de Maçonnerie, les plates-formes, turcies, & leuées de rivières, fosses, & vuidanges, etc.* [...] Paris, 1620. БЛНУ: РК 11386.II. /2/, 176 p., tab. Prov.: «B: Parisiis 1718 /octo/bre 27. 1» та ін. 1970 р. Жан Ітар /Itard/ подав до Dictionary of Scientific Biography вартісну біографію Анріона.

¹⁹ *Deux cens questions ingénieuses et récréatives extraites et tirées des œuvres mathématiques de Valentin Menher avec quelques annotations de Michel Coignet, le tout corrigé, recueilli et mis en cet ordre*, par D.H.P.E.M., Paris, 1620. 176 c. D.H.P.E.M. = Denis Henrion, professeur ès mathématiques.

²⁰ Коментар Клавія до «Сфер» Сакробоско ввійшов разом з його «Астролябіумом» до 4-го тому його Opera mathematica (5 vols. Moguntiae, 1612. F°). Пор.: Clavius Christophorus Bambergensis (*Schlüssel dictus Christophorus*). In *sphaeram Joannis de Sacro Bosco commentarius*... Lugduni, apud Gabianum, MDCI (1601). 551 p.

²¹ На поч. XVIII ст. його цитує Теофан Прокопович, котрий викладав математику в Києво-Могилянській академії (КМА) і користувався франкфуртським виданням 1657 р., його *Euclidis elementorum lib. XV accessit XVI. de solidorum /.../* (Romae, 1589), так само як аналогічним твором М. де Шалля. Його знає також Іринеї Фальковський з КМА. Matvijiscyn I. La cultura e la scienza, con particolare riguardo alla matematica, nei rapporti tra Italia e Ucraina. Padova-Roma, 1992. P. 42, 63.

²² Після уважного читання De Revolutionibus Коперника, Клавій, наприклад, з гордістю повторює кілька разів про знайдену ним помилку щодо сферичних трикутників у тексті польського астронома

У 1743 році при Львівській єзуїтській школі з метою підготовки нових викладачів, для слухачів філософських студій були відкриті спеціальні дворічні *Математичні курси*²³ з посиленням викладанням астрономії з елементами сферичної тригонометрії²⁴.

У І половині ХІХ століття в ЛУ були затверджені такі підручники, наявні в ЛННБУ та БЛНУ: «*Elementa matheseos pure*» (Bd.1–5; 1713–1741) Х. Вольфа (Wolf/f/Ch.; 1679–9.04.1754) та «*Anfangsgründe der angewandten Mathematik*» (Bd. 1–4; Göttingen, 1792) А. Г. Кестнера (Kästner, Abraham Gotthelf; 1719–20.06.1800), а також «*Vorlesungen über die Mathematik*» (Bd. 1–4; 1782–1790) Г. Веги (Georg Vega), «*Elementa matheseos pure*» (Wien; 1814–1817) проф. Аппельтауера (Appeltauer) з Відня та «*Grundlinien zur praktischen Geometrie*» (Göttingen, 1792) астронома Тобіаса Мейєра (Майєра, I.N.Mayer) з Геттінгена²⁵. Посібники А. Г. Кестнера та Х. Вольфа, котрий виклав також основи диференціального та інтегрального числення, використовував, зокрема, Франтішек Кодеш, аж поки не видав власний двотомний²⁶ *Elementa mathesis purae in usum javentutis academicae Galicianae* (Відень. Т. 1, 1818, 288 р.; т. 2, 1820, 444 р.).

(Knobloch, Eberhard. Sur la vie et l'oeuvre de Christophore Clavius (1538-1612). Revue d'histoire des sciences et de leurs applications. Т. 41. 1988. № 3/4. Р. 331–356). Нагадавши про листування Клавія з Галілеєм, Кноблх розвінчує міф, що здавна побутував серед істориків науки, про вороже ставлення Клавія до геліоцентризму, вказує на низку його робіт, де він безпосередньо спирався на результати Коперника, у т. ч. у виданні «Сфери» Сакробоско, в коментарі про прямолінійні та сферичні трикутники наприкінці видання «Сферик» Теодозія, а також у трактатах про реформу грегорианського календаря, над удосконаленням якого він працював за дорученням папи Григорія ХІІІ (там само, с. 338). Кноблх аналізує також результати досліджень Клавія з алгебри та теорії чисел (там само, с. 351–356). Клавій розробляв математичну сторону церковної хронології, займався гномонікою (Gnomonices libri VIII, 1581). БЛНУ посідає посібник Жана Франсуа (François) *La Chronologie divisée en quatre parties* (Paris, 1665; /8/, 230 р.; РК 13521.ІІ із провенієнцією «I. A. Zaluski»).

²³ Директором Курсів був Фаустин Гродзіцький (Grodzicki; 1710–1787) з Житомирщини, що одночасно читав лекції (1743–1749) з математики, механіки, архітектури, перспективи й тактики. З акцентом на застосуванні математики він оприлюднив 1747 р. у Львові свій посібник *De scientia atrium militarium /.../ sive lectiones mathematicae* (Притула 2020.ІІ, с. 6–7). Його учень Томаш Секежинський (Siekierzyński; 1720–1777), викладач математики на курсах (1753–1769), випустив у Львові першу частину свого підручника *Arytmetyka to jest rachmistrska nauka w nayprzednieyszych zabawach zebrana* (1766; примірник ЛННБУ з рукописним есклібрисом). Всього на курсах було підготовано 12 учителів, які згодом викладали в Парижі (І. Беганський/ Biegański), Львові, Острозі та Перемишлі.

²⁴ Петрук О. Астрономія у Львівському університеті..., с. 7–8, де вміщена світлина з Програми 1745 р. (примірник Національної бібліотеки у Варшаві: *Universa mathesis terrae caelique considerationi [...] Collegii Leopoliensis [...]*. Програми окремих років посідають БЛНУ та ЛННБУ). Останні *Propositiones ex universa Philosophia [...]* мають дату 1773 р. і печатку-«сокирку» Оссолінських (БЛНУ РК 56369.І. Пров.: «Wronowski». «Instytut Ossolińskiego we Lwowie»). Авторство тексту Естрайхер приписує Людвіку Гошовському (Hoszowski; 1732–5.09.1802), учневі (1753–1755) Секежинського. Крім математики (1769–1773), Гошовський викладав астрономію (1771–1773), вів астрономічні спостереження, будучи одночасно префектом бібліотеки та Математичного музею (1768–1773) (ДАЛО. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 485. Арк. 1). Його перу належать *Dissertationes ex optica, aerometria, mechanica et astronomia [...]* (Львів, 1773) та *Synopsis Philosophiae recentioris in Universitate Leopoliensi traditae* (Leopoli, 1766, [32] f.,lf. ill.), де згадано теорії Коперника, Кеплера і (гравітації) Ньютона.

²⁵ История Отечества математики. Т. 1. Киев: Наукова думка, 1966. С. 379. Матвишин Я. А. Преподаватели математики Львовского университета (1661–1807). *Проблемы истории математики и механики*. Киев, 1977. С. 116–129.

²⁶ Посібник Франтішека Кодеша фон Трєєнгорста (von Treuenhorst Kodesch; 1761–1831) включає, зокрібно, логарифми, обчислення площ і об'ємів, тригонометрію та аналітичну геометрію конічних перерізів, але розділи математичного аналізу в ньому випущені. Повернувшись 1813 р. до Львова, Кодеш брав участь у топографічних вимірюваннях та астрономічних спостереженнях; визначив, зокрема, «грунтовно широту Львова» (публікація 1823 р.), використовуючи секстант Троутона (нині в Музеї ЛНУ): Петрук О. Астрономія у Львівському університеті. С. 26–28; Дрбал А. Чеський і австрійський астроном, математик, геодезист і педагог професор д-р Франтішек Кодеш з Трєєнгорста (1761–1831) у Львові. Сучасні досягнення геодезичної науки і виробництва. 2018. Вип. 1. С. 32–39.

У БЛНУ на першому томі підручника Х. Вольфа *Matheseos universae* є автограф («Fr. Kodesch») Ф. Кодеша (Притула 2020.ІІ, світлина на с. 13).

Фонди ЛННБУ та БЛНУ є багатим джерелом до вивчення історії природознавства також і в інших містах України. Так, в БЛНУ зберігаються шість творів із штампованими екслібрисами²⁷ Хирівської єзуїтської колегії (ХЄК), зокрема амстердамське перевидання 1734 року артилерійського посібника²⁸ 1731 року Бернарда Белідора (Belidor, Bernard Forest de; 1697–08.09.1761). Сам твір не є великим раритетом, але було б цікаво дослідити долю і склад фондів розформованих бібліотек Хирова²⁹. Анета Боровик, наприклад, вивчаючи матеріали Малопольської провінції в Архіві Ягеллонського університету, побіжно зауважила наявність там математичної й астрономічної тематики, цитуючи, серед іншого, таблиці короля Альфонса³⁰, укладені в XIII столітті. Їх використовували навіть, астрономи Парижа та Кракова, вносячи туди поправки відповідно до свого меридіана³¹. Особливо багато в бібліотеках ХЄК шкільних підручників, у т. ч. з математики³².

²⁷ «Collegium Soc[ietatis] Jesu Chyrowiense», «Coll. Jezuitów w Chyrowie», а також гімназійної бібліотеки – «Biblioteka kl. II v Chyrowie».

²⁸ *Le Bombardier françois, ou nouvelle méthode de jeter les bombes* (1734; ЛНУ: 281119. ІІ; екслібрис «Coll. Jezuitów w Chyrowie»), що виник на основі поєднання математики, законів механіки, основ балістики («мистецтва метання бомб з мінометів»), знання властивостей пороху та практики й умінь укладати відповідні таблиці, пояснення до якого займає 249 с. Критикуючи старі таблиці (с. XIX–XXIV), автор пояснює, як на основі математики та механіки визначити максимальну дальність лету снаряда (с. XXVII–XXIX), а також його траєкторію, у т. ч. залежно від висоти знаходження цілі, та як розрахувати кількість необхідного пороху тощо. Він є автором «Нового курсу математики для використання в артилерії та інженерії» (Nouveau cours de mathématique a l'usage de l'artillerie et du genie ou l'on applique les parties les plus utiles de cette science à la théorie et à la pratique des differents sujets qui peuvent avoir rapport à la guerre. Paris: C. Jombert, 1725, XXIV, 560 p., pl.), що містить початки геометрії, стереометрії, тригонометрії (з використанням поняття синусоїди), нівелювання та механіки, у т. ч. теорії удару.

²⁹ Незадовго перед цим вони поповнилися книгами (після скасування Ордену) з фондів закритих єзуїтських бібліотек Полоцька та Тернополя. Відомо, що частину з них передали 1940 р. до бібліотек чи музеїв Самбора та Дрогобича (у т. ч. твори Ньютона, «перевидані після 1774 р.», як про це повідомляла преса («Głos Radziecki» 22.08.1940 та «Czerwony Sztandar» 5.09.1940), а, можливо, до Києва разом з етнографічними матеріалами (Borowik, Aneta. Dzieje, architektura oraz twórcy Zakładu OO. Jezuitów w Chyrowie. Twórczość Antoniego Łuszczkiewicza oraz Edgara Kovátsa na tle epoki. Katowice: W-wo Uniwersytetu Śląskiego. 2012. S. 24).

³⁰ Цей примірник ХЄК, *Tabulae Astronomicae Alphonsi, Regis Castellae* (Venezia: Hamann, 1492), раніше зберігався в баварському Інгольштадті (proven.: «Ex Haereditate Herderiana Collegii Soc. Iesu Ingolstadtii»). А. Боровик відзначила ще такі твори з астрономії: «Tycho de Brache-Schott: «Iter Extaticum» з 1571 р.; Georgius Rheticus з р. 1594 – Virdunga «Tabulae resolutae» Norymberga 1542 (примірника, наскільки мені відомо, не має жодна польська бібліотека, а тільки хирівська); – Regiomontanus та ін., а «серед рукописів – *Tabula Astronomica Constellationum exacte delineatarum*. Кодекс к. 18 ст. в оригінальній палітурці, написаний (кількома руками) латинською та німецькою мовами; опис та кольорові малюнки сузір'їв (арк. 34). Останній аркуш містить «Enumeratio urbium metropolitanarum cusiulibet provinciae Imperii Chinensis», з чого можна припустити, хтозна, чи це не якийсь підручник для тих Отців, які хотіли дістатися Китаю через Сибір» (там само, с. 250–251).

³¹ Напевно, у XV ст. їх знали Юрій з Дрогобича та Мартин з Журавиці. А. Запаско та Я. Ісаєвич у «Каталозі стародруків» (Львів, 1984. Т. 2, ч. 2. № 2786) вказали на рідкісний *Kalendarz polski y ruskii co do swiät nieruchomych polskich y ruskich... na lat 231... wyrachowany ...* (Почаїв, 1775; [60] арк.; ЛННБУ і ЛМУМ) греко-католицького священника Г. Левицького (Gimnazy Lewicki), який подав основні засади обчислення фаз Місяця і вказав, що використав «сентенції Коперника і Альфонсинські», на що чи не вперше звернув увагу ще Естрайхер. Інший василіянин Т. Щуровський (Tymoteusz Szczurowski) випустив там само у 1772 р. *Gospodarz chrześcijański* «маркетингово-психологічного» змісту, що містить елементи фінансової математики та планування видатків (Getka, Joanna. Polskojęzyczne druki bazylińskie (XVIII wiek). Warszawa, 2013. S. 23).

³² А. Боровик подає такі: «Orontius p. 1532; Hervagius Mathematicorum з 1546 р.; Landis: з 1584 р.; Lossius: «Aritmetica erotemata» з 1562 р.; Mithobius: «Stereometria» p. 1544; Valentiusa: «Logarytmy» 1549 р.; Virdunga: «Tabulae resolutae», Norymberga 1542 р.; Regiomontanus та багато інших. Claudius,

Нарешті, варто зауважити, що і в новіші часи навчальні заклади Хирова зберегли й розвинули цей потяг до природничих наук. Так, лабораторія фізики та хімії від 1898 року поповнювалася новими приладами для проведення експериментів, зокрема індуктором Румкорфа та центрифугою українського вченого Івана Пулюя³³ (у 1921 році його іменем названа одна з нововідкритих малих планет).

Із книг ХЄЗ у БЛНУ є два томи з провенієнціями (5-й та 6-й) паризької дев'ятитомної енциклопедії природознавства, своєрідного бестселера XVIII–XIX століть: «Спектакль природи, або Бесіди про особливості природознавства, які здаються найпридатнішими, щоб зацікавити молодь і формувати її розум³⁴» (1732–1742) священника-янсеніста, біолога Ноеля-Антуана Плюша (Pluche; 1688–1761), що цікавився і математичними науками. Історики представлені творами Андрія Шторха (Heinrich Friedrich von Storch; 1766–01.11.1835) *Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin du dix-huitième siècle* (Т. 1. Basle, 1800; БЛНУ: 281360-І), що, крім статистики, має зачатки фінансової математики, а також перекладом з латини французькою мовою четвертого тому «Скороченої всесвітньої історії»³⁵ Гораціо Торселліні (Orazio Torsellini; Tursellinus, Horace Turselin; 1545–6.04.1599), викладача літератури в Римському колегіумі, де вчилися й вихідці з українських земель.

Обрана тема може бути посутньо доповнена на основі багатих математичних джерел XIX століття із львівських бібліотек і архівів, а своєрідним путівником для нових дослідників можуть слугувати праці згаданих авторів.

1606 «Geometria», а два роки пізніше «Algebra 1608». Далі йдеться про вже згадане 1683 р. о. Сольським видання «найстаршого підручника до науки математики» польською мовою та «Архітекта польського» (1690), (там само, с. 245). // «Arithmetica practica in usum scholarum Societatis jesu opera PP eiusdem Societatis conscripta», – Cracoviae 1609; /.../ 4) Ks. Bystrzonowski: «Informacja matematyczna...» Kalisz 1743; 5) «Arithmetica» і «Compendium geometriae» – обидва підручники видрукувані в Полоцьку» (там само, с. 245, 252).

³³ Borowik A. Dzieje, architektura oraz twórcy..., s. 29. Наприкінці XIX–поч. XX ст. програма Хирівської школи (потім гімназії), серед інших предметів, включала математику, фізику, а як додаткові – нарисну геометрію та ... недавно створену Л. Заменгофом мову есперанто, якою у Парижі вийшов переклад «Катерини» Т. Шевченка. 1895 р. на сцені міського театру Хирова під керівництвом проф. Р. Копенса /Korpens/ була поставлена драма проф. Краківського університету Юзефа Шуйського (Szujski) «Єжи Любомирський» (Якубова Т., Матвішин Я. Військова діяльність українського козацтва на сторінках праць Ю. Шуйського: матеріали щодо атрибуції книжкових знаків. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 30. Київ, 2021. С. 128).

³⁴ Pluche. Spectacle de la nature, ou Entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle qui ont paru les plus propres à rendre les jeunes gens curieux et à leur former l'esprit, 9 vols., 1732-42; Т. 5, 6. Paris, 1803 (БЛНУ 281339.І.-340.І.-341.І.). Штамповані есклібриси: «Biblioteka kl. ІІ» (явно з гімназії у Хирові); «Bibl'oteka Piątej Dywizyi» (5-й том) та «ІІІ Dywizya» (6-й том). Плюш намагався прищепити смак до науки, однак, це ще не «дух Просвітництва», до того ж, абат Плюш там, де йому бракує глибоких знань, покликається на Біблію, вважаючи, наприклад, що Земля має вік лише 6000 років. Він недооцінює теорію Ньютона, хоча в його особистій бібліотеці були твори і його, і прихильників геліоцентризму (Le Catalogue des livres de feu M. l'Abbé Pluche. Paris, 1763. P. 22).

³⁵ Abrégé de l'Histoire Universelle trad. du latin du P. Tursellin, par l'abbé Lagneau, [...] et augm. d'une suite de cette histoire, continuée jusqu'en 1700. Paris, Briasson, 1757, 4 vols.; Vol. IV. БЛНУ: 280037-І. Exlibris: «Collegium Soc. Jesu Chyrovienense». Твір вийшов знову: *Epitome historiarum a mundo condito, ad an[um] 1598. cum supplemento eiusdem epitomes ad annum 1660*. Cadomi [Caen]: apud Jo, 1667. III f., 473 p., 16 f. Однак Паризький парламент указом від 3.ІХ.1761 засудив твір о. Торселліно до спалення як такий, що містить згубні доктрини. У ЛННБУ зберігається прижиттєве видання іншого твору Гораціо Торселліні *De Vita Francisci Xaverii Qui primus è Societate Iesu in India, & Iaponia Euangelium promulgavit* (Romae: ex Typ. Gabiana, 1594; ЛННБУ: СТ-І 101277) з автографом Романа Шептицького (Качур І. Книгозбірня Андрея Шептицького: від Прилбич до митрополичих палат. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. Львів, 2015. Вип. 7 (23). С. 21–70. С. 29, 55).

Видавничі містифікації Шліхтинів, родини львівських друкарів XVIII століття

Найважливішим джерелом інформації про стародруковану книгу традиційно вважається титульний аркуш, з якого бібліографи черпають основні відомості про її автора, перекладача, якщо твір перекладений з чужої мови, назву, нумерацію томів та почерговість видання, вихідні дані – місце друку, видавничу чи накладову фірму й дату. Але чи варто беззастережно довіряти титульним аркушам? Увесь попередній досвід дослідників старої книги свідчить на користь заперечної відповіді на це запитання, оскільки відомі численні видання різних часів і народів, в яких подані далеко не повні або сфальшовані відомості. Причини цього явища крилися в закордонному нелегальному передруку й контрафакції, які стали визнаним і важливим елементом європейського книжкового руху, особливо у XVIII столітті, коли вони набули систематичного поширення. Об'єктами піратських передруків зазвичай ставали твори, які мали високий попит у суспільстві та віщували значні доходи без зайвих витрат на отримання привілею та виплату авторського гонорару. Оскільки контрафактні видання максимально імітували оригінал (набір тексту рядок в рядок, сторінка в сторінку, орфографію і пунктуацію, книжкові прикраси), їхня ідентифікація можлива тільки завдяки використанню спеціальних методів матеріальної бібліографії, а саме – дослідження характерної технічної практики набору тексту, способу проставлення кустодів, сигнатур, колонцифр, ідентифікації паперу видань і філіграней на ньому, шрифтів та книжкових прикрас як складових частин друкарських засобів з арсеналу конкретного друкаря. Атрибуцію можуть додатково підтвердити й наявні власницькі та маргінальні записи, які евентуально містяться на примірниках цих видань. Методологічні засади та практичні результати застосування друкарського аналізу для ідентифікації гібридних видань, анонімно випущених та з фальшивими адресами представлені у працях Казімежа Будзика, Кароля Бадецького, Казімежа Пекарського, Марії Цитовської, Юзефа Щепанця, Генрика Булгака, Йоланти Гетки, Ірини Качур, Ірини Ціборовської-Римарович, Агнешки Франчик-Цегли та інших дослідників стародруків.

Пропонована публікація присвячена викриттю фальшивих відомостей у книжковій продукції львівської друкарні Шліхтинів, яка у другій половині XVIII століття займала чільне місце серед контрафакторів у Галичині. Цю друкарню заснував у 1755 році львівський книгар та інтролігатор Ян Шліхтин (1709–1764), а після його смерті справу продовжили сини Лукаш (1749–після 1783) і Казімеж (1756–після 1787), отримавши у 1770 році підтвердження королівського привілею на книговидання¹. На переломі 1774–1775 років Лукаш перебрався до Любліна з наміром реактивувати книговидання в місцевій поезуїтській друкарні, але зазнав фіаско і на початку 1776 року ненадовго повернувся до Львова. Тут він знову позичив

¹ Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku, z.6: Małopolska – Ziemia Ruskie, oprac. A. Kawecka–Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław 1960, s. 235–236; M. Opatek, Szlichtyn Jan, Łukasz, Kazimierz [hasło w:] Słownik pracowników książki polskiej, red. I. Treichel, Warszawa 1972, s. 879; І. Качур, Львівська друкарня Шліхтинів (1755–1785): з неопублікованих матеріалів. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*, 2005. Вип. 13. С. 3–17; А. Фелонюк. Шліхтини – львівські друкарі XVIII століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: Львів - місто - суспільство - культура*. 2012. Вип. 8, ч. 2: Культура, освіта, наука, церква. С. 195–209; H. Rusińska-Giertych, *Kultura książki polskiej we Lwowie w okresie oświecenia*, Wrocław, 2018, s. 143–149.

гроші на ремонт друкарні й нові засоби і в тому ж році остаточно покинув Львів, залишивши друкарню і борги братові Казимирові.

Книговидавнича діяльність друкарні Шліхтинів дотепер залишається не дослідженою. Про недостатню вивченість та збереженість її книжкового доробку свідчить той факт, що майже третина зі 153 зафіксованих нами видань відсутні в авторитетній Бібліографії Естрайхера², у найповнішій сучасній бібліографії українських стародруків Запаска-Ісаєвича³ або й взагалі не зареєстровані у жодній бібліографії. Серед видань цієї друкарні є значна кількість контрафакцій, нелегальних або піратських передруків, які виходили в світ без вказання імені друкаря чи подавали фальшиві відомості про час та місце друку. Однією з причин випуску видань із відсутніми чи сфальшованими вихідними даними був намір уникнути правових проблем. Так, зі смертю засновника друкарні Яна Шліхтина у 1764 році заклад фактично втратив королівський привілей на право книгодрукування. Тому до 1770 року, поки спадкоємці не отримали привілей на продовження друкарської діяльності, їхні видання виходили анонімно або ж під вже не дійсною маркою «Друкарня Яна Шліхтина, Упривілейованого Типографа». До недавнього часу біографічні дані членів цієї родини були невідомими⁴, тому на підставі відомостей з титульних аркушів цих видань 1764–1769 років датою смерті Яна Шліхтина помилково вважали приблизно 1769–1770 роки.

Попередніх бібліографів збивало з пантелику ще одне видання, яке водночас порушувало логіку встановленої періодизації діяльності друкарні під орудою її різних керівників. Йдеться про *Głos Synogarlicy* Електа Ованішевського, у видавничій адресі якого зазначено: «w Lwowie, w Druk: Kaziemierza [sic] Szlichtyna Roku 1759». Довіряючи цим відомостям на титульному аркуші, дослідники легковажно зараховували це видання до книжкового доробку Казимира Шліхтина, молодшого сина засновника друкарні, і встановлювали такі хронологічні рамки його діяльності: 1759, 1777–1785 роки. Тепер, коли нам достеменно відома дата народження Казимира (1756), зрозуміло, що трирічна дитина не могла підписувати друку, та ще й за життя свого батька, а радше закралася технічна (або й свідомо) помилка. Датою виходу книги в світ може бути 1779 рік, на що вказують у виданні нові книжкові прикраси, набуті у 1776-му. Крім того, фальшивою в ньому виявилася й вказівка на почерговість видання, а саме на третє видання («Trzeci raz przedrukowane»), оскільки відомо, що два перших видання здійснив у Львові П. Гольчевський (1735; 1741), а третє – друкарня єзуїтів (1747). Останнє, очевидно, й послужило взірцем для передруку Казимира Шліхтина, бо максимально імітує його набір.

За увесь період видавничої діяльності Шліхтини використали у своїх виданнях 26 дереворитних віньєток і заставок, які послужили атрибуції багатьох їхніх видань, анонімно випущених та з фальшивими вихідними даними. Серед цих оздоблень найвпізнаванішою є прямокутна віньєтка, всередині якої – медальйою, обвитий акантовим листям, праворуч – зображення садівника, що плекає дерево, ліворуч – глечик у руці і вгорі – девіз «In spe labor» («Праця в надії»). Очевидно, описана віньєтка виконувала не тільки декоративну функцію, а й мала змістовне навантаження та була свого роду видавничою маркою Шліхтинів. Цей дереворит, що його засновник друкарні разом з іншими типографськими засобами придбав у Петра Гольчевського, використовували упродовж усього періоду діяльності закладу

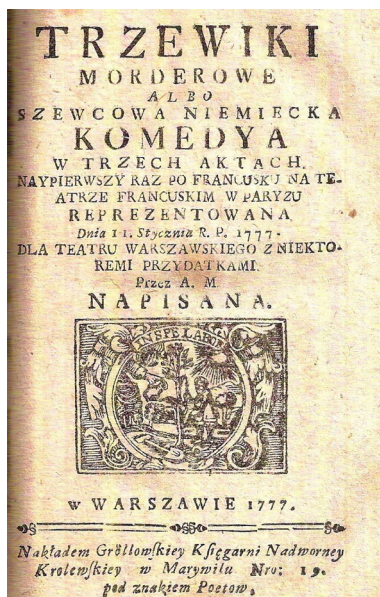
² *Bibliografia polska Estreicherów*, cz. 3: Stolecie XV-XVIII, t. 12–33, Kraków 1891–1939.

³ Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2, ч. 1: 1701–1764; кн. 2, ч. 2: 1765–1800, Львів: Вища школа, 1984.

⁴ Вперше опубліковано у 2012 р., див.: А. Фелонюк, *Шліхтини - львівські друкарі XVIII століття ...*

в 16 різних виданнях, у тому числі в 10-ти з фальшивими адресами чи випущених анонімно. Одними з перших були два нелегальних передруки барокової повісті *Histoire d'Hippolyte, comte de Douglas*, вперше надруковані в перекладі польською мовою 1743 року в Академічній друкарні у Познані. У 1756 році Ян Шліхтин відважився на анонімну контрафакцію⁵, зберігаючи формат, обсяг, апробату та ідентичне розміщення тексту слово в слово, рядок в рядок, у тому числі й на титульному аркуші. Шліхтинівське видання відрізняється від оригінального познанського тільки відсутністю присвяти. На титульному аркуші немає видавничої адреси, дату друку змінено з 1743 на 1756 та, головне, вміщено дереворит «In spe labor». Очевидно, ця публікація мала успіх, і Ян Шліхтин здійснив перевидання з тією ж датою, з тим самим оздобленням на титулі, але заново набраним текстом.

За допомогою віньетки «In spe labor» вдалося викрити кілька нелегальних передруків видань знаного варшавського друкаря і книгаря Міхала Греля. У 1777 році Казимир Шліхтин здійснив досить вдалу контрафакцію французької комедії *Trzewiki morderowe* («Золоті черевички»)⁶, яку цей упривілейований видавець надрукував у Варшаві. Єдиною розбіжністю в бібліографічних описах цих видань є її обсяг: Шліхтин його зменшив на 27 сторінок (зі 131 до 104 с.) задля економії паперу.

Іл. 1: Видання К. Шліхтина з віньеткою «In spe labor»

У 1778 році Казимир Шліхтин прикрасив своїм сигнетом «In spe labor» контрафактне видання твору Ігнація Красіцького *Pan Podstoli*⁷, який раніше випустив Міхал Грель. Видавнича адреса оригіналу повністю збережена, однак вміщений

⁵ [Aulnoy Marie Cathérine Jumel de Barneville], *Historya angielska politico-moralis, Hippolita Millorta z Douglas, z Julią ... Podana Roku Panskiego 1756*. 2°; [2], 130 с. Estreicher XII 301 (без друк.); у Запаса-Ісаєвича не зареєстровано.

⁶ [A. de Ferrières], *Trzewiki morderowe albo szewcowa niemiecka* [...], W Warszawie: Nakładem Gröllowskiej Księgarni Nadwornej Królewskiej w Marywilu Nro: 19. pod znakiem Poetow, 1777. 8°; 104 s.

⁷ [I. Krasicki], *Pan Podstoli*, W Warszawie: Nakładem i Drukiem Mich. Grolla, Księgarza Nadwornego J. K. Mci, 1778. 8°; [4], 264, [2] s.

у ньому текст королівського привілею, наданий Грелеві на друк цього твору на 20 років під карою 1000 дукатів за передруки, Шліхтин проігнорував. Натомість, слово в слово передрукував еррату («Omyłki drukarskie»), що зовсім не мало сенсу, адже номери сторінок видань його і Греля не збігалися (друк Шліхтина мав менший обсяг), а зазначені помилки вже виправив складальник, водночас припустившись багатьох нових.

Використовуючи інші друкарські засоби, Казимир Шліхтин здійснив піратську копію посібника для ведення домашнього господарства і виховання дітей «Презент для господинь», який випустив Грель. Копія різнилась від оригіналу обсягом та прикрою помилкою у видавничій адресі – «... pot [sic !] znakiem Poetow»⁸.

Казимир Шліхтин, прагнучи максимально уподібнити свої видання до друків Греля задля здобуття ширшого кола читачів, не обмежувався їх безсоромним передруком, а й намагався імітувати книжкові прикраси варшавського друкаря. Зокрема, він здійснив копію його дереворитної алегоричної віньєтки із зображенням путто під деревом з лопатою в руці і девізом «Labor ipse volvptas» («Сама праця є насолодою»). Крім незначних змін, недбалості у виконанні та надзвичайної примітивності, можна зауважити й підміну ініціалів праворуч на камені. У Греля це «M. G.» [Michał Gröll], а у Шліхтина – K. S. [Kazimierz Szlichtyn].

Іл. 2: Віньєтка «Labor ipse volvptas» М. Греля

Іл. 3: Віньєтка «Labor ipse volvptas» К. Шліхтина

⁸ *Prezent dla Gospodyń ...*, w Warszawie w Groellowskiej Księgarni Nadworney Krolewskiej w Marywillu, Num: 19. pot [sic !] znakiem Poetow, 1777. 8°; 62 s.

Цією віньєткою Казимир Шліхтин «прикрасив» титульний аркуш свого другого видання збірника віршованих творів Францішка Карпінського⁹, підписавши друк своїм іменем. Щоправда, і тут не обійшлося без фальсифікації – після імені він дописав скорочення «J. K. M. Тур.», тобто «Його Королівської Величності Типографа». Це не відповідало його справжньому статусу, позаяк, попри всі намагання, Казимир так і не отримав привілею на книгодрукування, до того ж, 1781 року австрійський цісар Йосип видав заборону на друкування без губернiального дозволу.

Міхал Грель, отримавши близько 50-ти королівських привілеїв на виняткове право власності накладів на 20–30 років і будучи добре поінформованим про наводнення книжкового ринку дешевшими нелегальними копіями його видань, у відчаї почав уміщувати наприкінці деяких із них¹⁰ звернення «Michał Gröll do przedrukiewiczow Lwowskich», тобто апелювати до сумління фахових шахраїв, покликаючись на сьому Божу заповідь – не кради.

Так само без жодних докорів сумління Казимир Шліхтин здійснив два різних контрафактних видання популярного підручника з граматики Емануеля Альвара¹¹, рекомендованого до використання в єзуїтських школах *Ratio studiorum*. Виняткове право на друк і розповсюдження цього твору мали каліські єзуїти, тож, взоруючись на їхнє видання 1773 року, Шліхтин залишив на титульному аркуші їхню таки видавничу адресу: «Calissii: Typis Collegii Societatis Jesu». Крім ужитих у цих виданнях характерних книжкових прикрас, на львівське походження вказують і філіграні на папері з зображенням лілії та контрамаркою SZKŁO.

Для друку багатьох своїх видань (визнаних і анонімних) Шліхтини використовували папір із невстановленої місцевої папірні, маркований філігранями із зображенням шестикутної зірки та оленя з великими розгалуженими рогами. Саме на такому папері у 1775 році Казимир Шліхтин надрукував перекладений з французької твір *Awantury kawalera de Miran*, місцем видання вказавши Ляйпціг¹².

Щоб приспати пильність цензури, цей підприємливий львівський друкар прикривався також фальшивою видавничою адресою міської друкарні Гданська. Нібито саме там було надруковано поетично-дидактичний твір для «дамської лектури»¹³ та тритомний гербовник¹⁴. Характерні для видань друкарні Шліхтинів недбалість друку, численні помилки в тексті, пагінації та сигнатурах, і, головне, філіграні на папері (австрійський герб і AP SZKŁO під короною – марка папірні Антонія Піллера у Шклі), віньєтки, ідентичні уживаним у «визнаних» львівських виданнях цієї друкарні – все це категорично й повністю викриває справжнього виконавця цих друків.

Крім фальшивого місця видання, сумніви породжує інформація щодо автора «Гербовника» Вацлава Варшицького («Urodzonego Wacława Warszyckiego Ziemianina Łęczyckiego Woiewodztwa», як подано на титульному аркуші 1-го тому). Дотепер у різних бібліографічних і генеалогічно-геральдичних працях він постає як

⁹ [F. Karpiński], *Zabawki wierszem y przykłady obyczajne. Po drugi raz przedrukowane*, W Lwowie, w Druk. Kazimierza Szlichtyna J. K. M. Typ., 1782. 8°; [3] k., 139 [i.e. 129], [3] s.

¹⁰ I. Krasicki, *Bayki y przypowieści*, Warszawa: nakł. i druk. M. Grölla, 1779; I. Krasicki, *Satyry*, Warszawa: nakł. i druk. M. Grölla, 1779.

¹¹ E. Alvarez, ... *De Institutione grammatica libri tres*, Calissii: Typis Collegii Societatis Jesu, 1777. 8°; 473 [i.e. 463], [33] s. Те ж, ... 675 [i.e. 485], [31] s.

¹² [L. Lesbros de La Versane de Marseille], *Awantury kawalera de Miran* ..., w Lipsku, 1775. [2], 269, [3] s.

¹³ *Filozofia sposobu być powszechnie kochaną*. Tomik I. W Gdansk, 1782. 8°; 108 s.

¹⁴ W. Warszycki, [T. 1]: *Imion w herbownych [sic] z urodzenia szlachetnego uroczystością wyrachowanych summaryusz* ..., 1782. 8°; [1] k., 285 s.; T. 2: *Herbow opisy* ..., [1782]. [1] k., 112 s., [2] k.; T. 3: *Summaryusz imion* ..., 1783. [18] k.

автор цього єдиного твору і, власне, цього єдиного видання, позбавлений будь-яких уточнювальних біографічних відомостей, навіть приблизних років життя. Є вагомій підставі припустити, що цей «Гербовник» є нелегальною скороченою компіляцією фундаментальної геральдичної праці Каспера Несецького¹⁵, на що можна знайти натяки у передмові до першого тому шліхтинівського «Гербовника». У ній непідписаний автор відзначає ґрунтовність твору Несецького, чесно зізнається, що багато з нього почерпнув, але водночас нарікає на його великий обсяг (чотири «величезних» томи) та високу ціну. Далі він пояснює, що прагнув подати читачеві «все те саме, і навіть більше» в одному доступному, недорогому томику. Отже, можемо припустити, що Казимир Шліхтин убезпечив себе фальшивим авторством нікому невідомого Вацлава Варшицького для отримання незаконного прибутку. Це припущення цілком узгоджується з тогочасним скрутним фінансовим становищем Шліхтина, який уже був на межі банкрутства і, звичайно, не мав можливості виплатити авторові гонорар.

Згадані приклади містифікацій і обманів читачів (та ще багато інших, виявлених під час дослідження книжкової продукції Шліхтинів), породжених несприятливими обставинами для виживання друкарів у тогочасному книжковому підприємстві, переконують у слушності спостереження дослідниці французьких нелегальних та контрафактних видань XVIII століття Франсуази Вейль, яка зазначала, що титульні аркуші часто бувають «сумнівним критерієм» для об'єктивного бібліографування і з гумором нагадала стару, добре забуту істину: книги створювали не для бібліотекарів, а спритні комерсанти для покупців¹⁶.

¹⁵ K. Niesiecki, *Korona polska ...*, t. 1-4, [Lwów]: W Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1728–1743. 2°.

¹⁶ Weil F., *L'interdiction du roman et la librairie 1728-1750*, Paris, 1986. P. 375.

Ірина Ціборовська-Римарович (Київ)

Доповнення й уточнення до репертуару видань друкарні Бердичівського монастиря босих кармелітів (1758–1844)

Репертуар продукції будь-якої друкарні є фактографічною ілюстрацією її діяльності. Він інформує про тематику і хронологію видань та подає кількісну характеристику її друкованої продукції. Чим повніше реконструйовано репертуар, тим докладніше виписано історію друкарні та її видавничу діяльність. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів, що в другій половині XVIII століття була найпотужнішою католицькою монастирською друкарнею на південно-східних теренах І Речі Посполитої, нині не має вичерпного переліку своїх видань. Результатом евристичної роботи з фондами стародруків є нові відомості про видання монастирської офіцини. Найчастіше це друки без вихідних даних або з фіктивними вихідними даними, які можуть фігурувати в бібліографічних джерелах, але без зазначення правдивого місця виходу. Під час дослідження видавничої діяльності Бердичівської друкарні та укладання каталогу її видань, що нині зберігаються в бібліотеках, музеях та архівах України, було виявлено і вперше атрибутовано шість одиниць, які досі не значилися в бібліографічних джерелах як бердичівські,

і аргументовано доведено таку атрибуцію. У цій групі фіксуються три контрафактні видання у стислому значенні цього книгознавчого терміна, випуск яких був прибутковим для отців кармелітів і задовольняв фінансові потреби чернечого осередку. З іншого боку, ці видання є результатом соціально-політичних колізій у суспільстві Речі Посполитої часів Чотирирічного сейму, які іноді спонукали приховувати імена як авторів, так і видавців. У решти трьох виданнях з цієї групи бракує вказівок на будь-яке місце публікації. Як правило, тільки скрупульозне книгознавче дослідження примірників дає змогу визначити їх належність до верстатів тієї чи іншої друкарні.

Перше – це видання роману плідного французького літератора Жана Франсуа Мармонтеля (Marmontel Jean-François, 1723–1799), до речі, прижиттєве, **«Inkasy czyli zniszczenie państwa Peru»** (далі – «Inkasy») з вихідними даними «w Lwowie, 1794», форматом у 8°, випущене у двох томах. Атрибутовано за особливостями друку та художнім оформленням¹. Цей роман-епосея про завоювання Перу іспанцями, що викривав релігійний фанатизм і деспотію іспанських конкістадорів, стоїть у шереху найпопулярніших творів автора. Його видання з вихідними даними «Lwów, 1794» у таких бібліографічних джерелах, як «Bibliografia polska» Кароля Естрайхера (Estr., t. 22, s. 184), «Пам’ятки книжкового мистецтва» Якіма Запаса та Ярослава Ісаєвича (№ 3776), «Polska w orbicie wielkich idei: Bibliografia polskich przekładów obcojęzycznego piśmiennictwa. 1795–1918» Юліана Дибєца², зафіксоване як львівське. Так само як львівське воно описане і в каталозі бібліотеки Музею-Замку в Ланьцуті³. У львівських друкарнях у XVIII і XIX століттях роман «Inkasy» не виходив. Але твір був популярний, і тому, очевидно, для одержання більших прибутків, бердичівські кармеліти у 1794 році повторно опублікували польський переклад роману, долучившись до контрафакції. Побоюючись суворого вердикту світської і духовної цензури, вони на титульному аркуші подали фальшиве місце видання і «прикрилися» містом Австрійської імперії, до складу якої тоді належав Львів. На жаль, бракує документальних свідчень про наклад. Друкарський аналіз других томів «Inkasy» показав, що було два видання другого тому. Визначити справжнє місце видання з фальшивими львівськими вихідними даними допомогло ретельне дослідження друкарських особливостей переглянутих нами примірників. У художньому оформленні видання було використано прикраси (заставка, віньєтки-кінцівки, колонлінії з виливних прикрас), характерні для видань бердичівської друкарні. В Україні примірники псевдольвівського видання роману «Inkasy» зберігаються у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ), у відділі стародруків та рідкісних видань (ВСРВ) та у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій (ВІК) – три примірники першого і п’ять примірників другого тому, та у Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника (ЛННБУ), у відділі рідкісної книги (ВРК) – два примірники другого тому.

¹ Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність. 1758–1844. Київ: Академперіодика, 2019. № 446, с. 100–106; Її ж. Видання роману Ж. Ф. Мармонтеля «Інки або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2017. Вип. 47. С. 231–244.

² Dybiec J. Polska w orbicie wielkich idei: Bibliografia polskich przekładów obcojęzycznego piśmiennictwa. 1795–1918. Kraków, 2014. T. 2. S. 553.

³ Wiśniowska Z. Katalog sarych druków Biblioteki Muzeum-Zamku w Łańcucie. Łańcut: Muzeum, 1974. № 655.

Друге – це видання віршованого драматичного твору, лібрето трагічної опери польського літератора Вінцентія Ігнація Маревича (1755–1822) **«Polusia córka Kołodzieia, czyli wolność oswobodzona. Opera tragiczna w dwóch aktach»** (Estr. t. 22, s. 151) (далі – «Polusia»). Ця алегорично-політична опера, а радше – драматизований політичний трактат присвячений політичній ситуації у відносинах Речі Посполитої і Російської імперії в період поділу польської держави. Автор «Polusi» – плідний польський літератор часів польського Просвітництва, який залишив по собі віршовані, прозові та драматичні твори. Видання «Polusi» було опубліковано анонімно. У «Bibliografji polskiej» Кароля Естрайхера подано бібліографічні описи трьох видань, у яких відсутнє місце видання. Вони різняться між собою датами публікації, вміщеними на титульних аркушах, обсягом та форматом: перше видання – 1789, формат 8°, 109 пронумерованих сторінок, друге – 1789, формат 8°, три нумеровані аркуші і 93 пронумеровані сторінки, третє – 1791, формат 4°, 103 сторінки. В описах не подано особливостей друкарського оформлення цих друків. У виданні «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні», який уклали українські науковці Яким Запаско та Ярослав Ісаєвич, не подано описів цих видань, оскільки на титульних аркушах не вказане місце друкування.

У фондах НБУВ було виявлено примірник «Polusi», датований 1789 роком, який вдалося атрибутувати як бердичівське видання (ВІК, Колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: № 1400)⁴.

Важко стверджувати напевно, що спонукало опублікувати твір Маревича в монастирській друкарні. Але можна припустити, що до цього могла спричинитися його популярність, а отже, – передбачуване збільшення прибутку друкарні від продажу такого видання.

Варто зазначити, що евристична робота з фондами дала змогу, крім бердичівського видання «Polusi» 1789 року, виявити ще чотири інші видання цього твору, датовані 1789 роком, які належать іншим друкарням: примірник другого – зберігається у Національному закладі імені Оссолінських (шифр: XVIII-11.994), примірники третього – у ЛННБУ (ВРК, шифр: СТ-I 7824) та Інституті літературних досліджень ПАН (шифр: XVIII-1.653 adl.); примірники четвертого – у Бібліотеці ПАН і ПАМ (шифр: St. Dr. 319) та НБУВ (ВІК, «Роки», шифр: 1851-583); і примірники п'ятого – у НБУВ (ВСРВ, шифр: In. 6330) та Бібліотеці Вільнюського університету (ВРК, шифр: IV-4497).

Третє – це видання віршованого твору, випущеного анонімно під назвою **«Sylena Dydaski O przywarach rządu...»** без вихідних даних та з датою публікації – вересень 1790 року. Автор порушує соціально-політичні теми, які хвилювали суспільство Речі Посполитої в часі Чотирилітнього сейму й активно обговорювалися у тодішніх друкованих полемічних текстах. Єдиний сьогодні відомий в Україні його примірник зберігається у фондах НБУВ (ВІК, Колекція «Волинський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини», шифр: № 4514). Бібліографічний опис видання, зроблений з автопсії, такий: Sylena Dydaski O przywarach rządu krajowego u poprawie. Czyli Nauki tegoż, z okoliczności Praw stanowić się mających. – 1790. Roku, Miesiąca 7bra. M. – [B. M.: b. n., b. r.; i.e. Berdyczów: W Drukarni J. K. Mci,

⁴ Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря... № 390, с. 106-111. Її ж. Невідоме в бібліографії бердичівське видання опери-драми В. І. Маревича «Polusia»: історико-книгознавчий та друкарський аналіз. *Бібліотека. Наука. Комунікація: Стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек*: матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3-5 жовт. 2017 р.) / НАН України, Нац. Б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. Б-к України, Рада дир. б-к та інформ. Центрів – членів МААН. Київ, 2017. С. 180–183.

u XX. Karmelitow Bosych, 1790]. – 8°. – A⁸-C⁸D⁴= [2] k., [1], 2–51 s. У «Bibliografii polskiej» Кароля Естрайхера вказане місце видання – Варшава, хоча в бібліотечному примірнику такі дані відсутні (Estr., t. 30, s. 116). Примірник було атрибутовано як бердичівське видання за художнім оформленням.

Видання «*Sylena Dydaski...*» має невіддану присвяту дружині київського воєводи, банкіра і промисловця Прота Потоцького (1761–1801) Мар'яні Потоцькій з Любомирських (1773–1810)⁵. Вірогідно, твір створив хтось із оточення Прота Потоцького чи Станіслава Любомирського.

Четверте – це видання трагедії П'єра Корнеля (Corneille Piotr; 1607–1684) «*Sankciusz Król Aragoński*» у польському перекладі. Сьогодні відомий тільки один його примірник, який зберігається у фондах НБУВ (ВІК, Родова бібліотека шляхтичів Мікошевських, шифр: Coll. Mik. 22)⁶. Примірник було атрибутовано як бердичівське видання за художнім оформленням. Його бібліографічний опис такий: *Sankciusz Król Aragoński. Tragedya z P. Kornellego Poety Francuskiego tłumaczona.* – [Przetłum. przez B. A. Mikoszewskiego]. – [B. m.: b. n., b. r.; i.e. Berdyczów: W Drukarni J. K. Mci, u XX. Karmelitow Bosych, b. r.]. – 4°. – A-I⁴K²= [2] k., 1–72 s.

Видання має присвяту політичному й освітньому діячеві, генералові подільських земель князю Адамові Чарторийському (1770–1861). Присвяту підписав перекладач твору, київський канонік, ректор Житомирської школи Київського воєводства Бернард Антоній Мікошевський. Примірник зберігається у фонді «Родова бібліотека шляхтичів Мікошевських» у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій. До родової бібліотеки Мікошевських свого часу влилися книжки київського каноніка. У праці Кароля Естрайхера «*Bibliografia polska*» видання описане двічі і без вихідних даних. У т. 14 вміщено короткий бібліографічний опис без прізвища перекладача і посилання на бібліографічні джерела (Estr., t. 14, s. 410). Натомість у т. 20 подано інформативніший бібліографічний опис, в якому вказане ім'я перекладача (Estr., t. 20, s. 93) і посилання на «Каталог книг библиотеки императорского Университета св. Владимира» (Київ, 1854–1855. Т. 1: А-С. С. 321).

П'яте – видання поетичного твору князя Єжи Марціна Любомирського (1738–1811) «*Myśl w upokorzeniu się przed Bogiem...*» (НБУВ: ВСПВ, Ін. 6370). Видання атрибутовано за друкарським оформленням⁷. У праці «*Bibliografia polska*» воно описано без вихідних даних (Estr. t. 21, s. 465). Бібліографічний опис примірника з автопсії має такий вигляд: *Myśl w upokorzeniu się przed Bogiem w awanturach życia Jaśnie Oświeconego, Xiążęcia Jegomości Jerzego Marcina Lubomirskiego, Generała, Kawalera Orderu S. Huberta przez tegoż wyrażona.* [Berdyczów], 1779. 4°. [5] k.

Шосте – видання відомого твору претендента на польський трон Станіслава Ліщинського (1677–1766) «*Głos wolny wolność ubezpieczający...*». Бібліографічний опис бердичівського примірника з автопсії: *Głos wolny wolność ubezpieczający, Roku Pańskiego MDCC.XXXIII [1733] wydany. A powtornie przedrukowany Roku M.DCC.XC. [1790].* [Berdyczów: W Drukarni J. K. Mci, u XX. Karmelitow Bosych], 1790. 4°. A-X⁴= [3] k., 169 s.

Бердичівське видання має присвяту автора «*Nayukochanszey Oyczyźnie*», підписану «*Syn Kochaiaący*», та звернення до читача «*Do Czytelnika*», яке підписав Марцін Станіслав Букар: *Marcin Stanisław Kostka Bukar C.P.N.K.G.P.Z.*

⁵ Мар'яна Любомирська, дочка генерала-лейтенанта російських військ кн. Каспара Любомирського герба Дружина (1724–1780). 1-voto – дружина київського воєводи Антона Протасія (Прота) Потоцького герба Пилява; 2-voto – дружина графа Валеріана Олександровича Зубова (1771–1804); 3-voto – дружина Федора Петровича Уварова (1769–1824), генерал-ад'ютанта, члена Державної Ради.

⁶ Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря..., № 912.

⁷ Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря..., № 237.

Видання атрибутовано за друкарським оформленням⁸. Кароль Естрайхер у своїй бібліографічній праці не вказує місце видання (Estr. t. 21, s. 218). У НБУВ зберігаються два примірники твору Станіслава Ліщинського (НБУВ: ВІК: Загінецька б-ка: BZ925; б-ка Бердичівського монастиря босих кармелітів: Берд. кол. 3050).

Представлена інформація запроваджує до наукового обігу нові факти про діяльність монастирської офіцини та її видавничий репертуар, акцентує вагоме значення методу друкарського аналізу в атрибуції контрафактних видань. Подальша евристична робота в бібліотеках Польщі, Литви, Білорусі та РФ може виявити інші примірники згаданих видань та примірники інших видань, які не мають на титульних аркушах відомостей про бердичівську друкарню, проте були в ній надруковані.

⁸ Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря..., № 404.

Dorota Sidorowicz-Mulak (Wrocław)

Zelman Igel i Ossolineum. Współpraca z lat 1840–1870

Zelman (Salomon, Załmen) Igel (1813–1871) był synem Dawida, założyciela rodu antykwariuszy żydowskich, sprzedawcy książek uznanego za pioniera lwowskiego ruchu antykwarycznego. Informacje o współpracy Zelmiana z Ossolineum funkcjonują w obiegu naukowym w Polsce od 1928 roku. Ukazały się wtedy drukiem dwie broszurki Mieczysława Opałka towarzyszące Trzeciemu Zjazdowi Bibliofilów Polskich we Lwowie, w których opisywał żydowskich antykwariuszy działających w Polsce w XIX i na początku XX wieku. Rodowi Iglów Opałek poświęcił publikację *Sto trzydzieści lat wśród książek. Lwowscy antykwariusze Iglowie 1795–1928*¹. Jeden z fragmentów tej pracy dotyczył współpracy Zelmiana z Ossolineum. Badacz ustalił między innymi, że «od roku mniej więcej 1846, pozostawał Zelman w stałych stosunkach z Zakładem Narodowym, który zawdzięcza ruchliwemu antykwarzowi sporo cennych nabytków w rękopisach, książkach i rycinach»². Kariera Zelmiana przebiegała podobnie, jak jego ojca. Początkowo mieszkał w Brodach i działał jako obwoźny antykwariusz, który przywoził z książki do Lwowa. Dopiero w 1855 roku osiadł w tym mieście, a od 1863 roku prowadził antykwariat i księgarnię w chrześcijańskiej części miasta – przy ulicy Sykstuskiej pod numerem 131. Jak zauważył Opałek udało mu się to między innymi dzięki pismu z Ossolineum. W protokolowanych aktach dyrekcji zachowało się poświadczenie podpisane przez Maurycego Dzieduszyckiego i Augusta Bielowskiego mówiące o tym, że «Dyrekcja Zakładu Narod.[owego] im. Ossolińskich poświadcza niniejszym jako starozakonny antykwarz Salomon Igel wyszukując i nabywając rękopisma, dzieła, ryciny, zabytki starożytności, pamiątki historyczne etc. etc. takowe dla Zakładu dostarcza»³.

Dzięki pionierskim pracom Opałka wiedza o działalności antykwarycznej Zelmiana Igla znana jest badaczom zainteresowanym udziałem Żydów w przebiegu i rozwoju

¹ M. Opałek, *Sto trzydzieści lat wśród książek. Lwowscy antykwariusze Iglowie 1795–1928*, Lwów 1928; tenże, *Stare księgi, stare wina*, Kraków 1928, s. 34–41; tenże, *Ze wspomnień lwowskiego bibliofila*, Rzeszów 2001, s. 19–21.

² M. Opałek, *Sto trzydzieści...*, s. 20.

³ Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka (dalej: LNNBU), Fond 54, dz. 1, rps 45, k. 226, Zakład Narodowy im. Ossolińskich (dalej: ZNiO) DE-4392, skan 296.

wtórnego rynku książki w Polsce w XIX wieku⁴. Warto jednak po ponad dziewięćdziesięciu latach dokładniej opisać tego antykwariusza i jego działalność, szczególnie w kontekście relacji z Ossolineum. Naświetlają one bowiem szerzej charakter i metody pracy tego antykwariusza.

Materiały archiwalne świadczą o tym, że stosunki między Iglem i Ossolineum układały się poprawnie. Wystarczy przywołać choćby cytowane wyżej zaświadczenie wydane przez dyrektora w 1862 roku, gdy Zelman starał się o koncesję na otwarcie antykwariatu we Lwowie. Bywały momenty, gdy interesy biblioteki i handlarza bywały odmienne. Dobry przykład stanowi tutaj przebieg aukcji księgozbioru księdza Józefa Kraińskiego zorganizowanej na przełomie 1844 i 1845 roku. Dyrekcji Ossolineum nie udało się wtedy nabyć części interesujących książek, ponieważ zrobił to Igel. W relacji z licytacji jeden z uczestników opisał aktywny udział Iglów – Zelmana i jego stryjecznego brata Berla – w tym wydarzeniu: «obaj Iglowie mieli polecenie od różnych osób posiadających biblioteki do licytowania niemałej liczby dzieł ważnych i rzadkich»⁵. Mimo tej konkurencji już po licytacji przedstawiciele Ossolineum odstąpili część książek Zelmanowi⁶.

Kilkanaście lat później, w listopadzie 1863 roku ossoliński kustosz Franciszek Ksawery Godebski poinformował dyrektora Augusta Bielowskiego, że: «Star.[ozakonny] księgarz i antykwariusz Igel prosi o otwarcie mu kredytu na sto egzemplarzy słownika Lindego⁷, które w jak najkrótszym czasie spłacić się obowiązuje rzadkimi drukami i rękopismami, które albo już u siebie posiada, albo też które wyszukać i dostawić na każde nasze żądanie powinien. Rozległe stosunki, jakie [...] Igel ma z antykwariuszami w Niemczech i we wszystkich częściach Polski, jego gruntowna znajomość rzeczy i doświadczona biegłość w wynajdywaniu bibliograficznych zabytków, są to poważne względy, które do zadość uczynienia prośbie jego skłonić mogły». Prośbie tej sprzeciwił się dyrektor August Bielowski zarzucając Iglowi sprzedawanie cennych dzieł innym instytucjom lub kolekcjonerom zamiast Ossolineum, między innymi Wiktorowi Baworowskiemu i Włodzimierzowi Dzieduszyckiemu⁸. Jednak już później Bielowski podkreślał wartość dzieł kupionych od Igla materiałów: «Przedkładając Szanownej Kuratorii te nabytki, mam sobie za obowiązek zwrócić uwagę na wielką rzadkość i osobliwość ksiąg i dokumentów niektórych tu wyrażonych, tak iż całe to kupno za nader korzystne dla Zakładu uważam»⁹. Jak widać z przytoczonych cytatów współpraca Zelmana Igla z Ossolineum układała się na przestrzeni lat bardzo różnie. Poniższa część artykułu poświęcona będzie temu, jak się ona zaczęła i w jaki sposób się rozwinęła.

W Archiwum Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (dalej: ZNiO) przechowywanym w Dziale Rękopisów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka (dalej: LNNBU) znajduje się «Spis dzieł przykupionych dla Biblioteki Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich» z lat 1840–1846 stanowiący księgę wpływów Biblioteki Ossolineum¹⁰. To w nim po raz pierwszy wyszczególniono nabytki pochodzące

⁴ *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. L. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynaśkowski, Wrocław 1971, t. 909; G. Nieć, *Wtórny rynek książki w Polsce*, Kraków 2016, s. 40; M. Opalek, *Igel Salomon (Zelman)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław 1962-1964, s. 145; *Polski słownik judaistyczny*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, t. 1, s. 625; *Encyklopedia książki*, red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, t. 1, s. 159-160.

⁵ LNNBU, Fond 76, dz. 2, rps 331, k.14.

⁶ Więcej zob.: D. Sidorowicz-Mulak, *Księgozbiór księdza Józefa Kraińskiego (zm. 1838 r.) z Belza w zbiorach ossolińskich*, [w:] *Kolekcje prywatne w zbiorach książki dawnej*, red. D. Sidorowicz-Mulak, A. Franzyk-Cegła, t. 1, Wrocław 2020, s. 124–146.

⁷ Chodzi o *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego wydany przez Ossolineum.

⁸ LNNBU, Fond 54, dz. 1, rps 46, k. 710; ZNiO DE-4395, skan 394-395.

⁹ LNNBU, Fond 54, dz. 1, rps 47, k. 75 v.; ZNiO DE-4396, skan 109.

¹⁰ LNNBU, Fond 54, Dział 4, rps 78; ZNiO DE-3594.

od «Igła Antykwarza», czyli od Zelmana Igła. Po raz pierwszy zakup od niego odnotowano we wrześniu 1840 roku. Zakupiono wtedy za 8 florenów bogato ilustrowaną przez francuskiego rysownika i rytownika Bernarda Picarta relację z podróży po Europie, Azji i Afryce *Voyage du S[aigneu]r A.[ubry] De La Motraye En Europe, Asie [et] Afrique* wydaną w trzech tomach w Hadze w 1727 roku. W lwowskim inwentarzu druków otrzymało ono numer 32.765, obecnie dwa z zakupionych wtedy tomów przechowywane są w Bibliotece Ossolineum pod sygnaturą XVIII-45.556.

Prześledzenie materiałów archiwalnych z lat 1840–1870 pozwala docenić wartość oferowanych przez Igła książek. To z jego rąk pochodzą jedne z najcenniejszych rękopisów i druków przechowywane do dziś w Bibliotece Ossolineum lub w LNNBU. Wśród pozyskanych od niego rękopisów na szczególną uwagę zasługuje pergaminowy dokument o sygnaturze BO 261 wystawiony przez Kazimierza Wielkiego dla krakowskiego kasztelana Spicymierza przyznający mu rekompensatę za straty poniesione podczas wojny z Krzyżakami. Dyplom opatrzony został pieczęcią majestatyczną władcy, ukazującą go zasiadającego na tronie skrzyniowym, w koronie na głowie, z berłem i jabłkiem w dłoni. Spośród książek drukowanych wymienić należy weneckie wydanie *Boskiej komedii* Dantego z 1481 roku. *La commedia* wzbogacona została komentarzem włoskiego humanisty Cristofora Landino (ZNiO sygn. XV-505) oraz wyposażona w ilustracje odbite z płyt metalowych wykonanych przez grafika Baccio Baldiniego według rysunków Sandra Boticellego¹¹. Z rąk Igła do zbiorów Biblioteki w 1864 roku wpłynął egzemplarz rozprawy Andrzeja Frycza Modrzewskiego *O poprawie Rzeczypospolitej* w przekładzie Cypriana Bazylaka opublikowane w Łosku przez Jana Karcana w 1577 roku (ZNiO sygn. XVI.F.4205)¹². Do cennych nabytków należał także siedemnastowieczny cerkiewno-słowiański *Oktoich* wydrukowany w Dermaniu w oficynie książąt Ostrogskich pozyskany do zbiorów w 1853 roku, wyceniony na 100 florenów ze względu na swą rzadkość i rzemieślniczą oprawę w zieloną skórę ze złoceniami¹³. Trudno wymienić wszystkie cenne materiały pozyskane z rąk Igła: było to bowiem dzieła światowej klasy, jak choć choćby *Von der Zung* niderlandzkiego humanisty Erazma z Rotterdamu (SL-53138)¹⁴, kosmografia Sebastiana Münstera i słynne *Theatrum Europaeum*¹⁵ oraz druki polskie, np. *Żołtaz Dawidów* Walentego Wróbla, dzieła Jana Kochanowskiego¹⁶, Jakuba Wujka¹⁷, Piotra Skargi, Jana Herburt¹⁸, Marcina Kromera¹⁹ i wiele innych, jak choćby unikatowe *Myślistwo ptasze* Antoniego Wagi²⁰.

Igel pomagał uzupełniać defekty w ossolińskich egzemplarzach rzadkich druków, jak np. przekazując brakujące karty do *Kroniki polskiej* Marcina Bielskiego wydanej w Krakowie w 1597 roku²¹, zamieniając zdefektowane dzieło *Selenographia* Jana Heweliusza na egzemplarz kompletny²² czy oddając druki skradzione z biblioteki²³.

¹¹ LNNBU, Fond 54, dz. 1, rps 36, k. 145; ZNiO DE-4376, skan 197.

¹² LNNBU, Fond 54, dz. 1, rps 47, k. 76; ZNiO DE-4396, karta 109, 111.

¹³ LNNBU, F. 54, dz. 1, rps 36, k. 784, ZNiO DE-4377, skan 478; obecnie w LNNBU sygn. CT-IV862; więcej o opisanych wyżej nabytkach zob. D. Sidorowicz-Mulak, *Jewish Book Traders and the Ossolineum*, «The Galitzianer» 2021, s. 16–20.

¹⁴ ZNiO DE-4398, skan 181.

¹⁵ LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 45, k. 302; ZNiO DE-4392, skan 372.

¹⁶ Tamże, k. 432, ZNiO DE-4392, skan 553.

¹⁷ Tamże, k. 46; ZNiO DE-4392, skan 65.

¹⁸ LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 46, k. 200; ZNiO DE-4394, skan 404.

¹⁹ LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 45, k. 412; ZNiO DE-4392, skan 528.

²⁰ LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 37, k. 304; ZNiO DE-4378, skan 429.

²¹ LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 45, k. 428; ZNiO DE-4392, skan 550.

²² LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 50, k. 172; ZNiO DE-4401 skan 217.

²³ LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 36, k. 447; ZNiO DE-4377, skan 27.

Dyrekcja pozyskiwała nowe obiekty do zbiorów drogą kupna lub wymiany. Dokonywano jej za dublety biblioteczne lub niesprzedane nakłady ossolińskich druków, takich jak na przykład czasopismo «Biblioteka Ossolińskich»²⁴ czy drugie wydanie *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego²⁵. Było to podwójnie korzystne dla Zakładu: biblioteka pozyskiwała cenne obiekty do zbiorów, a drukarnia pozbywała się wydanych tytułów.

Na tym jednak nie kończyła się jego współpraca z Zakładem. Pod koniec życia Zelmana, w latach 1868–1869, z pras drukarni Ossolineum zeszło sześć numerów «Biblioteki Teatralnej Lwowskiej», które sfinansował Zelman Igel. Łącznie ukazało się piętnaście tomików serii zbierającej utwory dramatyczne galicyjskich pisarzy: Aurelego Urbańskiego (1844–1901), Jana Aleksandra Fredry (1826 lub 1829–1891), Apolla Korzeniowskiego (1820–1869) z Żytomierza, Władysława Bełzy (1847–1913), Władysława Koziembrodzkiego (1839–1893), Franciszka Ksawerego Godebskiego (1801–1869)²⁶. Ossolińska drukarnia w 1869 roku opublikowała także *Katalog nakładowy i komisowy księgarni Zelmana Igla we Lwowie przy ulicy Sykstuskiej nr 131*²⁷. Działalność nakładowa Igla była jednak poboczna w stosunku do działalności antykwarycznej i księgarskiej. Od 1855 roku współpraca z Zelmanem w zakresie zakupów zbiorów była częsta, dzięki czemu jego nazwisko często występuje w Brulionie rozporządzeń, specjalnej księdze odnotowującej wydatki i inne ossolińskie transakcje z lat 1856–1868²⁸.

Wszystkie opracowania słownikowe notują, że Zelman Igel zmarł w 1870 roku. Nie wyjaśniona pozostaje kwestia umieszczania przez Drukarnię Ossolineum jego nazwiska na wszystkich tomikach «Biblioteki Teatralnej Lwowskiej», również tych opublikowanych w latach 1871–1873. W zakładowym archiwum znajdują się rachunki z 1874 roku wystawione Zelmanowi Iglowi, choć podpisane przez Berla. Być może z przyzwyczajenia pisano na dokumentach jego nazwisko, mając jednak na myśli «Księgarnię i Antykwariat Zelmana Igla we Lwowie», który prowadzili jego spadkobiercy²⁹.

Prześledzenie zachowanych w archiwum ZNiO dokumentów dotyczących transakcji zawieranych z Zelmanem Iglem pokazuje, że instytucja korzystała na tej współpracy na wielu płaszczyznach. Przede wszystkim zdobywała rzadkie rękopisy i druki do kolekcji bibliotecznej oraz grafiki i inne materiały do zbiorów muzealnych. Ponadto pozbywała się dubletów i niesprzedanych nakładów ossolińskich druków: słownika i czasopism. Ponadto przy współpracy z Iglem poszerzano zbiory biblioteczne i muzealne za gotówkę lub drogą wymiany. Dzięki temu ossolińskie wydawnictwa były rozpowszechniane na terenie Polski przez tego handlarza. Dodatkowo Zelman podjął się sfinansowania publikacji «Biblioteki Teatralnej Lwowskiej» wydrukowanej w Ossolineum. Materiały źródłowe pokazują także, że Igel prowadził transakcje z lwowskimi bibliofilami dowodząc jego aktywności zawodowej przez kilkadziesiąt lat.

²⁴ LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 45, k. 412; ZNiO DE-4392, skan 528.

²⁵ LNNBU Fond 54, dz. 1, rps 45, k. 302; ZNiO DE-4392, skan 372.

²⁶ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*. Wyd. 2, t. 2 pod red. K. Estreichera, Kraków 1961, s. 291; M. Konopka, *Ruch księgarsko wydawniczy Lwowa w latach autonomii*, [w:] Kraków – Lwów. *Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 4, red. J. Jarowiecki, Kraków 1999, s. 31.

²⁷ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*. Wyd. 2, t. 15, red. A. Klinger, Z. Otczykowska, Kraków 1991, s. 115.

²⁸ LNNBU F.54, dz. 4, rps 171, ZNiO DE-3681.

²⁹ LNNBU, Fond 54, dz. 1, rps 57, k. 457, 467, 496; ZNiO DE-4415, skany 534, 548, 580.

ВИДАВНИЧИЙ РУХ ЯК ВИРАЗНИК СУСПІЛЬНИХ ІДЕЙ І ПРОЦЕСІВ

Валентина Шандра (Київ)

Видавничі практики земств українських губерній Російської імперії

Земські органи влади були наділені елементами самоврядування, серед яких виборність, формування власного бюджету, звітність перед платниками податків. Прагнучи дотримуватися гласності, також важливої ознаки самоврядування, земці зупинилися на найдоступнішій формі комунікації з виборцем – через друковані видання. Вони ставали надійною формою зв'язку земств із людністю, забезпечуючи поширення розпоряджень, особливо щодо обов'язкового виконання вимог санітарії під час епідемій, дотримання пожежних правил чи попередження стихійних лих. Нехай і поступово, але земські видання почали витісняти неформальні комунікації на кшталт чуток, поголосок і переказів.

До розгортання видавничої діяльності підштовхувала постійна потреба в спілкуванні насамперед між земськими гласними, коли вони мали приймати управлінські рішення. Із друкованими протоколами, доповідями, звітами, кошторисами було значно легше працювати, а також зберігати їх, щоб за потреби до них повернутись. Ця продукція насамперед слугувала для внутрішнього обігу, але після відповідного опрацювання могла бути використана для звітування перед виборцями.

Видавничим справам земств дослідники приділяють не надто багато уваги, зосереджуючись, здавалося б, на значно важливіших складових їхньої діяльності, як-от спорудження шляхів чи розбудова освітньої й медичної галузей. Виняток становить розвідка Олексія Макієнка¹, а з локальних – Тетяни Соломонової (Кароєвої)². У цьому повідомленні намагатимуся тісніше пов'язати видавничу діяльність земств із потребами самоврядування.

Спершу земці друкували свої матеріали у губернських друкарнях, але з часом почали закуповувати й облаштовувати власні. Ось, наприклад, Катеринославське земство придбало її 1897 року³. Збільшення листування спонукало елісаветградське земство купити літографічний верстат. Запропонував його придбати гласний Павло Зелений, активний сподвижник земського руху, який вважав, що гласність є не лише правом виборців знати, як вирішуються земські питання, а й обов'язком земців, щоб людність могла контролювати – «в честь или осуждение»⁴. У 1902 році впорядковувати власну друкарню почало й Полтавське земство⁵. На початок ХХ століття більшості повітових земств обладнали власні друкарні, та в разі потреби можна було друкувати і в приватних видавців.

¹ Макієнко О. М. Видавничі діяльність земств в Україні (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). *Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2012. Вип. 10. С. 212–223.

² Соломонова Т. Р. Видавничі діяльність Подільського земства 1904–1920 рр. *Наукові записки [Вінниц. дер. пед. у-ту ім. М. Коцюбинського]*. Серія: *Історія*. 2002. Вип. 4. С. 48–51.

³ Веселовский Б. Б. История земств за сорок лет. Санкт-Петербург, 1911. Т.4. С. 278.

⁴ Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы / сост. Е.И. Борисов. Елисаветград, 1895. С. 64.

⁵ Козаченко А. І. Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): історико-правове дослідження. Монографія. Полтава: Полтавський літератор, 2009. С. 55.

До усвідомлення потреби закласти власні видавничі підрозділи земці прийшли самостійно, адже закон не передбачав такої складової в їхній діяльності⁶. Підготували друки службовці управ, однак видавничий продукт був якісним лише тоді, коли до цього докладалися освічені й соціально активні люди, наприклад Іван Білоконський, секретар харківської управи у 1899–1902 роках, що мав гімназійну освіту, був засланий за участь у комуні Дмитра Лизогуба, а редакторський досвід здобував в «Отечественных записках». За десять років, від 1890 до 1899-го, Білоконський підготував до друку «Свод постановлений Харьковского губернского земства», обсягом понад 700 сторінок. Показовим у цьому сенсі прикладом є також Євген Борисов, уродженець Київської губернії, який обрав для себе духовну службу й освіту, однак відмовився від сану й, закінчивши Новоросійський університет, став правником. Євген Борисов захопився українофільством, за що теж відбув заслання. У 1891–1900 роках служив у херсонському земстві й уклав «Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы».

Першими друками земств стали журнали (протоколи) засідань губернських зібрань. У 1880-х роках набув популярності випуск статистичних оглядів діяльності. Харківське земство одне з перших підготувало такий огляд за 1865–1889 роки (Харків, 1890). Для зручності користування губернські земства готували й систематичні зводи своїх постанов і розпоряджень за великі проміжки часу. Наприклад, Полтавське – за 1885–1916 роки. Систематичні зведення постанов і розпоряджень Полтавського губернского земства 1898, 1901, 1906, 1912 і 1915 років публікували великими накладами – 2 тис. примірників⁷. Приклад губернських наслідували повітові земства. Так, Феодосійське випустило постанови за 1867–1912 роки, додавши до них описи повіту та детальний перелік земських повинностей (Феодосія, 1913).

Типологічна структура видань губернських земств із часом урізноманітнілася внаслідок діяльності спеціальних комісій, які друкували свої рішення й рекомендації – як-от комісія з осушування боліт, створена на прохання 48 власників заболочених ґрунтів у Полтавській губернії (Полтава, 1914).

Для початку ХХ століття характерна співпраця земств і державних установ, що вміщували урядові й земські постанови в одному виданні. Так, Херсонське земство, підтримуючи розвиток важливого для краю місцевого тваринництва, заснувало ветеринарне відділення, яке й випустило збірник розпоряджень, циркулярів і обов'язкових постанов «по ветеринарной части» (Херсон, 1913–1914).

Деякі губернські земства, наприклад Харківське, видавали постанови про дотримання санітарних норм. Для Харкова це було важливо з огляду на кількість промислових підприємств у місті, а тому земство виробило конкретні рекомендації щодо утримання заводів, фабрик, майстерень, де працювало багато робітників (Харків, 1911). Чернігівське земство вважало за доцільне опублікувати ухвалені в 1902–1916 роках постанови про взаємне страхування маєтностей від вогню (Чернігів, 1916). Таврійське – видрукувало інструкції про умови отримання позик на меліораційні роботи, що їх підготував відділ сільської економії і сільськогосподарської статистики. Педагогічні бюро, створені у складі губернських земств, видавали збірники постанов для організації навчання у земських школах (Полтава, 1907–1909). Свої «Труды» друкували й такі структурні частини земств, як лікарські ради (Харків, 1900–1913).

⁶ Макієнко О. С. Видавнича діяльність земств в Україні..., с. 214.

⁷ Козаченко А. І. Земське самоврядування в Полтавській губернії..., с. 55.

Повітові земства звернулися до видавничої практики, щоб поширити найголовніші документи, які фіксували обговорювані питання й ухвали, що їх управи мали втілювати в життя. Однією з перших почала друкувати свої журнали Єлисаветградська управа (1865–1916), далі – Одеська (1868–1916), Роменська (1871–1916), згодом – Аккерманська (1887–1917). Деякі повітові земства (наприклад Миргородське) віддавали перевагу видруку постанов і доповідей управ. Інші – зупиняли свій вибір на висвітленні у виданнях того чи іншого напрямку роботи. До прикладу, Маріупольське земство друкувало збірники доповідей і постанов про народну освіту. Окремі повітові земства об'єднували свої зусилля з губернським і випускали спільні постанови щодо розбудови освітньої мережі (Харків, 1915–1917). Ще інші – вдавалися до публікації збірників власних постанов за великі проміжки часу. Так, Бердянське земство підготувало до друку постанови за 1866–1908 роки, а Лохвицьке – за 1869–1909 роки, скориставшись послугами московського бюро з укладання збірників губернських і повітових земств, яке заснував знаний журналіст Володимир Монокович (Москва, 1912). Свої постанови за 1867–1917 роки опублікувало Ананьївське земство. Єлисаветградське, піклуючись про здоров'я містян, видрукувало ухвали із санітарної й санітарно-ветеринарної частини, дотримання яких гарантувало б повітовому місту захист від інфекційних хвороб (1916).

Губернські й повітові земства південно-західних губерній почали друкувати свої видання спершу після 1904, а потім після 1911 р., тобто відразу після запровадження так званого «спрощеного», і повноцінного земств. Київське – підготувало збірник правил і обов'язкових постанов щодо дотримання протипожежної безпеки (1912), а наступного року – збірник доповідей управи повітовому зібранню (Київ, 1912–1914). Подільське земство 1913 року провело нараду з технічних питань і видало її постанови (Кам'янець-Подільський, 1913). Орієнтуючись на потреби місцевого населення, воно підготувало також збірник обов'язкових постанов про ветеринарію (Кам'янець-Подільський, 1915). Крім того, це земство, заснувавши губернську касу дрібного кредиту, видрукувало постанови кооперативних нарад щодо закупівлі оселедців, солі, збуту буряка (Кам'янець-Подільський, 1915). Волинське земство провело перший з'їзд пасічників і видало його ухвали (Житомир, 1914). Правобережні повітові управи, зокрема Літинська (1911–1917) і Таращанська (1912–1917), друкували журнали. Ямпільська ж віддала перевагу опублікуванню доповідей, кошторису і розкладки податків (Ямпіль, 1911–1914).

Репертуар земських видань розширився за рахунок матеріалів нарад, що їх скликали земства з різних актуальних питань. Це були наради і відповідно видання для страхових інспекторів (Полтава, 1910), ветеринарів (Чернігів, 1910; Житомир, 1913), земців із приводу заснування цементного заводу (Полтава, 1911), бухгалтерів (Харків, 1911), службовців оціночно-податкової справи (Київ, 1912). Після проведення чернігівської наради 1910 року ветеринари, крім проєктів постанов і правил, одержали також інструкції по боротьбі з хворобами тварин. У 1911 році відбулася організована земством агрономічна нарада в Катеринославі, після якої видано доповіді й ухвалені постанови (Катеринослав, 1912). А вже наступного року в Харкові відбулася ґрунтово-ботанічна нарада, проведена з ініціативи економічного відділу губернського земства, після чого видрукували виголошені там промови й ухвали (Харків, 1912).

Крім нарад, відбувалися регіональні з'їзди, за матеріалами яких земства друкували окремі видання. Це були з'їзди представників земств, сільськогосподарських товариств і сільських господарів Чернігівської і Полтавської губерній (Ніжин,

1903), агрономів (Харків, 1906), агентів земського страхування (Харків, 1906). Постійно проводилися спільні з'їзди земських лікарів і гласних щодо лікарсько-санітарної роботи у Катеринославській губернії. До 1903 року їх відбулося дев'ять. Матеріали восьмого і дев'ятого з'їздів були опубліковані в 1903–1904 роках. У 1910 році у Катеринославі відбувся обласний з'їзд представників земств і сільських господарів Півдня Росії, публікація матеріалів якого вийшла під назвою «Труды». Проблеми фахової сільськогосподарської освіти було обговорено на обласному з'їзді 1911 року в Харкові. Його результати були опубліковані у «Трудах» (1911–1912). Постанови з'їзду представників споживчих товариств і земських кас дрібного кредиту Миргородського повіту вийшли друком у Полтаві 1913 року. З'їзди й випуск видань, присвячених обговорюванню питань, практикувало й Подільське земство, яке провело два форуми членів споживчих товариств (Жмеринка, 1909; Вінниця, 1913). Учасники з'їздів, прагнучи привернути увагу до актуальних проблем, видавали свої промови й поширювали їх серед депутатів напередодні заходу. Так зробив Павло Міклашевський, губернський гласний, видрукувавши записку до четвертого обласного з'їзду вчених ентомологів восьми південних губерній із приводу нищення шкідливих комах (Катеринослав, 1884).

Періодичні земські видання були досить різноманітними. Одні інституції віддавали перевагу збірникам, інші – журналам чи газетам. Збірники готували Херсонське й Чернігівське губернське земство, вісники – Катеринославське й Таврійське. У 1895 році статистичне бюро започаткувало щорічник Полтавського губернського земства, в додатку до якого виходили «Земский обзор» та «Полтавская земская газета». У таких виданнях земства вміщували матеріали про свою роботу, а також пропагували передовий досвід господарювання. Так, у «Сборнике Херсонского земства» (1896, №3) надрукували працю Євгена Чикаленка «Борьба з засухами посредством обработки полей»⁸.

Не останню роль у налагодженні видавничої справи відігравала просвітницька спрямованість земств, адже вони прагнули мати освіченого виборця, грамотного господаря на землі та успішного підприємця. Дехто з далекоглядних гласних цілком не безпідставно вважав, що видрукувані ними матеріали нададуть факти про характер і якість їхньої діяльності та слугуватимуть історичним джерелом, за яким вивчатимуть і оцінюватимуть зусилля тих людей, які працювали для блага рідного краю⁹.

⁸ Діяльність земських установ на Херсонщині. 1865–1920: зб. док. / укл. В. Лебідь, О. Макієнко, І. Сінкевич та ін. Херсон, 2015. С. 547.

⁹ Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы. / сост. Е.И. Борисов. Елисаветград, 1895. С. IV.

Олена Прищеп (Рівне)

Навчальні заклади і книжкова культура міського простору Правобережної України (друга третина XIX століття): вектори взаємодії

Важливу роль в утвердженні книжкової культури між Листопадовим (1830–1831) і Січевим (1863–1864) польськими повстаннями в міському просторі Правобережної України відігравали освітні осередки, які верховна влада Російської імперії використовувала як інструмент протидії домінуванню польської культури.

Набуті у стінах навчальних закладів грамотність чи відповідний рівень знань давали змогу сприймати книжку як важливе духовне надбання людини, розвивали допитливість, заохочували до самоосвіти і свідомого вибору професії. При цьому книжка (навчальна, наукова чи художня), яка побутувала в освітніх закладах, ставала доступною й мешканцям міст, з якими контактували вчителі та їхні вихованці. Наразі можна говорити про внутрішню й зовнішню комунікативну спрямованість шкіл у поширенні книжок. Найчіткіше простежуються ці вектори культурної взаємодії в діяльності гімназій та повітових дворянських училищ.

Забезпечували навчально-виховний процес підручниками й літературою для позакласного читання шкільні бібліотеки. Їхнім комплектуванням головно опікувалася держава, щорічно виділяючи на ці потреби до 240 руб.¹ Сума була незначною, тому при закупівлі нових книжок використовували частину коштів від платні за навчання, особливо коли йшлося про дорогі чи багатотомні видання².

Комплектування шкільних бібліотек навчальною літературою відбувалося централізовано через департамент Міністерства народної освіти у Санкт-Петербурзі та друкарню Університету св. Володимира в Києві. Права на розсилання літератури освітнє відомство могло делегувати комісіонерам, поміж яких найактивніше з навчальними закладами працював видавець і книгар Іван Глазунов³.

Вражають повільні темпи доправлення книжок до навчальних закладів. Зазвичай видання одержували через пошту, яка тоді перебувала на стадії організації. Якщо зважити на незадовільний стан доріг й чималі відстані (від Санкт-Петербурга й Москви до Правобережної України вони сягали понад тисячу кілометрів) та тодішнє використання гужового транспорту, то зрозуміло, що довозення книжок могло розтягнутися на кілька місяців. У 50-ті роки XIX століття переправлення книжок із Санкт-Петербурга до Рівного займало близько двадцяти днів⁴. Щобільше, замовлені книжки до Рівного, скажімо, з Києва, прибували теж украй повільно: травневий, 1851 року, книжковий вантаж вагою понад два пуди (1 пуд – 16,4 кг) місцева гімназія отримала аж через 17 днів. Замовлену літературу транспортували переважно влітку або взимку⁵.

За друкованою продукцією навчальні заклади могли звертатися безпосередньо до книговидавців. Рівненська гімназія найчастіше замовляла літературу в книгарнях

¹ Высочайше утвержденный штат гимназий и уездных для дворян и мещан училищ в Киевской, Волынской и Подольской губерниях. К № 8243. 1835. Июня 16. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии. 1836. Т. X. Отд-ние 2-е. Приложения. I. Штаты и табели. Стлб. 262.

² Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. 394. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 67.

³ ДАРО. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 41.

⁴ ДАРО. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 15.

⁵ ДАРО. Ф. 568. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 1.

Санкт-Петербурга, Москви та Києва. Велику популярність у північній столиці мав книжковий магазин Олександра Смірдіна. А от передплатити періодику можна було безпосередньо у видавництвах, редакціях газет і журналів, або через газетні експедиції Санкт-Петербурзького та Московського поштамтів. Жваву торгівлю літературою в Києві налагодив Семен Літов, а в 1863 році ризький книготорговець Ніколай Кіммель тут відкрив ще й магазин іноземних книг. Зрідка книжки постачали з Харкова, Риги, Одеси, Ревеля (сучасний Таллінн)⁶. Зауважимо, що в другій третині XIX століття фактично перервалася традиція замовляти видання у Вільні⁷. Бібліотечні фонди поповнювалися й дарунками – переважно від столичних наукових установ чи приватних осіб.

Залежно від типу навчального закладу у шкільних бібліотеках налічувалося від одного десятка до кількох тисяч книжок. Найбільше зусиль адміністрація Київського навчального округу докладала до формування гімназійних бібліотек, зокрема книгозбірня Рівненської гімназії у 1843 році посідала понад 2000 книжок у 4600 томах. Щороку надходило до сорока й більше друків, і вже 1853 року її книжковий фонд становив 2388 назв у 5689 томах⁸.

Допоки не постали учнівські бібліотеки, шкільними книгозбірнями послуговувалися лише вчителі, тому книжкові поповнення враховували здебільшого професійні інтереси викладацького складу. Судячи з аналізу книжкових колекцій Немирівської гімназії, який здійснила вінницька дослідниця Тетяна Кароєва, у 1863 році основу цих збірок становила художня література – майже 40%, періодичні видання – трохи більше, ніж 20%, історична література – 19,8%⁹. За підрахунками рівненської книгознавиці Ірини Мілясевич, 80% літератури, замовленої 1850 року дворянськими училищами Волинської губернії, становили твори російських класиків та праці з історії Росії¹⁰.

Отож тоді у шкільних бібліотеках уже домінувала російськомовна література. Як слушно стверджує Ева М. Томпсон, «російська література у XIX ст. виступала важливим будівельним блоком [...], відтак активно долучалася до упровадження великодержавного статусу Російської імперії в культурному просторі колонізованих нею народів, зокрема польського та українського»¹¹.

Однак в 30–40-і роки у школах все ще зберігалися чималі збірки польсько-, французько- та латинськомовних книжок як спадок від річпосполитських часів або ж конфіскована література учасників Листопадового повстання¹².

Підвищений інтерес до періодики, передусім до «товстих» журналів, стримувався високою вартістю передплати й відсутністю стаціонарної книжкової торгівлі. Як зауважує Тетяна Кароєва, у 1858–1861 роках найбільшу популярність у немирівських учителів мали «Журнал для воспитания» («Воспитание»),

⁶ ДАРО. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 13.

⁷ Державний архів Черкаської області. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2–2зв.

⁸ ДАРО. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 2.

⁹ Кароєва (Соломонова) Т. Р. Бібліотечний фонд Немирівської чоловічої гімназії: до колективного портрету її викладачів (межі 1850–60-х рр.). *Українська біографістика – Biographistica Ukrainika: зб. наук. праць* / Ін-тут біогр. дослідж. НБУВ. Київ, 2013. Вип. 10. С. 455.

¹⁰ Мілясевич І. В. Дворянські повітові училища Волині (друга чверть XIX століття). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту*. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 27. С. 215–224.

¹¹ Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. С. 31, 39.

¹² Стрибульський С. Историческая записка о Немировской гимназии. 1838–1888. Немиров: Тип. С. Я. Брантмана, 1888. С. 35.

«Отечественные записки», «Русский вестник», «Русский педагогический вестник», «Сельское благоустройство», «Современник»¹³.

Траплялися й українські книжки або російськомовні з української історії, надруковані в Києві: твори Михайла Максимовича, Григорія Квітки-Основ'яненка, видання Тимчасової комісії для розгляду давніх актів¹⁴. До 1847 року надходили твори Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, однак вони були вилучені після арешту авторів як членів Кирило-Мефодіївського братства¹⁵.

Зауважимо, що бібліотечні книжки й періодику учителі мали змогу брати додому, тож із видавничою продукцією гіпотетично могло ознайомитися ширше коло читачів, і навіть загублені книжки набували собі нових читачів.

Для учнів багато важили підручники, які можна було придбати в книгарнях при шкільних бібліотеках. І хоч їхня вартість там була завищена на 10–20%, та по завершенні навчання школярі мали змогу розпоряджались ними на власний розсуд – зберігати вдома, дарувати, надавати в тимчасове користування молодшим учням чи іншим людям, охочим ознайомитися з навчальним предметом. Певну кількість книжок закупували за державний кошт, щоб роздати найбіднішим та винагородити найкращих школярів¹⁶.

Отже, за майже повної відсутності в містах Правобережної України в 30–60-ті роки XIX століття книжкової торгівлі, публічних книгозбірень, а в домах пересічних містян домашніх бібліотек та за невисокого рівня купівельної спроможності навчальні заклади були важливою ланкою в поширенні книжкової культури.

¹³ Кароєва (Соломонова) Т. Р. Бібліотечний фонд..., с. 457.

¹⁴ ДАРО. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 66.

¹⁵ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. док. і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 7.

¹⁶ Шмид Е. История средних учебных заведений в России / пер. с нем. А. Ф. Нейлисова с доп. по указанию авт. Санкт-Петербург, 1878. С. 282.

Maria Konopka (Kraków)

Funkcjonowanie lwowskich wydawców doby autonomii w świetle ich korespondencji zawodowej

Korespondencja wydawców z autorami, tłumaczami, redaktorami stanowi cenny materiał źródłowy dokumentujący ich działalność. Poruszana w niej tematyka ujawnia wiele szczegółów związanych z realizacją edycji – pozwala odtworzyć pewne procesy wydawnicze, jak np. czas ich trwania, finansowe kalkulacje, rozliczenia z autorami i formy ich płatności, niekiedy szczegóły dotyczące zewnętrznej postaci druku, wreszcie trafności podejmowanych decyzji. Przybliża również fakty związane z funkcjonowaniem firm, różne ich agendy i kierunki działania, rozległość kontaktów. Pozwala też poznać wzajemne relacje autor – nakładca, jak i kontakty z innymi placówkami nakładowymi – miejscowymi, zza kordonu, emigracyjnymi. Ujawnia także funkcjonowanie poszczególnych placówek w środowisku zawodowym, wzajemną współpracę, ale też konflikty będące pochodną walki konkurencyjnej. Korespondencja lwowskich wydawców, mimo widocznych luk

w jej kompletności, odsłania pewne fakty z ich działalności, etapów realizacji planów. Ma ona istotne znaczenie dla poznania edytorskich poczynañ, sukcesów i porażek w podejmowanych inicjatywach.

Interesująca nas korespondencja zachowała się w rękopiśmiennych zbiorach polskich bibliotek – Biblioteki Jagiellońskiej (BJ, 236 listy), Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Ossol., 53), Biblioteki PAU i PAN w Krakowie (B-ka PAU i PAN w Krak., 9), Biblioteki Narodowej w Warszawie (BN, 2), Biblioteki Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie (B-ka Muz. Liter. w W-wie, 5), Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy (B-ka Publ. m. st. W-wy, 9), łącznie 314. Listy do i od lwowskich wydawców – Karola Wilda, Franciszka Henryka Richtera, Hermana Altenberga, Władysława Gubrynowicza, Adama Dominika Bartoszewicza, Bernarda Połonieckiego, Władysława Bełzy, Klemensa Łukaszewicza – przetrwały głównie w spuściźnie poszczególnych pisarzy, m.in. Józefa Ignacego Kraszewskiego, z którym korespondowali wszyscy liczący się nakładcy Lwowa, ale też Władysława Orkana, Wacława Gąsiorowskiego, Teofila Lenartowicza, Karola Libelta. Brak zachowanych archiwów nakładców, z wyjątkiem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, może tłumaczyć przetrwanie nielicznych listów kierowanych do wydawców, o których można jedynie wnioskować na podstawie wysyłanych odpowiedzi. W zbiorach rękopisów odnajdujemy też listy wymieniane z innymi nakładcami, np. Władysławem, Mickiewiczem.

Cenny i wyjątkowo bogaty zbiór korespondencji wydawniczej Księgarni Polskiej B. Połonieckiego odnaleziono w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Biblioteki Narodowej Naukowej Ukrainy im. W. Stefanyka. Przechowywany w Archiwum Ostapa Ortwina (Oskar Katzenellenbogen), krytyka literackiego i kierownika wydawnictwa tej placówki, przynosi 110 listów z interesujących nas lat. Kolekcja trafiła do zbiorów Biblioteki Ossolineum we Lwowie w latach okupacji hitlerowskiej, prawdopodobnie za sprawą samego krytyka. Wskazuje na to sporządzony jego ręką alfabetyczny „spis adresatów” wraz z adnotacją o latach pochodzenia listów i ich liczbie. „Archiwum” przekazane zostało prawdopodobnie w 1941, lub 1942 roku, bowiem najpóźniej datowane listy pochodzą z 1941 roku (np. przy nazwisku: Brzostowska Janina). W zasobie rękopisów, oprócz licznych listów samego Ortwina i Połonieckiego, znalazły się listy literatów zaprzyjaźnionych z krytykiem i współpracujących z wydawnictwem, by wymienić tylko ważniejszych: Leopolda Staffa, Antoniego Muellera, Karola Irzykowskiego, Józefa Ruffera.

Listy, czy umowy wydawców można wyjątkowo odnaleźć z zbiorach archiwalnych, np. Archiwum m. Łodzi, czy DALO we Lwowie, w którym zachowała się m.in. umowa F.H. Richtera ze spadkobiercami Wincentego Pola w sprawie wydania wszystkich dzieł pisarza¹.

Chronologiczny indeks listów dowodzi istotnych luk w zachowanej korespondencji. O ich fragmentaryczności dobrze świadczy przykład z korespondencji Adama Dominika Bartoszewicza z 1869 roku z odnotowanymi na niektórych z nich numerami bieżącymi. Na liście z 4 września 1869 widnieje numer 125, zaś z 25 listopada uwidocznił się – 255. Można zatem przypuszczać, że ogółem w tym roku wysłano około 300 listów, gdy tymczasem z tego roku zachowało się zaledwie 20, zatem tylko około 7%. Inny przykład można przywołać w odniesieniu do korespondencji Księgarni Polskiej B. Połonieckiego. Z okresu początkowego (1889-1904) znanych jest 29 listów, przy zdecydowanie większej liczbie – 106 autografów – z lat 1905-1913, kiedy wydawnictwem kierował O. Ortwin.

Wydawcy rozpoczynający działalność kierowali listy do potencjalnych autorów zapraszając ich do współpracy. Przy tej okazji wyjawiali adresatom swoje plany,

¹ DALO, fond 381, opis 1, sprawa 209, Notariusz Franciszek Wolny we Lwowie Umowa z 1874 r.

informowali o warunkach wynagradzania, lub prosili o przedstawienie własnych oczekiwań. Zabiegali w pierwszej kolejności o przychylność szczególnie cenionych twórców, których dzieła cieszyły się powodzeniem u czytelników. Tym można tłumaczyć wyjątkowo bogatą kolekcję listów księgarzy-nakładców zachowaną w korespondencji Józefa Ignacego Kraszewskiego. Zaproszenia do współpracy i prośby o jego teksty kierowali do pisarza wszyscy znaczący lwowscy nakładcy. Szczególnie aktywną wymianę prowadzili z nim: Władysław Gubrynowicz (141 zachowanych listów), Władysław Bełza (89), Franciszek Henryk Richter (72), w mniejszym stopniu Adam Dominik Bartoszewicz (13), Herman Altenberg (2), Klemens Łukaszewicz (2).

Przykładem zapoznawania adresata z własnymi planami edytorskimi może być list F. H. Richtera do J. I. Kraszewskiego z 20 listopada 1868 roku, w którym przedstawiał szczegóły związane z planowaną edycją serii Biblioteka Narodowa: „Z nowym rokiem 1869 rozpoczynam stałe wydawnictwo Biblioteki Narodowej nieograniczone żadnymi wyraźnymi ramami, gdyż program jego będzie obejmować wszelkiego rodzaju utwory literackie z wyjątkiem dzieł ściśle naukowych. Głównym staraniem moim będzie, ażeby Biblioteka Narodowa przyniosła same oryginalne dzieła znakomitych pisarzy naszych, i to o ile możliwe nowe, a tylko w braku tychże wciągane będą także kompletne przedruki znanych już i powszechnie cenionych dzieł najsławniejszych pisarzy”². Informował równocześnie o przewidywanej przystępnej cenie tomików, warunkach wynagradzania autorów, oferując za nowe dzieło honorarium w kwocie 200 złr.

Podobne zabiegi o pozyskanie prac Kraszewskiego podejmował też przybyły do Lwowa w 1868 roku emigrant, Adam Dominik Bartoszewicz. Rozpoczynając działalność wydawniczą zapoznawał adresata z planem wydawania czasopisma literackiego „Mrówka” i związanej z nią serii Biblioteka Mrówki, prosząc o zgodę na przedruk którejś z jego powieści.

Wieloletnią współpracę z Kraszewskim prowadziła również Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta, która w latach siedemdziesiątych (1872-1875) ogłosiła Zbiór powieści pisarza w 102 tomach. Korespondencja przynosi pewne szczegóły związane z realizacją tego przedsięwzięcia – np. w sprawie związanej z odkupieniem praw do *Sfinksa* od poznańskiego księgarza Ludwika Merzbacha i związanych z tym utrudnieniach. Ostatecznie 2 kwietnia 1874 roku księgarz poinformował pisarza o treści powiadomienia Merzbacha: „że autor *Sfinksa* nowo dla nas przygotował i z tego powodu od niego nie nabywamy”³.

Listy wydawców ujawniają szereg szczegółów z kolejnych etapów realizacji edycji. W zawieranych z autorami ustaleniach jedną z istotnych kwestii były honoraria, zależne od rangi pisarza, typu dzieła, jego objętości w arkuszach, przewidywanego nakładu, wreszcie formy zewnętrznej edycji. Oprócz ustalonej kwoty przewidywano przekazanie autorowi określonej liczby gotowych egzemplarzy. Uzgodnione honoraria były wypłacane zwykle w ratach – pierwsza, mniejsza przy zawarciu umowy i oddaniu tekstu, druga po ukazaniu się książki. Przykładowo honorarium Orkana za tomik poezji *Z tej smutnej ziemi* wynosiło 412 koron, a za dramat *Skapany świat* – otrzymał kwotę 460 koron. Wyjątkową formę wynagradzania autorów praktykował właściciel Księgarni Polskiej, Bernard Połoniecki, wypłacając cenionym twórcom, np. Władysławowi Orkanowi, Stanisławowi Brzozowskiemu, miesięczne kwoty – 200, 300 koron na poczet przyszłego honorarium.

Okazjonalnie pojawiały się w korespondencji skrywane zwykle przez wydawców informacje o wysokości nakładu danego dzieła, np. o liczbie egzemplarzy tomików planowanej serii F.H. Richtera Biblioteka Narodowa, która miała wynosić 3000 egzemplarzy. Księgarz informował o tym J. I. Kraszewskiego w liście z 20 listopada

² BJ, rkps 6529 IV, Korespondencja J.I. Kraszewskiego. Seria III z lat 1863-1887. T 69, k. 99.

³ BJ, rkps 6504 IV, Korespondencja J.I. Kraszewskiego. Seria III. Listy z lat 1863-1887, T. 44, k. 298.

1868 roku⁴. Ustalenia na ten temat pojawiały się też w wyjątkowo tylko spisywanych z autorami umowach, jak np. K. Gubrynowicza z K. Makuszyńskim z 21 lutego 1912 roku na książkę, która miała się ukazać w liczbie 5000 egzemplarzy.

Korespondencja pozwala również poznać etapy realizacji dzieła, propozycje autorów odnośnie ostatecznego kształtu książki, materiału ilustracyjnego, czy oprawy. Dużo szczegółów odnośnie wyglądu ilustrowanej edycji *Pana Tadeusza* A. Mickiewicza przynosi list Wł. Bełzy do J. I. Kraszewskiego z 9 grudnia 1880 roku: „Pan Altenberg wydaje od nowego roku w zeszytach ilustrowaną edycję *Pana Tadeusza*, Kontrakt z pp. Wł. Mickiewiczem i Andriollem już podpisany. Ilustracji wielkich będzie 24, do każdej *Księgi* po dwie – oprócz inicjałów i drobnych drzeworytów”⁵.

Wydawcy pisali niekiedy w listach o utrudnieniach w organizacji własnej firmy, jak np. A. D. Bartoszewicz. W liście do Kraszewskiego z 2 lutego 1869 roku informował o swojej sytuacji na lwowskim rynku wydawniczym i ograniczeniach wynikających z braku posiadania obywatelstwa austriackiego: „Ja nie jestem tutejszym obywatelem, więc nie mogę działać jawnie, zniewolony jestem brać kogoś na odpowiedzialnego redaktora”⁶. Etapy kariery księgarsko-wydawniczej Wł. Bełzy – od motywów jej podjęcia w 1876, przez trudności z utrzymaniem się na rynku i wreszcie jej sprzedaż w 1878 roku – literat przedstawiał Kraszewskiemu w kolejnych listach, by ostatecznie 3 stycznia 1879 zakomunikować: „Skończyłem zupełnie z Księgarnią”⁷.

Dużo informacji odnośnie organizacji i pracy wydawnictwa Księgarni Polskiej B. Połonieckiego przynosi korespondencja właściciela firmy i kierownika działu wydawniczego Ostapa Ortwina. Pozwala ona poznać m. in. krąg współpracowników – redaktorów, korektorów i ich udział w podejmowanych inicjatywach, czy kwoty wydatkowane na realizację edycji, np. w 1907 i 1908 roku: „Dział wydawniczy także produkował o połowę mniej aniżeli w r. 1907, a suma na ten cel wydana nie przenosiła dużo więcej nad 40.000 koron”⁸, o czym informował Ortwin właściciel firmy.

Listy przybliżają również udział w pracach wydawnictwa, jak np. Wł. Bełzy w Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, także H. Altenberga, czy O. Ortwina w Księgarni Polskiej B. Połonieckiego. Poznajemy też okoliczności rozstania współników, jak A. D. Bartoszewicza z Mikołajem Biernackim, o którym księgarz donosił B. Limanowskiemu 31 października 1885 roku: „Do spółek[!] my Polacy nie mamy jakoś szczęścia – miałem ja z moim współnikiem dużo ambarasu zanim się go pozbyłem”⁹.

Współpraca W. Bełzy z Gubrynowiczem oraz H. Altenbergiem zaowocowała informacjami o ich poczynaniach wydawniczych. Pisał o nich w listach do J. I. Kraszewskiego, np. o swoim udziale w przygotowywaniu edycji zbioru poezji pisarza w firmie Gubrynowicza, o pełnieniu funkcji redaktora serii Biblioteka Klasyków Polskich wydawanej przez Księgarnię H. Altenberga.

Zachowana korespondencja pozwala poznać niektóre inicjatywy podejmowane w kręgach lwowskich nakładców na rzecz środowiska, jak np. A. D. Bartoszewicza, zaangażowanego od początku lat sześćdziesiątych w prace na rzecz oświaty ludowej. O jej kontynuowaniu we Lwowie świadczy list do J. I. Kraszewskiego z 30 grudnia

⁴ BJ, rkps 6529 IV, Korespondencja J.I. Kraszewskiego. Seria III. Listy z lat 1863–1887. T. 69, k. 23–24.

⁵ BJ, rkps 6487 IV, Korespondencja J.K. Kraszewskiego. Seria III. Listy z lat 1863–1887. T. 27, k. 99.

⁶ BJ, rkps 6486 IV, Korespondencja J.I. Kraszewskiego. Seria III. Listy z lat 1863–1887. T. 26, k. 176–177.

⁷ BJ, rkps 6487 IV, Korespondencja J.I. Kraszewskiego..., k. 72.

⁸ LNNBU, rkps Opm. 375/n. 20, Korespondencja O. Ortwina. Listy B. Połonieckiego do O. Ortwina, 1906–1938, k. 55–56.

⁹ BJ, rkps 6862 III, Korespondencja B. Limanowskiego z lat 1862–1914. T. 2. List z 1876–1885, k. 27–28 (M. Biernacki był współnikiem Bartoszewicza od 1 lipca 1878 do połowy 1883 roku).

1879 roku, w którym informował o przeznaczeniu dochodów z wydawnictwa serii Biblioteka Historyczna na oświatę ludową – „miałem zamiar obrócić go na wydawnictwa dzieł ludowych, zachowując sobie wyłącznie prawo rozporządzania tym funduszem”¹⁰. Ostatecznie zdecydował o przekazaniu fundusze na rzecz powoływanej Macierzy Polskiej. Innym przykładem była jego inicjatywa finansowego wsparcia rodziny Wł. Syrokomli przez przygotowanie wspólnie z teatrem polskim we Lwowie przedstawienie na rzecz wdowy i sierot. Dzielać się tym projektem z J. I. Kraszewskim 17 kwietnia 1869 roku¹¹, prosił go o tekst poświęcony pocie.

Kłopoty wydawców z utrzymaniem się na konkurencyjnym rynku Lwowa prowadziły do konfliktów w środowisku zawodowym, o których szczegółowe sprawozdania spotykamy w listach. Jednym z powodów były mniej lub bardziej uzasadnione oskarżenia nakładców czy spadkobierców o naruszenie praw autorskich. Można w tym miejscu przywołać sprawę A.D. Bartoszewicza z Wł. Mickiewiczem o publikację wiersza Adama Mickiewicza pt. *Warcaby*, ogłoszonego w Bibliotece Mrówki w 1877 roku¹². Echem tych oskarżeń był list Wł. Bełza do Józefa Bohdana Zaleskiego z 29 grudnia 1876 roku¹³, w którym wyrażał sprzeciw wobec zarzutów stawianych wydawcy. Zachowana korespondencja lwowskich księgarzy z J. I. Kraszewskim, przybliży przyczyny toczących się w środowisku sporów, oskarżeń i procesów, np. Bartoszewicza z powództwa Gubrynowicza, z tytułu nabytych praw własności do utworów J. B. Zaleskiego, za zamieszczenie pojedynczych tekstów poety opublikowanych w *Śpiwniku polskim*.

Korespondenci J. I. Kraszewskiego – Gubrynowicz, Bełza – dzielili się z pisarzem swoimi spostrzeżeniami odnośnie kondycji finansowej wydawców – o ogólnej stagnacji panującej na rynku galicyjskim, np. w 1876 roku, która zmuszała firmy do ograniczania wydatków na finansowanie edycji, o kłopotach wynikających z obowiązujących regulacji prawnych. Wydawcy lwowscy wyrażali też opinie na temat konsekwencji surowej cenzury rosyjskiej i powszechnie praktykowanych przez nią zakazów sprzedaży wydawnictw z terenu Galicji, co zmuszało ich do ograniczania wysokości nakładów.

Już tylko przegląd wybranych kwestii poruszanych w korespondencji lwowskich wydawców potwierdza bogactwo źródłowych informacji jakie ona przynosi, stanowiąc istotne dopełnienie faktów związanych z ich działalnością edyorską.

¹⁰ BJ, rkps 6486 IV, Korespondencja J.I. Kraszewskiego..., k. 192–193.

¹¹ BJ, rkps 6486 IV, Korespondencja J.I. Kraszewskiego..., k. 178.

¹² *Warcaby* Adama Mickiewicza, z *Szachami* Jana Kochanowskiego ukazały się w Bibliotece Mrówki, t. 43 w 1877. Tomik musiał ukazać się w 1876 roku, zapewne jesienią, gdyż w wykazach cenzury rosyjskiej widniał jako „dopuszczony do obiegu w całości” w 1876 roku (Kostecki Janusz, Rowicka Małgorzata, *Granice wolności słowa w zaborze rosyjskim w latach 1865-1904*, T. 1, Warszawa 2006, s. 177, poz. 1947).

¹³ BJ, rkps 9195 III, Korespondencja J.B. Zaleskiego z lat 1823-1886. T. 1, k. 41.

Галицькі календарі середини XIX століття в оцінці української преси

Календарі як видання, необхідні в повсякденному житті, традиційно мали високий попит у XIX–XX століттях. Їх охоче купували, розраховуючи не лише на саму календарну, а й на важливу довідкову інформацію та цікаві тексти для читання. Галицькі українці не були винятком і виявляли інтерес до календарів так само, як і представники інших народів. Певний час, з огляду на недостатній розвиток книговидавання рідною мовою, доводилось задовольнятися іншомовними (польською та німецькою мовами) календарями, але після 1848 року ситуація почала змінюватися.

Значне збільшення інтересу до руської (української) літератури, історії, громадського життя від часу «Весни народів» активізувало видавничу діяльність, і на порядку денному відразу постало питання підготування й публікації руського календаря. Робота почалася в 1849 році, і вже на наступний, 1850-й, вийшли перші два календарі у Львові й Перемишлі. В тогочасній українській пресі періодично з'являлися повідомлення про підготовку до друку чи вихід у світ чергового календаря, іноді публікувалися й більші чи менші за обсягом рефлексії дописувачів про їхній зміст та значення. Ці матеріали важливі для дослідників з огляду на те, якої ваги надавали календарям їхні читачі – вважалося, що національне книговидавання не може бути повноцінним без календарів.

Сучасні дослідники цікавляться темою українських галицьких календарів, але через більшу кількість інформації та вищий рівень розвитку національно-культурного життя їх насамперед приваблює період від 70-х років XIX-го до 40-х років XX століття¹. Натомість доба від 1849 до 1868 року залишається малодослідженою. І хоча самі тогочасні календарі добре знані науковцям, однак про суспільну реакцію на їхній вихід відомо менше. Тому варто простежити повідомлення у пресі, які стосувалися українських календарів, до запровадження автономії Галичини в імперії Габсбургів, визначити їхні тематичні напрями, наповнення фактографічною інформацією, проаналізувати оцінки календарів авторами відповідних текстів. Йтиметься про публікації у трьох часописах: львівських «Зорі Галицькій» і «Слові» та віденському «Вістнику для русинів Австрійської держави».

У 1849–1867 роках у Галичині (Львів, Перемишль, Коломия) вийшли друком 29 українських (руських) календарів. Це були 14 випусків календаря «Перемишлянинъ» (і ще один випуск календаря «Перемишлянка»), 5 випусків «Временника Института Ставропигійского», 4 випуски «Мѣсяцослова» («Мѣсяцослова господарского»), який також видавав Ставропигійський інститут, 3 випуски «Львовянина», по одному випуску «Календаря народного» та «Покутянина». Публікації в пресі про них можна умовно поділити на дві групи. До першої – належать короткі повідомлення про випуск чи початок продажу певного календаря, його зміст та ціну, інколи інша додаткова інформація. До другої групи

¹ Див. наприклад: Зуляк І. Календарі «Просвіти» – важлива складова видавничої діяльності товариства (1869–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2014. Вип. 2(1). С. 57–66; Голик Р. Реальна й віддзеркалена Галичина: календарі, час, ментальність й повсякденне життя галичан в краю й на еміграції (кінець XIX–перша половина XX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. 2014. Вип. 9. С. 23–42.

належать рецензії та коментарі окремих дописувачів щодо змісту та значення окремого календаря або навіть календарів загалом.

Коротко розглянемо обидві групи публікацій. Повідомлення першої групи інформують передусім про завершення друку окремих видань і початок їх продажу у книгарнях. Ці звістки важливі, бо часто, особливо щодо календарів 1850-х років, були нарікання, що руські календарі з'являються запізно², а їхні потенційні покупці змушені задовольнятися придбаними раніше польськими чи німецькими календарями. Наявна в руських часописах інформація підтверджує цю тезу частково. Популярний у 1850-х–на початку 1860-х років «Перемышлянинъ» виходив у світ зазвичай у грудні або в січні наступного року (з «Перемышлянкою» – 10 із 12 випадків, коли приблизно відомо дату виходу). Це було запізно, хоча й не критично. Натомість львівські календарі найчастіше друкували в жовтні чи листопаді (7 з 11), інколи навіть у вересні (2 календарі) і зрідка у грудні (2 календарі). Коломийський «Покутянинъ» вийшов у листопаді 1866 року.

Нарікання на запізнілу появу календарів, мабуть, більше викликані їхньою недоступністю для руських покупців напередодні і відразу після 1 січня. Проблема була насамперед у тривалій дорозі календарів (так само й інших руських книг, але календарі набагато швидше втрачали актуальність) до читачів, зосереджених переважно (греко-католицькі священники) в селах і малих містечках. Наприклад, останній випуск «Перемышлянина» (на 1864 рік) був надрукований вчасно – в листопаді 1863 року³, але надійшов до книгарні Ставропігійського інституту у Львові тільки в січні 1864-го⁴, а до провінції, очевидно, ще пізніше. Принаймні один із авторів «Слова» у 1864 році стверджував, що «нашихъ мѣсяцесловѣвъ допѣро десъ въ Мартѣ дочекатися можна»⁵.

Щоб вирішити цю проблему, у руській пресі пропонували створювати невеликі книжкові склади у провінції, використовуючи мережу деканатів Греко-католицької церкви⁶, але згодом визнали непрактичність цієї пропозиції⁷. Від середини 1850-х і особливо у 1860-х роках трапляються згадки про можливість надсилати календарі поштою, до того ж, видавці, щоб збільшити попит, за одночасної купівлі 10-ти чи 12-ти примірників пропонували один або два безкоштовно⁸.

З інших повідомлень дізнаємося про ціну календарів. Так, «Перемышлянинъ» на 1850 рік коштував 20 кр. конв. мон., на 1857 і 1858 роки – по 25 кр. к. м. Так само, 25 кр. коштував і львівський господарський «Мѣсяцесловѣ» на 1857 рік. У 1860-х роках ціни на календарі через валютну реформу в Австрії номінально зросли: «Перемышлянинъ» і «Перемышлянка» початку десятиліття коштували 40 кр. австр. вал. (те саме, що 24 кр. к. м.), «Календаръ народній» – 45 кр., а випуски «Временника Института Ставропігійского» – 50 кр. З огляду на те, що обсяг «Временника» удвічі й більше перевищував обсяг «Перемышлянина», його ціна вважалася низькою – це

² Синеводській Ник. Мимоходомъ о мѣсяцесловахъ сегорочныхъ. *Зоря Галицкая*. 1852. 12 сѣчня. С. 25; Допись зъ Перемышля съ кѣнцемъ Октовріа. *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1857. 30 жолтнѣ (11 листопада). С. 327; Новинки. Зъ-надъ Черемоша. *Слово*. 1866. 2 (14) марта. С. 4 та ін.

³ Новинки. *Слово*. 1863. 13 (25) ноемв. С. 358.

⁴ Новинки. *Слово*. 1864. 8 (20) сѣчня. С. 10.

⁵ Изъ мѣста. *Слово*. 1864. 22 августа (3 вересня). С. 267.

⁶ Зъ Чортковскогo. *Зоря Галицка*. 1850. 13 (25) грудня. С. 666.

⁷ Синеводській Ник. Мимоходомъ о мѣсяцесловахъ сегорочныхъ...

⁸ Литературное извѣстіе. *Зоря Галицка*. 1856. 19 жолтнѣ. С. 331; Новинки. *Слово*. 1863. 18 (30) септембрія. С. 294; Новинки. *Слово*. 1864. 26 вересня (8 жовтня). С. 304.

зазначали й у газетних повідомленнях⁹. Можливо, саме через це «Перемышлянинъ» не витримав конкуренції і востаннє вийшов у світ наприкінці 1863 року.

Ще одна важлива деталь – це наклад календарів. У пресі маємо тільки одне повідомлення: вказано наклад «Перемышлянина» на 1857 рік – 1200 примірників¹⁰. З інших джерел відомо, що «Временникъ» у середині 1860-х років (на 1866-й) виходив накладом 1300 примірників¹¹, під кінець десятиліття (на 1869-й) – 1500 примірників¹². З цієї важливої інформації дізнаємося скільки примірників ліквідної руської книги (календарі завжди мали попит) сподівалися продати у певний час.

На завершення теми видавничої статистики додамо, що в українській пресі були згадки про кількість опублікованих календарів за рік в Австрії. Відомо, що на 1856 рік в імперії Габсбургів вийшло у світ 38 слов'янських календарів (20 чесько-словацьких, 6 сербських, 5 польських, 3 словенських та кілька інших, зокрема один руський – «Перемышлянинъ»)¹³. На 1864 рік в Австрії вийшло 266 календарів, із них 58 у Відні, 63 у Венеційській області, 45 в Угорщині, 33 в Чехії, 13 в Тіролі, 12 в Моравії, 11 в Галичині (у т. ч. два руських, «Временникъ» і «Перемышлянинъ»), по 7 в Славонії і Трансильванії, по 5 в Зальцбурзі та Сербії, 3 в Крайні тощо¹⁴.

Публікацій другої групи менше, але вони, зрозуміло, більші за обсягом. На початку 1850-х років дописувачі до руських часописів раділи з виходу в світ календарів рідною мовою і вважали сам факт їх появи свідченням розвитку літератури та загалом «народної справи»¹⁵. Згодом дописувачі інколи інформували про зміст окремих календарів. Зокрема, є такі повідомлення про зміст «Перемышлянина» на 1856 та 1858 роки¹⁶. Загалом оцінки календарів були позитивні, рецензенти й читачі високо цінували розвідки на історичну тематику, а найбільше нарікань викликав уже згаданий пізній вихід у світ (чи радше невчасне надходження до читачів) того ж таки «Перемышлянина». Упорядників перемиських календарів завуальовано звинувачували у тому, що власне календар бував «давнѣйше перепечатаный лише зъ польского календаря вразъ съ его ошибками» і лише з випуску на 1857 рік «має быти питомо-рускій и має содержати всѣ можливіи исчисленія астрономическіи»¹⁷.

У 1860-х роках у газетах, насамперед у «Слові», також з'явилося кілька статей, які розкривали зміст календарів. Ішлося про «Львовянинъ» на 1862 рік¹⁸, «Временникъ Института Ставропитійского» на 1864, 1865 та 1866 роки¹⁹ та «Календаръ народній»

⁹ М. Изъ Львова. *Слово*. 1863. 9 (21) октобрія. С. 317; Новинки. *Слово*. 1865. 20 октобрія (1 новемб.). С. 4.

¹⁰ Литературное извѣстіе. *Зоря Галицка*. 1856. 26 жолтн. С. 350.

¹¹ ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 9.

¹² Там само, арк. 16.

¹³ Литературны извѣстіа. *Зоря Галицка*. 1856. 9 березня. С. 87.

¹⁴ Всякая всячина. *Слово*. 1864. 29 цвѣтня (11 мая). С. 135.

¹⁵ Львовъ дна 26 листоп. *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*. 1850. 21 листопада (3 грудня). с. 484–485.

¹⁶ *Перемышлянинъ на годъ 1856. Вѣстникъ часописъ политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1855. 24 декембрія (5 януара 1856). С. 398–399; *Перемышлянинъ на рокъ 1858. Отечественный сборникъ*. 1858. Чис. 3. С. 16–18.

¹⁷ Радымно дня 20. Жолтня. *Вѣстникъ часописъ политическа для Русиновъ Австрійскои державы*. 1856. 3 (15) листопада. С. 333.

¹⁸ Новинки. *Слово*. 1861. 22 новембрія (4 декемв.). С. 424; Б. Зъ Золочевского. *Слово*. 1861. 23 декемврія (4 януарія). С. 454–455.

¹⁹ М. Изъ Львова..., с. 317–318; Новинки. *Слово*. 1864. 17 (29) жовтня. С. 328; Новинки. *Слово*. 1865. 20 октобрія (1 новемб.). С. 4.

на 1865-й²⁰. Дописувачі відзначали прозові та поетичні твори наддніпрянських авторів у «Львовянині», історичні розвідки у «Временнику» (особливо працю Антонія Петрушевича «Общѣрусскій Дневникъ церковныхъ, народныхъ, семейныхъ праздниковъ и хозяйственныхъ занятій, примѣтъ и гаданій»)²¹, цікаву белетристику, а також «радикальний» правопис народовського «Народного календаря» Лева Лопатинського. До критичних можна зарахувати тільки одну статтю про перший випуск «Временника». Її авторові не сподобався формат видання (у 8° – мав би бути більший), відсутність практичних текстів на господарську тематику і повісток, «которіи бы благонравіе народное поднести здѣбніи были», а також чистих аркушів для записів наприкінці книжки²².

Загалом у руській (українській) пресі 50–60-х років XIX століття календарям присвячено чимало дописів. Їхня кількість, а також інформаційне й емоційне наповнення свідчать про значний інтерес галицької української інтелігенції до цих видань. Хоча тоді українці не мали великого вибору календарів, а наявні видання могли поступатися іншомовним аналогам, проте українська інтелігенція цінувала публікації саме рідною мовою, і не лише через східний церковний календар. Поступово, із удосконаленням мережі розповсюдження, наявність вдома саме руського (українського) календаря стала однією з характерних ознак (поруч із руською пресою) українського інтелігента-патріота.

²⁰ Новинки. Слово. 1864. 2 (14) грудня. С. 380; Изъ Вѣдѣньскаго передмѣста. Вѣстникъ часописъ урядова для Русиновъ Австрійскои державы. 1864. 12 (24) грудня. С. 386.

²¹ Изъ Львова. Слово. 1865. 18 (30) декемв. С. 3–4.

²² Изъ мѣста..., с. 267.

Оксана Карліна (Луцьк)

Видавнича продукція Волинського губернського статистичного комітету кінця XIX–початку XX століття

Історія статистичних комітетів у Російській імперії бере свій початок від 1834 року, коли було створено статистичний відділ при раді міністра внутрішніх справ та його структурні одиниці – губернські статистичні комітети. Формальним керівником губернського статистичного комітету вважався губернатор. До правління входили особи за посадою («обов’язкові члени»): віцегубернатор, губернський предводитель дворянства, прокурор, інспектор лікарської управи, представник духовної консисторії та інші посадові особи губернського рівня. Вони вибирали членів-кореспондентів, переважно повітових чиновників, які могли забезпечити надходження інформації з повітів. До їхніх обов’язків входило сприяння збору потрібних відомостей. Однак тоді губернські статистичні комітети ще не отримали затвердженого штату постійних співробітників та фінансування¹.

¹ Высочайше утвержденные правила для статистического отделения при совете министерства внутренних дел и статистических комитетов в губерниях. 1834. Декабря 20. Полное собрание законов Российской империи. Собр. второе (далі: ПСЗ РИ – 2). Санкт-Петербург, 1835. Т. IX. Отд. второе. № 7684. С. 280–283.

У 1852 році статистичне відділення перетворили на статистичний комітет², а згодом – на Центральний статистичний комітет при міністерстві внутрішніх справ³. Губернські статистичні комітети підпорядковувалися Центральному статистичному комітету. Їхніми завданнями було підготування матеріалів для щорічних звітів губернатора та ведення різнопланової статистики населення, господарської, культурно-освітньої діяльності у губернії для забезпечення державних структур усіма необхідними даними.

Повна відсутність фінансування робила комітет залежним від підтримки губернської адміністрації. Гроші виділялися лише на заробітну плату секретаря губернського комітету, який вів документацію та опрацьовував матеріали, що надходили до комітету. Тому необхідні дані для губернських статистичних комітетів збирали повітові справники, станові пристави, адміністрація волосних правлїн, учителі, сільські священники.

Подальшим кроком в реорганізації діяльності губернських статистичних комітетів було видання «Положення про губернські статистичні комітети» від 26 грудня 1860 року. До обов'язків комітетів належало ведення місцевої статистики про кількість і якість земель, чисельність населення «і продуктивні сили губернії». На підставі цих даних мали укладатися статистичні відомості у вигляді додатків до щорічного звіту губернатора, упорядкування докладних описів губерній і окремих міст. Такі описи планували випускати як статті в «Губернских ведомостях», «пам'ятні книжки» про губернію або окремі монографічні видання.

Комітет складався з обов'язкових, дійсних і почесних членів та секретаря. Дійсних членів обирали з постійних мешканців губернії, які «могли своїми знаннями і досвідом принести користь комітету». За цим законом змінювались умови фінансування комітетів і запроваджувалася вимога, за якою секретар повинен був мати вчене звання або, принаймні, закінчити повний курс вищого навчального закладу⁴.

Діяльність Волинського губернського статистичного комітету була започаткована на початку 1836 року, однак тривалий час залишалася невидимою для громадськості через завантаженість його членів основною роботою, незнання методів збору та опрацювання інформації, відсутність серед чиновників на місцевому рівні підготовлених для цієї роботи кадрів.

Активність Волинського статистичного комітету стала помітною лише з другої половини 1860-х років, коли вийшли з друку «Труды» комітету. Книжка містить дві праці: огляд історії Волині⁵ й геологічно-геогностичний нарис губернії з відповідною картою⁶. Це видання започатковували як періодичне, але після появи першого випуску його вихід припинили.

² Об образовании статистического комитета взамен существующих в министерстве внутренних дел люстрационного комитета статистического отделения совета. Именной [указ], объявленный Сенату министром внутренних дел. 1852. Декабря 22. ПСЗ РИ – 2. Санкт-Петербург, 1853. Т. XXVII. Отд. первое. № 26877. С. 784–785.

³ Об устройстве Центрального статистического комитета при министерстве внутренних дел. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1858. Марта 4. ПСЗ РИ – 2. Санкт-Петербург, 1860. Т. XXXXIII. Отд. первое. № 32826. С. 279–280.

⁴ Высочайше утвержденное Положение о губернских и областных статистических комитетах. 1860. Декабря 26. ПСЗ РИ – 2. Санкт-Петербург, 1862. Т. XXXV. Отд. второе. № 36453. С. 504–511.

⁵ Крушинский Л. Исторический очерк Волины. *Труды Волинского губернского статистического комитета. Вып. 1. Отдел исторический и геологическо-геогностический*. Житомир, 1867. С. 1–147.

⁶ Оссовский Г. Геолого-геогностический очерк Волынской губернии. *Труды Волинского губернского статистического комитета. Вып. 1. Отдел исторический и геологическо-геогностический*. Житомир, 1867. С. 152–352.

Також публікували річні звіти діяльності статистичного комітету (регулярно з 1897 року) або протоколи загальних зборів⁷. Один із перших звітів підготував до друку секретар комітету Володимир Петрович Рогге⁸. Звіт і протокол могли бути видані однією брошурою⁹.

Від середини 1880-х років обов'язковим для губерньського статистичного комітету стало видання щорічника за назвою «Памятная книжка Волынской губернии». Тоді у складі дійсних членів комітету були особи, відомі своєю активною громадянською позицією. До прикладу, статський радник Петро Косач (батько Лесі Українки), голова луцько-дубенського, згодом ковельсько-володимирського з'їзду мирових посередників; Олексій Братчиков, автор знаного опису Волинської губернії¹⁰; Володимир Ногайський, директор Житомирської жіночої гімназії; Лука Рафальський, учитель Житомирської чоловічої гімназії, відомий краєзнавець¹¹.

Пам'ятні книжки губерній були універсальними довідковими виданнями офіційного характеру, які містили відомості про губернію за певний рік. Єдиних вимог щодо змісту не було. У загальному вигляді вони включали адрес-календар (перелік усіх державних і громадських установ губернії з їхнім особовим складом), відомості про адміністративний поділ (кількість станів, волостей, парафій тощо), статистичний огляд губернії. На відміну від «Губернских ведомостей», які з 1838 року виходили одночасно і регулярно в більшості губерній, видання пам'ятних книжок тієї чи іншої губернії залежало від підтримки губерньської адміністрації, ініціативи у цьому питанні місцевих чиновників та інтелігенції¹².

Перша «Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год» вийшла 1885 року¹³. На титульному аркуші зазначено, що це видання Волинського губерньського статистичного комітету виходить за редакції секретаря комітету Івана Федоровича Мацкевича та виготовлене в друкарні губерньського правління з дозволу волинського губернатора. Увесь матеріал поділено на чотири відділи, кожен з яких мав свою нумерацію сторінок. Перший – містив список осіб, які належали до російської імператорської родини, із зазначенням дати народження і родинних зв'язків, а також кілька календарів: православний, де вказувались «неприсутственні» (неробочі) дні, римо-католицький, лютеранський та єврейський. Другий відділ займав адрес-календар. У ньому перелічено губерньських чиновників (ім'я, по батькові і прізвище, посада й чин), які працювали в установах міністерств – внутрішніх справ, фінансів, державних маєтностей, юстиції, сполучення, народної освіти та військового, у благочинних закладах і різних товариствах, кредитних інституціях, страхових товариствах та органах духовного відомства. Далі подано список чиновників

⁷ Наприклад, див.: Протокол общего собрания Волынского губернского статистического комитета. Заседание 28-го сентября 1889 года. Житомир, 1889. 28 с.

⁸ Отчет секретаря Волынского губернского статистического комитета и деятельности комитета в течение 1874 года, читаемый членом-секретарем комитета В. Рогге в годичном собрании статистического комитета 31 марта 1875 г. Житомир, 1875. 50 с.

⁹ Протокол общего собрания Волынского губернского статистического комитета. Заседание 22-го марта 1890 года. Отчет о занятиях Волынского губернского статистического комитета. За 1889 год. Житомир, 1890. 67 с.

¹⁰ Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир, 1868. Вып. 1. 129, 26, 10, 13 с.; Вып. 2. 498 с.

¹¹ Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир, 1885. С. 5–6.

¹² Раздорский А. И. Памятные книжки Подольской губернии (историко-библиографический обзор). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство*. 2010. Вип. 2. С. 375.

¹³ Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир, 1885.

у повітах за підпорядкованістю міністерствам (внутрішніх справ, юстиції, фінансів, державних маєтностей), поштових службовців, членів міських дум і міщанських управ. Цю частину книжки завершено алфавітним покажчиком осіб, згаданих в адрес-календарі. Третій відділ включав «Географічний, геологічний і історичний нарис Волинської губернії» та аналіз статистичних таблиць за 1884 рік. Четвертий відділ містив інформацію про поділ губернії на стани, волості, ділянки мирових посередників, судові і судово-мирові ділянки; про телефонні і телеграфні станції в губернії.

Кожна подальша «Пам'ятна книжка Волинської губернії» структурно повторювала першу, але статистичні дані не тільки змінювали щорічно, а й додавали нові відомості. Наприклад, у «Памятной книжке Волынской губернии на 1890 год»¹⁴ у першому відділі появився «магометанський календар», «вказівник чисел на рік» (звичний для нас календар, але тиждень починався не з понеділка, а з неділі); «розподіл годин прийому і службових занять губернатора (до змін)»; у третьому відділі поміщено «Список озер Волинської губернії із зазначенням величини їхньої», кілька статистичних таблиць: становий склад населення губернії в повітових містах і повітах (виділено сім станових груп: дворянство, духовенство, міські стани, сільські стани: селяни-власники і приписані до селянських громад колоністи, чехи, євреї-землероби; військові стани; іноземці; особи, які не належать що перелічених станів); населення губернії за віросповіданням; кількість будинків (житлових і нежитлових) у містах; кількість церков та інших «богослужбових» будинків у губернії; відомість про посів і урожай зернових, про платню найманим поденникам (чоловікам і жінкам) під час посіву, сінокошу і жнив; про кількість худоби у губернії, про кількість виданих торгових свідоцтв, про чисельність ремісників у містах і повітах за професіями (всього 58 професій), про кількість фабрик і заводів (з'єдподілом на 47 груп за основною продукцією) разом з чисельністю зайнятих на них; про кількість навчальних закладів і чисельність учнів; у четвертому «довідковому» відділі знаходимо список міст і містечок у губернії, а також «Список бібліотек, книгарень, друкарень, літографій і фотографій», з якого дізнаємось, наприклад, що у Луцьку були три книгарні: Сруля Фрішберга, Мойсея Мена (у нього була й бібліотека) і Нута Аксельрода. У пам'ятній книжці на 1894 рік¹⁵ надруковані окремі списки цивільних і військових лікарів, повитух, які практикували в Житомирі, повітових містах і повітах губернії; список міст і містечок поданий із зазначенням чисельності мешканців.

Адрес-календар міг бути надрукований окремою книжкою. Волинський статистичний комітет випустив лише один адрес-календар¹⁶.

До важливих публікацій комітету належить «Список населенных пунктов Волынской губернии»¹⁷, де перелік населених пунктів надруковано за повітами й абеткою у формі таблиці з кількома графами. Серед поданих відомостей важливими для дослідників є тодішня назва населеного пункту із зазначенням його типу (місто, містечко, село, «деревня», слобода, поштова станція, залізнична станція, поселення, застава, колонія, хутір, фільварок, корчма, ферма, урочище), належність населеного пункту до волості, кількість дворів і чисельність мешканців обох статей у ньому.

Таким чином, результатом тривалої роботи статистичного комітету Волинської губернії стала підготовка і публікація кількох регіональних видань, серед яких

¹⁴ Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. Житомир, 1889.

¹⁵ Памятная книжка Волынской губернии на 1894 год. Житомир, 1894.

¹⁶ Адрес-календарь Волынской губернии на 1892 год. Житомир, 1891. 205 с.

¹⁷ Список населенных пунктов Волынской губернии. Житомир, 1906. 219 с.

найважливішим є щорічник «Памятная книжка Волынской губернии», який виходив упродовж 1885–1916 років. Всього було видано 31 книжку. Тираж був невеликий (близько 500 примірників). Повного комплексу цього щорічника не має жодна бібліотека України¹⁸.

Цінність пам'ятних книжок для дослідників полягає у тому, що способи збору відомостей, змістового наповнення і регулярна публікація забезпечують можливість порівняння й узагальнення даних про склад і заняття населення, природу, економіку, культуру та побут за певні роки визначеного населеного пункту, однієї або кількох губерній.

¹⁸ Про наявність у бібліотеках і архівах України «Памятной книжки Волынской губернии» за окремі роки див.: Балацкая Н. М., Раздорский А. И. Памятные книжки губерний и областей Российской империи. 1833–1917. Сводный каталог-репертуар. Санкт-Петербург, 2008. С. 78–81.

Вікторія Волошенко (Донецьк – Київ)

Агатангел Кримський про українську друковану продукцію московських лубочних видавців

До 1890-х років львівські часописи «Зоря», «Правда» та інші стали головним інформаційним майданчиком консолідації загальноукраїнського експертного середовища діячів, заангажованих у випуск книжок для «народу», передусім селянства. У цьому колі обговорювали не лише видання, призначені для забезпечення потреб національної освіти. В умовах дії репресивних цензурних актів у підросійській Україні набули значення збір, опрацювання та поширення інформації про будь-яку друковану продукцію, яка містила українські вербальні та візуальні символи та могла бути придатною для націєтворення. У 1890 році головний редактор «Зорі» Володимир Лукич Левицький (Василь Лукич) запропонував 19-річному студентові московського Лазаревського інституту східних мов Агатангелові Кримському проаналізувати російський «літературний мотлох»¹ – видання московських лубочних книгарів на українську тематику.

Літературознавиця Соломія Павличко, досліджуючи процес формування моделі націоналізму вченого, окреслила і його прагнення популяризувати українську літературу: взаємодію з Володимиром Левицьким, Борисом Грінченком, Миколою Янчуком (редактором «Этнографического обозрения», який надав Кримському для аналізу власну колекцію українського лубка) та книгарем Євгенієм Губановим². Побіжно про вивчення Кримським лубочних видань згадано у студіях українського комерційного книговидавця³. Метою цієї розвідки є розгляд способу репрезентації

¹ Кримський Аг. Етнографічні й інші видання московських лубочників. 1888–1893. Його ж. Розвідки, статті та замітки / Українська Академія Наук. Київ, 1928. С. 168.

² Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. Київ, 2016. С. 263, 291–292.

³ Каросева Т. Чи була в Російській імперії українська книжкова «попса»? Historians.in.ua. Інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1331-tetiana-karoieva-chy-bula-v-rosiiskii-imperii-ukrainska-knyzhkova-popsa>; Voloshenko V. Cheap Print for the Ukrainian People: Lubok Books, «Little Russian Literature», and «Literature for the People». David

Агатангелом Кримським проблеми українськомовної книжкової продукції лубочних видавців на шпальтах «Зорі»⁴.

Під час навчання у Колегії Галагана в Києві Кримський не був причетний до діяльності Старої громади, однак словесність йому викладав Павло Житецький – один із ідеологів культурницького спрямування громадського руху. У старших класах майбутній учений наснажувався творами Михайла Драгоманова та Дмитрія Пісарєва, був захоплений політичним дискурсом галицької періодики. Відчуваючи себе українолюбом і народником, влітку 1889 року Агатангел Кримський ходив по селах і читав селянам твори Шевченка⁵. За твердженням Соломії Павличко, він належав до культурних націоналістів гердерівського типу, які надавали надзвичайно важливого значення мові, поєднуючи націєтворчість із мовознавством⁶. Народолюбство поряд зі сприйняттям філології як «націоналістичної практики» (С. Павличко), вплинуло й на обрання способу репрезентації інформації про лубочні брошури, з акцентом на характеристики їхньої мови, літературної та фольклорної основи вмісту. Пріоритетність цих параметрів проявилася вже на етапі відбору видань для рецензування.

Згодом учений згадував, що, беручись до роботи, скупив у лубочних видавців «все, що вони друкували “по-малоросійськи”». Варто застерегти, що це могли бути примірники не всіх видань, а лише нерозпродані брошури останніх років. Залишаються нез’ясованими питання як щодо ексклюзивного підходу під час їх придбання й опису, так і щодо колекції, яку надав ученому Микола Янчук. Будучи бібліотекарем Рум’янцевського музею, куди надходив обов’язковий примірник усіх видань імперії⁷, Янчук мав змогу досягнути весь тогочасний масив лубочної продукції. А однак – «заінтересувався такими виданнями» лише після статті Агатангела Кримського, та й то – лише «з погляду етнографічного».

У розвідці 1890 року вчений проаналізував 15 книжок московських лубочників (12 видань Є. Губанова, 3 – І. Ситіна), у першій частині допису 1893 р. – ще 15 (12 – Є. Губанова, 3 – Морозова, 1 – І. Ситіна), у другій частині – три брошури немосковського походження, випущені петербурзькою «Универсальной библиотекой» та неназваними катеринославським і одеським видавництвами. Зі всіх книжок, що потрапили до огляду, лише чотири не належали до художньої літератури або фольклору. З видань Морозова це «Остап-Чумаць. Макар и Олеся» (1892), Губанова – «Наймичка» (1890), «Тарас и Олеся» (1891) та «Добре робы, добре й буде» (1890). Принаймні, до двох із них інтерес дослідника міг виникнути через назви, запозичені з відомих літературних творів. У випадку з «Добре робы, добре й буде» Кримський навіть підкреслював, що цей текст не має нічого спільного з повістю Григорія Квітки-Основ’яненка.

Вочевидь, науковець віддавав перевагу аналізу лубочних творів з літературною основою. Шість із них – це твори Івана Котляревського, перевидані в лубочному стилі – 1889 року «Наталку Полтавку» друкували Ситін та Губанов, 1891-го – «Универсальная библиотека»; 1889-го – «Москаля-чарівника» видав Губанов, а 1891-

Atkinson, and Steve Roud (Eds.). *Cheap Print and the People: Popular Literature in the European Perspective*. Cambridge, 2019. P. 223–251.

⁴ Основою джерельної бази є статті А. Кримського 1890 та 1893 рр. (Хванько Кримський [Кримський А.]. Українсько-руські видання московських лубочників. Зоря. 1890. Ч. 21. С. 335; Кримський А. Про лубочну українську літературу. Зоря. 1893. Ч. 17. С. 340–341; Ч. 18. С. 361), їх передрук 1928 р. із ретроспективним оглядом історії створення (Кримський Аг. Вказ. пр., с. 167–181).

⁵ Павличко С. Націоналізм..., с. 259–263.

⁶ Там само, с. 263, 285.

⁷ Кримський Аг. Етнографічні..., с. 168, 173.

го – Ситін; «Виргилієву Енеиду» (1890) – Є. Губанов. Твори Івана Котляревського були настільки популярні серед читачів, що тільки 1890 року їх двічі видавали в Москві (ще й «не лубочним способом») «Русский книжный магазин» і «Книжный магазин Нового Времени».

Дванадцять видань, які Агатангел Кримський відібрав для аналізу, були «пісенниками». Про зміст «Бандуриста» (1887), який видав Євгеній Губанов, рецензент відомостей не надав. Назагал зазначав, що у співаниках переважали народні пісні. Тексти деяких із них були запозичені з праць етнографів. Зокрема, кілька пісень з колекції Антона Коціпінського видавці фірми Ситіна внесли до пісенника «Грицько-кобзарь» (1890; 1892); пісенний матеріал, який зібрав Яків Головацький, – до «Молодого чумака» (1890; 1891). Мінімум тричі Губанов перевидавав «малорусський пісенник» «Слѣпой Кобзарь», створений на основі думи про Самійла Кішку (1888, 1890, 1892). До співаників упорядники ввели й твори видатних українських поетів: «Молодой Черноморец» фірми Губанова (1889) містив «малоросійскія писни знаменитых писателей: Котляревскаго, Шевченка и пр.». З таким самим підзаголовком, який вочевидь zarazом слугував рекламою, цей книгар випустив співаник «Український кобзарь» (1889). До збірки «Чорноморець» (1892) у його видавництві ввійшли вірші Тараса Шевченка і Миколи Петренка, а також «ліричні патріотичні пісні» Бориса Грінченка. Лише наявність Грінченкових пісень відрізняла цей співаник від аналогічного, випущеного Ситіним, під назвою «Метелиця» (1892 р.). Популярність збірника підтверджує і конкуренція книгарів, і повторне перевидання «Метелиці» того самого року.

Агатангел Кримський засвідчив існування кількох способів використання літературного матеріалу у лубочній продукції. Крім перевидання творів художньої літератури і фольклору у складі збірок або окремими брошурами лубочного формату, практикувалось також компонування творів з переспівами літературних сюжетів. Видання фірми Губанова «Гая и Назар или добром на зло» (1890) було «поганенько переказаною» російською мовою драми Шевченка «Назар Стодоля». Сюжетні лінії творів Миколи Гоголя переробляли укладачі брошур «Оце галушки, що в рот – то спасибо» (1892) у цій самій фірмі та «Кузнец Вакула или договор с дьяволом» (1890) у видавництві Морозова. Випущена в Одесі книжечка «Сива кобила» (1891) була «дуже нездатною переробкою» відомого «метелика» Пантелеймона Куліша та ще й з «притуленим шматочком» від «Баби Параски та баби Палажки» Івана Нечуя-Левицького. До цього збірника потрапили і дві казки Качичкина. «Автор» сам визнавав, що одна з них була переказом казки Г. Х. Андерсена. В іншій Кримський впізнав повість Михайла Старицького. Ймовірно, переробкою «Різдвяної ночі» Старицького був твір «Чертова морока» з видання Губанова (1892). Другим оповіданням у цій збірці став «Святочный рассказ, и Злому въ рай не попасть», написаний за давньою легендою. Увагу вченого привернув і виданий 1890 року в Катеринославі російськомовний переказ думи про трьох азовських братів – «Три брата или побег из Крымской неволи».

У працях Агатангела Кримського є згадки про спроби українських інтелектуалів налагодити випуск української літератури, спираючись на лубочну систему книговидання і книгорозповсюдження: приміром, 1891 року Іван Ситін надрукував оповідання Дмитра Марковича «Омелько каторжник. Два платочка. На Вовчом хуторі». У 1890 році сам Кримський запропонував Грінченкові випускати українські твори через фірму Губанова, чим долучився не лише до формування простору української експертної думки⁸, а й до процесу творення українських

⁸ Традицію аналітичних оглядів комерційних видань, яку започаткував А. Кримський, підтримали Ір. Житецький, Б. Грінченко, В. Данилов, Г. Коваленко та ін. Див: Каросєва Т. Чи була....; Voloshenko V. Ibid.

популярних видань. Співпраця з Грінченком була тим корисніша, що чернігівський просвітник вже мав досвід взаємодії з київським комерційним видавцем Степаном Гомолинським⁹. У своєму огляді лубочних видань 1893 року вчений вказав на перші результати цієї колаборації – видані фірмою Губанова дві збірки Бориса Грінченка: «Олеся. Украла. Грицько» та «Веселий Оповідач». Не розповідаючи Губанову про автора, просвітники використали його видавництво для випуску низки повістей Григорія Квітки-Основ'яненка, з ініціативи Грінченка попередньо відредагувавши тексти й видаливши з них «москалізми»¹⁰.

Цікавлячись особами авторів українських лубочних творів, Агатангел Кримський двічі чув від видавця Губанова, що це якісь «купчини». Відомостей про «купчини» дослідник не залишив, але, зважаючи на роль українських театральних труп у популяризації української тематики, підкреслював, що невідомі автори, які ніколи не були в Україні, сюжети та лексичний матеріал часто брали зі спектаклів заїжджих труп¹¹. Попит на твори з українськими сюжетами та зростання продажів підштовхувало до опрацювання «малоросійської» тематики нових і нових «авторів». Поміж ними могли бути торгівці – розповсюджувачі лубочного товару, які активно спілкувалися з покупцями, всотуючи зміни в попиті. Малограмотність укладачів позначалася на текстах – російські освічені коментатори обурювалися через низький філологічний рівень російської лубочної продукції. У випадку з українським лубком справа не обмежувалася орфографічними помилками. Кримський відзначав «без милосердя» змішані слова, написані то за правилами урядової «ярижки», то за російсько-етимологічним правописом; перекручення «на московський лад»; випадки вживання «quasi-української» лексики; довільний переказ українських творів російською; супровід окремих брошур українсько-російськими словничками. Залишені вченим відомості про спілкування з Євгенієм Губановим свідчать, що цей московський лубочник із пересторогою ставився до «українофілів», але його видавничу політику визначали передусім комерційні інтереси: вигідніше було працювати для уніфікованої читацької маси, яка б споживала книжки, друковані однією мовою. Лубочник заявляв: «Міні треба, щоб на мої видання було як найбільше купців. Якщо друкувати українські книжки чистою «хохлачиною», то Великороси їх не розумітимуть, се-б то менче й купуватимуть. Вихід з цього становища легкий: обробити українську мову так, щоб геть усі розуміли її однаковісінко». На його переконання, українська мова в майбутньому мала зникнути¹².

Націєцентричний підхід Агатангела Кримського до дослідження української лубочної продукції, попри його ексклюзивність, дав змогу зробити «зліпок» з новопосталої української модерної масової літератури та процесу формування «знизу» загальноімперського простору популярної культури. Водночас обраний вченим спосіб каталогізування й аналітичного опису українських лубків, репрезентований на шпальтах «Зорі», визначив для українських інтелектуалів, сконцентрованих навколо часопису, напрями осмислення змісту й соціального призначення цього типу видань та загострив потребу налагодження випуску популярних друкованих видань, які б відповідали узгодженим в експертному середовищі якісним параметрам.

⁹ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941) / НАН України. Ін-т сходознавства ім. А.Кримського; Відп. ред. О. Д. Василюк. Т. 1 (1890–1917). Київ, 2005. С. 61.

¹⁰ Див.: Павличко С. Націоналізм..., с. 291.

¹¹ Кримський Аг. Етнографічні... Його ж. Про лубочну українську літературу. *Етнографічні...*, Ч. 18. С. 361.

¹² Там само, с. 174.

Особливості видавничої діяльності Товариства «Просвіта»

Окреслена тема потребує з'ясування кількох засадничих питань, насамперед: у чому полягають особливості просвітянських видань та які фактори ці особливості зумовили.

На Установчих зборах 8 грудня (н. ст.) 1868 року ініціатори й творці Товариства галицької «Просвіти» озвучили своє бачення майбутньої видавничої продукції. Перший промовець – Наталь Вахнянин, наголосивши, що основним завданням видань «Просвіти» буде «популяризуване науки», докладніше зупинився на тому, «що і як маєм популяризувати»¹. На його думку, тематику належало обирати виважено, оскільки «подаване духовних страв народові вимагає такої самої оглядності, яка заховується при подаванню тілесних страв недужому». Орієнтиром мали стати духовні й інтелектуальні можливості та зацікавленість простого народу. Тому вибір тематики передбачав диференційований та інтегрований підхід і мав на меті зацікавити «просту верству», щоб можна було на неї впливати, водночас сприяючи її розвитку. Оратор запропонував імовірний варіант реалізації такого плану, а саме – враховуючи зацікавленість народу релігійними темами, радив пов'язати їх з національною історією. Доповідач припустив, що народ із цікавістю читав би розповідь про те, як «воєвода Роман побивав на полях Тисьменицьких орди Батого, відтак виставив у честь Богородиці монастир в Тисьмениці». І наголосив: «Історию мож легко лучити з святими речами». На думку Вахнянина, народ також міг би сприймати відомості про природничі науки, географію, життя городян та людей в інших країнах, астрономічні явища тощо. Окремо йшлося про викорінення вад, якими була вражена частина суспільства, через висміювання їх у художніх творах та за допомогою сатирично-гумористичної газети. Оскільки «народ не любить довгі моралізації, а поправить життя своє скорше тоді, коли хто піднесе його пороки на сміх, або коли змалює йому... живими красками всі ті шкоди, що ідуть у слід за його лихими привичками». Саме так промовець радив викривати недоліки людей, натомість пропагувати й утверджувати бажані риси вдачі – «чесности, добродушности, тверезости, охайности і другого добра»² в суспільстві. Тож майбутній перший голова Товариства вказував, що коли люд призвичаїться до таких видань, виробить у собі навички читання й буде підготований до сприйняття прагматичних речей, тоді доцільно буде перейти до подачі «наук реальних», тобто до книжок про господарство, садівництво, бджільництво, тваринництво, промисловість і торгівлю³.

Окресливши можливі тематичні особливості майбутніх видань, промовець зупинився на способах їх викладу, стверджуючи, що «склад бесіди, букви, правопись, зверхня форма і ціна мусять одвічати фізичнім и моральнім снагам народу». Тому у виданнях «Просвіти» треба застосовувати «язик і склад чисто народній, кирилицю, правопись приноврелену по можности до правописи книг церковних, а книжечки винні ловити селянина за очи, а не за карман». І на завершення промови вказав на потребу дбати про формування добрих естетичних смаків народу.

¹ Справозданє з перших загальних зборів товариства «Просвіта». *Правда*. 1868. № 43. С. 513–516.

² Справозданє з перших загальних зборів товариства «Просвіта». *Правда*. 1868. № 43. С. 515–516.

³ Там само, с. 516.

Другий промовець, Андрій Січинський, спираючись на ті ж засади, зосередився на інших аспектах майбутньої діяльності Товариства. Передусім виклав бачення основ просвітянської праці, її цілей, що також визначали специфіку видань: «Ставлю як о с н о в у, що кожний народ, котрий до самостійности національної добити хочеся, найперше о те дбати мусить: низші верстви товариства, масу народу піднести до такої степені просвіти, аби тая маса народу пізнала себе членом народнього організму, почула своє обивательське і національне достоїнство, і узнала потребу існування своєї нації, яко окремішньої народної індивідуальности; – бо ніхто инчий, а тая маса народу, єсть підставою, єсть основою народнього здання»⁴.

Звертаючи увагу на характер видань, Андрій Січинський слушно заявив, що вони тоді будуть виконувати свою просвітницьку функцію, коли народ їх читатиме: «Річ ясна, що видавані нами книжки популярні [...] не принесуть ніякої користі, коли їх нарід читати не буде». Щоб народ хотів придбати книжку, треба, щоб видання були дешевими й доступними. Крім того, книжки мали бути написані «в чисто народнім язиці», й автор мав наблизитися «до понятій простолюдина і писав о предметі, в котрім народ поучення потребує». Тобто і тематика, і спосіб викладу повинні були відповідати потребам та можливостям простого люду.

Отже, належало випускати, «з одної сторони, річі релігійні, як: життя святих, важнючі й інтересовніщі події з біблейної історії...; з другої сторони, повісти моральної заснови», а ще, можливо, підручники. Тобто, «розбудивши... в нашому народі достаточну охоту до читання», згодом планували перейти до важливої і вкрай потрібної науки про господарство – «о хові товару, о рільництві, садівництві, городництві и т. д.». Промовець також підкреслив важливість випуску книжок, «розбуджуючих духа промислово-спекулятивного, духа підприємчivosti й асоціації» та вказав, що «другий г о л о в н и й ряд становили б книжечки содержания ю р и д и ч н о г о». Підставою для цього було те, що «мало розуміє наш народ своє становище в державі, в громаді і в родині, своє становище супротив урядам і властям [...] мало розуміє він своє становище соціальне і свої стосунки приватноправні», з чого «для ц і л о г о н а р о д а виходять некористи». Водночас Січинський надавав ваги виданню книжок з природничих наук: географії, фізики, астрономії, геології тощо. Лише після цього, «скріпивши наш народ морально, подавши йому всякі можливі способи двигнутися з недолі матеріальної, допровадивши у кінець, до почуття свого чоловічого й обивательського достоїнства, приступимо до популярного викладу і с т о р и ї. – Вона то розкриє перед народом його минувшість, роз'яснить його теперішність і вкаже й навчить його, якої будучности йому т р е б а».

Загалом, підсумовуючи міркування двох ключових промовців на Установчих зборах, можемо вказати, що вони сформулювали основи видавничої політики, зорієнтованої на масову просвіту народу, на суспільні потреби, які визначали тематику і спосіб викладу. Тематика передбачала популяризацію наукових знань, відомостей, що стосувалися вдосконалення методів господарювання й поліпшення матеріального становища поспільства та формування його естетичних смаків. Видання мали друкувати народною мовою, на основі кирилиці, з використанням етимологічного правопису та розповсюджувати за помірною ціною.

Друки тогочасної «Просвіти» були першими масовими виданнями в Галичині народною мовою і зберегли цю особливість упродовж усього періоду діяльності Товариства. Перед ними народною мовою в краї вийшло ще кілька видань: наприкінці 1836 року – альманах «Русалка Дністровая» (датований 1837 роком); 1848-го – перше українське періодичне видання «Зоря галицька», що згодом перейшло на язичіє; у 1860-х роках – періодичні видання «Неділя», «Письмо до

⁴ Справозданє з перших загальних зборів товариства «Просвіта». *Правда*. 1868. № 44. С. 525–526.

Громади», які, однак, мали обмежений наклад і через непопулярність невдовзі припинили виходити. Короткий час, крім «Правди», існували народовські видання, що були призначені передусім для еліти⁵. Отже, саме «Просвіта» першою в краї налагодила масовий, систематичний випуск книжкових, періодичних, серійних видань народною мовою, які на 1939 рік становили 1017 назв⁶. Важливість цього кроку можна збагнути, взявши до уваги, що тогочасні публікації використовували т. зв. язичіє, яке було складним для розуміння й сприйняття. Показовим у цьому сенсі було, зокрема, видання «Короткое наставленіє до розширення засаждения дерев всякого рода для сельсого міра» (Львів, 1852)⁷.

Другою особливістю був підбір тематики друків відповідно до інтересів і потреб простого люду. Це були теми насамперед соціально-економічного характеру. Першим таким виданням був альманах «Зоря, читаночка для сільських людей. Кн. 1». У першому оповіданні «Дещо про письменство»⁸ автор і упорядник Омелян Партицький виклав найпростіші знання про періоди розвитку людства, коли люди «жили тільки по лісах, як звірята», й основним їхнім «господарським» заняттям було полювання. З часом вони навчили «волів та коней ходити в плузі, почали орати», винайшли різні знаряддя, як от серп, косу тощо. Пояснивши, отже, поступ людства, яке пройшло шлях від споживацького до відтворювального господарства, автор дійшов до винаходу машин: «тепер починають вже й орати і сіяти, і віяти, і молотити машинами». Водночас автор наголосив на важливості просвітництва: «до цього всього подоходили люди своїм власним розумом, за поміччю мови, письменства та науки».

Ще одним характерним виданням була брошура о. Степана Качали «Що нас губить а що помочи може». У ній декан із Шельпак, що на Тернопільщині, у формі діалогів між селянами й місцевим парохом окреслив тогочасні суспільні проблеми – зубожіння, пияцтво, неписьменність – і вказав на шляхи їх подолання, основним з яких була освіта, працелюбність й раціональне ведення власного господарства. Особливість видання полягала у використанні катехитичного принципу – питання–відповіді, який полегшував розуміння й засвоєння інформації. Такий підхід був звичний для галицьких селян, початковою освітою яких до 1868 року опікувалося греко-католицьке духовенство. Згодом брошуру Качали багато разів перевидавали.

Товариство опублікувало також «Катехизис для дітей греко-католицького обряду»⁹, який підготував Кирило Селецький. Цим започатковано випуск видань релігійно-церковного характеру, про доцільність яких ішлося на Установчих зборах. Крім цього, з першого року діяльності Товариство почало випускати популярне видання «Народний календар». У першому випуску, крім календарної частини, були опубліковані матеріали країнознавчі (І. Шараневич «Значення Америки для всемирної культури»), історичні (І. Шараневич «Київ і Новгород в року 1470 і 1471», В. Навроцький «Дещо про козаків запорожців і про їх ради військові») та рубрики «Порадник господарський і лікарський», в якій частина матеріалів була присвячена економічній тематиці (наприклад, «Як запобігти бракові гною», «Як і коли сіяти ячмінь»), «Часть забавна й поучаюча», де вміщено гумористичні оповідання, поезії тощо¹⁰.

⁵ Див.: Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова: 1848–1930. Т. 1. 1848–1900. Львів, 2001. 744 с.

⁶ Товариство «Просвіта» у Львові / уклад.: О. Г. Бербека, Л. В. Головата; автор вступу Л. В. Головата. Львів, 1996. С. 512.

⁷ Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта». Львів, 1832. С. 14.

⁸ К. Г. [Партицький О.] Дещо про письменство. *Зоря. Читаночка для сільських людей*. Львів: Видання Товариства «Просвіта», 1869. 56 с.

⁹ Товариство «Просвіта» у Львові..., с. 26.

¹⁰ Там само, с. 24–25.

Раціональному веденню домашнього господарства були присвячені й окремі видання, зокрема Івана Бічая «Практична наука господарства сільського», Осипа Барвінського «Паша душа в господарстві», Кирила Кахникевича «Як робити гроші? Або наука, як можна в короткім часі стати ся богачем»¹¹ та інші. Частина друків призначалася для інформування галичан про тогочасні правні стосунки, а саме – Костя Левицького «Про закон о товариствах і право збору» і «Наша свобода, або які ми маємо права»¹² та інші.

Товариство видало чимало історичних праць – «Історія Руси у 5 частинах», «Історія Руси від перших князів аж до нападу татарського»¹³ тощо; літературно-художніх творів, до прикладу – Кирила Кахникевича «Сагайдачний: Оповідання», Григорія Квітки «Перекотиполе: Оповідання» тощо¹⁴. Поради стосовно здорового способу життя й матеріали, що популяризували відповідні практики, вміщували в альманахах, але виходили й окремі книжки на цю тему (І. Баржицький «Як дбати о здоров'є», Г. П. Задера «Як годувати малих дітей»¹⁵).

Крім того, Товариство започаткувало власні періодичні органи народною мовою: «Письмо з Просвіти» (з 1877 року), а згодом – «Читальня», «Народна Просвіта», «Життя і знання» та ін., які з перервами виходили до 1939 року¹⁶. Систематично оприлюднювалися організаційні видання – статuti, звіти з діяльності тощо.

Отже, маючи чітко окреслену ціль – просвіту народу, Товариство неухильно її реалізовувало продукцією видавничої діяльності. Варто наголосити, що «Просвіта» була не єдиною організацією з такими цілями, але єдиною натовді, якій вдалося розгорнути широку видавничу роботу і дотримуватись чітких принципів її ведення. Насамперед це стосувалося мови видань – вона була наближеною до народної; тематики – спрямованої на просвіту народу, що передбачала популяризацію наукових відомостей (з астрономії, географії, історії), практичних порад господарського й економічного змісту та рекомендацій щодо ведення здорового способу життя. Інша особливість друків «Просвіти» – це застосування відповідного способу викладу, який полегшував розуміння матеріалу (широко застосовувався формат розповіді, діалогів). Досягненням був і випуск інституційної періодики, притаманний лише громадським товариствам. Від комерційних видань інших інституцій друки «Просвіти» вигідно вирізнялись низькою ціною, яка заледве покривала їхню собівартість.

Значення видавничої діяльності Товариства можна зрозуміти на тлі тогочасного стану видавництва у краї в оцінці Якова Головацького: «Горстка людей – словенці, далматинці, лужицькі серби, словаки видають часописи, а три мільйони українців у Галичині не може виказати нічим, що вказувало б на їх літературне життя. Навіть болгари, що нидіють у мусульманському ярмі, дають позначки своєї духовної праці, а українці під Австрією живуть без літератури, без часопису, без національного виховання, без шкіл, як варвари»¹⁷. Отже, завдяки Товариству «Просвіта» вдалося переламати ситуацію, і галичани врешті отримали змогу читати книжки й періодику рідною мовою, зорієнтовані на задоволення актуальних суспільних запитів.

¹¹ Товариство «Просвіта» у Львові..., с. 57, 60, 79.

¹² Там само, с. 69, 79.

¹³ Там само, с. 59, 87.

¹⁴ Там само, с. 77, 88.

¹⁵ Там само, с. 100, 133.

¹⁶ Там само, с. 317–495.

¹⁷ Цит. за: Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова..., с. 18–19.

Іван Хома (Львів)

Видавнича діяльність Січових стрільців у 1920–1922 роках

Важливим чинником успішності організацій, до створення яких був причетний Євген Коновалець, стала їхня видавнича діяльність, що виявилася передусім в налагодженні випуску й поширення періодики.

Так, в січні 1918 року реорганізований курінь Січових стрільців армії УНР, командиром якого став Коновалець, ініціював у Києві газету «Січовий стрілець», якої через невідповідні обставини – початок Першої більшовицько-української війни й вимушений відступ куреня з Києва – вийшло лише одне число.

Після повернення до Києва, на початку березня 1918 року, Січові стрільці спільно з громадсько-політичною організацією «Головна рада галицьких, угорських та буковинських українців» почали випускати газету «Наша думка». У 1919 році бойову діяльність військової формації Січових стрільців Армії УНР на більшовицькому та білогвардійському фронтах супроводжувала газета «Стрілецька думка»¹.

На початку серпня 1920 року Євген Коновалець, Андрій Мельник, Михайло Матчак, Ярослав Чиж та інші діячі, яким не вдалося сформувати сильне військове з'єднання Армії УНР і виступити на фронт проти Червоної армії, вирішили дистанціюватись від державного центру УНР. Було прийнято рішення про повернення частини старшин Січових стрільців на Галичину та формування військово-політичної організації для продовження боротьби за відродження української державності.

Цього разу також постало питання про видавничий супровід майбутньої організації і заснування власного періодика. Щобільше, Іван Даньків, який тоді в середовищі Січових стрільців відповідав за господарські справи, в листі від 27 вересня 1920 року до Коновальця зі Львова у Відень, звітуючи про поточні справи, пов'язані зі створенням військової організації, та про кошти стрілецького фонду, інформував провідника й про те, що за 750 тис. марок можна купити добру друкарню². Однак до приїзду Євгена Коновальця у Львів випуск періодичного видання не було налагоджено. Ймовірно, через відсутність коштів та чіткого розуміння потреби у власному органі серед тих військовиків, які в серпні 1920 року повернулися до Львова.

Водночас треба наголосити, що після повернення до Львова Січові стрільці розвинули потужний студентський громадсько-політичний рух за право української молоді навчатися в університеті та проти національного приниження, обстоюючи ідею відкриття українського університету. Було відновлено студентські громадські організації, діяльність яких координував Український студентський союз. Після його закриття, у липні 1921 року було створено Комітет української молоді (КУМ). Старшини – Василь Кучабський, Михайло Матчак, Ярослав Чиж та інші почали закладати базу для створення підпільної військової організації.

Окремі старшини, які були активними членами студентського руху та підпільної військової організації, 5 серпня 1921 року власними силами випустили перше число газети «Наш шлях». Гасло часопису було таке: «Ціль наша: Самостійна

¹ Хома І. Історія військового формування Січових стрільців (1917–1919 роки). Львів, 2016. С. 22–23.

² Лист І. Даньківа. Осередок української культури і освіти (Вінніпег, Канада). Архіви. Фонд Євгена Коновальця № 307/19. Течка 43/8.

соборна Україна. Шлях наш: боротьба»³. Восени 1922 року на судовому процесі у справі замаху на очільника Польщі Юзефа Пілсудського, внаслідок якого було поранено львівського воєводу Казимира Грабовського, видавцем газети було названо виконавця замаху Степана Федака (Смока)⁴. Хоча після того, як Федака 25 вересня 1921 року було заарештовано, світ побачило ще два числа.

Після приїзду в кінці липня 1921 року з Відня у Львів, Євген Коновалець намагався втілити задум випуску повноцінного періодичного видання. Ця тема стала предметом листування з Андрієм Мельником. Реалізувати видавничий план заважала відсутність коштів та кваліфікованих кадрів. Кошти мав роздобути Андрій Мельник, звернувшись із проханням про їх виділення до представника українців у США, журналіста й літературного критика Миколи Цеглинського⁵. Кадри Євген Коновалець планував залучити з гуртка «Молода Україна», зорганізованого у Львові під керівництвом Михайла Галушинського. На думку Коновальця, перспектива об'єднання з цим середовищем мала стати реалістичнішою з налагодженням фінансування випуску журналу⁶.

Врешті, Євгенові Коновальцю вдалося залучити кошти, щоправда, не на заснування нового часопису, а на відновлення у травні 1922 року «Літературно-наукового вісника». Ці зусилля уможливили початок третього етапу виходу ЛНВ. До редакційного комітету журналу ввійшли Дмитро Донцов (голова), Володимир Дорошенко, Михайло Галушинський, Володимир Гнатюк, Євген Коновалець, Юліян Павликовський та Іван Раковський. Але позаяк Коновалець відмовився оприлюднювати свою участь, на першому числі у складі редколегії його прізвище відсутнє. Володимир Дорошенко так відгукнувся про відновлення журналу: «Треба готувати бійців за українську державність і, відповідно впливаючи на громадянство, передусім на молодь, виховати новий тип вольової людини, беззастережно відданої національному ідеалові»⁷.

Отже, в середовищі Січових стрільців продовження боротьби за відродження української державності було тісно пов'язане з налагодженням видавничої діяльності. Це давало змогу об'єднувати однодумців, доносити до широкого загалу важливі проблеми українського культурного, громадського та політичного життя та зберігати пам'ять про минуле.

³ *Наш шлях*. 1921. 5 серпня. С. 1.

⁴ Витяг з офіційного акту обвинувачення проти Степана Федака і товаришів та мотивів до акту обвинувачення. *Діло*. 1922. 3 листопада. С. 6.

⁵ Лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 21 вересня 1921 р. *Андрій Мельник. 1890–1964: Спогади. Документи. Листування* / упоряд.: О. Кучерук, Ю. Черченко. Київ, 2011. С. 390–391.

⁶ Лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 26 вересня 1921 р. Там само, с. 391–392.

⁷ Дорошенко В. «Літературно-Науковий Вістник». (3 нагоди 50-річчя заснування). *Літературно-науковий вісник*. Регенсбург, 1948. Ч. 1. С. 51–52.

Валентина Добровичська (Рівне)

Українська навчальна література 1921–1939 років як джерело до вивчення історії шкільництва (за фондами Державного архіву Рівненської області)

Історична реконструкція освітнього процесу на західноукраїнських територіях у складі Другої Речі Посполитої не буде повною без інтерпретації дидактичних можливостей навчальної літератури. Зважаючи на те, що польська освітня концепція вибудовувалась у руслі асиміляційної державної політики, то одним із шляхів протидії їй був випуск і поширення українських книжок, які формували національну ідентичність і світобачення нового покоління. Поступове витіснення української мови у початковій освіті, стрімке зростання кількості утраквістичних шкіл, заборона впровадження історії України як окремого шкільного предмета спонукало українців до боротьби за національні права в культурно-освітній царині.

Уявлення про тогочасне шкільництво Волинського воєводства може бути істотно розширене через аналіз структурних особливостей та змісту українських навчальних видань з фондів Державного архіву Рівненської області, що водночас дають змогу встановити видавничі осередки, які їх випускали. Українська навчальна література представлена виданнями із трьох предметів шкільної освіти/самоосвіти – арифметики, граматики та історії України.

Підручники для початкової школи з арифметики – «Рахунки»¹ – були видані державним коштом кураторії Львівського шкільного округу і виготовлені в приватних друкарнях Львова. Кожен примірник додатково завірено урядовою печаткою освітньої інституції, нижче від якої вказана його вартість – 1,70 зл. Націнка книгарень за реалізацію підручника не повинна була перевищувати 20% від зазначеної суми. Для виконання завдань на прості математичні розрахунки для першокласників пропонували ілюстративні ряди різних предметів живої і неживої природи, а для старшої вікової групи – текстові завдання, адаптовані до різних ситуацій повсякденного життя.

Для формування граматичних знань з української мови послуговувалися кількома навчальними посібниками. Автори «Короткої граматики української літературної мови»² Микола Угрин-Безгрішний (1883–1960) та Антін Лотоцький (1881–1949) у вступному слові зауважили, що їхній посібник адресований радше для приватного вжитку, аніж українським школам, кількість яких зводилась нанівець. У ньому подано вправи для вироблення в учнів практичних навичок правильного вживання слів різних граматичних категорій у простих і складних реченнях, грамотного пунктуаційного оформлення різнотипних синтаксичних конструкцій (наприклад § 44, 52). Підвищенню культури усного й писемного мовлення учнів присвячені параграфи «Дещо про ясність, чистоту й бездоганність в говоренні й писанні» (§ 49), «Словничок поганих висловів» (§ 50), «Чужі, непотрібні слова в українській мові» (§ 51).

¹ Рахунки для III відділу вселюдних шкіл. Львів: Накладом державного вид-ва шкільних книжок в кураторії Львівського шкільного округу, 1925. 152 с.; Рахунки для першого відділу вселюдних шкіл. Львів: Накладом державного вид-ва шкільних книжок при кураторії Львівського шкільного округу, 1930. 160 с.

² Угрин-Безгрішний М., Лотоцький А. Коротка граматика української літературної мови. Рогатин; Львів: Накладом Вид-ва «Сині дзвіночки» в Рогатині, 1936. 97 с.

У шкільному підручнику В. (Василя ?) Богацького³ «Граматика» значну увагу звернено на проблему усвідомлення учнями структурно-семантичних особливостей різних типів синтаксичних одиниць (насамперед простого, ускладненого і складного речення), охарактеризовано конструкції з прямою та непрямою мовою. До вправ дібрані фрагменти творів класиків української літератури Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного та інших, а також сучасних письменників. Дидактичний контент підручника спрямований на вдосконалення пунктуаційної грамотності мовців.

Аналізовані підручники поглиблювали знання учнів про системну організацію української мови, сприяли вноормуванню усного й писемного мовлення її носіїв.

«Українська читанка» українського письменника й культурного діяча Модеста Левицького⁴ (1866–1930) призначена як для слухачів курсів позашкільної освіти, так і учнів. У навчальному посібнику вміщено різноманітні тексти: невеличкі оповідання повчального й пізнавального характеру, народні приказки, вислови відомих осіб. До кожного з них автор пропонував здійснити розбір речень («1. Щодо змісту; 2. Щодо складні; 3. Щодо словотвору»). Такий методичний прийом був зорієнтований на опанування української фонетики, лексики, фразеології та практичного закріплення отриманих знань. Навчальний посібник надруковано у Львові, проте, на відміну від шкільних підручників, його вартість не зазначено.

Відсутність історії України в шкільних програмах не позбавила українців інтересу до її самостійного опанування. Історична серія видань представлена збіркою «Історія України для дітей»⁵ Антона Лотоцького (Ч. 1. Київське князівство, 1934; Ч. 2. Галицько-Волинська держава, 1934; Ч. 3. Козаччина, 1935; 2-е вид., 1939). Цікаво, що одна з цих книжок належала українському письменникові Уласу Самчуку. На примірнику вміщено екслібрис власника, у верхньому рядку зазначено його прізвище, а нижче – подано напис «Україномоямила» (згідно з оригіналом). Візуалізацію минулого через художнє оформлення здійснив ілюстратор книжок Михайло Фартух (псевдонім художника Ярослава Фартуха-Філевича, 1897–1979). До започаткованої 1934 року у Львові серії «Дитяча бібліотека», крім історичних, увійшли також літературно-художні – поетичні й прозові твори.

Отже, українська навчальна література виразно демонструє дидактичні можливості тогочасної школи і слугує важливим джерелом вивчення розвитку освіти на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Іntenції авторів посібників, здебільшого учасників українського руху початку ХХ століття, спрямовані на збереження і плекання в національному середовищі знання рідної мови та історії.

³ Богацький В. Граматика: Підручник для шкіл. Варшава: Наш край, 1929. Ч. 2. 101 с.

⁴ Левицький М. Українська читанка: Підручник на II ступінь курсів для дорослих. Рівне Накладом Союзу польського учительства народних шкіл Волинської округи, 1930. (без пагінації. – В. Д.).

⁵ Історія України для дітей. Ч. 1: Київське князівство. Львів: Світ Дитини, 1934; Історія України для дітей. Ч. 2: Галицько-Волинська держава. Львів: Світ Дитини, 1934; Історія України для дітей. Ч. 3: Козаччина. Львів: Світ Дитини, 1935; Історія України для дітей. Ч. 3. Козаччина. 2-е вид. Львів: Світ Дитини, 1939.

Олександр Федчук (Луцьк)

**Журнал «За Соборність» (1932–1935) – друкований орган
Товариства ім. митрополита Петра Могили**

Одним із найвідоміших православних братств, що діяли на Волині в міжвоєнній Польщі, було засноване 1931 року Товариство прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили (ТМПМ). Ініціаторами його створення та дієвими учасниками стали відомі громадські діячі тогочасної Волині, серед них – сеймові послы та сенатори Євген Богуславський, Іван Власовський, Микола Маслов, Петро Певний, Михайло Тележинський, Сергій Тимошенко. Головна управа товариства розміщувалась у Луцьку, а філії діяли у Володимирі, Кременці, Рівному та Сарнах. Менші осередки організації певний час функціонували й поза межами Волинського воєводства, зокрема в Новогрудку й Вільні.

Згідно із затвердженим воєводським урядом статутом, завданнями ТМПМ було: «1) ширення й поглиблення у свідомості вірних православної віри, 2) добро й охорона православної віри, 3) студіювання питань, що стоять перед православним, 4) зорганізування думки і волі православного громадянства, 5) стремління до унормування православного життя в Польщі»¹.

Одним із напрямів діяльності відповідно до окреслених у статуті програмних завдань мало стати «видання й розповсюдження друкованої продукції». Тож відразу після завершення організаційних клопотів управа товариства задекларувала плани щодо випуску власного журналу, що мав виходити не строго періодично, а в міру формування числа. На засіданні президії управи ТМПМ 14 грудня 1931 року було вирішено назвати нове видання «За Соборність», а відповідальним редактором обрано Івана Власовського².

У першому числі, яке вийшло на початку 1932 року, редакція пояснила, що часопис допомагатиме пастирству «зберегти стадо Христове, розшукати і з'єднати “блукаючих”, не дати їх на здобич “польовому звіру”» та сприятиме «виясненню і зміцненню християнських поглядів на світ і людське життя, в протилежність особливо матеріалістичному світоглядові, питанням соборного устрою церкви в зв'язку з підготовкою до Краєвого Собору нашої Православної Церкви, а через це саме взагалі питанням оживлення національно-релігійного, церковно-громадського і парафіяльного життя, освітленню положення нашого сільського пастирства, справам унормування правового положення нашої Церкви в державі, історичному освітленню минулого Православної Церкви в Річі Посполитій Польській та всяким іншим пекучим справам релігійного, церковно-православного життя – присвячуємо наші скромні сили»³. Перший випуск мав 40 сторінок та містив матеріали аналітичного й історичного змісту, а також повідомлення з життя ТМПМ. До історичних, зокрема, належать статті Василя Біднова «Волинь в обороні Православної Церкви в XVI і XVII ст.», в додатку до якої опубліковано акт обрання Петра Могили на Київську митрополичу кафедру, та Бориса Білецького «Сторінка з історії Волинської Духовної

¹ Статут Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили. *Українська Нива*. 1931. № 22–23. С. 6.

² Протоколи загальних зібрань, засідань управи і президії управи товариства імені митрополита Петра Могили від 19 листопада 1931 року. Державний архів Волинської області (ДАВО). Ф. 63. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22.

³ Від редакції. *За Соборність*. 1932. № 1. С. 4.

Семінарії й Київської Духовної Академії в ХІХ в.». Статті Івана Власовського «Нова унія та українство» й Михайла Кобрини «І кому потрібна ця неправда» мали на меті утвердити апологію православ'я в боротьбі з неоунією. Сучасним проблемам православ'я були присвячені російськомовні матеріали Т. Стоянова й О. Світича.

Від 1932 до 1935 року ТМПМ випустило дев'ять чисел журналу «За Соборність»: три – 1932-го (4 березня, 20 квітня й 2 червня), стільки само 1933-го, один – у квітні 1934-го та ще один – на початку весни 1935 року. Видання друкували в луцькій друкарні Мойші Шнайдера.

Загальна концепція часопису в цілому не змінювалась. У ньому публікували матеріали з церковної історії («Триста літ тому», «Сторінка минулого», «Пінська Православна Конгрегація 1791 р.») та аналітичні дописи на теми релігійного сьогодення («Підстави новоунійної акції» та «Між Римом та Москвою»). У часописі не раз порушували проблему пастирства («До питання про виборне духовенство», «Пастир та село», «Дещо про наближення пастирів до пастви», «Пастирські зібрання нашого часу»). Майже в кожному числі висвітлювалися події церковного життя («Прибуття до Луцька і перші служби Владики Полікарпа», «Річні Загальні Збори Товариства ім. П. Могили 2 квітня 1933 р.», «Відновлення самостійної Волинської єпископської кафедри», «Призначення єпископа Антонія»). Деякі матеріали мали релігійно-культурний характер («Місійне значення колядок», «Шевченко в релігійнім світлі», «Наша церковна вимова в кінці 18 століття»). Також у журналі «За Соборність» опубліковані некрологи Віктора Гнажевського, єпископа Василя (Богдашевського), протоієрея Ореста Мількова. Винятком стало тільки дев'яте число, майже повністю присвячене Волинському єпархіальному зібранню 29–30 січня 1935 року.

Три останні числа містили суто українськомовні матеріали (перед тим друкували також тексти білоруською й російською мовами). Зокрема, білоруською вміщено тексти віленського священника Олександра Ковша – у 4-му числі оповідання «Христос і діти», у 5-му – оповідання «Зоря християнства», а в 6-му – стаття «Найсвітліша з ночей»; російською мовою – статтю Т. Стоянова «Про народність у Церкві». До управи ТМПМ надійшла скарга, що п'ять статей російською мовою «викликали з боку темної реакції найбільшу злобу». Йшлося про закиди уніатської преси стосовно «московського характеру» журналу⁴.

Звичайно, такі звинувачення були безпідставними, про що переконливо свідчила низка матеріалів, як-от: «Голос польської преси про організацію Православної церкви в Польщі», «Старці Філофеї зі “Слова” гніваються далі...», «Організоване безбожництво», «Церковні парадокси», «Т-во Петра Могили про сучасне положення в Православній Церкві в Польщі», «В Почаївській Лаврі 10 вересня 1933 року», «Відгомін Почаївських подій в пресі», «В боротьбі за Автокефальну Православну Церкву в Польщі», «У чому Голгофа Православ'я в Польщі», «Матеріали до історії українського церковного руху». Усі згадані публікації обстоювали інтереси українського православного населення й мали на меті протидіяти русифікаторським тенденціям в політиці Польської автокефальної православної церкви.

Попит на журнали «За Соборність» був менший, ніж очікувала редакція. В одному зі списків платних отримувачів зазначено всього 104 особи, з яких більшість – духовенство⁵. Священник Берегович зі Степаня писав, що справа

⁴ Листування з митрополитом Діонісієм, Луцьким повітовим староством та ін. організаціями про проведення зібрань. ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 204.

⁵ Протоколи зібрань членів товариства ім. П. Могили і списки присутніх. ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 20.

розповсюдження часопису на парафії не має успіху, бо української інтелігенції там нема, а місцевий народ «ще тільки пробуджується до життя»⁶.

Управа ТМПП доправила часопис безкоштовно на понад півсотні адрес по цілій Польщі. Зокрема, йдеться про польську православну ієрархію на чолі з митрополитом, редакції часописів, різні навчальні заклади, бібліотеки, громадські організації, представників вищої державної влади, повітових старост Волинського воєводства й деяких приватних осіб. Журнал надіслали за кордон – у Вінніпег, Париж (редакція «Тризуб»), Німеччину, Румунію, Чехословаччину, а також у радянську Україну – Харків (архів українського друку) та Київ (бібліотеку Української академії наук)⁷. На закордонні й внутрішні адреси журнал «За Соборність» надсилали зазвичай з ініціативи видавця, але інколи й на прохання читачів і установ. Зокрема, в лютому 1932 року надійшов лист із Української книжкової палати (Харків) із проханням надати примірник для поповнення архіву українського друку та науково-довідкової роботи. Журнал замовили також Львівська богословська академія та Наукове товариство імені Шевченка у Львові⁸.

У 1932–1933 роках в управі ТМПП склалися дещо напружені стосунки з очільниками Польської автокефальної православної церкви й особисто митрополитом Діонісієм (Валединським). У 1934 році, коли Волинську єпархію очолив архієпископ Олексій (Громадський), управа очікувала покращення стосунків, адже влади́ка Олексій був ідейним прихильником товариства.

У січні 1935 року учасники Волинського єпархіального зібрання, «підкреслюючи заслуги в ширенні церковно-соборної ідеології і в боротьбі за рідну Церкву органу Т-ва ім. м. Петра Могили»⁹, підтримали пропозицію бюджетної комісії про субвенцію для ТМПП – 3000 злотих із суми, асигнованої єпархіальним бюджетом на єпархіальну місію, зокрема, щоб підтримати випуск журналу «За Соборність».

Невдовзі Волинська духовна консисторія асигнувала з єпархіальних сум 150 злотих на випуск 9-го числа журналу «За Соборність»¹⁰, у змісті якого було докладно висвітлено перебіг та підсумки єпархіальних зборів.

Незважаючи на отримані гарантії матеріальної підтримки з боку Волинської духовної консисторії, випуск журналу «За Соборність» у 1935 році було припинено. Основною причиною цього став загальний занепад діяльності ТМПП, спричинений передусім виїздом з Луцька більшості членів президії головної управи. У самому ж товаристві стверджували, що журнал перестав виходити, бо «завдання щодо освітлення потреб нашого православного життя серед українського православного населення Волині до якоїсь міри перейняв на себе орган Волинської Духовної Консисторії “Церква і Нарід”, а більше з-за браку на те відповідних коштів».

Діяльність ТМПП відновили восени 1936 року, коли було обрано новий склад управи та президії. На загальних зборах ТМПП знову порушили питання про подальший випуск журналу¹¹. Євген Богуславський присвятив цій темі окрему доповідь, в якій зазначив, що «За Соборність» є потрібним органом організованої думки православного населення, де будуть задокументовані праці молодих

⁶ ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 127.

⁷ ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 19, 21.

⁸ ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 104, 133.

⁹ Волинське Єпархіальне Зібрання 29–30 січня 1935 р. *За Соборність*. 1935. № 9. С. 20.

¹⁰ Листування з українською парламентською репрезентацією, Волинською духовною консисторією та ін. організаціями про отримання журналу «За соборність», про проведення зібрань та з ін. питань. ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 20.

¹¹ Протоколи загальних зібрань, засідань управи і президії управи товариства імені митрополита Петра Могили від 19 листопада 1931 року. ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 83.

вихованців теологічного відділу, зокрема їхні дисертації. Окремі учасники зібрання вступили у полеміку з приводу концептуальних засад такого видання. До прикладу, видавець Олександр Ковалевський стверджував, що журнал «За Соборність» був мало доступним широким масам, натомість є потреба в популярному, наближеному до народу виданні¹².

На першому після загальних зборів засіданні управи 19 жовтня 1936 року було вирішено випускати журнал «За Соборність», який мав редагувати Євген Богуславський. Крім нього, до редакційної колегії увійшли Володимир Федоренко, свящ. Михайло Кибалюк, Яків Бичковський, Михайло Кобрин та Іван Власовський¹³. Однак вже наприкінці грудня управа постановила утриматися від видання часопису через брак коштів. Утім, ішлося не про принципову відмову від випуску будь-якого журналу, а радше про зміну концепції видання, адже на думку членів товариства досі не існувало жодного суто народного православно-релігійного друкованого органу¹⁴. ТМПМ започаткувало такий журнал за матеріальної підтримки Волинської духовної консисторії¹⁵ щойно навесні 1937 року. Тепер часопис мав назву «Шлях» і справді відрізнявся від журналу «За Соборність» і своїм змістом, і викладом, і щомісячною періодичністю виходу¹⁶.

Отже, впродовж 1932–1935 років ТМПМ зуміло випустити дев'ять чисел журналу «За Соборність», який став першим друкованим органом товариства й обговорював на своїх сторінках різноманітні проблеми церковної історії та поточного релігійного життя. Однак видання не викликало великого читачького інтересу, й навіть самі видавці вважали його віддаленим від народу. Припинення випуску треба пов'язувати із загальним занепадом діяльності ТМПМ, а після його відродження нова управа вирішила випускати вже засадничо інший часопис, популярніший за викладом, який мав більше відповідати викликам часу.

¹² ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 86.

¹³ Там само. Арк. 88.

¹⁴ Там само. Арк. 92.

¹⁵ Листування з українською парламентською репрезентацією Волині, духовною консисторією та ін. організаціями про проведення зібрань, видань журналу «За соборність». ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 44, 47.

¹⁶ ДАВО. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 93–94.

Віктор Михалевич (Київ)

Особливості пропагандистських карикатур виховного характеру на шпальтах харківського сатиричного часопису «Червоний перець» (1920–1930-ті роки)

Сьогодні доцільно глибше зрозуміти естетичні традиції засобів візуальної інформації, що мають пропагандистський зміст. Адже художня якість робить пропаганду істотно впливовішою. Прикладом цього може слугувати сатирична графіка харківського часопису «Червоний перець» 20–30-х років минулого століття. Спробуємо дослідити художні та змістові особливості карикатур виховного характеру, розміщених у цьому виданні, на прикладі найпоказовіших із

них. Споріднену тематику вивчали також інші дослідники¹, однак сучасні виклики спонукають до нових її інтерпретацій.

Журнал «Червоний перець» – один із найвідоміших тогочасних українськомовних сатиричних видань, що виходив у тодішній столиці радянської України. Часопис вирізнявся «гострою» графікою, націленою проти «шкідників» радянського устрою й пережитків старого дореволюційного ладу. У виданні працювали професійні художники, що орієнтувалися на сучасні модерністські течії в мистецтві – експресіонізм, футуризм, конструктивізм тощо.

Антирелігійна кампанія, розгорнута більшовиками проти віруючих у 20–30-х роках ХХ століття, стосувалася всіх релігій, розповсюджених на теренах колишньої Російської імперії. Культові споруди найпопулярнішої православної церкви руйнували або конфісковували під різні потреби, майно грабували, а священників заарештовували та нерідко вбивали. Радянській владі потрібно було продемонструвати простим людям недосконалість церкви. Цьому допомагала сатирична преса, зокрема й «Червоний перець». Щоб дискредитувати священників, у журналі зображали їх товстими жадібними пияками (карикатура Наума Карповського, 1934, № 4) або висміював віруючих як людей із застарілим мисленням (карикатура Анатолія Бондаровича, 1930, № 4).

Антирелігійного змісту сповнена ілюстрація Самуїла Уманського (псевд. Самум) «Оманлива назва» (мал. 1), на якій зображено радянських робітників, що, посміхаючись, спалюють ікони на кострищі. Завдяки манері художника, а саме – «грайливій» ескізності, трагічність цієї теми повинна сприйматись на рівні легкого жарту. Зображення будівництва на задньому плані мало донести революційну ідею знищення всіх пережитків старого ладу та створення «нового порядку». Через реалістичний підхід автор назагал обережно використовує перебільшення в карикатурі, однак для посилення ефекту все ж вдається до підкреслення рис обличчя героїв та порушення пропорційності постатей.

Тематиці боротьби з релігією присвячена карикатура Юлія Ганфа «Перед страшним судом» (мал. 2), де священники намагаються скинути з хмари бога, щоб він здійснив страшний суд над більшовиками. Для більшої переконливості художник використав у композиції традиційну ієрархію іконопису: вгорі на хмарі – бог, по обидва боки – янголи, низ – світський. Вибрана манера також нагадує українське сакральне мистецтво, а саме гравюри ХVIII століття. Однак гротескність усіх персонажів надає ілюстрації комічності.

Мал. 1. Самуїл Уманський «Оманлива назва», «Червоний перець», 1930, № 2.

¹ Капелюшний А. О. Сатиричний журнал «Червоний перець». Львів, 1986. 143 с.; Роготченко О. О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. Київ, 2007. 608 с.; Фіголь М. П. Політична сатира в українському мистецтві ХІХ–початку ХХ століття: короткий нарис. Київ, 1974. 56 с.

Мал. 2. Юлій Ганф «Перед страшним судом», «Червоний перець», 1930, № 2.

Протиставлення старого та нового часу в контексті антирелігійної кампанії можна спостерігати в ілюстрації, підписаній псевдонімом І. Екс (1928, №11), на якій зображено побожну бабусю, що пожертвувала гроші церкві, та її онука-піонера, який їй за це дорікає. Хоч карикатура й має модерні вигини лінії, але побудова композиції здебільшого класична.

Людину, що перебувала в конфлікті із радянськими законами, іноді апріорі розглядали як віруючу. Це підтверджує сюжет карикатури Володимира Нерубенка «Пропав замах» (1929, № 12), де звільнений чиновник дорікає церковній іконі за те, що та не зберегла йому посади. Персонаж перебуває в темному приміщенні, а потворний вигляд героя не має викликати у глядача жодного співчуття. В ілюстрації проглядаються конструктивістські прийоми в зображенні форми.

Підозрілість, яку в органів влади викликали люди мистецтва та їхнє ставлення до церкви, відтворена в ілюстрації Юрія Юзепчука (1913, № 30). Карикатура повідомляє, що на місці зруйнованого храму побудують оперу, де співатимуть церковнослужителі. Твір має цікаве художнє вирішення – модерні хвилеподібні лінії у поєднанні з експресивними синіми та червоними плямами – яке, однак, не зовсім відповідає головному мотиву карикатури.

Ще одним аспектом карикатур «Червоного перцю» є «правильне сприйняття мистецтва» радянською людиною та її розваг. Пропаганда в сатиричній пресі 20–30-х років XX століття керувалася установками «нової більшовицької естетики». Дореволюційні зразки мистецтва часто приписували вульгарному смакові багатітв, і радянська людина повинна сприймати їх з відразою. Так влада намагалася виправдати зубожіння людей. До західних віянь у мистецтві, наприклад до джазу, треба було ставитися з підозрою. Еротизм був під забороною, хоч культивування тіла в спортивних сюжетах ілюстрацій стало доволі популярним явищем.

У карикатурі Семена Зальцера «Культурна людина» (мал. 3) комічно зображено молоду пару, що слухає джаз та одягнута за взірцем західної моди. Автор підкреслив геометричність форм і фактури в постатях, що надало їм вигляду потворних манекенів і мало викликати в реципієнта неприязнь до західного способу життя. Роботам Зальцера притаманна стилістика конструктивізму та експресіонізму з характерними кубофутуристичними формами та образами.

Вона: — Ти відмовився їхати на село? І справедливо, там же така темрява: ні оперети, ні джаз-банду...

Мал. 3. Семен Зальцер «Культурна людина», «Червоний перець», 1930, № 14–15.

Показовою є карикатура Миколи Денісовського «Кому що» (1928, № 19–20), яка зображає учасників екскурсії в палаці, вражених розкішним інтер'єром, і тим ніби наголошує на хибному способі життя багатіїв при старому режимі. Ілюстрація повинна викликати ворожість до заможних людей і монархічного ладу, а натомість створює певний дисонанс у сприйнятті змісту непідготовленим глядачем завдяки занадто імпресіоністичній авторській манері виконання.

Карикатура Лева Каплана «Споживачі» (1930, № 14–15) зображає модну пару як приклад людей під шкідливим буржуазним впливом, що цікавляться джазом та оперетою. Художник застосовує імпресіоністичну стилістику, при цьому рисунок має вигляд монохромної акварелі з кількома акцентами малиновою фарбою.

У згаданій тематиці не обійшлося без критичного ставлення художників «Червоного перцю» до радянських установок щодо мистецтва. Наприклад, у карикатурі «Наші проєкти костюмів для оперети» (1928, № 19–20) художник Яків Бельський відверто насміхається з оцінок радянських театрознавців, що критикували еротизм у костюмах акторів харківської оперети, та пропонує ідеологічно актуальні для режиму варіанти одягу для куховарки, спортсмена та студента. Лінійно, експресивно намальовані комічні персонажі ілюстратор об'єднав фрагментами чорних плям та яскравим синім тлом.

Можна підсумувати, що досліджені карикатури часопису «Червоний перець» здебільшого виконували винятково пропагандистську функцію. Водночас сатирична графіка вирізняється професійною плакатною подачею, що мало значний вплив на масового глядача.

Ernest Gyidel (*Edmonton*)

A «Blood Loss» to the Ukrainian Nation: Discussions of Mixed Marriages in *Krakivski Visti* (1943)

Historically mixed marriages between Ukrainians and Poles in Galicia were a significant phenomenon, steadily increasing through the Habsburg period. By the estimate of one Ukrainian author in the early 1900s one-third of Roman Catholics in Galicia came from mixed marriages between Poles and Ukrainians.¹ In Lviv alone marriages between Greek Catholics and Roman Catholics constituted almost 17% and 12% of all marriages in the city on the eve of World War I and World War II respectively.² The mixed marriages became a subject of intense discussion on the pages of *Krakivski Visti* in 1943. Based on the editorial archive, which is located in Edmonton, it does not seem that these submissions were orchestrated by the newspaper's editors: they were written out of genuine concern for the issue of mixed marriages.³ In terms of tone, the articles ranged from calm and measured to alarmist, but all of them described mixed marriages as a negative phenomenon in Ukrainian national life. Five authors – Denys Savaryn, Antin Chernetskyi, Myron Konovalts, Ivan Mirchuk and Ivan Nimchuk – took part in the discussion.

The first one, “Deshcho pro prychyny denatsionalizatsii” (A comment on the reasons of denationalization) by Denys Savaryn, was somewhat autobiographical since the author grew up in a mixed family with a nationally conscious Ukrainian father and Polonized German mother.⁴ Following the rule of such marriages he was baptized in his father's faith (Greek Catholicism), while his sisters – in his mother's (Roman Catholicism), which automatically made them “Poles in the understanding of that time.”⁵ *Krakivski Visti* usually described Polonization as a top down process enforced by “cunning” and “brutal” Polonizers (priests, officials, teachers etc.) on Ukrainian masses. But this article is surprising by its candid and calm view on Polonization from below. The author strongly felt “Polonizing influences” both inside and outside of his family while growing up, but none of those influences were, according to his view, enforced on him. The author's experience of those “Polonizing influences,” came, as we would say today, from exposure to the soft power of Polonization: Polish culture (especially literature), which the author in no vague terms described as far superior to Ukrainian both in terms of literary quantity and entertainment value. Most Ukrainian literature, on the other hand, fell into the victimhood genre: look how “we have been abused” for all these centuries. It offered no “higher ideas” to its readers. So how in the end, despite having a Polish mother, sisters, friends and books, the author ended up choosing Ukrainian identity? The author was honest: if not for the Ukrainian revolutionary events of 1918 he most likely would not have remained a “conscious Ukrainian.”⁶

¹ Oleh Pavlyshyn, “Dylema identychnosti, abo istoria pro te, iak «latynnyky» (ne) staly ukrainsiamy/poliakamy (Halychyna, seredyna XIX – persha polovyna XX st.),” *Ukraina Moderna* no. 21 (2014): 186.

² Christoph Mick, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914-1947: Violence and Ethnicity in a Contested City* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2016), 212.

³ Provincial Archives of Alberta, Michael Chomiak (1905-1984) Collection, Accession no. 85:191.

⁴ D. S. [Denys Savaryn], “Deshcho pro prychyny denatsionalizatsii,” *Krakivski Visti*, no. 3 (741) January 5, 1943, 2.

⁵ D. S. [Denys Savaryn], “Deshcho pro prychyny denatsionalizatsii,” *Krakivski Visti*, no. 3 (741) January 5, 1943, 2.

⁶ D. S. [Denys Savaryn], “Deshcho pro prychyny denatsionalizatsii,” *Krakivski Visti*, no. 3 (741) January 5, 1943, 2.

The prominent Ukrainian socialist Antin Chernetskyi (1887-1963) wrote about mixed marriages in the context of urban environment. In his article “Denatsionaliztsia i urbanizatsia” (Denationalization and urbanization)⁷ he described mixed families as a major factor of Ukrainian denationalization in Galician cities: their children usually were not only “lost” for Ukrainianhood (ukrainstvo), but often would become its “most ardent enemies.”⁸ Mixed families, he wrote, provided easier access to “alien language, press and books, alien culture, leading to ideas that were alien [and] hostile to us.” Cities had always been “mostly an alien environment” for Ukrainians, stressed Chernetskyi, and “[Ukrainian] family and tradition” were the only means through which they could be “shielded” against urban denationalizing influence.⁹

Chernetskyi’s article prompted a reaction from Ukrainian education activist Myron Konovalets (1894-1980), brother of Ievhen Konovalets.¹⁰ In his article “Mishani podruzzhzia” (Mixed marriages) Konovalets agreed that mixed marriages between Poles and Ukrainians, with extremely rare exceptions, had always worked in favor of the Polish nation and “contributed the most” towards Polonization of “our cities.” It is no surprise, wrote Konovalets, that Polish society historically has always been in favor of mixed marriages with Ukrainians: this was how the latter lost its “princes and boyars, gentry [shlakhta] and petty bourgeoisie” and became a nation of peasants.¹¹

Konovalets, however, did not settle for yet another description of how the poor Ukrainians have been taken advantage of by their Polish neighbor. He was interested in finding the root cause: why in the urban environment mixed marriages always worked in Poles’ favor? Konovalets suggested that the major, underlying reason was the Ukrainian feeling of “inferiority” in the Polish presence.¹² Konovalets also blamed past leaders of the Ukrainian national movement and Greek Catholic church for this dire situation with mixed marriages. “During the Austrian times” the national activists and clergy were so focused on the “village” that they neglected Ukrainization of the “city.” They did not oppose mixed marriages which allowed for slow Polonization of “our cities.”¹³

The negative effects of mixed marriages on the Ukrainian nation, according to Konovalets, went beyond the usual claims of denationalization and Polonization. The marriages cost “us” material wealth – Ukrainian women marrying Poles often came with real estate and financial capital, accumulated by several generations of Ukrainian petty bourgeoisie. Thus, mixed marriages became a contributing factor towards pauperization of Ukrainians turning them into “grey proletarianized masses,” more and more financially dependent on Poles and Jews. Konovalets concluded the article on a pessimistic note: Ukrainians still suffer from an “inferiority complex” and mixed marriages would continue to pose a “depopulating” threat “for a long time.” To become an urban nation Ukrainians would have “to remove” previous “failures,” amongst which Konovalets counted “mixed marriages.”¹⁴

⁷ A. Chernetskyi, “Denatsionaliztsia i urbanizatsia,” *Krakivski Visti*, no. 11 (749) January 22, 1943, 1-2. This was not the only article that Chernetskyi wrote for *Krakivski Visti*. In his memoirs written after the war Chernetskyi made no mentions of his wartime articles or even of the newspaper. See: Antin Chernetskyi, *Spomyny z moho zhyttia* (Kyiv: Osnovni tsinnosti, 2001).

⁸ A. Chernetskyi, “Denatsionaliztsia i urbanizatsia,” *Krakivski Visti*, no. 11 (749) January 22, 1943, 2.

⁹ A. Chernetskyi, “Denatsionaliztsia i urbanizatsia,” *Krakivski Visti*, no. 11 (749) January 22, 1943, 2. On the subject of how Ukrainian national movement failed to spread in cities he also wrote in his memoirs, see: Chernetskyi, *Spomyny z moho zhyttia*, 157.

¹⁰ Myron K. [Myron Konovalets], “Mishani podruzzhzia,” *Krakivski Visti*, no. 68 (806) April 1, 1943, 2; no. 69 (807) April 2, 1943, 2.

¹¹ Myron K. [Myron Konovalets], “Mishani podruzzhzia,” *Krakivski Visti*, no. 68 (806) April 1, 1943, 2.

¹² Myron K. [Myron Konovalets], “Mishani podruzzhzia,” *Krakivski Visti*, no. 68 (806) April 1, 1943, 2.

¹³ Myron K. [Myron Konovalets], “Mishani podruzzhzia,” *Krakivski Visti*, no. 68 (806) April 1, 1943, 2.

¹⁴ Myron K. [Myron Konovalets], “Mishani podruzzhzia,” *Krakivski Visti*, no. 69 (807) April 2, 1943, 2.

The fourth contribution to the discussion of mixed marriages was “Nemalovazhne pytannia” (An important question) by Ukrainian philosopher Ivan Mirchuk (1891-1961), written in direct response to Myron Konovalets’ article discussed above.¹⁵ The author not only agreed with Konovalets on everything, but argued that the situation is even worse because the “inferiority complex” affected Ukrainian marital choice with “other nations” as well. He proposed to look at Ukrainian male students who studied at major centers of Ukrainian interwar emigration – Berlin, Vienna and Prague. “Thousands” of these students could not return back to their “native lands” so they stayed in Western Europe and married local women (chuzhynky). Mirchuk, who taught at Ukrainian émigré institutions in all three cities, claimed that he observed “hundreds” of these marriages, and they allowed him to postulate a “law,” from which he saw “almost no exceptions.”¹⁶ Mirchuk’s “law” was simple: young Ukrainian men did not have the ability to make a good marital choice. The “foreign women” they chose were “neither pretty, nor educated” and usually they were not from families of higher “material or social” standing. According to Mirchuk this was not a minor issue, because these poor marital choices had “long-term consequences for the future fate of the whole nation.”¹⁷

Mirchuk’s article elicited the fifth and last contribution to the discussion – “Pora spyntyty opust krovy!” (It is time to stop the loss of blood!) by Ivan Nimchuk.¹⁸ The author agreed with the Mirchuk’s “law” that young Ukrainian males indeed make poor marital choices when it comes to foreign women and repeated his words about their lack of beauty, education, social status or wealth. Nimchuk lamented these marriages (the whole article is rather emotional) and blamed on them alienation of “not hundreds or thousands, but dozens of thousands” of talented and educated Ukrainians from the “Ukrainian nation.” From lamentation Nimchuk proceeded to explanation. Why did so many Ukrainian young men living or studying abroad end up marrying foreign women, that in all aspects – from physical attractiveness to social status, stood “lower” than them? Nimchuk provided the same answer he did in his earlier article about Lviv Roman Catholics¹⁹ and others did in the discussion about mixed marriages – “feelings of [Ukrainian] inferiority.”

Were the articles on the mixed marriages dealing with a genuine issue or were they a Ukrainian echo of the pan-European paranoia about “blood mixing” which peaked in Nazi Germany where it was elevated to an official policy? Most likely it was both. Western Ukrainian society certainly did not escape general European trends before the war and there is evidence to support Mirchuk’s and Nimchuk’s accusation that *some* Ukrainian men did prefer non-Ukrainian women. Roman Volchuk wrote in his memoir that “wider intellectual interests were an exception rather than the norm between our [Western Ukrainian] young women.”²⁰ A similar sentiment can be found in private letters of Ivan L. Rudnytsky.²¹ For some men, “intelligence is the ultimate aphrodisiac” (attributed to Timothy Leary). The articles are also important because they explored themes of cultural disparity between Ukrainians and Poles, Ukrainian inferiority and national character.

¹⁵ I. M. [Ivan Mirchuk], “Nemalovazhne pytannia,” *Krakivski Visti*, no. 122 (860) June 9, 1943, 1-2.

¹⁶ I. M. [Ivan Mirchuk], “Nemalovazhne pytannia,” *Krakivski Visti*, no. 122 (860) June 9, 1943, 1.

¹⁷ I. M. [Ivan Mirchuk], “Nemalovazhne pytannia,” *Krakivski Visti*, no. 122 (860) June 9, 1943, 1.

¹⁸ I. N. [Ivan Nimchuk], “Pora spyntyty opust krovy!” *Krakivski Visti*, no. 129 (867) June 19, 1943, 1-2.

¹⁹ I. H. [Іван Німчук]. Ще про львівських римо-католиків. Краківські вісті. Ч. 82 (820) 18 квітня. С. 2.

²⁰ Роман Волчук. Спомини з повосної Австрії та Німеччини. Київ: Критика, 2004. С. 83.

²¹ Letter from Ivan L. Rudnytsky to Nazar Iasynchuk February 26, 1947. University of Alberta Archives, Ivan L. Rudnytsky fonds, Accession no. 1984-155, Box 47, Item 745; Letter from Ivan L. Rudnytsky to Bohdan Tsymbalistyi June 23, 1953. University of Alberta Archives, Ivan L. Rudnytsky fonds, Accession no. 1984-155, Box 49, Item 755.

Ернест Гйдел (Едмонтон)

**«Опуст крови» української нації: дискусії про змішані шлюби
у «Краківських вістях» (1943)**

Змішані шлюби між українцями та поляками були важливим явищем в історії Галичини габсбурзького періоду, що тоді неухильно зростало. На початку 1900-х років один український автор вважав, що вже третина галицьких римо-католиків в Галичині походили із змішаних польсько-українських шлюбів¹. У самому тільки Львові шлюби між греко-католиками та римо-католиками становили майже 17% та 12% від усіх шлюбів у місті напередодні Першої та Другої світових воєн відповідно². У 1943 році змішані шлюби стали темою інтенсивної дискусії на сторінках «Краківських вістей». У редакційному архіві газети, який зберігається в Едмонтоні, ніщо не вказує на те, що цю дискусію якимось чином зоркестрували її редактори, а отже, вона виникла зі щирої стурбованості цією проблемою³. За своєю тональністю статті варіювалися від спокійних і виважених до вкрай тривожних, проте всі вони описували змішані шлюби як негативний феномен українського національного життя. У цій дискусії взяли участь п'ять авторів – Денис Саварин, Антін Чернецький, Мирон Коновалець, Іван Мірчук та Іван Німчук.

Перша стаття – «Дещо про причини денаціоналізації» Дениса Саварина була до певної міри автобіографічна, оскільки автор сам виріс у змішаній родині з національно свідомим українським батьком та сполонізованою німецькою матір'ю⁴. Як тоді було звично у змішаних сім'ях, його охрестили в конфесії батька (греко-католицькій), натомість його сестер – у конфесії матері (римо-католицькій), що автоматично робило їх за тодішнім розумінням поляками⁵. «Краківські вісті» зазвичай описували полонізацію як насильницький процес, який «хитрі» та «брутальні» полонізатори (духовенство, держслужбовці, вчителі і т. д.) насаджували згори українським масам. Але ця стаття вражає своїм відвертим та спокійним поглядом на полонізацію знизу. Зростаючи, автор глибоко відчував полонізаційні впливи всередині своєї родини та поза її межами, але жоден із цих впливів за його відчуттями не був накинута. Досвід автора щодо згаданих «польонізаційних впливів» сформувався, як би ми сказали сьогодні, від контакту з м'якою силою полонізації: польську культуру (особливо літературу) він однозначно описував як культуру вищого рівня, аніж українська, з погляду як літературного розмаїття, так і розважальних якостей. Натомість українська література надто часто впадала у віктимізацію «з її характеристичним “нам ся кривда діє”» усі ці століття. Така література не пропонувала своїм читачам «вищих ідей». Тож постає питання – як, незважаючи на те, що автор мав польську матір, сестер, друзів і книжки, він все-таки вибрав українську ідентичність? Саварин був чесним: якби не УСС, СС і Великий Зрів 1918 року, він би напевно не став «свідомим українцем»⁶.

¹ Див.: Олег Павлишин. Дилема ідентичності або історія про те як “латинники” (не)стали українцями/поляками (Галичина, середина XIX–перша половина XX ст.). *Україна модерна*. 2014. Ч. 21. С. 186.

² Christoph Mick, *Lemberg, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2016), 212.

³ Provincial Archives of Alberta, Michael Chomiak (1905–1984) Collection, Accession no. 85.191.

⁴ Д. С. [Денис Саварин]. Дещо про причини денаціоналізації. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 3 (741) 5 січня, С. 2.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Видатний український соціаліст Антін Чернецький (1887–1963) писав про змішані шлюби в міському середовищі. У статті «Денаціоналізація і урбанізація»⁷ він означував змішані сім'ї як важливий чинник денаціоналізації українців у галицьких містах: діти з таких сімей зазвичай були не лише втраченими для українства, а й часто ставали його «найзавзятішими ворогами». У змішаних родинах, стверджував він, «панувала і чужа мова, газети і книжки, чужа культура, а з тим і чужі ворожі нам ідеї». Міста завжди були здебільшого чужим середовищем для українців, наголошував Чернецький, а українські родина і традиції були єдиними «заборами» проти міського денаціоналізаційного впливу⁸.

На статтю Чернецького відреагував український освітній діяч Мирон Коновалець (1894–1980), брат Євгена Коновальця⁹. У статті «Мішані подружжя» він погодився з тим, що змішані шлюби між поляками та українцями за дуже рідкісними винятками завжди працювали на користь польської нації і спричинилися до полонізації «наших міст». Нема нічого дивного, писав Коновалець, що польське суспільство історично завжди було прихильником змішаних шлюбів з українцями: саме так українці втратили свою еліту – бояр, шляхту і дрібну буржуазію та стали нацією селян¹⁰.

Проте Коновалець не захотів вкотре лише констатувати, що польські сусіди використовували в своїх інтересах «бідних українців». Він прагнув знайти корінь проблеми і відповідь на запитання: чому ж у міському середовищі змішані шлюби завжди працювали на користь поляків? Коновалець припустив, що велику роль у цьому відіграло українське почуття «меншовартості» стосовно поляків¹¹. Коновалець також перекладав провину на колишніх лідерів українського національного руху та греко-католицької церкви за цю небезпечну ситуацію зі змішаними шлюбами. За австрійських часів національні активісти та духовенство були настільки зосереджені на проблемах села, що знехтували українізацією міста. Вони не протистояли змішаним шлюбом, що дало змогу поволі полонізувати «наші міста»¹².

Негативні впливи змішаних шлюбів на українську націю, на думку Коновальця, виходили поза рамки звичних нарікань на денаціоналізацію та полонізацію. Ці шлюби обернулися, серед іншого, ще й матеріальними втратами, адже українські жінки, які виходили заміж за поляків, часто мали реальний нерухомий та фінансовий капітал, накопичений кількома поколіннями української дрібної буржуазії. Отже, змішані шлюби спричиняли і зубожіння українців, перетворюючи їх у сірі спролетаризовані маси, які все більше ставали фінансово залежними від поляків та євреїв. Коновалець підсумовував статтю на песимістичній ноті: українці досі страждають від «комплексу меншовартості», а змішані шлюби становитимуть загрозу денаціоналізації ще довгий час. Щоб стати міською нацією, українці повинні усунути попередні прорахунки, під якими Коновалець мав на увазі і змішані шлюби¹³.

⁷ Чернецький А. Денаціоналізація і урбанізація. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 11 (749) 22 січня. С. 1–2. Це була не єдина стаття Чернецького, написана для *«Краківських вістей»*. У своїх повоєнних мемуарах він уже не згадував жодних статей воєнного періоду. Див.: Антін Чернецький. Спомини з мого життя. Київ: Основні цінності, 2001. 168 с.

⁸ Там само. Тему поразок, яких зазнавав український національний рух у містах, Чернецький також висвітлював у згаданих спогадах (с. 157).

⁹ Мирон К. [Мирон Коновалець]. Мішані подружжя. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 68 (806) 1 квітня. С. 2; ч. 69 (807) 2 квітня, 1943. С. 2.

¹⁰ Мирон К. [Мирон Коновалець]. Мішані подружжя. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 68 (806) 1 квітня. С. 2.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Мирон К. [Мирон Коновалець]. Мішані подружжя. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 69 (807) 2 квітня. С. 2.

Четвертим голосом у дискусії про змішані шлюби став виступ на шпальтах «Краківських вістей» українського філософа Івана Мірчука (1891–1961) зі статтею «Немаловажне питання», написаною у відповідь на згадану вище публікацію Мирона Коновальця¹⁴. Автор не лише у всьому погодився з Коновальцем, а й пішов далі, стверджуючи що ситуація була ще гіршою, оскільки «комплекс меншовартості» впливав і на шлюбний вибір українців щодо представників інших націй. Прикладом слугували українські студенти, що навчалися у великих центрах української міжвоєнної еміграції – Берліні, Відні та Празі. Тисячі цих хлопців, не маючи змоги повернутися на батьківщину, залишилися у Західній Європі й одружилися з чужинками. Мірчук, який викладав в українських еміграційних інституціях усіх трьох згаданих міст, стверджував, що, спостерігаючи за сотнями таких шлюбів, він вивів для себе простий закон, з якого не бачив майже жодних винятків¹⁵: молоді українські чоловіки були неспроможні зробити добрий шлюбний вибір. Жінки-чужинки, яких вони обирали, не були гарними чи освіченими та зазвичай не походили із сімей високого фінансового чи соціального рангу. За Мірчуком, цю проблему не можна недооцінювати, позаяк такі шлюби мають довготривалі наслідки для майбутнього цілої нації¹⁶.

Стаття Мірчука спровокувала п'ятий та останній внесок у дискусію, яким став допис Івана Німчука «Пора спинити опуст крови!»¹⁷. Автор погодився із «законом» Мірчука стосовно невдалого вибору молодими українськими хлопцями для себе шлюбної пари серед чужинок та повторив його слова про брак у них краси, освіченості, соціального статусу та відповідного рівня матеріального достатку. Німчук оплакував такі змішані шлюби (уся його стаття є радше емоційною) і звинувачував їх у відчуженні не сотень чи тисяч, а десятків тисяч талановитих та освічених українців від української нації. Від жалів Німчук перейшов до пояснень. Чому так багато молодих українських хлопців, живучи й навчаючись за кордоном, одружувались із чужинками, які під кожним оглядом – від фізичної привабливості до соціального статусу – стояли на щабель нижче від них? Німчук пропонував ту саму відповідь, яку він сформулював у своїй ранішій статті про львівських римо-католиків¹⁸ та ту ж таки, до якої дійшли й інші учасники дискусії, а саме: причиною було «почуття [української] меншовартості».

Чи ці статті на тему змішаних шлюбів розглядали реальну наболілу проблему, чи вони були українським відтунням паневропейської параної щодо «кровозмішування», котра досягла свого піку в нацистській Німеччині, де вона була піднесена до рівня офіційної політики? Радше і те, й інше. Західноукраїнське суспільство однозначно не оминувало загальних європейських передвоєнних трендів, і є інші докази на підтримку закидів Мірчука та Німчука про те, що деякі українські чоловіки справді віддавали перевагу неукраїнським жінкам. Роман Волчук написав у своїх мемуарах, що «широкі інтелектуальні зацікавлення були радше винятком, як правилом між нашими [західноукраїнськими. – Е. Г.] молодими жінками»¹⁹. Схожий сентимент

¹⁴ І. М. [Іван Мірчук]. Немаловажне питання. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 122 (860) 9 червня. С. 1–2.

¹⁵ Там само, с. 1.

¹⁶ Там само, с. 1.

¹⁷ І. Н. [Іван Німчук]. Пора спинити опуст крови! *Краківські вісті*. 1943. Ч. 129 (867) 19 червня. С. 1–2.

¹⁸ І. Н. [Іван Німчук]. Ще про львівських римо-католиків. *Краківські вісті*. 1943. Ч. 82 (820) 18 квітня. С. 2.

¹⁹ Роман Волчук. Спомини з повосенної Австрії та Німеччини. Київ: Критика, 2004. С. 83.

можемо знайти і в приватному листуванні Івана Лисяка-Рудницького²⁰. Адже для деяких чоловіків «розум є найкращим афродизіаком» (вислів приписується Тімоті Лірі). Статті у «Краківських вістях» є також важливими, оскільки їхні автори досліджували теми культурної нерівності між українцями й поляками, української меншовартості та особливостей національного характеру.

(Переклад Олексія Головатого)

²⁰ Letter from Ivan L. Rudnytsky to Nazar Iasynchuk February 26, 1947. University of Alberta Archives, Ivan L. Rudnytsky fonds, Accession no. 1984-155, Box 47, Item 745; Letter from Ivan L. Rudnytsky to Bohdan Tsymbalistyi June 23, 1953. University of Alberta Archives, Ivan L. Rudnytsky fonds, Accession no. 1984-155, Box 49, Item 755.

Лариса Головата (Львів)

«Холмська земля» як виразник самоврядних ініціатив холмсько-підляського регіону в роки Другої світової війни

Місцева газета – передумови й обставини виходу, люди, які її вможливили, зміст, хронологічний порядок, суть редакційної політики – все це питома частина живих буднів тієї території, де ця газета виникла й циркулювала. Тому пресовий чинник є неунікним, вихідним джерелом, на якому базується кожне дослідження регіональної історії.

Мета доповіді – стисло представити стимули появи холмської газети, її зв'язки з довкіллям і основні питання контенту (церковні, освітні, економічні і відгомін польсько-українського протистояння) у світлі тих процесів, які тоді відбувалися в регіоні. Джерельною базою здебільшого є саме видання з долученням архівних джерел, потрібних для підкріплення окремих висновків.

Передумови виходу. Дошукуючись генези українськомовного періодика на Холмщині в роки Другої світової війни, ми не зможемо констатувати стійку традицію видавання тут українських газет у міжвоєнний час, бо таких спроб було критично мало, і влада на них реагувала закриттям. Зрештою, тодішня пресова політика була тільки одним із багатьох проявів дискримінації стосовно українців у цьому регіоні, про що є багато історичних досліджень.

Натомість із початком німецької окупації (а німці прийшли до Холма 9 жовтня 1939 року) вийшло кілька чисел тижневика «Холмські вісті», який можна кваліфікувати як німецький орган, ініційований військовою комендатурою міста для інформування українського населення в перехідний час, тобто до моменту, коли тут було встановлено цивільну окупаційну адміністрацію. З її появою ця газета, власне, і припинила вихід. Приблизно в тому ж таки проміжку (жовтень–грудень) виходив двомовний аналог «Холмських вістей» – «Chelmer Nachrichten–Wiadomości Chelmskie» – для німецького й польського населення цих теренів¹. Цікава деталь, що і в польському, і в українському тижневиках були надруковані відмінні, конфронтаційні версії холмської історії, які окреслювали зв'язки регіону відповідно з польською і українською державними традиціями. Симетричне вміщення різних

¹ Adam Puławski. Charakterystyka «Chelmer Nachrichten – Wiadomości Chelmskich». *Rocznik Chelmski*. Chełm, 2017. Tom 21. С. 73–92.

трактувань може означати, що німці, доносячи на перших шпальтах першочергову для своїх інтересів інформацію, локальним історичним питанням серйозної ваги не надавали і якусь частину площі одного й другого видання не детермінували, а віддали на відкуп кожній зі сторін – українцям і полякам.

Після припинення виходу «Холмських вістей» у регіоні знову три роки не було українського періодичного видання, попри загальну інтенсивність тут національного руху й появу численних самоврядних ініціатив. Варто нагадати, що паралельно відбувалося організаційне переформатування суспільного життя й наділення визначених структур монопольним правом на ведення певного виду діяльності. Таке право на загальний національний провід одержав Український центральний комітет (УЦК), а конкретно на видавничі ініціативи – краківське «Українське видавництво». На обидві інституції в підсумку лягла відповідальність за видавничу політику щодо українців від 1940 року й до кінця війни. Тому Холмщина, маючи регіональний комітет, друкарню, очільника культурного й церковного відродження в особі Івана Огієнка, хоч і прагнула створити видавничу фірму на правах окремої юридичної одиниці, але одержала від наглядових чинників чіткий посил, що в Холмі можуть виходити тільки релігійні друки і тільки за згодою «Українського видавництва». Врешті, маючи певну автономію, Холмсько-підляська консисторія діяла в рамках цієї, згори визначеної, спеціалізації.

Певний час в українських структурах не було усвідомлення потреби в окремій газеті для Холмщини й Підляшшя, оскільки тогочасні видавці основну частину продукції апріорі орієнтували на цей регіон². А поточні інформаційні потреби обслуговували щоденник і тижневик «Краківські вісті», щоденник – для загалу, тижневик – для мешканців повітових міст і сіл. Тобто краківський осередок успішно заповнював тематичну нішу і в книжковому репертуарі, і в пресі. Але що ж тоді зумовило появу окремої газети?

Як свідчать архівні джерела, стимул до її започаткування мав конфесійну природу. Від інформаторів з місць надходили сигнали про невдоволення населення змістом тижневика «Краківські вісті», і є всі підстави думати, що виникла нагальна потреба розвіяти небезпечні підозри щодо начебто антиправославних упереджень УЦК і редакції «Краківських вістей». Тобто поява нової газети передусім пов'язана із забезпеченням коректного висвітлення релігійних справ. Цей аргумент особливо рельєфно наведено в документі, спрямованому до УЦК без дати й підпису (але, ймовірно, текст належав Богданові Галайчуку), де було наголошено на недоцільності спільного часопису «**для Холмщини, де православ'є є остосю українства, і для Лемківщини, де воно є експонатом русофільства**». Тому УЦК і видавництво, звертаючи увагу саме на релігійні настрої, заснували нове видання, прогнозовано збиткове, пов'язане з краківськими газетами – з однотипними офіційною частиною і новинами з Генеральної губернії, автентичний блок якого формували місцеві редактори – спочатку Степан Баран, а з кінця 1943 року – Антон Романенко.

Порядок денний газети впродовж виходу (січень 1943–липень 1944) не був сталим. Із перших чисел вона підхоплює боротьбу за ідентичність, почату самоорганізованими українськими структурами восени 1939 року. В газеті акцентовано виписується механізм відновлення українського життя на Холмщині й Підляшші, кожного важливого напрямку – шкільництва, церкви, кооперації та інших. Незмінно порівнюється стан за Польщі (із нагадуванням про руйнування церков,

² Зокрема, вийшли праці М. Кордуби «Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині» та «Історія Холмщини й Підляшшя», В. Січинського «Місто Холм», книжки про різні аспекти дискримінації в поверсальській Польщі – І. Коровицького «Нищення церков на Холмщині в 1938 р.», С. Барана «По неволі – відродження: Українська православна церква Холмщини і Підляшшя на новій дорозі» тощо.

закриття шкіл, репресії проти селянства, заборону легальних організацій, публічного вживання української мови, передплати й читання видань, випущених у Галичині), з поточним станом і змінами, що сталися з осені 1939-го, тобто з фіксуванням загальних досягнень та конкретних цифр у кожній ділянці суспільного життя³.

Церковні справи. У перші роки окупації було здійснено довгоочікувані кроки для підтримки православних українців. Їхній правовий статус у передвоєнній Польщі із листопада 1938 року визначав внутрішній статут православної церкви, затверджений президентським декретом, який підпорядковував її державній владі. Коли ж восени 1939 року дійшло до реорганізації, активісти створили в Холмі 5 листопада 1939 року Церковну раду і Церковне управління та почали рух за виведення православної церкви з-під правління консисторії у Варшаві, де найбільший вплив мали проросійські члени. У 1940 році було створено окрему єпархію для Холмщини й Підляшшя, а Церковному управлінню надано статус консисторії. Відтак запроваджено українську мову в богослужіння, проповіді і внутрішнє церковне діловодство. Цей статус спочатку підтверджував тимчасовий статут у люблінському дистрикті аж до затвердження в січні 1943 року нового статуту⁴. У травні 1940 року православним українцям було повернено Холмський собор, 20 жовтня – хіротонізовано Івана Огієнка, який з листопада очолив окрему холмсько-підляську єпархію, що за оцінкою преси обіймала близько 95% усіх православних Генеральної губернії⁵. Цю низку заходів завершило відкриття в 1943 році духовної семінарії з українською мовою навчання, а вибір Холма, а не Варшави, для цих потреб газета обґрунтовувала значною кількісною перевагою православного населення і можливістю виховувати кадри духовенства в українському оточенні. Всі ці події, а також інші здійснені кроки газета висвітлювала як історичні і висловлювала значні очікування від проведених змін для деполонізації й дерусифікації населення регіону. Так само «Холмська земля» в неоднорідному з погляду конфесійності докільлі помічала заходи екуменічного характеру, назагал доволі рідкісні і мало впливові (спільні богослужіння⁶ чи місіонерську діяльність окремих священників у населених пунктах, де від православних були відібрані церкви тощо), які мали б започаткувати процес конвергенції так званих калакутів із православним населенням.

Освітні питання подавалися в контексті суспільної потреби в нарощуванні прошарку власної інтелігенції і кваліфікованих кадрів. На 1939 рік можна констатувати повну відсутність у регіоні національного шкільництва. Тут не було не те що жодної української школи, а навіть школи, де б викладали українську мову як предмет. Процес закладення основ шкільництва преса описувала як попервах суто стихійний, коли в селі знаходився бодай один свідомий громадянин, організовував школу і вів її, доки не приходив хтось кваліфікованіший⁷. У результаті виникла густа мережа закладів, у кожній волості і майже в кожному селі, щоправда, через брак учителів і високу плінність кадрів це були школи найнижчого ступеня – одно і двокласні⁸. У суцільно українських селах вчителі-поляки самі полишали своє місце, а в мішаних – поряд із польською виникала українська школа. Спочатку педагогам надавали утримання місцеві громади, а від 1 січня 1940 року вони перейшли на

³ Наші осяги за три роки. *Холмська земля*. 1943. Ч. 3 (17 січня). С. 5.

⁴ Статут православної Церкви. *Холмська земля*. 1943. Ч. 9 (28 лютого). С. 5.

⁵ Православна Духовна Семінарія в Холмі. *Холмська земля*. 1943. Ч. 19 (9 травня). С. 4.

⁶ Село Заболоття на Підляшші. *Холмська земля*. 1943. Ч. 27(4 липня). С. 5.

⁷ Литвинець Михайло. Українське вселюднє шкільництво в Холмському повіті. *Холмська земля*. 1943. Ч. 17 (Великдень). С. 12.

⁸ Там само, с. 13.

урядове забезпечення. Згодом перший, волонтерський склад учительства замінили фахові кадри. За даними газети, зокрема, в Холмському повіті на 1943 рік було близько 85% кваліфікованих учителів: за конфесійним складом три чверті – греко-католики з Галичини, решта – православні, прибули в регіон політемігранти з Волині й Буковини, а також окремі місцеві, що за оцінками газети були зі «старими російськими кваліфікаціями найнижчого ступня “із званням учителя церковно-приходських шкіл”», тобто назагал нефаховими, за винятком хіба що незначної кількості колишніх польських педагогів.

Навесні 1943 року на Холмщину поширило діяльність Українське учительське об'єднання праці, що почало реєстрацію кадрів і, надаючи корпоративну підтримку вчителям, мало запобігти їх відтоку, а отже, й зменшенню кількості шкіл⁹. Газета орієнтувала вчителів на опанування ключової ролі в селі: як найосвіченіший мешканець, він мав стати краєзнавцем, музейником, літописцем і дописувачем до газети¹⁰.

Врешті, тижневик констатував очевидні досягнення в освіті: на 1943 рік в регіоні діяло 500 народних шкіл, де працювали близько 700 вчителів, було відкрито восьмикласну гімназію, технічну й ремісничу та сільськогосподарську школи в Холмі, торговельні школи в Білій, Володаві, Грубешові, Белзі, Тарногороді. Рух за відродження шкільництва, що виник завдяки ініціативі знизу, прибрав організованих форм і дав серйозні підстави очікувати, що невдовзі постануть «перші ряди власної холмської української інтелігенції, національно вповні вишколеної»¹¹.

Економічне життя. Авторам, які висвітлювали ці теми, йшлося про вихід на паритетні позиції в господарській структурі регіону, для чого досі не було умов. Перед війною українські кооперативи переважно підпорядковувалися польським організаціям «Rolnik» і «Spolem». Утрималися Український кооперативний банк у Холмі та поодинокі кооперативи, афілійовані із РСУК у Львові. Українці не мали матеріальних засобів для утвердження себе в місцевій господарській інфраструктурі та можливостей для виховання й підтримки власного середнього стану (купців, промисловців і ремісників). Натомість від 1939 року постали союзи кооперативів у повітах, які підлягали Українському ревізійному союзу в Любліні й об'єднали 553 низові осередки дистрикту та охопили 44 тис. членів. Кооперативний рух поширився серед українського населення навіть на тих теренах, де до 1939 року не було такої традиції і такого досвіду, як, наприклад, на Підляшші, в більському й радинському повітах. Все це свідчило про намір малих підприємств включитися в економічне життя, і окремі з них таки справді швидко й динамічно розвивались¹².

Найдовший і найґрунтовніший матеріал за весь час виходу газети – «Господарство Холмщини і Підляшшя» – написав чільний український економіст Євген Храпливий. У 29-ти числах оприлюднено дослідження про природні особливості й економічний потенціал регіону, головними галузями якого було сільське господарство й лісівництво, а промисловість відповідно пов'язана з переробкою їхньої продукції. Розвідка мала стати фаховою основою роботи рядових працівників і керівників різних структур, насамперед у кооперації. У трактуванні газети завданням кооперації було прищепити співгромадянам дух взаємодопомоги в господарських починаннях¹³,

⁹ Т. М. З організації учительства на Холмщині. *Холмська земля*. 1943. Ч. 13 (28 березня). С. 6.

¹⁰ Савич, Антін. Напрямі праці учительства на Холмщині. *Холмська земля*. 1943. Ч. 16 (18 квітня). С. 3.

¹¹ Звідси вийде холмська інтелігенція. *Холмська земля*. 1943. Ч. 5 (31 січня). С. 3.

¹² Т. М. З життя Союзу Українських Кооперативів в Холмі. *Холмська земля*. 1943. Ч. 51 (19 грудня). С. 5.

¹³ Качор А. Кооперація на службі народу. *Холмська земля*. 1944. Ч. 30 (23 липня). С. 5

а сама кооперація означувалася не як суто комерційний, а як масовий громадський рух для підтримання перспективних ідей своїх членів, убезпечення незаможних верств від зубожіння та генерування сучасного економічного порядку в регіоні.

Насильницькі смерті: відомін подій на шпальтах газети. Основною перешкодою для відродження українського життя регіону стала польсько-українська війна, про що преса писала обтічно, окреслюючи ці події як «знані», «несприятливі», «загрозливі», тобто добре відомі загалові, а однак жодних поширених дописів про них не вміщувала. Згадки про загибель конкретних осіб з'являлись у некрологічній частині майже кожного числа, проте зі значним запізненням, що може вказувати як на брак фахових сил для оперативного висвітлення поточної інформації, так і на позалаштункові перемовини з цензурними органами стосовно форми подачі таких новин.

Серед убитих – війти, вчителі, священники, кооператори, поліціанти, діячі УДК. З відомих осіб – адвокат Микола Струтинський, сенатор Іван Пастернак, вояк УНР і за іронією долі з 1930 року контрактний майор Польського війська, а під час німецько-польської війни командир польського батальйону «Brodnica» Яків Гальчевський-Войнаровський. В кінці літа 1943-го постраждали кооператори та скоєно абсурдне вбивство сорокарічного директора лікарні в Любартові Остапа Бурки. Про шокуючі обставини чи запеклий, навіть героїчний опір, а подеколи навіть і про те, що смерті були насильницькими, в газеті часто замовчували, пишучи, наприклад, «згинув трагічно»¹⁴. Також причини вбивств окреслюють іншими загальниками: «загинув трагічною смертю», «помер від важких ран», «пролив неповинну кров», «поляг від кулі злочинця», «згинув від скритовбивчої руки» і т. п. Деталі розправ – украй лаконічні. З них видно, що деякі вбивства скоєно на робочих місцях або «на стійці», як писала газета, інші жертви були вистежені і вбиті в дорозі, при переміщенні пішки чи на велосипедах, а найчастіше трагедії відбувалися в приватних помешканнях.

Мотиви ліквідації здебільшого не названі, хоча зрозуміло, що передусім усували активістів, людей на адміністративних посадах. У дуже поодиноких випадках газета докладніше висвітлює моменти, які могли стати прямою причиною розправи – наприклад участь в акції повернення церков тощо. В окремих дописах поза некрологічною частиною є повідомлення про анонімні погрози, зокрема українським учителям і про биття вікон в українських школах¹⁵.

Великі переліки вбитих, перший з яких з'явився 4 липня 1943 року під заголовком «Загинули на стійці» (про десятьох осіб з Володавщини), підтверджували масовість вбивств і незворотність катаклізму. Із часом ішлося не лише про винищення окремих, активних у громадському житті осіб, а про цілі родини, дітей, десятки цивільних мешканців, хоч про особливу жорстокість цих убивств газета й далі не висловлювалась. У випадку священника Павла Швайка і його дружини Іоанни в містечку Грабівці все ж вказано, що жертви були «замордовані в нелюдський спосіб». Свідчення про цю немислимо звірячу розправу опублікували вже в повоєнних джерелах, варто тільки наголосити, що 2003 року Польська автокефальна православна церква канонізувала священника і його дружину разом з іншими мучениками Холмщини й Підляшшя.

Авторка «Холмської землі» Євгенія Янчевська писала про безперспективність ситуації в регіоні: «[...]

¹⁴ Яків Гальчевський-Войнаровський. *Холмська земля. 1943*. Ч. 15 (11 квітня). С. 5.

¹⁵ Литвинець М. Українське вселюднє шкільництво в Холмському повіті. *Холмська земля. 1943*. Ч. 17 (Великдень). С. 13.

край з занепаду, а приходять **хтось** і чоботом душить по муравлиську [...В] ера ще всі бачили людину усміхнену, здорову, привітну, а сьогодні вона лежить скривавлена...»¹⁶. Автори перестерігали, що «ворог не спить і свою руйнівну працю продовжує»¹⁷. Хто цей ворог, мало бути самозрозуміло для читачів газети, які перебували всередині локальної війни, і тільки у двох випадках вдалося натрапити на пряму вказівку, що виконавці належали до польського табору.

Поки що не знайдено документальних свідчень про цензурне втручання у висвітлення міжетнічного конфлікту на Холмщині, але є розуміння очевидності такого регулювання і мотивів цензури: адже докладніші матеріали компрометували б окупаційну владу, яка, імітуючи силу і впливовість, створювала враження контрольованості ситуації в регіоні і підтримувала імідж Генеральної губернії як однієї з найспокійніших смуг окупованого європейського простору.

У підсумку треба підкреслити, що цей сегмент змісту далеко не повний і налічує лише 144 повідомлення. Тому «Холмська земля» ніякою мірою не є достатнім джерелом для відновлення репрезентативного списку українських жертв. У більшому, хоч теж не вичерпному, обсязі дані про них були оприлюднені вже по війні, в еміграції.

Упродовж виходу газета засвідчила відновлення українського життя в холмсько-підляському регіоні передусім завдяки численним самоврядним ініціативам. Ці процеси могли обернутися далекосяжними наслідками, але зусилля були зведені нанівець локальною війною і подальшими змінами геополітичного й державного устрою. Однак вичищення територій, прецедентів якого на європейських теренах в минулому столітті було чимало, не має означати вичищення пам'яті про загублений людський потенціал з історичної свідомості постраждалих народів, серед них і українського.

¹⁶ Янчевська Е. І знову втрата. *Холмська земля*. 1943. Ч. 46 (14 листопада). С. 8.

¹⁷ Литвинець, М. Українське вселюдне шкільництво..., с. 13.

Тетяна Каросва (Вінниця)

Обласні книжкові видавництва у світлі хрущовської відлиги (на прикладі Вінницької області 1955–1964 років)

У повоєнний час перед радянською владою постала проблема радянзації звільнених від нацистських окупантів територій. Книговидавничу справу вже тривалий час плідно використовували для пропаганди та насадження комуністичної ідеології, тому в пошуках оптимального варіанта управління цією сферою та залежно від коливань внутрішньої політики в СРСР влада її постійно реорганізовувала. Ще на початку 1930-х років система книговидання була централізованою, але після війни в нових економічних і політичних обставинах управлінські практики було змінено. В умовах повоєнної економічної розрухи підтримку видавничої справи переклали на обласні органи влади. У кожному обласному центрі створили газетне видавництво, яке мало власними зусиллями організовувати редакторську та поліграфічну діяльність у межах області. Упродовж 1945–1946 років обласні

книжково-газетні видавництва засновували, починаючи із західноукраїнських міст, – в Ужгороді, Львові, Чернівцях, далі – у Харкові, Одесі, Сталіно (нині – Донецьк), пізніше – у Дніпропетровську (Дніпрі). Вони мали задовольняти попит на книжки місцевої тематики.

З лібералізацією політичного режиму в країні та підпорядкуванням книговидавничої сфери республіканському Міністерству культури продовжився і процес творення обласних книжкових видавництв. Упродовж 1955–1956 років у низці менших обласних центрів (Полтава, Запоріжжя, Луганськ, Миколаїв тощо) також виникли нові книговидавничі осередки. Вони мали обслуговувати відповідні економічні адміністративні райони, випускаючи літературу з досвіду роботи місцевих партійних організацій, новаторів промисловості та сільського господарства.

12 лютого 1955 року у Вінниці було затверджено «Положення про обласне видавництво “Облвидав” при обласному управлінні культури виконкому Вінницької обласної Ради»¹. Згідно з цим документом видавництво здійснювало «на території [Вінницької] області керівництво всією організаційно-господарською, виробничо-технічною, плановою і фінансово-економічною діяльністю всіх редакцій обласних, міських, районних газет і поліграфічних підприємств Міністерства культури УРСР, а також контролювало діяльність поліграфічних підприємств інших відомств». Його права не поширювалися на видавництва й друкарні Міністерства оборони СРСР, Міністерства внутрішніх справ УРСР, Міністерства іноземних справ УРСР та інші структури, що мали спеціальне призначення або були безпосередньо підпорядковані Головвидаву Міністерства культури УРСР. Нове видавництво було самостійною господарською організацією на госпрозрахунку. До його функцій належали підготування та друк періодичних і неперіодичних видань, покращення змісту, художнього оформлення і поліграфічного виконання книг і брошур. Видавництво було зональним для Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької (де місцеве видавництво було закрито 1952 року) областей. Очолив нову організацію Михайло Іванов².

Подальшим кроком у демократизації регіонального книгодрукування стало утворення книжково-газетних редакцій при облвидавах у 1959–1960 роках. Вони діяли в 12 обласних центрах.

У Вінниці таку редакцію створили 1959 року³. Виконувачем обов’язків голови від 1962 року став Семен Колісніченко. Редакторами працювали Йосип Тельман, Борис Хоменко, Георгій Гладков, Марк Ландесмен, технічним редактором – Яків Остапов, коректорами – Ганна Кравчук та Жанна Усач. Згодом кількість працівників зростає. Редакція Вінницького обласного книжково-газетного видавництва мала три підвідділи: 1) масово-політичної, краєзнавчої літератури; 2) сільськогосподарської, художньої, краєзнавчої літератури; 3) промислово-виробничої літератури.

Нижче представлено розподіл книжкової продукції видавництва за роками⁴:

Роки	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Кількість назв	26	34	7	?	42	80	92	91	93	75
видань										

З появою книжково-газетної редакції кількість видань зростає. Основну частину репертуару становили суспільно-політичні друки з характерними назвами: «По пути

¹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Р-4972. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 24–25.

² Там само, спр. 2, арк. 32.

³ Там само, спр. 55, арк. 23.

⁴ Таблицю складено за матеріалами ДАВіО (ф. Р-4972, оп. 2, спр. 1, 2, 55, 88) та за книжковим фондом Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва.

неуклонного підйема», «Главный путь – интенсификация», «В новых условиях», «Резервы семилетки – в действие». Вони охоплювали близько 50% виявленого масиву книжок. Близько 33–34% репертуару були виданнями виробничого характеру з промислових і сільськогосподарських питань. З огляду на специфіку краю, тематика книжок зосереджувалася навколо цукрового буряку, кукурудзи, бджільництва, тваринництва та місцевих галузей промисловості. Серед авторів переважали секретарі, інструктори обкомів партії та комсомолу, голови колгоспів, доярки й зоотехніки. Вони не були майстрами слова, не володіли талантом або вмінням добре писати, тому перед редакторами часто-густо стояло завдання або знайти людину, яка зуміє довести почату роботу до кінця, або дописати текст самому, а позаяк для цього потрібні були спеціальні знання, то між редакторами існувала певна спеціалізація.

Політична лібералізація суспільної ситуації позначилася на появі перших після 1920-х років краєзнавчих видань. Серед них були збірники документів «Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920)» (1959) та «Петр Запорожец» (1962), нарисів «З історії радянської Вінниччини» (1960), «Вивчай історію свого краю» (1964), про Вінницю та Хмельницький, географічного нарису про Вінницьку область. Окремий блок становили путівники, зокрема Вінницьким обласним архівом, літературно-меморіальним музеєм Ольги Кобилянської у Чернівцях, Михайла Коцюбинського у Вінниці, Миколи Островського в Шепетівці, музеєм-садибою Миколи Пирогова у Вінниці, Чернівецьким обласним краєзнавчим музеєм, містами Вінницею, Хмельницьким, Чернівцями, Кам'янець-Подільським, Жмеринкою, а також туристичні путівники по Буковині. Здебільшого путівники ставали першим досвідом літератури такого роду, випущеної в регіоні.

Обласне видавництво відкрило нові імена митців, наприклад дитячого письменника Григорія Усача, поетів Анатолія Заяця, Івана Сочивця, Микити Годованця, композиторів Родіона Скалецького, Б. Царьова. Тут друком вийшли повісті Івана Безуглого «Тайны “Вервольфа”» (1962), Євдокії Горб «Тревожная юность» (1963). Відновився друк альманахів обласних письменницьких організацій, творів місцевих письменників. Друкувалися бібліографічні покажчики «Література про Вінницьку область за ... рік», «Література про Хмельницьку область за ... рік», персоналії письменників.

Основними мовами друку були українська та російська. Винятково українською були видання тематичних напрямів «З досвіду масово-політичної роботи» та «Краєзнавча література». Брошури серії «З досвіду роботи передовиків народного господарства» могли іноді друкувати російською мовою, переважно тоді, коли авторами ставали представники промислового комплексу. Найбільше російськомовних видань було в розділі художньої літератури.

Загальний щорічний тираж книжок спочатку коливався у межах 500–750 тис. примірників, а згодом з появою книжково-газетної редакції зріс до 900 тис. Для масштабів області, де проживало понад 2 млн осіб, це було чимало. Але краєзнавчі видання друкували накладом 3–5 тис. примірників, тоді як громадсько-політичні – 10–15 тис. Через таку диспропорцію усі згадані путівники на сьогодні є бібліографічною рідкістю.

На місцях навичка ґрунтовного редагування тоді була дещо втрачена, тому не кожному обласному видавництву вдавалося швидко налагодити системну роботу, особливо коли йшлося про ідеологічну складову.

Перші тривожні дзвіночки щодо оцінки якості книжкової продукції обласних видавництв пролунали вже в 1961 році, а в «Постанові колегії Міністерства культури

УРСР» від 29 червня 1962 року йшлося про невимогливе ставлення видавництв до добору творів для друку, неவிбагливість до вибору назв брошур та відсутність творчої вигадки⁵. У 1961–1962 роках у Вінниці і Львові одночасно вийшли брошури «До людських сердець»; у Вінниці, Луганську, Харкові, Запоріжжі – «Це наша спільна праця». Вінничанам закидали, що у збірнику «Край Подолії прекрасний» (1961) відсутній належний рівень добору творів, є багато помилок у нотних текстах; що путівник Вінницьким літературно-меморіальним музеєи Михайла Коцюбинського наповнений ідейними викривленнями щодо контактів письменника з народниками; що особливою безідейністю вирізняється повість Гедаля Косого «В тіні хмарочосів» (1961). Видавництву дорікнули й тим, що в пам'ятці для читачів 5–8 класів «Піонерська дворічка – вклад в семирічку» Хмельницької обласної бібліотеки для дітей та юнацтва ім. А. Жданова відсутні книжки про те, чим жила тоді країна, не розкрито участь піонерів і школярів у комуністичному будівництві⁶. Натомість було відзначено високий рівень масово-політичної літератури – книжок про агітаторів та пропагандистів, народні дружини та товариські суди⁷. Врешті, зроблено висновок, що відсутність висококваліфікованих редакторів-спеціалістів у галузі художньої літератури, слабкість рецензентів на місцях начебто спричинили те, що обласні, особливо книжково-газетні видавництва, випускали «примітивні, недовершені і просто непотрібні художні твори»⁸.

У 1963 році, намагаючись «покінчити з відомчою роз'єднаністю друкованої галузі, дублюванням у випуску книг, осіданням тиражів, нераціональним використанням фінансових, матеріальних і людських ресурсів», був створений окремий Державний комітет Ради міністрів СРСР з друку (Держкомдрук). Він здійснив реорганізацію мережі республіканських видавництв «з метою ліквідації відомчості, місництва у виданні літератури і створення найсприятливіших умов для випуску високоідейної та високохудожньої літератури»⁹. У 1964 році ліквідували Вінницьке, Київське та Полтавське обласні книжково-газетні видавництва, залишивши лише кілька зональних: «Донбас» (Донецьк), «Каменяр» (Львів), «Карпати» (Ужгород), «Крим» (Сімферополь), «Маяк» (Одеса), «Прапор» (Харків), «Промінь» (Дніпро), що отримали статус республіканських регіональних і мали обслуговувати кілька областей кожне. Їх підпорядкували Державному комітету Ради міністрів УРСР по пресі. Створені обласні управління по пресі відтоді мали право випускати лише листівки, заклики та плакати про найкращий досвід у галузях промисловості, транспорту, будівництва, сільськогосподарського виробництва та культури, а також художні твори (крім дитячих) місцевих авторів¹⁰. Решту продукції мали випускати зональні видавництва, і вже навколо них зосереджувалася регіональна цензура друку. Одеське видавництво «Маяк» відтепер обслуговувало потреби Вінницької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей.

Хрущовська відлига завершилася. Відтоді система управління книговидаванням практично незмінно проіснувала до початку 1990-х років. Нова її централізація спричинила відновлення повного контролю за книжковою продукцією республіки.

⁵ ДАВіО. Ф. Р-4972. Оп. 2. Спр. 88. Арк. 28.

⁶ Там само, арк. 70.

⁷ Там само, арк. 49.

⁸ Там само, арк. 72.

⁹ Из справки Госкомитета Совета Министров УССР по печати Президиуму Верховного Совета УССР о состоянии книгоиздательского дела в республике. *Книга и книжное дело в Украинской ССР*: сб. док. и материалов. 1941–1984. Киев, 1986. С. 235–237.

¹⁰ Там само, с. 238.

Олександр Луцький (Львів)

«Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі» (Львів, 1968): з історії видання колективної монографії

Створений 1951 року Інститут суспільних наук АН УРСР вже на початок 1960-х перетворився у значний науковий центр і посів помітне місце серед науково-дослідних установ України. За перших 11 років діяльності він підготував 9 докторів і 57 кандидатів наук, опублікував з історії, економіки й культури західного регіону України 55 наукових монографій, 30 наукових збірників, 37 науково-популярних брошур та понад 650 статей і рецензій у різних виданнях поза установою. І хоч обов'язковою умовою її існування залишалося суворе дотримання ідеологічного канону, усе ж наукова продукція Інституту вирізнялася на тлі більшості тогочасних праць у галузі гуманістики оригінальністю тематики, що охоплювала малодосліджені чи зовсім незнані проблеми, багатством конкретики, опрацьованої за першоджерелами, системністю викладу, зорієнтованістю на виявлення глибинної сутності суспільно-культурних явищ і подій. Монографії і статті співробітників активно цитувались і вносились у тогочасні науково-бібліографічні видання.

Підсумковою працею для Інституту суспільних наук за майже 20-літній період існування стала колективна монографія, випущена 1968 року у видавництві Львівського державного університету ім. І. Франка (ЛДУ) під назвою «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі». Обсяг її становив 55,2 друкованих аркушів, хоч у видавництво було подано 72 аркуші. До написання було залучено 58 осіб (15 докторів і 41 кандидат наук): з Інституту суспільних наук – 28, кафедр суспільних наук ЛДУ – 11, Ужгородського університету – 5, Чернівецького – 1, Дрогобицького педінституту – 4, Івано-Франківського університету – 1, Львівського зооветеринарного інституту – 1, Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР – 2, Львівського музею етнографії і художнього промислу АН УРСР – 4, Львівського музею українського мистецтва – 1¹. Під час роботи увиразнилась одна з переваг Інституту – комплексність досліджень, що дало змогу залучити до виконання теми істориків, археологів, мовознавців та літературознавців.

Завданням авторів колективної монографії було довести на підставі вивчення джерел, осмислення й узагальнення попередніх напрацювань радянської гуманітарної науки прагнення західних українців до возз'єднання з єдинокровним населенням на Сході, підтвердити історичну й національну єдність українського народу на всіх українських землях і, отже, обґрунтувати об'єктивну закономірність возз'єднання українського народу в єдиній радянській українській державі. Відповідно до цієї мети була розроблена структура роботи, дібраний і викладений фактичний матеріал.

Співробітники інституту витримали справжні баталії, щоб захистити свої погляди на окреслені в роботі проблеми. В обговоренні й рецензуванні взяли участь, крім авторів, понад 30 фахівців, зокрема 10 докторів та 14 кандидатів наук.

¹ Галайчак Т., Луцький О. Інститут суспільних наук: сторінки історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 2000. Вип. 7. С. 43.

Для розкриття теми було обрано широкий хронологічний і тематичний діапазон, що мало як свої переваги, так і слабкі сторони, пов'язані з вимушено фрагментарним представленням окремих сюжетів і тематичних блоків. Робота була складною, отож зауважень і пропозицій не бракувало. Її структуру широко обговорювали не лише працівники інституту, а й науковці Києва і Львова, зокрема усіх кафедр історичного факультету ЛДУ, вишів Ужгорода, Чернівців, Івано-Франківська, що істотно вдосконалило зміст роботи. Машинопис розглядали й оцінювали як внутрішні, так і зовнішні рецензенти, його надіслали в Інститут історії АН УРСР, де текст загалом позитивно оцінив доктор історичних наук Іван Компанієць, висловивши водночас кілька зауважень. Після доопрацювання монографію вдруге скерували на розгляд кафедр історичного факультету ЛДУ, які також підготували свої рецензії. Відтак авторський колектив ще раз доповнив і вдосконалив свою працю.

На цьому етапі було враховано зауваження та пропозиції окремої колективної рецензії доцентів Львівського університету Йосипа Цюха, Галини Смирнової й Олександра Цибка. Рецензенти, серед іншого, вимагали «розкрити антинауковість і реакційність поглядів Грушевського», переглянути авторську оцінку окремих громадсько-політичних та культурних діячів минулого, оскільки, мовляв, «спостерігалась розбіжність між позицією автора і характеристикою цих діячів, даною в Українській Радянській Енциклопедії» тощо. Викликав застереження навіть сам термін «Галичина». Деякі критичні зауваження авторський колектив врахував, на інші – дав письмові роз'яснення, але концепцію монографії все ж залишив без змін.

Однак спроби зупинити вихід книжки не припинилися навіть тоді, коли з'явилася її друга верстка. За вказівкою когось із функціонерів з обкому партії було терміново підготовано розгромну внутрішню рецензію доцента ЛДУ Василя Осечинського, який мав стійку репутацію активного ідеологічного бійця, що практикувався на виловлюванні «гріхів» у працях колег і викривав відступи від «класово-партійних принципів». Спираючись на догми офіційної радянської історіографії про «єдність історичних доль» російського, українського і білоруського народів, що заперечували концепцію незалежного історичного розвитку українського народу, його самостійного етнонаціонального і державного існування в минулому, рецензент інкримінував авторам серйозні помилки методологічного і конкретно-історичного характеру. Його звинувачення зводилися до трьох основних пунктів: 1) висвітлення історії західноукраїнських земель відірвано від минулого російського народу, замість того, щоб акцентувати українсько-російські зв'язки, автори їх зігнорували (це зауваження було центральним); 2) у трактуванні багатьох питань національні моменти домінують над соціальними; 3) замість викриття українського буржуазного націоналізму автори вдалися до його популяризації². Рецензент пропонував змінити структуру, яку вважав непродуманою, і на цій підставі припинити видрук книжки.

10 червня 1968 року вчена рада Інституту суспільних наук, на засідання якої був запрошений Василь Осечинський, рішуче відкинула його звинувачення як безпідставні й надала щодо них аргументовану відповідь. Зокрема, директор Інституту, відповідальний редактор видання Мирослав Олексюк повідомив, що колективна монографія пройшла всі процедури підготування до друку. Інститутські члени редколегії на переконливих конкретних фактах спростовували закиди Осечинського, що стосувалися як роботи загалом, так і її

² Стенограма засідання Вченої ради Інституту суспільних наук АН УРСР від 10 червня 1968 р. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

окремих розділів, вважаючи прискіпування безпідставними і тенденційними. Микола Кравець, відкидаючи, на його переконання, безпідставні зауваження рецензента, наголосив: «майже усі вони – суцільна видумка, виривання окремих положень з тексту, висування власних тверджень і наступна «нищівна» критика їх, весь час підкріплена викриванням вигаданих ідейних промахів авторів»³. Юрій Сливка щодо суті головного звинувачення рецензента, що, мовляв, у роботі «історія західноукраїнських земель висвітлена у відриві від історії російського народу», вбачав спробу «не зовсім тактовної експлуатації гострополітичних питань»⁴. Відповідаючи на звинувачення, Юрій Сливка, який змолоду демонстрував здатність глибоко осмислювати дійсність та генерувати нові думки, фактично прямо виступив проти концепції спільного походження та спільної історичної долі українського і російського народів, наголосивши: «Загальновідомо, що об'єктивною передумовою того, щоб могла здійснюватись спільна боротьба двох народів проти національного, а тим більше соціального гноблення, потрібно, щоб ці два народи входили до одного державного об'єднання. До цього часу історична наука стверджувала, що західноукраїнські землі, тобто Східна Галичина, Буковина і Закарпаття ніколи не входили до складу російської держави»⁵. Спростовуючи політичні закиди Осечинського стосовно того, що політика російського царизму щодо українського населення ототожнена в монографії зі ставленням російського населення до українців, що в багатьох випадках зв'язки з Росією розглянуто однобоко («висвітлюється політика самодержавства і замовчується ставлення російського народу»), вчений слушно констатував: «Якщо би рецензент хотів би бути до кінця послідовним, він змушений був би стати на “захист” польського, румунського, угорського і чеського народів, адже характеристика політики польського чи угорського урядів у відношенні західноукраїнських земель висвітлюється набагато гостріше і значно ширше». «Однак, – наголошував Юрій Сливка, – рецензент чомусь не бачить в цьому однобокості і не заявляє, наприклад, що “висвітлюється політика польського уряду і замовчується ставлення польського народу”. Дивна логіка...»⁶.

Конкретним у своєму виступі був і Григорій Ковальчак, який, не погоджуючись з твердженнями Осечинського, наголосив: «[...Р]ецензент, висуваючи свої звинувачення, які носять, майже без виключення, політичний характер і кидають тінь на авторів монографії, повинен був серйозно їх аргументувати. А поскільки таких аргументів не знайшлося, рецензія стала носити неприйнятний в науці характер чіпляння ярликів. Рецензія В. Осечинського не носить наукового характеру, нема нічого спільного з радянською наукою. Вважаю, що роботу слід друкувати такою, як вона є»⁷.

За підсумками обговорення вчена рада одноголосно ухвалила рекомендувати монографію до друку в такому вигляді, в якому її запропонували авторський колектив і редакційна рада⁸.

³ Стенограма обговорення монографії «Торжество історичної справедливості...» на поширеному засіданні Вченої ради Інституту суспільних наук АН УРСР 10 червня 1968 р. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Арк. 39.

⁴ Там само, арк. 49.

⁵ Стенограма обговорення монографії «Торжество історичної справедливості...» на поширеному засіданні Вченої ради Інституту суспільних наук АН УРСР 10 червня 1968 р. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Арк. 52–53.

⁶ Там само, арк. 51–52.

⁷ Там само, арк. 80.

⁸ Там само, арк. 83.

Роботу опублікували наприкінці 1968 року. Вона спричинила появу низки схвальних рецензій, серед них були й відгуки у партійних органах «Комуніст України», «Правда України» та інших. Проте кампанія дискредитації колективної монографії та її авторів із боку львівських партійних чиновників та їхніх однодумців з наукового середовища не вщухала аж до 1972 року. Вона особливо посилилася після появи 1 жовтня 1970 року в газеті «Правда України» повідомлення про те, що книжку допущено до участі в конкурсі на здобуття Державної премії Української РСР за 1970 рік. 14 жовтня 1970 року на звітно-виборних партійних зборах історичного факультету ЛДУ секретар парторганізації доцент Любов Іваненко наполягала, що монографія «Торжество історичної справедливості» написана з помилкових, націоналістичних позицій. Вона повторила ті самі звинувачення, з якими раніше виступав Василь Осечинський. У різні партійні інстанції, згодом навіть на адресу президії XXIV з'їзду Компартії України, посипалися листи й заяви про наявність у роботі серйозних помилок методологічного, історичного та ідеологічного характеру⁹. Проте, як вважав один із авторів книги – Ярослав Ісаєвич, – «політичні звинувачення авторам з ряду причин не призвели тоді до репресій, зокрема можна припустити небажання тодішнього партійного керівництва області взяти на себе провину за дозвіл на вихід “шкідливої”, з точки зору консервативних кіл у партії, книги»¹⁰. Зрештою, якщо вірити академікові, «книжка була дозволена до видання, коли вождь комуністичного Китаю Мао Цзедун у розпалі конфлікту з радянськими лідерами заявив, що СРСР завжди був агресором і свого часу насильно захопив від Польщі, Чехословачини та Румунії “їхні” землі: йшлося про Галичину, Західну Волинь, Закарпаття і Буковину. Єдиним способом довести слушність поширення влади СРСР на цій території було заперечення слушності претензій Польщі, Румунії та інших держав на панування на західних українських землях»¹¹. Власне, саме таку ідею і намагалися реалізувати у свій спосіб автори монографії.

Звісно, монографія «Торжество історичної справедливості...» не була позбавлена недоліків, але її паплюжили не за них, а за ті сторінки, що були в ній чи не найкращими. Звичайно, тоді автори не могли вийти за межі панівних в історіографії догматичних концепцій. Зокрема, далекою від оптимальної була загальна схема викладу матеріалу, яка мала очевидний теологічний присмак. Історичний розвиток регіону від найдавнішого часу й до сучасності розглядався як лінійний процес невинного просування, всупереч будь-яким перешкодам, до передбачуваної мети – «возз'єднання» – відповідно до так званих «законів історичного розвитку». Про цей шлях промовисто свідчив підзаголовок видання. Цій концепції було підпорядковано відбір матеріалу, його оцінки і висновки, тобто возз'єднання відбулося, бо мало відбутися. Впадало у вічі спрощене трактування історії краю як історії майже винятково українців. Були й інші недоліки: політична кон'юнктурність, тенденційність, окремі фактичні неточності (низка проблем potrакована без належного врахування важливих, а часом і визначальних факторів – національних і релігійних), свідоме замовчування окремих важливих суспільних явищ і епізодів.

Загалом, попри методологічну недосконалість колективної монографії (історія західноукраїнських земель подавалася в межах класового підходу і традиційної «формаційної теології», наочно демонструючи, що вона з найдавніших

⁹ Див.: Культурне життя в Україні: західні землі. Документи і матеріали. Т.ІІІ (1966–1971) / упоряд.: Т. Галайчак, О. Луцький; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів. 2006. С. 466–468.

¹⁰ Ісаєвич Я. Сторінки історії. Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАНУ. *Український історичний журнал*. Київ, 2002. С. 13.

¹¹ Там само.

часів цілком вкладається у марксистську теорію соціально-економічних формацій і що її в дорадянський період пронизує боротьба трудящих проти соціального гноблення), відверту заідеологізованість окремих ключових формулювань, разом із самою назвою, попри всі її інші недоліки, пов'язані з тогочасним ідеологічним контекстом, які зараз справедливо зазнають критики або й відкидаються (це насамперед стосується подій і фактів, пов'язаних з національно-визвольною боротьбою українського населення, зокрема кінця XIX–початку XX століття, які подавалися упереджено, часто у спотвореному вигляді), визначальним у праці є те, що в ній на широкій джерельній базі науково підтверджено факт існування на західноукраїнських землях автохтонної, повноцінної частини українського народу зі своєю історією, традиціями, культурою, показано економічну, суспільно-політичну, духовну єдність, спільну боротьбу проти загарбників і соціального гноблення, прагнення до возз'єднання всіх українських земель у єдиній державі. Важливо й те, що це возз'єднання потрактовано як підсумок тривалої, напруженої боротьби, реалізація природних прагнень українців жити у власній державі в новітній період сучасної історії. Тоді це була прогресивна концепція, підтверджена фактами. Тож не випадково праця, що загострювала національну проблематику, запроваджуючи її в суспільно-інтелектуальний обіг, викликала тоді серйозні застереження партійних «кураторів». Вона й донині за відсутності альтернативного узагальнювального дослідження зберігає історико-пізнавальну вартість, якщо йдеться про системне бачення багатовікової історії краю та опанування значного, документально засвідченого фактографічного матеріалу.

ВИДАВНИЧИЙ РУХ І КНИЖКОВА КУЛЬТУРА: ТЕРИТОРІЯ ВЗАЄМОДІЇ

Ольга Антоник (Львів)

Книжкова культура як синтез книгознавчої теорії та видавничої практики

В умовах інформаційних викликів традиційна книжкова культура продовжує привертати увагу фахівців різних сфер гуманітарного знання. На перетині книгознавства, документознавства, культурології, соціології, психології, читачезнавства активно формується міждисциплінарний дискурс¹.

Цікаво, що проблеми книжкової культури резонують із суспільно важливими галузями, які прямо не стосуються книги, але опосередковано розглядають її вплив на соціокультурні процеси². Так, кандидат політичних наук Ольга Михайлова окреслює основні тенденції розвитку книжкової культури в Україні за час незалежності і кваліфікує її як пізнавальний інструмент для опису й аналізу складної системи побутування та обігу книжок у суспільстві – від етапу створення до рецепції та критики. Інтерес до книжкової культури дослідниця пояснює тим, що цей когнітивний конструкт дає змогу охарактеризувати вплив на соціально-економічні, соціально-психологічні та політичні процеси і, навпаки, – вплив цих процесів на книжкову сферу, яка є маркером розвитку культури, креативних індустрій та людського потенціалу, а отже, якісні характеристики книжкової культури незалежної України чекають на наукову фіксацію та аналіз³.

Попри те, що інформаційно-технологічні реалії і перспективи актуалізували дослідження книги, її нові форми і способи поширення та функціонування в книжковій комунікації, традиції книжкової культури залишаються стійкими і вагомими, здатними трансформуватися та інтегруватися завдяки універсальним можливостям книги, «врости» у посткнижкову культуру, зберегти як пріоритетні дослідження історії книжкової культури. В Україні такі дослідження сконцентровані в Інституті книгознавства НБУВ. За словами директорки інституту Галини Ковальчук, актуалізація книги як історично випробуваного фактора впливу на духовність суспільства, її культурного потенціалу є беззастережною і потребує вивчення з огляду на історичну роль у суспільстві та накопичені масиви книжок. Широкомасштабне дослідження передбачає «розроблення і теоретичне обґрунтування сутності поняття книжкова культура з наголосом на її історію та складові»⁴.

Стосовно теоретичних підходів до тлумачення цього поняття доречно згадати книгознавчу концепцію Володимира Васильєва. Він не дає узагальнювальної дефініції, але логічно й аргументовано вибудовує зміст і структуру книжкової культури як триєдності: культура книги, культура поширення книги, культура

¹ Лютов С. Н. Книжная культура в многообразии понятий и исследовательских подходов. *Вестник культуры и искусств*. 2014. № 4. С. 9–14; Антоник О. В. Книжкова культура як об'єкт книгознавчого дискурсу і міждисциплінарного діалогу. *Бібліотечний вісник*. 2019. № 1. С. 3–11; Добровольский В. В. Книжная культура как основная научная категория книговедения. *Материалы XIII Междунар. конф. по проблемам книговедения (Москва, 28–30 апр. 2014 г.)*: в 4 ч. Москва, 2014. Ч. 1. С. 453–455.

² Михайлова О. Ю. Книжкова культура в незалежній Україні: тенденції, виклики, перспективи. *Стратегічні пріоритети*. 2019. № 2. С. 60–69.

³ Там само, с. 61.

⁴ Ковальчук Г. І. Дослідження історії книжкової культури України. *Вісник Національної академії наук України*. 2016. № 4. С. 79.

читання⁵. До появи цієї концептуальної моделі зміст категорії книжкова культура трактувався аж надто неоднозначно, класифікаційні ознаки були розрізненими і навіть суперечливими, визначення мали зазвичай описово-перелічувальний характер. Водночас сформувався чітко окреслений підхід до книжкової культури як вершинного рівня книжкової справи того чи іншого періоду, регіону, країни, а системне книгознавче трактування книжкової культури як явища і поняття стало своєрідним спільним знаменником для дослідників.

Чи не вперше саме з позицій системності розглянув книгу Володимир Кравченко. На його думку, якщо кожний елемент книжки розглядати як систему, що обумовлюється цільовим призначенням і читацькою адресою, отримаємо інтегративну якість книжкового видання як предмета духовної і матеріальної культури. До системотвірних чинників, що формують якість книги як видавничо-поліграфічного продукту, дослідник зарахував зміст основного тексту і його літературне виконання (як найвагоміший чинник); зміст супровідного тексту і його наукове чи літературне виконання; підсистему шрифтів та їхню культуру (читабельність, виразність, естетичність), підсистему оформлення та ілюстрування і їхню культуру; підсистему поліграфічного втілення. В. Кравченко схематично візуалізує механізм утворення системних якостей книги і пропонує застосовувати отриману модель як варіативну для різних типів і видів видань з певними уточненнями та доповненнями⁶. Досвід творення моделі інтегративної якості системи книги Володимира Кравченка цікавий тим, що базувався на практиці видавничої діяльності і був успішно апробований.

Книгознавчий напрям дослідження книжкової культури не раз демонстрував відомий польський книгознавець Кшиштоф Мігонь, розглядаючи його як термін і як предмет вивчення. Як термін «книжкова культура» охоплює спільність явищ і процесів, духовних і матеріальних ресурсів, пов'язаних із книгою (тобто це книги в русі й дії, які пишуть, читають, продають і купують, а також їхні творці, власники і читачі). Як предмет вивчення «книжкова культура» є науковою парадигмою, способом опису світу книг та сукупності явищ і процесів, що стосуються книги як інструмента людської комунікації. Саме у такому масштабному контексті учений бачить індивідуальну й суспільну книжкову культуру, яка логічно доповнює структуру сучасної науки про книгу і «може бути пов'язана з певною історичною епохою, державою, соціальною групою і різними факторами культурного, політичного, релігійного життя суспільства»⁷.

Упродовж останніх років у трактуванні книжкової культури сформувався культурологічний підхід, базовою основою для якого стала публікація Володимира Добровольського «Книга как универсум культуры»⁸. Представники культурологічної концепції трактують книжкову культуру як частину загальної культури, пов'язану із специфічною діяльністю з виробництва, поширення і споживання книжкової продукції. У цьому контексті виокремився науковий напрям «бібліокультурологія»⁹.

⁵ Васильев В. И. История книжной культуры: теоретико-методологические аспекты. Москва, 2004. 112 с.

⁶ Кравченко В. Ф. Культура современной книги: Система. Структура. Модель. *Книга: исследования и материалы*. 1985. Вып. 50. С. 59.

⁷ Мигонь К. Наука о книге: проблематика, историография, парадигмы. *Современные проблемы книжной культуры: основные тенденции и перспективы развития: материалы IX Междунар. науч. семинара (Москва, 24–25 окт. 2018 г.)*. Москва, 2018. С. 364.

⁸ Добровольский В. В. Книга как универсум культуры (к постановке проблемы). *Десятая Международная конференция по проблемам книговедения*. Москва, 2002. С. 27–28.

⁹ Бенин В. Л., Гильмиянова В. Л., Жукова Е. Д. Библиокультурология: теория и практика: монография. 2-е изд., испр. Москва, 2016. 302 с.

Автори пропонують розглядати культурологію як єдиний методологічний фундамент для наукових дисциплін, що вивчають книгу, особливості й інститути її функціонування в інформаційному суспільстві, оскільки розвиток інформаційно-комунікаційних технологій пов'язаний із трансформацією культури, її переходом до екранної форми, і в умовах конкуренції знову актуалізуються сутнісні властивості книги, її змісту, функцій, споживчих властивостей. Щоправда, окремі дослідники висловлюють сумніви щодо доцільності трансформування окремої дисциплінарної методології, що базується переважно на бібліотечно-бібліографічній культурі, у загальнокультурологічну, і акцентують потребу консолідування методологічних напрацювань у межах міждисциплінарного дискурсу¹⁰.

Сутнісний погляд на книжкову культуру в об'єднаному дослідницькому просторі книгознавства й документознавства пропонує Юрій Столяров, що влучно вписується у міждисциплінарний контекст інформаційної комунікації¹¹. Такий підхід зрозумілий і прогнозований. Однак прагматичне «змикання» книги й документа розмиває уявлення про традиції книжкової культури, нівелює розуміння книги як соціокультурного феномена, продукту видавничо-поліграфічної діяльності у триєдності змісту, художнього оформлення і поліграфічного виконання.

Отже, як бачимо, процес інтегрування книжкової культури в концепцію інформаційного суспільства активізував дослідження в історичному й теоретико-методологічному аспектах. Домінантним можна вважати традиційний книгознавчий підхід, оскільки саме в його межах сформовано цілісну наукову школу, охарактеризовано сутність поняття, його склад і структуру на основі уявлень про книжкову справу як галузь культури і народного господарства, що забезпечує створення, поширення і використання книги у суспільній практиці. Дотримуючись книгознавчого вектора досліджень, зорієнтованого на практику книжкової справи, вважаємо безпідставним щораз більше універсалізувати поняття книжкової культури, бо при цьому розмиваються межі й обсяг книжкової справи як способу творення, руху й розвитку книжкового видання, зорієнтованого на задоволення інформаційних потреб споживача.

Навіть попри широке розуміння складу і структури книжкової культури її базовою основою залишається поняття «культура книги» (книжкового видання). Термінологічний словник із книгознавства подає визначення культури книги як теоретичної концепції про ступінь відповідності змісту та форми видання завданням його ефективного використання і як відповідність усталеним нормам та стандартам, згідно з якими формується видання. Водночас пропонується розуміння культури видання через такі його характеристики, як довершеність та вишуканість¹².

Як бачимо, теоретична концепція культури видання у практичному вимірі передбачає застосування певних засобів і процедур відповідно до встановлених норм і стандартів, поєднує вимоги до верстання, редагування, оформлення видання і є критерієм професійності працівників видавництва. Окрім вимог до якості, рівень якої регламентується нормативними документами, культура видання передбачає поліпшені споживчі характеристики та ергономічні властивості; вдосконалені зовнішній вигляд, оформлення, поліграфічні матеріали та характеристики. В означеному контексті співвідношення понять «якість» і «культура» видання доволі чітко коментує дослідниця навчальної книги Надія Зубко: «культура як прикметна

¹⁰ Лютов С. Н. Книжная культура в многообразии понятий и исследовательских подходов. *Вестник культуры и искусств*. 2014. № 4. С. 12.

¹¹ Столяров Ю. Н. Истоки книжной культуры: [монография]. Челябинск, 2017. 500 с.

¹² Книгознавство: термін. слов.: редакц.-видавн. справа, журналістика, поліграфія, видавн. бізнес, інформ.-бібл. діяльність / за заг. ред. В. О. Жадька. Київ, 2012. С. 144.

характеристика навчальної книги вказує на вищий, ніж якісний рівень підручників чи посібників; для цього вони б мали володіти додатковими характеристиками, перетворюватися у взаємообумовлену гармонію текстового масиву і матеріально конструктивної форми, в особливу ергономічну й естетично привабливу для споживача товарну субстанцію¹³.

Узагальнюючи теоретичні напрацювання у сфері культури видання, українська дослідниця Тетяна Крайнікова пропонує бачити в ньому «рівень досконалості, що реалізується через концептуальну цілісність змістових, художньо-графічних і маркетингових елементів та характеристик, правильне оформлення бібліографічної інформації; міру добротної видання як специфічного товару»¹⁴. Концепція та якість видання в науковій інтерпретації авторки постають найважливішими чинниками його культури. Суттєво, що вона вкладає у поняття якості подвійний зміст: якість відповідності (нормативно-технічній документації) і споживчу якість, що корелюється з концепцією видання, вибудованою за типологічним інструментарієм.

Про маркетингову якість книги як споживчої цінності не раз згадує у своїх публікаціях теоретик і практик видавничої справи Василь Теремко. Він трактує якість книги як сукупність її властивостей та характеристик, обумовлену типологічним статусом: «Сьогодні вже мало розглядати книгу лише як фактор культури та оцінювати досконалість її матеріально-конструктивного втілення. Важливо побачити і третій вимір – як специфічного товару з конкретними споживчими властивостями»¹⁵.

Отже, ринкові умови розширили дослідне поле книгознавства, спрямували його в діяльнісно-прагматичне русло¹⁶. Серед інших «ринкових» завдань стало нагальним вивчення конкурентоспроможності книжкової продукції, її функцій та властивостей, що знайшло відображення у публікаціях з товарознавства книги¹⁷.

Як бачимо, поняття «якість» і «культура» видання нерівноцінні за обсягом; якість має унормований характер, культура ж видання орієнтується, крім якісних, на особливі, вишукані, нестандартні рішення, що підсилюють споживчі властивості книги в ергономічному й естетичному планах, надають їй унікальності, довершеності як видавничого продукту. Ознаки культури видання поширюються і на інформаційні, змістові характеристики, які важко формалізувати через творчий характер авторського тексту, логіки викладу, тобто духовна, нематеріальна складова «вислизає» з чітких формалізованих меж. І хоч розвиток усіх засобів виготовлення і поширення книги йтиме шляхом подальшої уніфікації форм і технологій, збільшення доступності і корисності, її системність не заперечує, а, навпаки, передбачає застосування творчих зусиль і рішень задля поліпшення книги як суб'єкта комунікації¹⁸.

¹³ Зубко Н. Н. «Якість» і «культура» навчальної книги для загальноосвітньої школи: до проблеми співвідношення понять. *Наук.-техн. конф. проф.-виклад. складу, наук. працівників і аспірантів УАД (5–8 лют. 2006 р.)*; тези доп. Львів, 2007. С. 138.

¹⁴ Крайнікова Т. С. Культура видання: дефініція, структура та чинники. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2011. Т. 43. С. 135.

¹⁵ Теремко В. І. Видавництво – XXI: виклики і стратегії. Київ, 2012. С. 92.

¹⁶ Антоник О. В. Книгознавство як системне знання про книгу і книжкову справу: ринкові можливості. *Поліграфія і видавнича справа*. 2011. № 1. С. 3–10.

¹⁷ Антоник О. В., Зубко Н. Н. Споживні властивості книги як товару: ринкові акценти. *Поліграфія і видавнича справа*. 2006. № 2. С. 20–30; Стадник О., Антоник О., Зубко Н. Товарознавчі аспекти соціокультурного буття книги. *Інформація, комунікація, суспільство 2020: матеріали 9-ї Міжнар. наук. конф. (21–23 трав. 2020 р.)*. Львів, 2020. С. 158–159. URL: http://ics.skid-lp.info/ics_2020.pdf.

¹⁸ Маркова В. А. Книга в соціально-комунікативному просторі: минуле, сучасне, майбутнє: монографія. Харків, 2010. 252 с.

**Сучасні трансформації видавничих заходів:
творення «нової нормальності» та «нової близькості»**

Карантинні обмеження та локдаун, цілком можливо, стали причиною нового витка т. зв. «нової щирості» – поняття, що із середини 1980-х років використовують як описовий термін для культурних явищ, котрі пропонують включеність та відхід від цинічної, іронічної відстороненості спостерігача.

Ще 2020 року фахівці з комунікацій зауважували, що пандемія привнесла у професійні середовища кілька ключових змін, які, цілком можливо, нікуди не зникнуть і після масової вакцинації та відкриття більшості установ. Це передусім акцент на віддаленій роботі, гнучкіший графік, оцифрування більшої частини інформації, додаткові зусилля для підтримання зв'язків у команді та з клієнтами. Ці самі зміни окреслили нові виклики, які доводиться долати працівникам – відчутно більше екранного часу, потреба облаштувати собі робоче місце вдома та налагодити довіру в середовищі колег і підлеглих¹.

Ринок івент-індустрії суттєво впав, а процеси, які частково тривали вже роками, активізувалися за лічені місяці. Так, 2019 року глобальний івент-ринок оцінювали в 1,1 трлн доларів (за даними «Allied Market Research»), а до березня 2020 року замість очікуваного до пандемії приросту він втратив 16,5 млрд доларів (за даними Глобальної асоціації виставкової індустрії UFI). У дослідженні від «EventMB» на листопад 2020 року 52% професіоналів галузі зазначили, що внаслідок пандемії втратили дохід, 11% були відправлені у неоплачувану відпустку, а 10% звільнені².

Та, звісно ж, ідеться не лише про зменшення обігів і доходу, які легше обрахувати, а й про щоденні комунікаційні й довготривалі потенційні культурні втрати через те, що індустрію частково поставили на паузу. Крім того, незалежно від наявного бюджету, організатори подій постали перед дуже схожими викликами. Багато заходів було проведено повністю онлайн, якісь – у гібридному форматі, якісь – перенесено чи скасовано, оскільки для організаторів було важливо провести їх офлайн. Зараз для вдалого проведення подій, що таки відбуваються, фахівці рекомендують добре розпланувати час (враховуючи втому від постійних онлайн-зустрічей, а також потребу поспілкуватися зі спікерами після виступу), залучати відвідувачів до обговорення, збирати на подіях інформацію для промоційних акцій, використовувати професійні платформи і навіть створювати голограми ключових спікерів³. По суті, питання безпеки та розбудови онлайн-інфраструктури для проведення заходів вийшли на перший план.

У видавничій сфері ми теж отримали абсолютно інший вимір комунікації як із читацькими аудиторіями, так і всередині професійного середовища. На проведеному влітку 2020 року баркемпі для книжкової індустрії чи не вперше в українському просторі у назві почало фігурувати словосполучення «нова

¹ Tredinnick L., Laybats C. Working in the world of the pandemic. *Business Information Review*. 2020. 37(3). P. 97–102, URL: <https://doi.org/10.1177/0266382120953829>

² Fingar C. Covid continues to wreak havoc on the events industry. *Investment Monitor*. May 04, 2021. URL: <https://investmentmonitor.ai/investment-monitor-events/covid-wreak-havoc-events-industry>

³ Marom L. Lessons from The Pandemic in Reimagining the Event Industry. *Forbes*. Apr 13, 2021. URL: <https://www.forbes.com/sites/forbescoachescouncil/2021/04/13/lessons-from-the-pandemic-in-reimagining-the-event-industry/?sh=4255f61188b4>

нормальність»⁴. Цю тему підхопили й організатори цьогорічного вересневого Книжкового фестивалю «Book Space», які обрали фокусною темою «нову форму близькості, що граничить з інтимністю»⁵.

Справді, незважаючи на те, що учасники онлайн-заходів розділені у просторі, можемо спостерігати щось таке, що по-іншому їх наближує: певний відхід від формальності, можливість побачити чийсь домівок, інших людей чи домашніх улюбленців, які ненавмисне беруть участь в онлайн-зідзвонах, проблеми зі зв'язком чи кумедні випадки.

Упродовж 2020 року можна було спостерігати зміни й перепланування у роботі «гігантів» видавничої івент-індустрії: американський «BookExpo» та «BookCon» спочатку скасовані, згодом проведені онлайн, Болонський ярмарок дитячої книги – проведений онлайн зі зміненими датами, скасовані з міркувань безпеки Лондонський ярмарок та Книжковий ярмарок у Лейпцизі...

Дуже показовим є досвід **Болонського ярмарку дитячої книги**, який одним із перших видавничих заходів потрапив під зміни і 2020 року запропонував учасникам новий формат віртуального ринку прав «Global Rights Exchange BCBF» у співпраці з міжнародною платформою з продажу-купівлі прав «PubMutch», організували трансляції подій та онлайн-стіну ілюстраторів (традиційну для заходу у фізичному втіленні) у себе на сайті, а також забезпечили онлайнове портфоліо-ревю для ілюстраторів з усього світу.

Франкфуртський книжковий ярмарок 2020 року повністю перевели в онлайн та зробили електронні матеріали безкоштовними для відвідувачів. Програма передбачала три формати долучення: презентаційний (для видавців, які зацікавлені продавати права), учасницький (для видавців, які більше зорієнтовані на купівлю) і маркетинговий (публічний, для читачів).

Як розповів директор напрямів візуальної культури та дитячих книжок, відповідальний за стратегію, бізнес-розвиток і кураторство Франкфуртського книжкового ярмарку Гендрік Гелліге, у межах згаданого вже баркемпу для книжкової індустрії рятівним у їхньому швидкому переході на новий формат було те, що більшість онлайн-інструментів уже були розроблені і частково використовувалися раніше – а з початком пандемії їх суттєво доопрацювали і запустили в роботу. «Саме призначення ярмарків змінилося, як і призначення видавничої справи», – зазначає він. У майбутньому організатори планують проводити Франкфуртський ярмарок у гібридній формі. Такі видавничі інструменти, як додаток для підбору партнерів, онлайн-платформа прав, будуть доступними цілий рік, а придбання квитка на наступний ярмарок продовжуватиме доступ до них⁶.

Схожий досвід після перенесення, а потім скасування події засвідчили й організатори **Книжкового Арсеналу** 2020 року. Юлія Козловець, координаторка міжнародного фестивалю «Книжковий Арсенал», розповідаючи про особливості стратегування проєктів в умовах несподіваних змін на VII Конгресі «Література в дії» у лютому 2021 року, окреслила, з якими викликами зіткнулася їхня команда та до яких рішень дійшла. Вони з'ясували, що в теперішніх умовах Книжковий

⁴ Герасимова О. ON/OFF: створюємо нову нормальність! Про баркемп для книжкової індустрії. *Асоціація українських редакторів*. 2020. URL: <https://www.uaredactor.com.ua/on-off-stvoryuyemo-novu-normalnist-pro-barkemp-dlya-knyzhkovoyi-ta-kreatyvnoyi-industriyi-2/>

⁵ Книжковий фестиваль Book Space оголосив фокус-тему і готується до офлайн 13.04.2021. URL: <https://chytomo.com/knyzhkovyj-festyval-book-space-oholosyv-fokus-temu-i-hotuietsia-do-oflajnu/>

⁶ Франкфуртський ярмарок та пандемія: гібридна модель для найбільшої книжкової події світу. *Читомо*. 08.09.2020. URL: <https://chytomo.com/frankfurtskyj-iarmarok-oflajn-onlajn-model-dlia-najbilshoho-knyzhkovoho-iarmarku/>

Арсенал передусім є простором для комунікації, тож свою найпершу ціль визначили так: «Створювати дружній простір (офлайн та онлайн) для взаємодії між людьми, спільнотами, інституціями та репрезентації книги в усіх її проявах» – а для наступного заходу теж обрали формат «гібридного фестивалю», який якраз і був реалізований у червні 2021 року⁷.

У межах дискусії «Книжковий маркетинг у постковідну добу» під час Х Книжкового Арсеналу керівниця PR та маркетингу у «Видавництві Старого Лева» Оксана Зьобро зауважила: «Постає питання – що ми можемо дати понад продукт? Адже в часи нової реальності самого продукту недостатньо». Так, учасники події відзначили зростання інтересу видавців до книжкового маркетингу загалом, активніший запит на покращення маркетингових стратегій, вихід у нові соціальні мережі зокрема, а також роботу з блогерами-підлітками, які краще розуміють ці аудиторії⁸.

Натомість *Book Forum* таки відбувся 2020 року, у форматі онлайн, без книжкового ярмарку, лише з подієвою частиною, трансляції якої на вересень минулого року набрали майже 200 тисяч переглядів⁹. На жаль, запропонований організаторами формат для продажу книжок не підійшов багатьом видавцям. За задумом усі відвідувачі сайту фестивалю мали би отримувати промокод зі знижкою для придбання видань на сайті партнерської онлайн-книгарні¹⁰.

Місяць авторських читань улітку 2020 року теж відбувся повністю онлайн. Захід ще два роки тому став першим українським фестивалем, який наживо трансливав усі події. А цьогоріч спектр завдань команди змінився: замість підготовки локації, команда відповідала за організацію міжнародного телемосту та синхронний переклад українською, – зазначає засновник українського представництва проєкту Григорій Семенчук¹¹.

Програмна директорка Львівського міжнародного «BookForum» Софія Челяк у своїй колонці для «Українського тижня», характеризуючи цей дещо тривожний час для менеджерів культури, визначає, на що передусім потрібно звернути увагу: підтримувати фізичні локації та рентали обладнання, не нехтувати іноземною мобільністю, яка забезпечує пошук форматів і змістів, шукати контакт із відвідувачами як фізичних, так і онлайн-заходів, здобувати нові навички та відстежувати зміни в інституціях культури, які задають моду в галузі¹².

Важливими для підтримки видавничої сфери стали спеціалізовані професійні заходи. Так, на австрійській івент-платформі «Re.Boot» навесні цього року відбулася низка міжнародних воркшопів для фахівців книжкової галузі, зокрема *«How to fix*

⁷ У Києві завершився Х Книжковий Арсенал. *Х Міжнародний фестиваль «Книжковий Арсенал»*. 27.06.2021. URL: <https://book.artarsenal.in.ua/u-kyievi-zavershyvsya-h-knyzhkovyj-arsenal/>

⁸ Фещук В. Книжковий маркетинг у постковідну добу: досвіди України та Німеччини. *Читомо*. 25.06.2021. URL: <https://chytomo.com/knyzhkovyj-marketynh-u-postkovidnu-dobu-dosvidy-ukrainy-ta-nimechchyny/>

⁹ Онлайн-події Book Forum набрали майже 200 тисяч переглядів. *Читомо*. 22.09.2020. URL: <https://chytomo.com/onlajnpodii-book-forum-najbraly-majzhe-200-tysiach-perehliadiv/>.

¹⁰ Офіційна заява щодо скасування першого онлайн книжкового ярмарку «Форум видавців у Львові» у 2020 році. *Book Forum*. 2020. URL: <https://bookforum.ua/p/ofitsijna-zayava-shhodo-skasuvannya-pershogo-onlajn-knyzhkovogo-yarmarku-forum-vydavtsiv-u-lvovi-u-2020-rotsi>.

¹¹ Львівський Місяць авторських читань: 65 письменників з чотирьох країн. *Читомо*. 03.07.2020. URL: <https://chytomo.com/u-lvovi-startuvav-najmasshtabnishyj-transkordonnyj-festyval-tsentralnoi-ievropy/>

¹² Челяк С. На порозі карнавалу. *Український тиждень*. 2.05.2021. URL: <https://tyzhden.ua/Columns/50/251876>

what is broken, and who can offer the best tool for that aim», де учасники з понад 20 країн ділилися враженнями від змін. Серед найпомітніших трендів: онлайн-продажі друкованої книги, зменшення накладів та зростання ролі логістики, збільшення попиту на електронні книжки, проведення онлайн-презентацій, кастомізація видавничої продукції (індивідуальні книжкові бокси, друк на замовлення), т. зв. «raising backlist» (зростання популярності давніше виданих назв, які не мали такого попиту як новинки)¹³.

За підсумками міжнародної програми для професіоналів видавничої справи «*Alteration: Festival to Festival*»¹⁴, яку на початку травня цього року організував Книжковий Арсенал разом з Українським інститутом за підтримки «European Union in Ukraine» та «Cultural Relations Platform», кураторка програм професійного розвитку міжнародного фестивалю «Книжковий Арсенал» Оксана Хмельовська зауважила перехід від щільних насичених програм до розтягнених у часі, чітку потребу українських організаторів «позбутися синдрому самозванця і перестати почуватися вторинним на міжнародній сцені», постійно вдосконалювати формат подій. Також новий поштовх для розвитку може дати співпраця з телеканалами для налагодження трансляції, нестандартні локації онлайн-трансляцій тощо¹⁵.

Загалом карантинні обмеження запустили багато цікавих процесів у літературному й видавничому світі: оголили проблемні моменти, окреслили несподівані можливості. «Нова нормальність» запропонувала настільки глобальний спосіб олюднення, про який можна було тільки мріяти, і «гравцям» галузі тепер треба не згубити налагоджену ниточку зв'язку. Багато хто перейшов у соцмережі або став вести їх активніше, шукати способи поєднати емоційну залученість відвідувачів із фінансовим інтересом.

До організаторів подій прийшло чіткіше розуміння, що колись щорічні заходи – це тепер постійний проєкт, який триває цілий рік, творить нові простори для спілкування та способи налагодження контакту між різними аудиторіями. Онлайн надійно з нами – попри втому через безкінечні години екранного часу, він дає можливість суттєво полегшити логістику, поєднати різні міста, країни та континенти, комбінувати різні майданчики для співпраці, водночас гостро засвідчує потребу фізичної присутності і спонукає більше цінувати живі зустрічі.

¹³ Фечук В., Батуревич І. Прискорення логістики, перевидання та нові читачі для незалежних книгарень – тренди часів пандемії. *Читомо*. 29.04.2021. URL: <https://chytomo.com/pryskorennia-lohiistyky-perevydannia-ta-novi-chytachi-dlia-nezaleznykh-knyharen-trendy-chasiv-pandemii/>

¹⁴ Як творити події за нової реальності. *Мистецький Арсенал*. 2021. URL: <https://artarsenal.in.ua/povidomlennya/27355/>

¹⁵ Хмельовська О. Quo Vadis, літературний фестивальний рух? LB.ua. 2.05.2021. URL: https://lb.ua/blog/oksana_hmelyovska/485593_quo_vadis_literaturniy.html

**Потенційний асортимент сучасної «музейної книгарні»:
науково-популярні та дитячі видання про митців і мистецтво**

Мистецька література для широкого кола читачів на сучасному українському ринку останніми роками стає все більше помітною. Видавці пропонують читачам і перекладні видання, і оригінальні; для дітей (різних вікових категорій) і для дорослих; книжки, втілені у різноманітних типах видань. Поряд із уже класичними традиційними для означеної тематики біографіями (йдеться і про масову, і про елітарну популяризацію), альбомами репродукцій, книжками, присвяченими історії мистецтва загалом чи певному окремому періоду чи напрямові, з'являються й інші цікаві «нестандартні» форми та формати розробки теми (наприклад робочі зошити, розмальовки, абетки тощо). Такі видання мають вагоме значення для освіти й самоосвіти, популяризації мистецтва, а також можуть відігравати важливу роль у промоції та маркетингу музейної діяльності.

Готуючи текст, авторка використала публікації Юлії Волкової, Юлії Курдиної та Емілії Огар¹.

Взоруємись на успішний досвід іноземних музеїв і галерей, де неодмінно є сувенірна крамниця і/або музейна книгарня із надзвичайно продуманим і привабливим для цільової аудиторії асортиментом, виникла ідея дослідити, які ж мистецькі видання могли би наповнити полиці українських музейних книгарень. Природно, кожен музей чи галерея, обираючи продукцію, яку пропонує відвідувачам, акцентує свою спеціалізацію, напрям, період, художників і картини, представлені в експозиції. Утім, цей «набір» можна і варто розширювати «універсальними» виданнями для масового читача та дітей. Критерії відбору цих книжок є такими: крім наведеного вище критерію тематики, варто враховувати збіги читацької адреси книжки та цільової аудиторії музею чи галереї, продумати ціновий діапазон видань, естетику книжкового дизайну, культуру книги, оригінальне поліграфічне втілення. Такі книжки часто купують на подарунок, у колекцію, отже, варто працювати з аспектом емоції покупки.

Видавництва, які на сьогодні мають у своєму репертуарі книжки про митців і мистецтво, – це спеціалізовані: «Мистецтво» (видавництво із майже 90-літньою історією, спеціалізується на випуску художніх та фотоальбомів, літератури з історії мистецтва, естетики, театру, кіно, історії та культурології), «Родовід» (має виразний акцент на знакових українських постатях, як Казимир Малевич, Марія Примаченко, Катерина Білокур, Тетяна Яблонська, Федір Кричевський, Василь Кричевський, Георгій Нарбут), «ArtHuss» (спеціалізується на перекладній літературі про мистецтво та дизайн, візуальну культуру загалом), видавництва, зорієнтовані на випуск літератури «для всієї родини», універсальні видавництва, такі як «Видавництво Старого Лева», «Vivat» (продують видання для широкого кола читачів), видавництва, що спеціалізуються на нехудожній літературі, – «Наш Формат», спеціалізовані дитячі видавництва – «А-ба-ба-га-ла-ма-га». Мистецькі видання

¹ Візит до галереї на дивані: Книжки про митців і мистецтво. Блог Якабу URL: <https://blog.yakaboo.ua/ru/art-books/>; Волкова Юлія. Путівники світом прекрасного: дитячі книжки про мистецтво. Букмоль URL: <https://bokmal.com.ua/books/putivniki-svitom-prekrasnogo-dityachi-knizhki-pro-mistetstvo/>; Курдина Юлія. Сувеніри у музейному маркетингу. *Культурна спадщина: традиції та інновації: тези науково-практичної конференції, 27 травня 2019 року*. Львів, 2019. С. 47–49; Огар Е. Дитяча книга в українському соціумі (досвід перехідної доби). Львів: Світ, 2012. 320 с.

представлені у видавництвах «Основи», «Видавництво», «Крокус», «NeboBookLab», «#книголав» та ін. Щодо названих видавництв можемо говорити про системну й цілеспрямовану роботу у мистецькому напрямі, наявність у видавничому портфелі низки різноманітних видань про мистецтво і митців.

Щодо читацької адреси, то найбільше книжок мистецької тематики на книжковому ринку України адресовано дорослим і дітям 6–8 і 9–12 років. Та треба зауважити, що фактично в коло дитячого читання про мистецтво можуть потрапляти певні дорослі книжки, а дорослі можуть обирати окремі дитячі видання для себе (це часто стосується цікаво оформлених, креативних видань, що мають високоякісне й оригінальне поліграфічне втілення). Так, наприклад, нещодавно побачило світ видання «Малевич і ти» (Оксана Садовенко, «Час майстрів») – книжка-альбом із творчими завданнями, наліпками, розмальовками для дітей 5–13 років. Як бачимо, читацьку адресу видавці визначають доволі широко.

Книжок про мистецтво для дошкільнят на нашому ринку наразі є досить мало, що зумовлюється, мабуть, темою (позірно складною, тому до неї дитина має бути готовою). Утім окремі спроби в цій ділянці відбувалися і відбуваються. Так, помітним явищем свого часу стало видання «Абетка. 3 колекції Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків» (Ганна Копилова, «Основи», наклад закінчився). Зараз у продажу є креативний творчий «робочий зошит» для найменших «Калябетка» (Ян Байтлік, «Основи»). Доповнити цей перелік можна виданнями, наприклад, про колір (книжки-картинки «Якого кольору поцілунок?» (Росіо Бонілла, «Nebo BookLab Publishing»), «Живі кольори» (Ерве Тюлле, «Артбукс») тощо) або іншими суміжної тематики.

Осібнo розглядаємо видання, що поєднують у собі елементи науково-популярних і методичних книжок, призначених батькам і педагогам (наприклад: «Гра в музей» Наталі Космолінської та Ірини Магдиш, «ВСЛ» — книжку створено на основі експонатів Львівської національної галереї мистецтв імені Бориса Возницького). Це своєрідний аналог видань французької популяризаторки мистецтва Франсуази Барб-Галль «Як розмовляти з дітьми про мистецтво» і «Як розмовляти з дітьми про мистецтво ХХ століття» («ВСЛ», наклад закінчився).

Незмінно популярними на книжковому ринку України є дитячі довідники та енциклопедії у стилі «коротко про найважливіше» (наприклад: «Знайомство з мистецтвом для дітей» (Александр Гізер, «Vivat»), «Як розуміти мистецтво» (Сара Галл, «#книголав»), «Секрети мистецтва» (Одріх Ружичка, Александра Майова, «#книголав»), «33 найвідоміші картини та скульптури», «33 найцікавіші споруди» (Степанка Секанінова, «Ранок») та біографічні нариси (наприклад: «Леонардо да Вінчі» (Алла Росоловська, серія «Видатні особистості. Біографічні нариси для дітей», «ІРІО») «Марія Примаченко» (Марія Рубан, серія «Видатні українці», «ІРІО»); «Леонардо да Вінчі», «Фріда Кало» (серія «Маленькі історії великих людей», «ВСЛ»); «Фріда» (Ітзіар Міранда, Хорхе Міранда, серія «Міранда» «Nebo BookLab Publishing»)).

Художні дитячі книжки про мистецтво часто написані за принципом наративного нон-фікшн, коли художня оповідь, сюжет поєднується із виразним пізнавальним компонентом (наприклад: «Синій ліс і чарівник Магрітт Казки до картин Рене Магрітта для дітей віком від 3-х до 99-ти років» (Єлизавета Мельниченко, «Саміт-книга»), «Ліза та її сни» (Іван Малкович, Євгенія Гапчинська, «А-ба-ба-га-ла-ма-га», книжка про найяскравіші постаті світового малярства від Боттічеллі до Далі), «Ліннея в саду художника» (Христина Бьорк, «Крокус», книжка про Моне), «Фріда і дракон Артур Гай у Франції», (Тетяна Прегл Кобе, «Nebo BookLab Publishing»,

своєрідний путівник Францією, її історією та мистецтвом), серія «Книга про картину» («Nebo BookLab Publishing»): «Портрет малої Олі», «Перше мереживо Стефанії» (Юлія Лактіонова), «Оця Марія звірі малювала» (Світлана Тараторіна, «Видавництво»), книжка про Марію Примаченко).

Тип видання, що зараз не є особливо успішним, – збірник пізнавальних нарисів (наприклад: «Домівка для минулого. Про музеї, історію та мистецтво» (Роман Ключко, «ВСЛ»), «Зоряна ніч Ван Гога та інші оповіді» (Майкл Бьорд, «Nebo BookLab Publishing»).

Особливо цікавими є видання із креативними завданнями, спрямованими на залучення читачів до творчості. Це різноманітні робочі зошити, розмальовки (наприклад: «Калябетка» (Ян Байтлік, «Основи»), «Мій музей» (Лідія Аполлонова, Світлана Лібет спільно з Національним художнім музеєм України, «Основи») «Мистецтво. Альбом» (Анастасія Лавринець, серія «Нова українська школа», «Навчальна книга – Богдан»), «Серйозна мальовка» («Сумна вівця» – розмальовка для дорослих), «Матіс&я», «Пікассо&я», «Ван Гог&я» («Час майстрів», розмальовки за мотивами картин). Також цікавими є формати з елементами гри із читачем, коли видавці створюють нетипові або й жартівливі альбоми з репродукціями (наприклад: «Собаки в мистецтві» (Ангус Юланд, «Nebo BookLab Publishing»), «Галерея котів» (Сьюзан Герберт, «А-ба-ба-га-ла-ма-га»).

Якщо говорити про тематику і типи видань про мистецтво для дорослих, то виразними є два напрями – це біографії (Серія «Це Далі», «Це Воргол», «Це Моне», «Це Ван Гог», «Це Магітт», «Це Караваджо» («ВСЛ»), «Леонардо да Вінчі» (Волтер Айзексон, «Наш Формат»), «Ієронім Босх. Видіння і кошмари» (Нільс Бюттнер, «Фабула»), «Пікассо» (Майлз Дж. Юнгер, «Фабула»), «Ван Гог. Іскріння» (Фредерік Пажак, «Нора-друк») і видання для саморозвитку (наприклад: «100 ідей, що змінили мистецтво» (Майкл Берд, «ArtHuss»), «Історія мистецтва. Від найдавніших часів до сьогодення» (Стівен Фартінг, «Vivat»), «65 українських шедеврів. Визнані й неявні» (Діана Ключко, «ArtHuss»), «Замах на мистецтво» (Григорій Козлов, 2018, «ArtHuss»), «Як ходити до музею» (Йохан Ідема, «Фабула»), «Арт-візіонери» (Марк Гетлейн, Аннабель Говард, «Vivat»), «Потаємне життя барв» (Кассія Сен-Клер, «КМ-Букс»), «Перше враження. Як відрізнити хороший дизайн від поганого» (Чіп Кідд, «Vivat»), «Дизайн для реального світу» (Віктор Папанск, «ArtHuss»), «Мистецтво розуміти мистецтво» (Ганна Владимірська, «Перун»), «Шлях митця» (Джулія Кемерон, «ВСЛ»).

Сучасні українські видавці активно розробляють тему мистецтва, шукають цікаві підходи до видавничого втілення книжок про мистецтво і митців. Утім, очевидно, варто розробляти українські теми, створювати книжки на власному матеріалі, більше залучати українських авторів та художників.

Майя Алексєєнко, Олена Мурашко (Одеса)

**Видавнича серія «Розвиток науки в Одеському національному університеті»
як напрям популяризації історичної та культурної спадщини**

Формування іміджу будь-якої бібліотеки та уявлення про її статус залежить не тільки від якості інформаційних ресурсів, а й від ефективної популяризації. Важливо скористатися інформаційними приводами, зокрема такими, як ювілейні дати в житті відомих особистостей та установ, що дають змогу нагадати про історію університету й бібліотеки, їхні традиції та культурну спадщину.

Для популяризації книжкового й архівного фондів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (ОНУ) були засновані різні книжкові серії, зокрема серія «Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова», започаткована 2010 року з нагоди 145-річчя вишу.

Серію готує бібліотека з підрозділами університету. Результатами інтегрування співробітників Наукової бібліотеки з науковцями окремих підрозділів ОНУ стають спільні проекти, загальне керівництво якими здійснює редакційна колегія. Досі в межах серії вийшло шість монографій: три з них – персоналії університетських учених: психолога Миколи Миколайовича Ланге, славіста Віктора Івановича Григоровича, філософа Миколи Яковича Грота; інші три – присвячені університетським колективам: фізичному, геолого-географічному факультетам та кафедрі української літератури філологічного факультету.

У роботі над виданнями було використано багатий фактичний матеріал, зібраний в архівах університету, міста й області. Кожне з видань цієї серії має власну концепцію, розроблену з урахуванням напрямів діяльності й специфіки поглядів ученого чи колективу наукових співробітників, що засвідчує їхній гідний внесок до науки Одеського університету. Монографії, випущені в межах серії «Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова», різняться за тематикою, структурою, обсягом, створені різними авторами, але є і спільна риса, а саме – в основі монографій лежать матеріали, що мають статус культурного та історичного надбання. Значна кількість документів і наукових текстів уперше запроваджується до наукового обігу та має велике значення для подальших досліджень.

Монографії цієї серії мають комплексний характер. По-перше, це колективні дослідження, що передбачають взаємодію членів авторського колективу. По-друге, у виданнях, крім результатів дослідження, вміщено раніше неопубліковані матеріали, біобібліографічний показник тощо.

Результати дослідження, що лягли в основу видання «Вклад физиков Одесского (Новороссийского) университета в развитие науки в Одессе, 1920–1933» (выпуск «Физика»)¹, ґрунтувалися на великому фактичному матеріалі, архівних документах і спогадах учасників подій. Виклад історичних подій перемежується з біографіями вчених-фізиків. У науковий обіг запроваджено значну кількість архівних документів, переважно з фонду Державного архіву Одеської області, щодо

¹ Вклад физиков Одесского (Новороссийского) университета в развитие науки в Одессе, 1920–1933 / авт.-сост.: М. А. Подрезова, В. В. Самодурова, Е. С. Мурашко; науч. ред. В. А. Смынгина; библиогр. ред. Е. В. Суровцева; Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова, Науч. б-ка. Одесса: Астропринт, 2010. 326 с. (Развитие науки в Одесском (Новороссийском) университете имени И. И. Мечникова / гл. ред. И. Н. Коваль; вып.: Физика).

організації та діяльності навчальних закладів, зокрема Політехнічного університету. Раніше на сторінках видань щодо історії університету та його підрозділів не раз висвітлювалося становлення фізичної науки в Новоросійському університеті та її подальший розвиток уже в Одеському університеті, котрий був відновлений у 1933 році. Під час реорганізації вищої освіти в Україні з 1920-го до 1933 року на базі закритого університету в Одесі було створено низку інститутів, технікумів та науково-дослідних установ. Історія фізичного факультету та внесок одеських учених у розвиток фізичної науки саме в цей складний період потребував подальшого вивчення.

Для роботи над виданням «Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883–1886)» (випуск «Психологія. Філософія»)² свої зусилля об'єднали бібліографи, історики, філософи та психологи. Книжка присвячена видатному філософу та психологу професорові Гроту, який доклав великих зусиль для формування вітчизняного філософсько-психологічного дискурсу та розвитку філософсько-психологічної діяльності. Робота над виданням перетворилася на багатоаспектний проєкт, під час якого зроблено глибокий аналіз історичного контексту діяльності професорів університету. Занурення в багатовимірний історичний контекст одеського періоду творчості вченого уможливорює висвітлення подій та атмосфери, в якій він працював, вивчення його оточення та суспільної діяльності. Саме крізь різні вектори творчості Миколи Грота висвітлено і особисті досягнення, і здобутки тогочасної психологічної та філософської науки, а також роль особистості в історії університету. Такий багатоплановий аналіз було зроблено вперше в межах серії видань «Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова». Основною частиною видання є археографічна, яка має п'ять розділів і містить опубліковані й неопубліковані джерела. Зокрема, тут представлено: оцінки наукового доробку вченого напередодні його приїзду до Одеси у вигляді рекомендаційних листів для прийняття його на службу до Новоросійського університету (оригінали зберігаються в Державному архіві Одеської області); текст лекції «Вступ до курсу історії філософії», випущений літографічним способом (оригінал зберігається в фондах Наукової бібліотеки ОНУ); публіцистичні праці, що були надруковані на шпальтах однієї з перших газет південного регіону України «Одесский вестник» (примірник зберігається в фондах Наукової бібліотеки ОНУ); статті в одеській періодичній пресі – огляди лекцій вченого, його наукових поглядів, біографії, републікації некролога (автор – філософ, історик філософії Ернест Радлов) та спогадів учня Миколи Грота Георгія Челпанова, що стали бібліографічною рідкістю; листи вченого до відомого психолога, засновника першої експериментальної психологічної лабораторії в Російській імперії Миколи Ланге (зберігаються в архіві відділу рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки ОНУ).

Окремою цінною частиною видання є біобібліографічний покажчик наукової спадщини вченого, упорядкований на основі фондів наукових бібліотек Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та бібліотеки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя.

² Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883–1886) / В. І. Подшивалкіна, І. В. Голубович, М. О. Подрезова, В. М. Хмарський, О. С. Музичко; упоряд.: В. В. Самодурова, О. С. Мурашко; наук. ред. В. М. Хмарський; відп. ред. М. О. Подрезова; бібліогр. ред. Г. П. Бахчиванжи; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. Одеса: ОНУ, 2016. 454 с. (Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова / голов. ред. І. М. Коваль; вип.: Психологія. Філософія).

У 2018 році в межах серії вийшла друком двотомна монографія «Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти» (випуск «Філологія»)³, що стала результатом спільного багаторічного проєкту Наукової бібліотеки з філологічним факультетом і складається з біобібліографічного покажчика та антології літературно-критичних праць співробітників кафедри української літератури. Це перше в Україні видання такого роду за структурою, формою подання та обсягом охоплення інформації. Автори поставили за мету вивчення передумов виникнення, становлення та розвитку кафедри української літератури Одеського університету крізь призму наукових досягнень її представників та головних напрямів студіювання спектру наукових дисциплін. Перший том містить статтю про історію кафедри, що супроводжується ілюстративним матеріалом, та біобібліографічний покажчик праць 47 членів кафедри. Про кожного вченого надано біографічні довідки, сформовані здебільшого на основі особових справ, які зберігаються в архіві ОНУ. Заповнено також прогалини, які існували в раніше опублікованих біографіях співробітників. Список відгуків та рецензій на праці вчених унаочнює значущість наукового доробку науковців. Новацією є те, що в покажчику бібліографічні матеріали вперше систематизовані не за хронологічним принципом, а за тематичним спрямуванням досліджень кожного вченого.

Другий том репрезентує зразки публікацій авторів, водночас розкриваючи особливості ідіостилу та спрямування індивідуальної роботи вчених. Ці тексти становлять культурно-історичну спадщину як Одеського університету, так і країни загалом. Кафедра української літератури – одна з найстаріших українознавчих кафедр класичних університетів Півдня України. Представники й вихованці одеської літературознавчої школи, які реалізували своє творче покликання в різних сферах філології, відомі не тільки на одеських теренах, а й за межами України та становлять її інтелектуальний капітал.

У серії «Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова» представлені також видання, що стосуються частини національного надбання, яке зберігається у фондах Наукової бібліотеки ОНУ.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2004 року № 124, фонд стародруків, рідкісних видань і рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова було визнано об'єктом національного надбання (НН). До наукових об'єктів, що становлять НН, належать унікальні архівні фонди, книжкові колекції, особливо цінні та рідкісні видання. Так, до НН Одеського національного університету імені І. І. Мечникова належать книжковий фонд славіста Віктора Івановича Григоровича (1815–1876) та науковий архів психолога й філософа Миколи Миколайовича Ланге (1858–1921). Саме цим складникам НН і були присвячені видання, що увійшли до серії.

На відміну від інших видань серії, основними джерелами для досліджень наукових доробків Миколи Ланге та Віктора Григоровича є архівний та книжковий фонди, що зберігаються безпосередньо в бібліотеці Одеського університету. Це унікальні матеріали, які не можна відтворити, і втрата або руйнування яких матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства.

³ Історія кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: персоналії і факти: у 2 т. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка, Філол. ф-т; авт. вступ. ст. та ідеї В. П. Сасенко; наук. ред. Є. М. Черноіваненко; відп. ред. М. О. Подрезова; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, Т. С. Кара. Одеса: ОНУ, 2018. Т. 1: Біобібліографічний покажчик. 606 с.; Т. 2: Антологія. 618 с. (Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова / голов. ред. І. М. Коваль; вип.: Філологія).

Перше видання серії «Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова» – «Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке» (выпуск «Психология»)⁴ вийшло 2010 року. Наукова бібліотека ОНУ зберігає унікальний архів ученого з 1965 року. У виданні представлений змістовний нарис про обставини придбання архіву у нащадків та основні етапи роботи з опрацювання документів вченого. Над виданням працював колектив авторів-укладачів, представників кафедри загальної та соціальної психології (В. І. Подшивалкіна, Р. Н. Свиначенко) та університетської бібліотеки (О. В. Полевщикова, М. В. Алексєєнко, Є. В. Бережок, О. Л. Ляшенко, І. В. Пигулевська, Є. В. Савельєва, В. С. Кочмар, В. В. Самодурова). До видання увійшли архівні документи, які висвітлюють історію становлення експериментальної психології на території України й перипетії відкриття експериментальної психологічної лабораторії в Новоросійському (Одеському) університеті. На особливу увагу заслуговують архівні документи про ту частину життя й діяльності Ланге, яку він присвятив справі становлення освітньої системи загалом й вищої школи зокрема, активно обстоюючи особливу роль психології у формуванні фахових педагогів, медиків та юристів. У книзі представлені окремі публікації вченого, зокрема «Теорія В. Вундта про початок міфу: Критичні замітки», «Єдність університету й система факультетів». Також опубліковано статтю Михайла Івановича Гордієвського, учня професора Ланге, написану через десять років після смерті вчителя. Ця робота розкриває наукову атмосферу, в якій формувався й працював Микола Ланге. Її публікація має особливе значення для розуміння історії становлення психологічної науки загалом і на теренах нашої Батьківщини зокрема.

Книжковому фонду славіста Віктора Івановича Григоровича присвячено синтетичне видання «Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович» (выпуск «Славистика»)⁵. Це спільний проєкт історичного факультету (автор – проф., зав. кафедри нової та новітньої історії О. Б. Дьомін) та Наукової бібліотеки (автор та укладач каталогу – зав. відділу рідкісних книг та рукописів М. В. Алексєєнко). Структура видання повторює всі етапи роботи над ним: короткий опис життя славіста та дослідження його наукового шляху у Новоросійському (Одеському) університеті, його подорож слов'янськими землями та каталог книжок славистичної бібліотеки вченого, яка була сформована під час подорожі 1844–1847 років.

Представлені вище видання наочно демонструють багатство та винятковість фондів однієї з найбільших бібліотек України, привертають увагу студентської молоді та викладацького корпусу до об'єктів культурної спадщини та слугують засобом їхньої популяризації. Завдяки поєднанню академічності й точності інформації з доступністю, наочністю та візуальною привабливістю, ці видання отримали високу оцінку професійної спільноти.

Не применшуючи ролі традиційних для бібліотек інформаційних видань (як друкованих, так і електронних), ми бачимо великі перспективи в такій яскравій, видовищній формі розкриття бібліотечних ресурсів і забезпеченні інтелектуального

⁴ Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова; авт.-сост.: М. В. Алексєєнко [и др.]; науч. ред. В. И. Подшивалкина; отв. ред. М. А. Подрезова; библиогр. ред. В. В. Самодурова; Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова. Одесса: Астропринт, 2010. 350 с. (Развитие науки в Одесском (Новороссийском) университете имени И. И. Мечникова / гл. ред. И. Н. Коваль; вып.: Психология).

⁵ Дьомін О. Б., Алексєєнко М. В. Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович / авт. передм. І. М. Коваль; наук. ред. В. О. Колесник; відп. ред. М. О. Подрезова; бібліогр. ред. Г. В. Великодна; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. 6-ка. Одеса: ОНУ, 2015. 482 с. (Розвиток науки в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова / голов. ред. І. М. Коваль; вип.: Славистика).

доступу до них. Цю діяльність можна вважати різновидом престижної реклами, в основі якої лежить бренд бібліотеки, її індивідуальний фірмовий стиль, який сприяє закріпленню позитивного ставлення до бібліотеки. Рекламно-видавнича та рекламно-іміджева діяльність не тільки сприяє популяризуванню інформаційних ресурсів бібліотек та інформуванню справжніх і потенційних читачів про бібліотечні фонди, а й є стимулом для розвитку творчих здібностей бібліотечних фахівців.

Марина Федорова (Полтава)

Краєзнавчі бібліографічні посібники Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського (2017–2021)

Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського (ПОУНБ) є організатором і платформою для проведення наукових заходів: конференцій, круглих столів, презентацій видань тощо. Результатом наукової роботи бібліотеки є підготовка й публікація бібліографічних видань. У структурі видавничої продукції регіональної книгозбірні вагому частку становлять бібліографічні посібники, що розкривають, зокрема, внесок видатних земляків в історію, літературу, культуру, краєзнавство Полтавщини.

Видавнича діяльність бібліотеки помітно активізувалась у 2017 році. Саме тоді було започатковано бібліотечну серію «Видатні краєзнавці Полтавщини», в межах якої відділ краєзнавства бібліотеки в тісній співпраці з науковцями та краєзнавцями міста підготував шість випусків, а саме: «Благословляю я ті дні, коли до правди прихилився», присвячений краєзнавцеві та літературознавцеві Петру Ротачеві (2017); «Подвижниця краєзнавчої справи Віра Никанорівна Жук: до 90-річчя від дня народження» (2018); «Тарас Пустовіт: до 60-річчя від дня народження» (2019); «Славні літописці історії – Козюри» (2020), «Олександр Білоусько: до 70-річчя від дня народження» (2021). Цього року готується до друку ще один випуск – «Володимир Мокляк: до 60-річчя від дня народження». Перші два покажчики вміщують джерела лише з фондів ПОУНБ, подальші максимально повно охоплюють науково-дослідну, краєзнавчу, громадську, творчу роботу ювілярів. Структура покажчиків однакова: перший розділ містить бібліографію праць краєзнавців, другий – біографічні відомості. До видань включено допоміжні покажчики – географічний, іменний та персоналий.

У серії «Письменники Полтавщини» вийшло дві бібліографії: «Володимир Кирилович Малик (1921–1998)» – до 100-річчя народження (2021) та «Микола Костянтинович Зеров (1890–1937)» – до 130-річчя народження (2020). Перше видання готували до друку спільно з колегами Лубенської районної бібліотеки імені В. К. Малика та із сином письменника – Олександром Володимировичем Сиченком. Покажчик охоплює публікації видатного українського письменника, а також містить інформацію про наукові, публіцистичні, художні джерела про нього та його творчість.

До ювілейного видання, присвяченого Миколі Зерову, долучилася Галина Миколаївна Білик, літературознавець, старший викладач кафедри української літератури Полтавського національного педагогічного університету

імені В. Г. Короленка, член Національної спілки журналістів України. Галина Миколаївна віднайшла велику кількість малодоступних джерел, зокрема опублікованих у закордонних виданнях. Згодом у підготуванні покажчика взяла участь завідувачка відділу краєзнавчої літератури і бібліографії Сумської обласної універсальної наукової бібліотеки Ольга Миколаївна Малиш, яка надала бібліографічні матеріали про зв'язок Зерова із Сумщиною. Це унікальне видання є першою спробою цілісно представити доробок Миколи Зерова та дописи й документи про нього.

У 2017 році бібліотекарі відділу краєзнавства ПОУНБ започаткували ще одну бібліографічну серію – «Бібліотечні колекції». Загалом у відділі зберігається чотири книжкові колекції та колекція афіш, які свого часу подарували бібліотеці власники зібрань чи їхні родичі. Тож на сьогодні на всі ці колекції створено друковані каталоги, які й вийшли в межах згаданої серії, а саме: «Каталог бібліотеки та особовий фонд Петра Ротача» (2017), «Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук» (2018), «Каталог бібліотеки Андрія Пашка» (2018), «Каталог бібліотеки Валерія Волоскова» (2019), «Колекція афіш Іллі Галіна» (2019). У 2020 році відділ документів із природничих та аграрних наук підготував до друку «Каталог бібліотеки Олени Байрак», тобто шостий випуск серії «Бібліотечні колекції». Водночас книжкова колекція Петра Петровича Ротача поповнюється новими виданнями. Упродовж 2019–2021 років син краєзнавця Олександр Петрович передав до бібліотеки понад сто книжок, тому заплановано підготувати друге, доповнене, видання «Каталог бібліотеки Петра Ротача».

Над покажчиком «Каталог бібліотеки та особовий фонд Петра Ротача» працювали три установи – Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського, Бібліотека ім. М. А. Жовтобрюха Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка та Державний архів Полтавської області (ДАПО). До видання увійшли описи фонду Петра Ротача з ДАПО (налічує 1469 справ за 1838–2007 роки). Це документи, які дослідник зібрав, працюючи над довідковими виданнями «Полтавська Шевченкіана», «Літературна Полтавщина», «Розвіяні на чужині». Також до покажчика увійшли дві колекції книжок, які Петро Ротач подарував ПОУНБ (668 книг з різних галузей знань – філософія, історія, освіта, релігія, літературознавство, бібліотекознавство – за 1874–2000 роки) та бібліотеці ім. М. А. Жовтобрюха Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (790 книжок і періодичних видань). Науково-допоміжний апарат видання містить іменний покажчик авторів автографів, список журналів і газет (авторських примірників дарувальника) та фото екслібрисів.

У березні 2018 року побачило світ друге видання серії «Бібліотечні колекції» – «Каталог бібліотеки та особовий фонд Віри Жук», що вийшов до 90-річного ювілею Віри Никанорівни (1918–2008) – історика, фундатора історичного краєзнавства в Полтавській області, авторки понад 1000 наукових праць, кандидата історичних наук, заслуженого працівника культури УРСР. Видання готували до друку дві установи – ДАПО та ПОУНБ. Воно вийшло за фінансової підтримки учениці Віри Жук – Ірини Миколаївни Петренко, доктора історичних наук, професора кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі. Покажчик містить опис книжкової колекції з фондів відділу краєзнавства (хронологічні межі – 1955–2007 роки) та опис справ особового походження Віри Жук за 1936–1999 роки із фондів ДАПО.

У жовтні 2018 року, напередодні 100-річчя від дня народження поета Андрія Єфремовича Пашка, вийшов друком третій випуск серії «Бібліотечні колекції» –

«Каталог бібліотеки Андрія Пашка». Книжкова колекція українського поета та журналіста Андрія Єфремовича Пашка була сформована в 1996 році у відділі краєзнавства ПОУНБ. Видання має дві частини: перша – це власне каталог бібліотеки поета (хронологічні межі 1949–1991 роки), друга – твори та біографічні відомості про нього. Каталог налічує 158 позицій.

У 2019 році вийшли друком четвертий і п'ятий випуски – «Каталог бібліотеки Валерія Волоскова» та «Колекція афіш Іллі Галіна». Бібліографічний покажчик «Каталог бібліотеки Валерія Волоскова» має дві частини: перша – це бібліографія книжок, які краєзнавець подарував бібліотеці, друга – описи його публікацій та біографічні відомості про нього. Каталог налічує 437 позицій, а його хронологічні межі охоплюють 1950–2016 роки.

Видання «Колекція афіш Іллі Галіна» також має дві частини і вміщує біобібліографію легендарного полтавця, артиста розмовного жанру, актора, заслуженого працівника культури України, та розділ ілюстрацій – фото афіш із концертними програмами й особисті світлини Іллі Галіна. Колекція, яку Ілля Галін незадовго до смерті особисто передав до книгозбірні, налічує 37 афіш, фотографій та примірників газет.

Усі видання, випущені бібліотекою, здебільшого презентують громаді та отримують чимало схвальних відгуків у пресі¹. Видавнича робота ПОУНБ стала важливим напрямом інформаційної і просвітницької діяльності та здійснюється з урахуванням запитів і інтересів користувачів.

¹ Антипович Г. Путівник на віки: [про презентацію в ПОУНБ біобібліографічного покажчика «Тарас Пустовіт»]. *Слово Просвіти*. 2020. 6–12 лют. (№ 6). С. 10: фот.; Вертій О. Ще один крок у наближенні до Миколи Зерова. *Українська літературна газета*. 2021. 18 черв. (№ 12). С. 5–6; Куріпко А. Володимир Малик – слави козацької пісняр: [про вечір-спогад про В. Малика у Полтав. ОУНБ та презентацію бібліографічного покажчика про письменника]. *Полтавський вісник*. 2021. 25 лют. (№ 8). С. 16: фот.; Циган І. «Це бібліографічне видання – дороговказ для подальшої роботи дослідників»: [про бібліографічний покажчик «Славні літописці історії – Козюри», випущений ПОУНБ]. *Решетилівський вісник*. 2020. 11 груд. С. 7.

Надія Зубко (Львів)

Український буквар у роки Другої світової війни: видавничий, дидактичний та ідеологічний складники

Навчальні книжки були й залишаються одними із найзатребуваніших і, відповідно, – найтиражніших видань. Така тенденція простежувалася і в роки Другої світової війни. Скажімо, впродовж 1939–1945 років радянські видавництва опублікували 987 назв навчальних книжок загальним накладом 72 635 тис. примірників, що становило в середньому 7,02% у рік за назвами і 34,03% за накладом¹. Особливе місце серед них посідали букварі – «підручники для початкового навчання читання й письма»².

¹ Преса Української РСР: 1918–1980: стат. матеріали / уклад.: Н. В. Погонєць, О. О. Волкова, Л. І. Глушко, Л. М. Замазій. Харків, 1986. 275 с.

² Вашуленко М. С., Німчук В. В. Буквар. *Українська мова: енциклопедія*. Київ, 2004. С. 57.

Букварі виходили друком на окупованих німцями територіях – у Кракові й Львові («Українське видавництво»), Полтаві (видання Відділу освіти Міської управи), Маріуполі («Видавництво імені Івана Франка») та інших містах. У цій публікації ми зосередимо увагу на букварях видавництва «Радянська школа» періоду Другої світової війни, і передусім на підручниках для першокласників досвідченої української педагогині Лідії Деполович (1869–1943). У 1938 році «Радянська школа» випустила перше видання її «Букваря» у статусі стабільного підручника, що «повернув у школу звуковий аналітико-синтетичний метод»³. До 1956 року книжку стереотипно і зі змінами перевидано 19 разів і розтиражовано у поліграфічних підприємствах Києва, Львова, Харкова, Москви у понад 10 млн відбитках⁴.

Вже 1939 року для шкіл окупованої радянськими військами Західної України у львівській «Книжниці Атлас» було додруковано 250 тис. примірників «Букваря» Лідії Деполович⁵. У виданні чітко простежуються три частини. Перша – підготовча – містить три повноформатні ілюстрації дитячих забав: на березі річки, ігор на шкільному подвір'ї, учнів та вчителя під час класного уроку. Букварна частина становить дві третини обсягу видання: кожному звукові/букві присвячено сторінку або розворот. Композиція шпальти типова: ілюстрація (приблизно третя частина шпальти), звук/буква (вписано у прямокутник), текстовий компонент (з наростанням складності: склади, слова, розбиті на склади дефісами і без них, речення, зв'язні тексти), сегмент зі зразками каліграфічного письма відповідних прописних малих та великих літер на тлі графічної сітки в косу лінійку.

Добираючи твори, авторка зважала на їхню доступність, пропонувала до читання слова, характерні для тодішнього дитячого повсякдення. Чимало текстів змальовують тваринний, рідше рослинний світ. Вони покликані плекати співчутливу, хоробру, допитливу, старанну, працьовиту, наполегливу, турботливу, безкорисливу вдачу. На це зорієнтовані твори хрестоматійної (післябукварної) частини. Йдеться про народні й літературні приказки, загадки, казки, оповідання, вірші. Частина з них належить перу Михайла Коцюбинського, Тараса Шевченка, Наталі Забілої, Павла Грабовського, Івана Неходи та інших письменників, імена яких не фігурують у букварі.

Ідеологічно підручник витримано в дусі свого часу. Його насичено текстами про радянських керманів (Володимира Леніна, Йосипа Сталіна, Сергія Кірова, Микиту Хрущова), яких прагнуть олюднити, називаючи друзями, які «боролися за радісне життя трудящих»⁶, «дали (...) рідну школу», де навчають «рідної мови»⁷. Вождів наділяють позитивними рисами («жвавий», «веселий», готовий допомогти іншим), пропонуючи взяти за приклад, адже «учився відмінно», «у п'ять років [...] вмів читати»⁸.

У букварі чимало протиставлень дорадянського минулого, яке прирівняне до всього архаїчного, старого, ненависного, і радянського сьогодення, яке репрезентоване як сучасне, прогресивне, зроблене на благо людини. Це легко прочитується на книжкових розворотах з контрнаписами: «На ланах у панів» і «Усі лани колгоспам», «На заводах у панів» і «Наші заводи»; у вірші «Наше

³ Вашуленко М. С., Німчук В. В. Буквар..., с. 58.

⁴ Український педагог і авторка букварів Лідія Платонівна Деполович. *Лідія Платонівна Деполович (1869–1943): біобібліогр. покажч.* /упоряд. і вступ. ст. Н. М. Халімон, С. М. Спутай. Чернівці, 2017. С. 9.

⁵ Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 2-ге]. [Львів], 1939. 96 с.

⁶ Сергій Миронович Кіров. Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 3-тє]. [Львів], 1940. С. 93.

⁷ [Ленін і Сталін]. Деполович Л. П. Буквар. Вид. 5-тє. [Москва], 1943. С. 43.

⁸ Ленін у дитячі роки. Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 3-тє]. [Львів], 1940. С. 94.

будівництво»: *«Де степи лише були, / там заводи загули. / Де Дніпро один гуляв, / їде вільно пароплав / Де ліпилися хатинки, там стоять нові будинки. / Де поміщицька земля, там колгоспні поля»*; коротких приповідках: *«По-новому оремо й сіємо, бо науку розуміємо»* або ж *«Виростали наші діти неписьменні, голі, тепер вдягнені і ситі і всі вчать в школі»*⁹. Про здобутки радянської влади, які укомфортнюють побут, йдеться у мініатюрах «Наш клуб», «У яслах», «У садку» та ін. Буквар прагне переконати школярів у могутності держави, непереможності її армії, прищепити любов до радянської батьківщини, виховати відданість їй.

У виданні практично відсутні елементи, що відображають або формують українську ідентичність. Досить умовно до них можна зарахувати зображення дівчини у вишиванці, адже на інших сторінках впізнаємо представників інших національностей (республік).

Третє видання «Букваря» Лідії Деполович вийшло друком 1940 року¹⁰ і було оновлене відповідно до останніх подій в історії. Замість тексту про безробітних і їхніх дітей за кордоном, загадок, вірша про дитячі окуляри, вміщено матеріал про приєднання Західної України до УРСР. Прозовий текст «Допомога братам» протиставляє минуле, в якому українців *«за річкою Збручем»* пани *«примушували (...) робити на них»*, *«дивились на людей, як на скотину, забороняли розмовляти українською мовою»*, наголошує, що *«уряд допоміг братам-українцям»*, *«послав Червону Армію прогнати панів»*, пафосно й цинічно підсумовує: *«Тепер весь український народ живе під єдиною владою — владою Рад. Гуртом він будує своє щасливе життя»*¹¹. На наступній сторінці схожі концепти викладено в поетичній формі під заголовком «Зустріч»: *«Війська Червоного славний загін / в селище входить за Збручем / За селянином іде селянин / друзям назустріч могутим. / Рідні обличчя і рідні місця! / Брата тут брат зустрічає. / Он молодого бійця-молодця / дід літ на сто обіймає. / – Синку мій любий, ти бачиш – / народ виніс квітки і гостинці. / Бидлом були ми для панства, – і от / вільні ми знов українці»*¹².

Буквар 1939 року видано в обкладинці з ілюстрацією на оправі у різних відтінках коричневої барви. Номінальна вартість примірника – 50 копійок. У перевиданні 1940 року збережено обсяг букваря (96 с.), проте модифіковано оформлення: збільшено формат (до 25 см заввишки); використано складену палітурку, яку з книжковим блоком з'єднував форзац із сюжетним зображенням дітей у саду; штрихові чорно-білі зображення замінено тоновими, децю збільшено їхню площу, виразніше промальовано деталі; подано кольорову ілюстрацію на оправі. Зросла ціна видання: від 50 до 80 коп., що пов'язано з використанням дорожчих поліграфічних (зокрема, палітурних) матеріалів.

Під час німецької окупації, за дослідженням Дмитра Титаренка, в освітній процес залучали підручники дорадянського періоду, «адаптовували» радянські книжки, вириваючи окремі аркуші, затушовуючи й заклеюючи окремі речення чи малюнки. Так, до «Букваря» Лідії Деполович було внесено 21 корективу, вилучено 26 із 96 сторінок. Щоб виправити цей підручник, у Харкові навіть надрукували нові сторінки на заміну вилучених. Спроби самої авторки долучитись до переробки своєї книги зазнали невдачі¹³.

⁹ Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 3-тє]. [Львів], 1940. С. 46–47, 48–49, 78–79.

¹⁰ Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 3-тє]. [Львів], 1940. 96 с.

¹¹ Допомога братам. Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 3-тє]. [Львів], 1940. С. 90.

¹² Зустріч. Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 3-тє]. [Львів], 1940. С. 91.

¹³ Титаренко Д. Доля навчальної літератури під час нацистської окупації України на території зони військової адміністрації. *Краєзнавство*. 2016. № 3–4. С. 169.

Щоб укласти нові навчальні програми і підручники, у січні 1942 року відділ культури та освіти Харківської міської управи сформував кілька авторських бригад з проукраїнськи налаштованої громадськості міста. Влітку того самого року газета «Нова Україна» інформувала про підготовку до друку поряд з іншими книжками й «Букваря» Лідії Деполович, однак окупаційна влада його випустити не дозволила¹⁴.

Евакуйоване в Москву видавництво «Радянська школа» у 1943 році вп'яте випустило підручник Лідії Петрівни Деполович (накладом 20 тис. примірників)¹⁵. Шосте і сьоме перевидання побачили світ у два подальші роки (накладом 250 і 800 тис. примірників відповідно)¹⁶. У букварі 1945-го застосовано тверду оправу й збільшено формат, що спонукало доточити сторінки додатковими словами й реченнями.

Війна внесла свої корективи у контент навчального видання. Вже у виданні 1943-го зазвучали переможні мотиви: *«Знову сонце. Знову день... / Ворог знищений на пені. / Йшов на нас фашистський гад – / не вернувся він назад. / Думав ворог панувати – / довелось йому конати»*¹⁷. У «Букварі» 1945-го на тій самій сторінці подано 4-рядкову строфу про міць радянського війська: *«Наші танки ходять добре / по землі і по воді. / Їх бійці ведуть хоробрі, / це – танкісти молоді»*¹⁸. У тексті «Льоня-льотчик» змінено останній рядок відповідно до завдань воєнного часу: *«Я буду героєм як Чкалов»*¹⁹ на *«З нього [літака. — Н. З.] я битиму наших ворогів»*²⁰. Завершує підручник текст про Сталінградську битву. У військову форму «переодягнено» Йосифа Сталіна; на ілюстраціях з'явилися нові персонажі, зокрема партизани в лісі, фашисти, що відступають.

У букварі 1943 року вирішено порушити питання шпигунства, щоб запрограмувати школярів на викриття «ворожих елементів». Для цього переписано текст під заголовком «У ярку», що супроводжував вивчення букви «я». У підсумку вуж «переродився» в чоловіка і матеріал зазнав сутнісних змін:

«Буквар» (1940)	«Буквар» (1943, 1944)	«Буквар» (1945)
Пішли ми з Яковом по ягоди. От ярк. У ярку ялина. Полізли ми в ярк. Коли з трави лізе вуж. Яків як крикне: Змія! – та з ярка. – Та то вуж! Не тікай! От боягуз!	Пішли ми з Яковом по ягоди. От ярк. У ярку ожина. Полізли ми в ярк. Коли в траві повзе чоловік. Яків тихо сказав: – Там ворог! Ми побігли в село. Роз-по-ві-ли в колгоспі. Колгоспники зловили шпигуна.	Пішли ми з Яковом по ягоди. От ярк. У ярку ожина. Полізли ми в ярк до ожини. Коли в траві повзе чоловік. Яків тихо сказав: – Там ворог! Ми побігли до кол-госп-ників. Роз-по-ві-ли про чоловіка в траві. Скоро з ярка вивели шпигуна.

¹⁴ Титаренко Д. Доля..., с. 170.

¹⁵ Деполович Л. П. Буквар. Вид. 5-ге. [Москва], 1943. 96 с.

¹⁶ Деполович Л. П. Буквар. Вид. 6-ге. [Москва], 1944. 96 с.; Деполович Л. П. Буквар. [7-ме вид.]. Київ; Москва, 1945. 96 с.

¹⁷ Ми перемогли. Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 5-ме]. [Москва], 1943. С. 91.

¹⁸ Наші танки. Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 7-ме]. Київ; Москва, 1945. С. 89.

¹⁹ Льоня-льотчик. Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 3-тє]. [Львів], 1940. С. 60.

²⁰ Льоня-льотчик. Деполович Л. П. Буквар. [Вид. 5-ме]. Москва, 1943. С. 62.

У видання 1943–1945 років знову внесено зміни: введено нові поетичні твори – про звірів, які мешкають у зоопарку, – «Левенята» і «Білі ведмеді», «Дід і внуки» замість Шевченкового «Тихесенько вітер віє»; перероблено й розширено текст «Радянська Україна»; додано написані ритмізованою мовою заклики, спрямовані на дбайливе ставлення до громадського майна, виховання охайності; вірш «На святі» замінено на тематично близький, але зі зміщеними акцентами: дві з п'яти строф возвеличують Сталіна, який «для всіх дітей, наче рідний тато»²¹.

Букварі, випущені у роки війни, продовжують функціонувати на сучасному книжковому ринку. Їх представлено в асортименті букіністичних (антикварних) магазинів та на електронних торговельних майданчиках, які використовують різні форми й методи продажу. Скажімо, четверте видання букваря «Українського видавництва» (1941) у лютому 2021 року на інтернет-аукціоні «Віоліті» продано за 8 тис. грн (стартова ціна зросла у 2,2 рази)²². Упродовж останніх трьох років на цій та інших платформах поширювали букварі Лідії Деполович для дорослих 1946 року видання (оцінено у 5 тис. грн), для дітей 1947, 1953 і 1956 років (відповідно 4 500, 1 200 і 160 грн), що зумовлено не лише датою виходу у світ, рідкісністю, а й станом збереження примірника²³.

Отже, згадані букварі цікаві для сучасників змістом, візуальним контентом, джерелознавчим потенціалом, інвестиційною привабливістю. Попри масові накладі навчальних видань, поодинокі збережені примірники букварів періоду Другої світової війни розпорошено у фондах бібліотек, музеїв й архівів України. Їх придбання на вторинному ринку задовольняє бібліофільські інтереси колекціонерів. Водночас для ширшої дослідницької аудиторії варто сформувати репозитарій оцифрованих копій букварів. Їх вивчення може стати передумовою впровадження у сучасне навчальне книговидання найкращих видавничих практик минулого.

²¹ Жовтнєве свято. Деполович Л. П. *Буквар*. [7-ме вид.]. Київ; Москва, 1945. С. 74–75.

²² 1941 Українська Азбука Буквар Німецька Окупація. *Violyty*: [онлайн-аукціон]. URL: <https://auction.violity.com/99707036-1941-ukrayinska-azbuka-bukvar-nimecka-okkupaciya>

²³ Буквар для шкіл грамоти, 1946 р. URL: <https://www.olx.ua/d/uk/obyavlenie/bukvar-dlya-shkl-gramoti-1946r-IDJRCfo.html?sd=1#4f22587dc5>

Книга «Букварь» Деполович 1947 г. *Crafta.ua*: онлайн-платформа для продажу авторских изданий и предметов коллекционирования. URL: <https://crafta.ua/lots/6521321886-m-kniga-bukvar-depolovich-1947-g-deti-igrushka-sssr>

1953 Буквар Букварь Л. П. Деполович Киев. URL: <https://auction.violity.com/101890768-1953-bukvar-bukvar-l-p-depolovich-kyev-stalin>

Буквар 1956 года Л. П. Деполович (оригінал). URL: <https://auction.violity.com/104458250-bukvar-1956-goda-l-p-depolovich-original>

**Видавнича продукція Української вільної академії наук у США
з фонду відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

Документи, що зберігаються у фонді відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ВЗУ ІК НБУВ), дають змогу дослідити історію Української вільної академії наук (УВАН), що постала у листопаді 1945 року в Німеччині (Аугсбург) та плідно розвиває наукову діяльність донині. У кінці 1940-х років більшість науковців УВАН емігрували з Європи й організували автономні осередки у Канаді (1949) та США (1950). Дослідження присвячене тій частині видавничої продукції УВАН у США, яка уможливило з'ясування імен її фундаторів, працівників, благодійників, опанування доробку установи та простеження його входження в міжнародний науковий простір.

Перше 20-ліття після утворення УВАН нинішній її президент в Америці Альберт Кіпа трактував, як «золотий вік діяльності УВАН на 3-х територіях: Німеччини, Канади та США»¹. Від початку свого існування УВАН у США розгорнула науково-видавничу діяльність українською та англійською мовами.

УВАН у США вирішила підтримувати ті галузі знань, розвиток яких обмежували в радянській Україні, а також ознайомлювати світ із досягненнями української науки. Для цього були започатковані періодичні видання: англomовні «Аннали УВАН у США» («The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.», 33 випуски), українськомовні «Бюлетень УВАН» (22 випуски) та «Новини з Академії» (продовжуються дотепер). Щоб забезпечити фінансування видавничих проєктів, чимало зусиль доклав перший президент Академії (1950–1959) Михайло Ветухів. Його наступники (Юрій Шевельов, Олександр Архимович, Олександр Оглоблин та ін.) розглядали видавничу діяльність як один із найважливіших засобів інтегрування української науки в світовий науковий простір та утвердження позитивного іміджу України.

Серед українських переселенців було досить свідомих громадян, які заклали фінансову основу діяльності академії, створивши Фондацію УВАН у США, і водночас уможлививши появу перших видань. Високий рівень «Анналів» (виходять із січня 1951 року) визнало американське суспільство, яке надало допомогу виданню через Фондацію Форда². У цьому журналі англійською мовою друкували не тільки статті, а й монографії українських істориків. Попервах видання мало малий обсяг (78 с.) і виходило лише на пожертви членів і співробітників Академії та прихильників української науки, але впродовж 15 років розрослося до розмірів поважної українознавчої бібліотеки. У 1967 році комплект становив 19 випусків (окремі – подвійні й потрійні числа).

Вдалим задумом редакції було вмішувати статті чи уривки праць класиків української науки в перекладі англійською мовою. Міжнародне реферативне видання історичної періодици – «Historical Abstracts» – регулярно вміщувало

¹ Українська Вільна Академія Наук (УВАН) у США відзначає 60-річчя свого заснування. URL: <http://newzz.in.ua/ob/1148869062-ukrayinska-vilna-akademiya-nauk-uvan-u-ssha-vidznachaye-60-richchya-svogo-zasnuvannya.html>

² Чалишів С. Слово члена Фондації УВАН. *Десятиліття Української Вільної Академії наук у США. 1950–1960*. Нью-Йорк, 1961. С. 28.

резюме статей з «Анналів». Їх передплатниками були не тільки університети США й Канади, а й високі школи та наукові установи багатьох країн Європи й Азії. Журнал потрапляв і в Україну та інші країни Східної Європи, його комплектували бібліотеки Києва, Москви, Варшави і Праги. Упродовж дев'яти років невтомної праці Михайло Ветухів встиг видати 14 та підготувати до друку 15-й випуск, що разом творили сім томів та мали понад 3200 сторінок. Серед публікацій – двомовний, розкішно ілюстрований випуск «Катедра Св. Софії в Києві» Олекси Повстенка (1954, 472 с.), англomовні – «Заселення південної України, 1750–1775» Наталії Полонської-Василенко (1955, 370 с.), «Огляд української історіографії» Дмитра Дорошенка і «Ukrainian Historiography, 1917–1956» Олександра Оглоблина (1957, 456 с.). Також випущено «Історію української літератури» Дмитра Чижевського (1956), перший том, присвячений Симону Петлюрі, – статті, листи, документи (1956) та інші цінні праці³.

Михайло Ветухів передчасно помер 11 червня 1959 року, і роботу над сьомим томом завершував Леонід Соневицький. Восени 1959 року головним редактором журналу став новий президент УВАН у США проф. Юрій Шевельов, а до складу редакції увійшли Любов Дражевська і Леонід Соневицький. Новий президент вважав, що «завданням Академії стає стимулювати інтерес до української тематики серед науковців Америки й Європи, допомагати їм у їхніх розвідках, друкувати ці розвідки, перетворюючи «Аннали на світову трибуну україністичних розшуків і досліджень»⁴.

З «Анналами» співпрацювали вчені різних країн світу. У двох томах журналу за редакції Шевельова (т. 8 і 9) взяли участь 42 автори, із них 18 дослідників неукраїнського походження (із США – 8, з Англії – 3, з Франції і Німеччини по 2, з Ізраїлю, Канади й Швеції – по одному). Назагал у десяти томах журналу надруковано праці 33 авторів неукраїнського походження⁵.

До 1965 року «Аннали» надали площу 120 дослідникам-україністам: «Як і можна б сподіватися, найбільше матеріалу поміщено з царини історії (понад 40 позицій, в тому числі 8 з однієї тільки історіографії), далі йдуть дослідження з мовознавства (понад 20 позицій), літературознавства, народного господарства (сільське господарство, промисловість, лісництво), археології, права, біології, етнографії і фольклору, політичних наук. Репрезентовані в журналі теж бібліографія, ґрунтознавство, економіка, мистецтво, музика, нумізматика, релігія і церква, філософія тощо. Тим то можна без перебільшення назвати «Аннали», цей єдиний на той час, англomовний, українознавчий, науковий журнал у світі, справжньою бібліотекою українознавства в англійській мові»⁶.

«Аннали» публікували переклади класиків української історіографії Михайла Грушевського та Вячеслава Липинського, твори Ореста Левицького та Миколи Василенка. Вийшли друком статті про «Історію Русів» та Переяславську угоду, підготовано випуски, присвячені пам'яті Бориса Крупницького та Арнольда Марголіна. Свої дослідження надрукували історики Ярослав Білінський, Ілля Борщак, Любомир Винар, Олександр Домбровський, Дмитро Дорошенко, Борис

³ Омельченко В. Історична секція УВАН. *Ювілейне видання*. Присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1967. С. 32.

⁴ Соневицький Л. Бібліотека українознавства в англійській мові (3 приводу 15-річчя появи «Анналів» УВАН у США). *Ювілейне видання*. Присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1967. С. 22.

⁵ Там само, с. 23.

⁶ Там само.

Крупницький, Іван Лисяк-Рудницький, Олександр Оглоблин, Лев Окіншевич, Наталія Полонська-Василенко, Омелян Прицак, Вячеслав Прокопович, Іван Решетар, Леонід Соневицький, Валентин Шугаєвський та Андрій Яковлів. З журналом співпрацювали представники інших гуманітарних дисциплін: мистецтвознавці Дам'ян Горняткевич і Олекса Повстенко, археологи Неоніла Кордиш і Левко Чикаленко, історик античності Андрій Коцевалов, літературознавець і архівіст Володимир Міяковський та ін. В «Анналах» вмістили свої праці вчені-історики неукраїнського походження: Джон Армстронг, Філіп Фріман, Філіп Мозлі, Курт Левін, Йосиф Ліхтен, Отакар Одложілік, Зекі Веліді Гоган.

Чимало важливих для історичної науки праць вийшло і в українськомовних виданнях УВАН у США. У 1952–1953 роках у Нью-Йорку випущено два томи «Наукового збірника» (видавець Ю. Тищенко). Зокрема, тут опубліковано статтю Михайла Ветухова «Дмитро Дорошенко – перший президент Української Вільної Академії Наук» (с. 7–8), в якій автор розкрив особистість неперевершеного знавця української історіографії та борця за українську державність і відзначив важливі праці – «Історія України в 1917–1923 рр.», «Слов'янський світ», «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу», «Історія Козаччини XVII ст.», «Пантелеймон Куліш», підручник «Історія України» та багато інших. Інша публікація «Наукового збірника» – стаття Ярослава Рудницького «Українські книгозбірні в Канаді» (т. 2, с. 153–160) – присвячена стану бібліотечної справи в українській діаспорі Канади, характеризує тамтешню бібліотеку УВАН, розкриває джерела її комплектування.

Вагомою є науково-видавнича продукція УВАН до 100-річчя смерті і 150-ї річниці народження Тараса Шевченка. Ці дати збіглися в часі з 15-літтям Інституту Шевченкознавства УВАН, який натовді мав уже значний доробок. Керівниками Інституту із 1955 року були (за чергою) Павло Зайцев, Леонід Білецький, Володимир Дорошенко і Володимир Міяковський. Інститут опублікував серію «річників Шевченка» (10 випусків, кожен присвячений одному з десяти останніх років життя поета), річники української бібліографії, реєстр українських видань у вільному світі тощо. Річники «Шевченко» виходили від 1952 року, крім матеріалів життя і творчості поета за відповідний рік, містили наукові розвідки, головню ті, що були виголошені на шевченківських конференціях УВАН. Останній, десятий річник надрукував статті редактора Володимира Міяковського про останні два місяці Шевченкового життя – січень і лютий 1861 року, Івана Коровицького «Шевченків Буквар (1861)», В. М. «Унікальний Кобзар 1860 року з власноручними поправками Шевченка», Юрія Перхоровича «Шевченко на Волині», рецензію Володимира Міяковського на видану в Києві книжку «Смерть і похорони Т. Г. Шевченка: документи і матеріали» (1961), матеріал «Тогочасні польські газети про похорони Шевченка», а також бібліографічний список «Видання Української Вільної Академії Наук присвячені Шевченкові», згідно з яким від 1946 до 1964 року було випущено 38 книжкових публікацій⁷.

Особливо важливим внеском УВАН в шевченкознавство став підготований англійською мовою у провідному славістичному видавництві Мутона в Гаазі науковий збірник «Тарас Шевченко, 1814–1861», який містив праці редакторів Володимира Міяковського і Юрія Шевельова, а також Миколи Шлемкевича, Павла Зайцева, Дам'яна Горняткевича, Валер'яна Ревуцького, Юрія Лавріненка, Петра Одарченка, і був першим солідним виданням англomовної славістичної літератури з шевченкознавства.

⁷ Лавріненко Ю. УВАН у Шевченківські роковини 1961–1964 років. *Ювілейне видання*. Присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1967. С. 28–29.

Ще одним виданням УВАН до 150-ліття народження Тараса Шевченка є історичний нарис Вадима Павловського «Шевченко в пам'ятках» про проєкти і конкурси 1861–1964 років. Цей нарис опубліковано у 25 числах газети «Свобода» саме в часі відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, а згодом вийшов окремою книжкою.

У 1961–1964 роках УВАН у США провела шерг шевченкознавчих конференцій, які супроводжувалися виставками відповідних матеріалів із Архіву – Музею УВАН. Ці конференції притягували чимало слухачів, а звіти з них опубліковано багатьох пресових органах. Півтора десятка доповідей було прочитано в групах УВАН у Вашингтоні, Денвері і Дітройті⁸.

У 1950–1960 роках видавнича діяльність УВАН у США динамічно розвивалась, а її видання здобули міжнародне визнання. У підсумку «кількатисячними накладами видано: англійською мовою «Аннали», 24 чисел 3248 сторінок і відбиток 508 сторінок, разом 3756 сторінок англійською мовою. Українською мовою вийшло 19 книжок і 21 ч. Бюлетеню Академії, разом 4956 сторінок. У поширенні видань Академія завжди мала підтримку членів Фундації»⁹.

Вагомий внесок УВАН у США і в ділянці мистецтвознавства. У збірнику «Шевченко» (1952) надрукована джерелознавча стаття Д. Горняткевича «Петербурзька Академія Мистецтв за часів студій Тараса Шевченка»¹⁰. Розвідки про малярську творчість Шевченка вийшли і в подальших річниках. У Лондоні 1958 року випущено книжку керівника Мистецької кураторії Дам'яна Горняткевича «Українські мистці в автобіографіях». У 1967 році вийшли два фундаментальні музикознавчі твори – Зиновія Лиська «Українські народні мелодії» (два томи із запланованих десяти) і монографія Ігоря Соневницького про Артема Веделя. У 1966 р. під егідою УВАН випущено монографію про Мирослава Радиша (маляра та театрального декоратора). Обставини війни не дали змоги зберегти картини, які митець створив до 1945 р. Мистецька спадщина М. Радиша представлена за неповних 10 творчих років в еміграції (1947–1956) 46 репродукціями (23 кольорових та 23 черно-білих)¹¹.

У 1951–1997 роках було надруковано 140 видань, за останні 14 років ще 49 (третина з них – спільно з науковими інституціями України), серед них: «Історія української літератури» Дмитра Чижевського, «Леся Українка. Хроніка життя і творчості» Ольги Косач-Кривинюк, «Самі про себе. Автобіографії видатних українців» за редакцією Юрія Луцького та багато інших. З 1954 року, реалізуючи «Книжковий проєкт», УВАН видала художні твори письменників, заборонених в УРСР, – Валер'яна Підмогильного, Тодося Осьмачки, Уласа Самчука, Миколи Куліша.

Історична секція УВАН випустила монографію Олександра Оглоблина «Опанас Лобисевич, 1732–1805» (1966, 194 с.) із циклу досліджень автора «Історії Русів», про яскравого представника гуртка новгород-сіверських автономістів.

УВАН у США постійно організовувала заходи пам'яті видатних українських науковців та відзначення ювілейних дат українських наукових установ: Михайла Грушевського (1954), 150-ліття Харківського університету (1955), Дмитра Багалія (1957), Володимира Антоновича (1959), Михайла Ветухова (1959), ювілеїв УВАН.

⁸ Лаврінченко Ю. УВАН..., с. 30.

⁹ Замша І. Фундація Української вільної Академії наук у США. *Десятиліття Української Вільної Академії наук у США. 1950–1960*. Нью-Йорк, 1961. С. 25.

¹⁰ Горняткевич Д. Петербурзька Академія мистецтв за часів студій Тараса Шевченка. *Шевченко*. Річник 1. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1952. С. 11–21.

¹¹ Мирослав Радиш = Radysh / літ. ред. І. Костецький. Нью-Йорк: Ukrainian Academy of Arts, 1966. 176 с.

За час її існування дійсні члени, члени-кореспонденти та співробітники виголосили близько 2000 доповідей. Зі здобуттям незалежності України УВАН передала на батьківщину частину цінних архівів, зокрема унікальні шевченкознавчі, та 32 тис. примірників, видань.

Сьогодні триває співпраця з науковими інституціями Національної академії наук України. На 2010 р. загальна кількість членів УВАН перевищувала 175 осіб, із них – 119 дійсних членів, 40 членів-кореспондентів, 19 старших і молодших дослідників. Філії УВАН працювали у таких містах, як Детройт, Денвер, Вашингтон та Філадельфія¹².

Отже, упродовж 75 років УВАН гідно виконувала свою місію, забезпечуючи розвиток української науки, її взаємодію з науковими установами світу й залучаючи вчених різних країн до українознавчих студій. Зараз УВАН у США співпрацює з науковцями Національної академії наук України та провідними українськими університетами й установами. Фонди НБУВ є цінною джерельною базою для дослідження як історії самої установи, так і проблем українознавства загалом.

¹² Свтух В. Б. Українська вільна академія наук. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukrainska_vilna

Оксана Супронюк (Київ)

Спадщина Лесі Українки у видавничих проєктах української еміграції США

Видавничий доробок наукових і культурних осередків США, присвячений творчій спадщині Лесі Українки, є важливим сегментом української національної бібліографії і лесезнавства як частини літературознавства. Відділ зарубіжної україніки (ВЗУ) Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) упродовж ювілейного року приділив увагу цій тематиці в межах широкої інформаційної та видавничої діяльності установи, спрямованої на збереження, дослідження та популяризацію доробку закордонних учених-україністів.

Численні студії вчених української еміграції засвідчують значення Лесі Українки як ключової постаті в українському історико-культурному просторі XX століття, із творчістю якої пов'язаний процес «європеїзації» української літератури і входження її у світовий літературний процес. Поетеса поставила перед сучасниками вічні, дотепер насущні питання – життя і смерті, боротьби й покори, обстоюючи ідеї національної незалежності і свободи творчості.

Важливою частиною лесезнавства є вивчення видавничого досвіду україністики у США та, зокрема, випущених там друкованих джерел, що оприлюднюють і популяризують спадщину поетеси. Біографію і творчість Лесі Українки досліджували визначні особистості української діаспори в Америці.

Юрій Тищенко-Сірій у Нью-Йорку (1953–1954) до 40-річчя смерті перевидав «Повне зібрання творів Лесі Українки», яке ще в 1920-ті роки у видавництві

«Книгоспілка» підготував літературознавець і літературний критик Борис Якубський і яке заборонив радянський режим. Видавці Юрій Тищенко й Антон Білоус доповнили це найкраще на той час зібрання творів письменниці новими текстами й коментарями.

Одним із найпослідовніших дослідників творчої спадщини Лесі Українки в діаспорі був Петро Одарченко, автор 80 публікацій про неї та редактор фундаментальної джерелознавчої праці Ольги Косач-Кривинюк «Хронологія життя і творчості Лесі Українки»¹. Ця книжка стала цілою епохою в лесезнавстві, відкривши чимало нових біографічних фактів і граней в образі письменниці. Водночас видання має непросту історію підготування й виходу. Матеріали зібрала і зберегла родина, передусім сестра Ольга, в несприятливих умовах еміграції, а до друку їх підготував колектив упорядників при УВАН (США). Поява «Хронології» стала певною спонкою до випуску в УРСР у 1970-х роках дванадцятитомного зібрання творів Лесі Українки у київському видавництві «Наукова думка», а також низки біографічних досліджень про письменницю.

Рідкісними є публікації Романа Задеснянського (псевдонім Романа Бжеського), дослідника, що емігрував у США й видавав свої твори, не зазначаючи часу й місця виходу. Бжеському належать ґрунтовні публікації про значення Лесі Українки для української літератури, її драматургію, філософські й світоглядні засади творчості. Багато зусиль «вісниківець» Роман Бжеський доклав для розвінчування фальсифікацій радянських ідеологів про письменницю та приділив особливу увагу шляхові, що пройшла Леся Українка в усвідомленні своєї місії як національної поетеси, яка тримає в руках «духову зброю» в боротьбі народу за незалежність².

Видатною подією в еміграційному лесезнавстві став підсумковий том, випущений за матеріалами ювілейної, до 100-ліття від дня народження, конференції в Українському науковому інституті Гарвардського університету. Видання закумулювало головні досягнення в цій тематиці вчених із різних країн³.

Серед сучасних дослідників – Тамара Скрипка (Нью-Йорк), завідувачка Музею-архіву ім. Дмитра Антоновича Української вільної академії наук у США, яка з 2000-х років готує до друку праці про Лесю Українку на основі архіву письменниці та її родини.

Цінною частиною видавничого доробку української діаспори США стали твори Лесі Українки, свого часу заборонені до публікації в Радянському Союзі, зокрема драма «Бояриня», що вийшла в багатьох американських видавництвах і становить цінну частину творчої спадщини письменниці. Різні аспекти лесезнавства висвітлено в новітньому виданні⁴.

¹ Косач-Кривинюк Ольга. Леся Українка: Хронологія життя і творчості / ред. П. Одарченко; Комітет при УВАН у США для видання праці: І. Косач-Борисова, О. Ахрімович, Л. Дражевська, Н. Холодна-Лівницька, П. Одарченко, Ю. Лавріненко, В. Міяковський, Ю. Шевельов та ін. Нью-Йорк: Вид. УВАН у США, 1970. 925 с.

² Маланій О. Леся Українка в літературних студіях Романа Задеснянського (Бжеського). *Леся Українка в діаспорному літературознавстві. Німецько-українські зв'язки: збірник наукових праць за матеріалами XI Міжнародної наукової конференції в Мюнхені (4.04.–7.04.2019)* / уклад. і заг. ред. Д. Блохин, М. Моклиця. Мюнхен; Тернопіль, 2019. Т. XI. С. 147–156.

³ Леся Українка 1871–1971. Збірник праць на 100-річчя поетки / Б. Романенчук, А. Стебельська; Видання Світового комітету для відзначення 100-річчя з дня народження Лесі Українки. Філадельфія, 1971–1980. С. 269–280.

⁴ Леся Українка в діаспорному літературознавстві. Німецько-українські зв'язки: збірник наукових праць за матеріалами XI Міжнародної наукової конференції в Мюнхені (4.04.–7.04.2019) / уклад. і заг. ред. Д. Блохин, М. Моклиця. Мюнхен; Тернопіль, 2019. Т. XI. 364 с.: іл.

У контексті цієї проблематики необхідно звернути увагу на нове видання – унікальний тритомний систематичний покажчик Сергія Козака, в якому розкритий зміст газети «Українські вісті» (Німеччина – США, 1945–2000)⁵. Цей часопис найґрунтовніше висвітлював життя українського еміграційного середовища в Європі й Америці та зафіксував унікальну і ще мало запроваджену до наукового обігу інформацію про Леся Українку, читацьке сприймання і вивчення її спадщини в діаспорі, про постановки її драматичних творів на театральних сценах, вшанування пам'яті, спогади тощо.

До 150-річчя від дня народження видатної письменниці ВЗУ підготував електронну виставку, на якій представлено колекцію видань їхнього фонду, що є цікавим інформаційним ресурсом для дослідників, розкрито малознані матеріали та, серед іншого, експоновано багату й різноманітну видавничу продукцію українців США⁶.

Нині однією з планових тем НБУВ є підготовка чотиритомної праці «Бібліографія Лесі Українки», яку від 2020-го року упорядковують співробітники відділу національної бібліографії. ВЗУ Інституту книгознавства як відділ-фондоутримувач бере участь у реалізації цього масштабного проєкту, облікуючи для нього джерела зарубіжної україніки. Інформація напрацьовується й акумулюється в таких напрямках: спадщина Лесі Українки, її опубліковані твори, критичні праці про її творчість; переклади, фольклорні записи, пісні, записані з голосу Лесі Українки, наукові та публіцистичні твори; вшанування пам'яті – Леся Українка в музиці, малярстві, архітектурі тощо; спадщина Лесі Українки в архівах і музеях; інтернет-ресурси, присвячені Лесі Українці, та інше. У комп'ютерній програмі «Ірбіс» формуються бази даних покажчиків: іменного, редакторів та упорядників, перекладачів, ілюстраторів і оформлювачів, видавців, видавництв, друкарень, мов, якими перекладено твори письменниці, і мов, якими вона перекладала, географічний, хронологічний, періодичних видань, альманахів, збірників, у яких було опубліковано твори Лесі Українки.

Згадана програма передбачає реалізацію в перспективі запитів за будь-яким елементом пошуку, зокрема виявляти лесезнавчі дослідження в США чи в будь-якій іншій країні. Треба зазначити, що це перший комплексний бібліографічний проєкт, покликаний зберігати дані про всі джерела цієї тематики, наявні у бібліотеках і інших установах країни, що посідають культурні пам'ятки.

Зазначені інформаційні ресурси – систематичний покажчик змісту часопису «Українські вісті» (Німеччина – США), електронна виставка ВЗУ, комплексний ресурс «Бібліографія Лесі Українки», який створюється в НБУВ, – акумулюють і підсумовують нове знання про творчу спадщину й особистість Лесі Українки. Представлені тут видання української еміграції, зокрема праці дослідників США, містять інформацію, на сьогодні ще малознану українським науковцям.

⁵ Козак Сергій. Історія української діаспори на сторінках часопису «Українські вісті» (Німеччина, 1945– США, 2000): систематичний покажчик змісту: у 3 т. Київ: Ярослав Вал, 2017–2018. 656 с.; 640 с.; 616 с.

⁶ Виставка електронна на платформі НБУВ: «Спадщина Лесі Українки в книжкових виданнях української діаспори (до 150-річчя з дня народження письменниці)» / підгот. О. Супронюк. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5474>

Тетяна Якубова (Київ)

**Популяризація й дослідження культурної спадщини
з фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства НБУВ на сторінках «Бібліотечного вісника»
і «Рукописної та книжкової спадщини України»**

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) від 1993 року випускає фахові видання – науково-теоретичний та практичний журнал «Бібліотечний вісник» і збірник наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів», в яких, зокрема, публікують наукові статті, що популяризують та досліджують культурну спадщину з фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства (ВБЗІК ІК) НБУВ.

Перший номер журналу «Бібліотечний вісник» був приурочений до 75-річчя НАН України та НБУВ. У зверненні редакційної колегії до читачів зазначено, що видання позиціонує себе спадкоємцем «Бібліологічних вістей» 1920-1930-х років та має на меті популяризувати бібліотекознавчу і книгознавчу думку. Збірник «Рукописна та книжкова спадщина України» – це фахове продовжуване видання, розраховане на спеціалістів у галузі книгознавства, бібліографознавства й соціальних комунікацій, засноване на базі окремого науково-дослідного підрозділу тодішньої Центральної наукової бібліотеки імені В. І. Вернадського – Інституту рукопису. Водночас до видання залучають фахівців інших наукових підрозділів НБУВ, а також бібліотечних та архівних установ України і зарубіжжя.

У цій публікації розглянуто окремі найцікавіші дослідження окресленої тематики, виконані на основі фондів ВБЗІК ІК НБУВ. ВБЗІК як окремий підрозділ було створено ще у Всенародній бібліотеці України (ВБУ) 4 грудня 1923 року. Посаду завідувача Київською (Подільською) філією тоді обійняв історик, книгознавець, бібліотекар Амвросій Семенович Криловський (1853–1930). Сьогодні ВБЗІК ІК НБУВ здійснює дослідження з історії книги, бібліотечної справи, окремих бібліотечних зібрань та колекцій, займаючись також збиранням, зберіганням та бібліотечно-бібліографічним опрацюванням видань з ознаками належності до колекцій XVI – першої чверті XX століть. Першим завідувачем відділу періоду незалежності України став кандидат філософських наук Петро Володимирович Голобуцький (1938–2010), який очолював підрозділ упродовж 1991–2008 років. Петро Голобуцький, молодший син відомого українського історика, фахівця з проблематики Козаччини й соціально-економічної історії України Володимира Голобуцького (1903–1993), надав, зокрема, слушні поради й моральну підтримку та матеріали з батьківського архіву історикові Святославу Леонідовичу Юсову під час написання його книги «Історик Володимир Голобуцький (1903–1993 рр.): життя, наукова і педагогічна діяльність» (Київ, 2011). Продовживши дослідження відомих учених і культурних діячів – істориків, книгознавців, мистецтвознавців, бібліофілів – Ігнатія Онацевича, Йоахима Лелевеля, Володимира Іконнікова та інших – Петро Голобуцький присвятив низку публікацій у збірниках бібліотеці українсько-білоруського роду Хрептовичів у фондах відділу¹. Бібліотека Хрептовичів була

¹ Голобуцький П. В. Скарб світової культури для нащадків. *Бібліотечний вісник*. 1993. №1/2. С.76–77; Голобуцький П. В. Бібліотека Хрептовичів: люди, події, книги. *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. Київ,

однією з найбільших приватних бібліотек Білорусі кінця XVIII – початку XIX століть. Її створили Йоахим Литавор Хрептович (1729–1812), останній литовський канцлер Речі Посполитої та його син Адам (1768–1844), візитатор (інспектор) литовських шкіл та почесний член Віленського університету. Ця збірка стала також об'єктом досліджень книгознавчині Тетяни Мяскової, яка в статті «Технології формування та перспективи введення у науковий обіг інформаційних ресурсів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ»² проаналізувала склад, принципи впорядкування (за форматами книг, де виокремлено великий формат) та зазначила, що книги цієї колекції, виготовлені у XVI – XVII століттях з пергаменту та необробленої телячої шкіри, перебувають у задовільному стані. Книжкове зібрання оснащено рукописним картковим каталогом, а в 1986–1987 роках співробітники відділу уклали топографічний каталог зібрання, який містить близько 2000 бібліографічних описів. Дослідниця також атрибутувала окремі видання та книжкові знаки з бібліотеки Хрептовичів.

Тетяна Мяскова досліджувала історію побутування видань ще одного зібрання з фондів ВБЗІК ІК НБУВ, а саме – особисту колекцію Яна Снядецького. У статті на цю тему³ зазначено, що видання бібліотеки астронома, математика, професора Віленського університету Яна Снядецького, яка надійшла в дар до книгозбірні Віленської медико-хірургічної академії (ВМХА), мають чотири види власницьких знаків ученого. Найпоширеніший – шрифтовий екслібрис у вигляді овальної печатки з написом «Z DARU ASTR. OBS. IANA SNIADOCKIEGO 1830», здебільшого доповнений рукописними екслібрисами – автографами дарувальника: «Joannis Sniadecki», «John Sniadecki», «Jean Baptiste Sniadecki». На багатьох примірниках є відразу кілька видів власницьких знаків Снядецького. У статті вміщено фото: «Автограф Я. Снядецького та шрифтовий екслібрис – печатка на книзі з бібліотеки ВМХА» та загалом надано важливий книгознавчий матеріал для атрибуції книжкових знаків із бібліотеки Яна Снядецького, частина якої зберігається у фондах ВБЗІК ІК НБУВ. Книги авторства Яна Снядецького також осіли у фондах відділу рідкісної книги Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (ЛННБУ). Рукописну спадщину Яна Снядецького із фондів Інституту рукопису НБУВ вивчав математик, історик науки та книгознавець Ярослав Матвіїшин, випускник ЛНУ, дослідник рукописних фондів бібліотеки того самого університету, ЛННБУ та львівських архівів. Результати його дослідження опубліковані в статті «Nieznane polonika w Centralnej Bibliotece Akademii Nauk USSR w Kijowie. I. Rękopisy Jana Śniadeckiego. II. Rękopisy Stefana Stubielewicz (Неизвестные польские документы в Центральной научной библиотеке АН УССР в Киеве)», («Kwartalnik Historii Nauki i Techniki», Т. 23, № 2. Warszawa, 1978). Значну частину рукописів Яна Снядецького згодом перемістили до ЦДІАУ в Києві, а відтак – до бібліотеки Вільнюського університету (разом із рукописними матеріалами видатного фізика з Волині Стефана Стобулевича).

2000. Вип. 5. С. 59–73; Голобуцький П. В. Українсько-білоруський рід Хрептовичів (Хрептовичів) в історичних подіях XV–початку XVIII ст. *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. К., 1998. Вип. 4. С. 281–291.

² Мяскова Т. Є. Технології формування та перспективи введення у науковий обіг інформаційних ресурсів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. *Бібліотечний вісник*. 2007. № 2. С. 14–19.

³ Мяскова Т. Є. Провенієнції на книгах з історико-культурного фонду «Віленська медико-хірургічна академія» Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з вивчення історії формування фонду наукової бібліотеки академії. *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. 2016. Вип. 20. С. 175–190.

Бібліотекам зі значною частиною релігійної літератури присвятила свої статті на сторінках згаданих фахових видань книгознавчиня, znana історикиня економіки Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ століть, завідувачка ВБЗІК ІК НБУВ Олена Заєць. У статті «Бібліотека Києво-Печерської лаври: історія створення та сучасний стан»⁴ вона зазначила, що бібліотека Києво-Печерської лаври (КПЛ) нині перебуває у ВБЗІК в тому самому складі, в якому надійшла до ВБУ ще в жовтні 1921 року. Видання з цієї бібліотеки внесені до друкованих каталогів та становлять 11 683 одиниці, або 7801 найменування. Каталоги, шифри, розміщення книг КПЛ – все це збережено майже в первісному стані, яким він був на початку ХХ століття. Винятком є рідкісні книги, що були передані до відділу стародруків та цінних видань НБУВ. Друковані каталоги бібліотеки КПЛ розміщені на сайті ВБЗІК ІК НБУВ, а каталоги літератури, що надійшла до бібліотеки Лаври вже після створення друкованих каталогів, – у залах відділу. Результатом наукового опрацювання фонду історичної бібліотеки КПЛ стала монографія Олени Заєць «Особові та інституційні зібрання у складі історичної бібліотеки Києво-Печерської лаври у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (Київ, 2018, 240 с.).

Іншу свою статтю дослідниця присвятила колекціям архімандрита Антоніна, які він подарував бібліотекам Київської духовної академії (КДА) та КПЛ⁵. У фондах відділу є всі твори архімандрита Антоніна з дарчими написами. У бібліотеці КПЛ зберігався перший том праці о. Антоніна «Круг подвижных праздников церкви», виданий у Києві 1850 року, з дарчим написом автора ієромонахові, соборному старцю Досифею (Іващенко). Згодом надійшов і другий том – московське видання 1867 року із вкладним написом о. Антоніна для монастирської книгозбірні. До бібліотеки КПЛ надходили й інші прижиттєві видання архімандрита о. Антоніна. Дослідниця виснує, що заслугою о. Антоніна для України стала його діяльність зі створення основи фонду старовинних рукописів Церковно-археологічного музею при КДА, що тепер зберігається в НБУВ.

25 вересня 2019 року у НБУВ відбулися книгознавчі читання, присвячені 200-річчю заснування бібліотеки КДА, одного з найбільших історичних зібрань у ВБЗІК ІК НБУВ. Формуванню цього фонду Олена Заєць приділила увагу у статті «Книгознавчі читання, присвячені 200-річчю заснування бібліотеки Київської духовної академії»⁶. Авторка зазначила, що бібліотеці КДА заповідали свої книжки протоієреї кафедрального Києво-Софійського собору Іоанн Леванда і Петро Лебединцев. Книжкова колекція протоієрея Іоанна Леванди налічує 570 одиниць та містить твори з богослов'я, риторики, філософії, географії, белетристику. КДА придбала збірку у доньки власника Марії в 1815 році. Бібліотеку отця Іоанна допомагали комплектувати історик, бібліограф, архівіст Микола Бантиш-Каменський і зять Леванідов. Тарас Шевченко, зобразивши Леванду разом зі Сковородою у повісті «Близнецы» шкільними приятелями одного з персонажів твору – Федора Сокири, дещо іронічно назвав Іоанна Леванду «знаменитим київським витією»⁷.

⁴ Заєць О. В. Бібліотека Києво-Печерської лаври: історія створення та сучасний стан. *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. 2013. Вип. 17. С. 321–331.

⁵ Заєць О. В. Археографічна та бібліофільська діяльність архімандрита Антоніна (Капустіна) (до 200-річчя від дня народження). *Рукописна та книжкова спадщина України: археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів*. 2017. Вип. 21. С. 183–193.

⁶ Заєць О. В. Книгознавчі читання, присвячені 200-річчю заснування бібліотеки Київської духовної академії. *Бібліотечний вісник*. 2020. № 1. С. 45–46.

⁷ Голобуцький П. В. Леванда Іван Васильович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 73.

Бібліотека протоієрея Петра Лебединцева, на думку Олени Заєць, засвідчує інтерес священника до «україніки». Велику частину його колекції становлять документи, що регламентують церковне діловодство, судочинство й інші види діяльності парафій і священників. У 1898 році за заповітом власника з бібліотеки Петра Лебединцева до КДА надійшло 1725 одиниць. Решту своїх книг і рукописи він розпорядився залишити при Києво-Софійському соборі, маючи намір закласти основу єпархіальної бібліотеки. Дослідження Олени Заєць надають матеріали щодо атрибуції книжкових пам'яток, книжкових знаків та популяризують цінні пам'ятки бібліотек КПЛ, КДА, що нині зберігаються у фондах ВБЗІК ІК НБУВ.

Отже, на сторінках фахових видань – «Бібліотечного вісника» і «Рукописної та книжкової спадщини України» – вміщено низку ґрунтовних досліджень співробітників ВБЗІК ІК НБУВ про пам'ятки книжкової культури України та їх атрибуцію, які популяризують цінні фонди відділу й акумулюють ідеї щодо перспективи виявлення, збереження та їх подальшого дослідження.

СВІТ МИСТЕЦТВА, ТЕАТРУ Й МУЗИКИ У ВИДАВНИЧОМУ ВТІЛЕННІ

Майя Гарбузюк (Львів)

Театральні джерела видання «Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego» (Львів, 1833)

Вихід у світ видання «Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego» (Львів, 1833)¹, упорядкованого знаним польським фольклористом, театральним критиком, драматургом, громадським та державним діячем Вацлавом Міхалом Залеським (1799–1849), став помітною подією у культурному житті Галичини першої половини XIX століття. У контексті розвитку романтизму як світоглядного й мистецького явища звернення упорядника до народних джерел та наголошення на значущості народної творчості для повноти кожної національної літератури свідчило про потребу польських інтелектуалів формувати й розвивати національну культуру згідно з найактуальнішими європейськими тенденціями.

Збірник одержав схвальні оцінки як польських колеґ-сучасників (А. Бельовський, А. Росцишевський, К. Вуйцицький та ін.), так і українських дослідників фольклору й літератури (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, О. Бодяньський та ін.). Велике значення виданню надавав Іван Франко, підкреслюючи значний внесок Вацлава Залеського у розвиток української мови й літератури в Галичині². У сучасному українському літературознавстві та фольклористиці творчість Залеського й саме видання досліджували Роман Кирчів³ та Ксенія Бородін⁴.

Збірник містив 1459 пісенних текстів. Із них 160 супроводжувались нотами, поданими в додатку, який до основного тому упорядкував Кароль Ліпінський. В обсяжному, на 54 сторінки вступі Вацлав Залеський не з'ясовував походження записів пісень. Тому ця тема й надалі залишалась актуальною для дослідників. Так, Іван Брик наголошував, що Залеському в роботі допомагав Яків Головацький⁵. Феодосій Стеблій в енциклопедичному гаслі, присвяченому Вацлавові Залеському, називає імена діячів галицького відродження – Маркіяна Шашкевича, Григорія Ількевича, Кирила Блонського, Івана Білінського, Якова Головацького та інших, чиї записи увійшли до видання «Пісень»⁶.

Роман Кирчів запровадив до наукового обігу ненадруковану рецензію сучасника Вацлава Залеського – Лешека Дуніна-Борковського, де той критично оцінив видання, зокрема й тому, що в ньому, крім народних, вміщені також пісні міські та

¹ Waclaw z Oleśka [Zaleski W.]. Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego. Lwów, 1833.

² Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Зібрання творів*: у 50 т. Т. 41. С. 24–27; Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859. *Зібрання творів*: у 50 т. Т. 47. С. 649–650.

³ Кирчів Р. Залеський Вацлав Міхал. *Енциклопедія української літератури*. Київ, 1990. Т. 2. С. 233; Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці». Київ, 1990.

⁴ Бородін К. Внесок Вацлава з Олеська у розвиток слов'янського народознавства. *Проблеми слов'янознавства*. 2005. Вип. 55. С. 116–125.

⁵ Брик І. Чужі про українську народну пісню. Львів, 1927. С. 15.

⁶ Стеблій Ф. І. Залеський Вацлав-Міхал. *Енциклопедія історії України*; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. Т. 3: Е-Й. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zalesky_V

літературного походження⁷. Сучасна дослідниця Ксенія Бородін підкреслила, що до збірника ввійшли літературні твори Францішка Карпінського, Броніслава Залеського, Францішка Князьніна, Семена Климовського та Юліяна Добриловського⁸. Проте ніхто зі згаданих авторів не звернув увагу на ще одне джерело формування «пісенного репертуару» цього збірника – тогочасний польський театр у Львові.

Про будь-який зв'язок з театром не пише і сам Залеський – знаний у Львові театральний критик, та менш відомий як успішний драматург. Проте його передмова містить одну прикметну деталь: на сторінці 14 «Вступної розповіді» до «Пісень...» він солідаризується з Камінським щодо думки про вагомість такої праці: «Позбавлений марнославства, переконаний у важливості починання і корисності його результатів, бажаю того цілою душею, додаючи разом із Камінським: аби той храм національний під великою печаттю славянських народів на віки був збережений від знищення!»⁹.

Ян Непомуцен Камінський (1777–1855) – видатний польський театральний діяч, антрепренер, драматург, актор, поет, перекладач, редактор, філософ мови та керівник польського театру у Львові від 1809 до 1842 року. Його вплив на львівське мистецьке й літературне середовище був відчутним, а репертуар польської сцени під його орудою охоплював твори, що містили український фольклор, а також авторські – Камінського – переспіви українських народних пісень. Він співпрацював із Каролем Ліпінським як композитором під час роботи над деякими музичними виставами свого театру, серед іншого й тими, що містили українську пісенну складову. Донині дослідники творчості Вацлава Залеського та, зокрема, видання «Пісень...» не звертали увагу на це ім'я. Тим часом, студіюючи український дискурс у польському театрі XIX століття, авторка цих рядків мала нагоду звернутися до двох томів «Пісень...» та виявити театральні джерела і впливи, що мають важливе значення для розуміння генези окремих текстів та музичного матеріалу в зазначеному виданні.

У збірці Залеського натрапляємо на текст надзвичайно популярної серед тогочасної львівської публіки «Руської сцени» («Scena ruska») з другої частини чародійської опери «Сирена Дністра» («Syrena Dniestru», прем'єра відбулася 1814 року). Ця опера була переробкою популярної австрійської фантастичної опери «Діва Дунаю» Фердинанда Кауера й Карла Генслера, яку здійснив для потреб свого театру Ян Непомуцен Камінський¹⁰. Зміни стосувалися місця дії, що його перенесено з Дунаю на Дністер, імен персонажів, а також – у зв'язку із цим – введення нових музичних номерів і текстів. Так виникла Руська сцена – інтермедійний дует Козака Гарастка й Параски, перевдягненої на українку головної героїні твору Краснодиви. Ноти до цього номера уклав Кароль Ліпінський, текст написав сам Ян Камінський. Сцена мала тричастинну будову: прозовий діалог-зустріч двох героїв, музичні номери-репрезентації кожного із них та фінальний дует, що завершувався танцем – козачком. Ця сцена була надзвичайно популярна у Львові, і її виконували у збірних концертах та під час новорічних святкових вечорів у театрі.

Власне, окремі фрагменти з цієї сцени увійшли й до збірника Вацлава Залеського. Пісня, що відкриває розділ «Kozaki», містить дві строфи зі згаданого дуету Гарастка й Параски («Triastia tomu, szczo sia bidy...» та «Boday nasze poberyże!...»)¹¹. Їх

⁷ Kyrchiv R. Nieznany rękopis Józefa Dunina-Borkowskiego. *Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta literaria*. Wrocław; Warszawa, 1990. S. 91–109.

⁸ Бородін К. Внесок Вацлава з Олеська..., с. 123.

⁹ Waclaw z Oleśka. *Pieśni...*, s. XIV.

¹⁰ Syreny Dniestru. Opera czarodziejska z tablami [?] i tańcami. Część pierwsza. Biblioteka Szląska. Dział rękopisów. Sygn. № 703. 53 s.; Syrena z Dniestru. Część II. Biblioteka Szląska. Dział rękopisów. Sygn. № 704. 83 s.

¹¹ Waclaw z Oleśka. *Pieśni...*, s. 202.

подано майже в тому самому звучанні, що й у виставі, але без назви, без поділу на ролі, а головне – без автора. Прикметно, що саме ці строфи Камінський запозичив з іншого, хронологічно ранішого твору – «Потрійне весілля» Францішка Діонісія Князьніна (1783–1885), де вони були частиною пісенного номера персонажа-українця – козака Захаренка. Сьогодні достеменно невідомо, звідки Князьнін увів у текст «селянки» цю українську пісню, але можна припустити, що вона могла бути в репертуарі придворного торбаніста з маєтку князя Адама Казимира Чарторийського в Пулавах, для якого й було створено «Потрійне весілля».

Так само, без поділу на ролі й без авторства, в іншому розділі збірника («Жіночі пісні») подано текст пісні «З України тут приходжу», що її у гаданий Руській сцені виконувала Параска¹². Авторство цього тексту найпевніше могло належати Янові Камінському. Прикметною була заміна у слові «Україна» – малої літери в рукописі вистави на велику літеру у тексті збірника.

Завдяки оприлюдненим у другому томі нотам Ліпінського сьогодні можемо дізнатися, як звучав згаданий дует¹³. Так, музика до пісні «Z Ukrainy tut prychodžu» мала двочастинну будову: *andante* та *vivace*. Якщо у першій частині («Z Ukrainy tut prychodžu») ще відчутні композиторські інтонації із характерним для польської ритмомелодики низхідним стрибком на тритон та підкресленим пунктирним ритмом, то у другій частині автор використав мелодію української народної пісні «У сусіда хата біла», поклавши на неї слова дуєту. Отже, текст «Uzmim sia teper za ruki / Budem żyty bez rozłuki...» виконували на мотив цієї української народної пісні. Саме цю пісню Микола Лисенко увів у партію Петра в опері «Наталка Полтавка» 1872 року.

Серед пісенних номерів збірки Вацлава Залеського є також інші, надзвичайно популярні в репертуарі польського театру музичні номери українського походження та тематики. Так, відома пісня Юліана Добриловського «Дай нам, Боже, в добрий час» завершувала ще одну популярну серед львівської публіки виставу – «Завалення вежі на Ратуші» (Л. Рудкевич, Я. Н. Камінський)¹⁴. Потрібно відзначити й популярність української пісні «Ой, не ходи, Грицю», що звучала у виставі «Твардовський на Кшемьонках» Яна Камінського¹⁵ і в дещо зміненому варіанті також була оприлюднена на сторінках «Пісень...». Ще варто звернути увагу і на марш «Слава наша козацькая», наявний і в збірнику, і в тексті п'єси «Ванда Потоцька, або Сховок у лісі Св. Софії» Міхала Сухоровського (1833). Ретельне вивчення текстів збірника та порівняння з текстами тогочасних вистав може принести нові відкриття та спостереження. Окрема дослідницька тема – вплив змісту цього збірника на подальші вистави польського та українського театрів.

Тож чи варто закидати Вацлаву Залеському ненаукові підходи у формуванні свого збірника? Якщо розглядати його упорядницьку стратегію у світлі видань, на які він взурувався або які згадував у вступі, то виявимо, що насправді польський вчений наслідував досвід інших упорядників. Так, коротко характеризуючи відому працю російського збирача фольклору Афанасія Колотиліна, Залеський подає структуру

¹² Waclaw z Oleśka. Pieśni..., s. 292.

¹³ Waclaw z Oleśka [Zaleski W. M.]. Muzyka do Pieśni polskich i ruskich ludu galicyjskiego: zebranych i wydanych przez Waclawa z Oleśka [pseud.]; Do śpiewu i na fortepian ułożył Karol Lipiński. We Lwowie: Nakładem Franciszka Pillera, 1833. S. 112–114.

¹⁴ Komyniarz i Młyniarz czyli Zawalenie się Wierzy Ratuszowej, krotochwila w 1 akcie podług Vodevil francuskiej PP St. Priest i Bartmanski przerobiona ze śpiewkami polskimi i ruskimi. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Dział rękopisów. Sygn 4970/III. 19 s.

¹⁵ [Kamiński J. N.]. Twardowski na Krzemionkach. Krotochwila czarodziejska we 3-ch Aktach z powieści gminnej dla Teatru Lwowskiego w kwietniu 1825 roku napisana, przez J. N. K. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Dział rękopisów. Sygn 4666/III. 77 s.

російської збірки, в якій наявні «театральні пісні» й навіть окремі арії та пісні з комічної опери «Дніпровська русалка» (російської версії тієї ж таки австрійської «Діви Дунаю»). Практика видруку найпопулярніших серед публіки номерів з вистав була звичною у Львові від 1814 року – власне, тоді й було вперше оприлюднено тексти пісень з Руської сцени «Сирени Дністра»¹⁶.

Тож не варто дивуватися наявності зв'язків текстів у збірнику «Пісень...» із актуальним тогочасним театральним життям, зокрема, з огляду на театральнокритичний та драматургічний доробок Вацлава Залеського. Найпевніше, що саме популярність тих чи інших музичних номерів і визначила їхню наявність у корпусі пісень, які упорядник обрав для публікації. Ці зв'язки сьогодні дають змогу краще зрозуміти й підкреслити місце і значення театральної культури в розвитку тогочасних наукових пошуків та видавничої справи в Галичині, а також продовжити дослідження генези окремих пісень, що увійшли до цієї відомої збірки.

¹⁶ Rocznik teatru polskiego we Lwowie. Od 1-go stycznia 1814 do 1-go stycznia 1815. [Lwów]: W drukarni Józefa Schnaydera. 60 s.

Halina Rusińska-Giertych (Wrocław)

Świat teatru i muzyki a lwowski repertuar wydawniczy końca XVIII i początku XIX wieku

Po wcieleniu Lwowa do monarchii austriackiej, miasto stało się zarówno stolicą polityczno-administracyjną nowo powołanej prowincji, jak i umysłową i kulturalną. Ludność napływowa (masowo przybywająca), spowodowała, że ożywiło się, ale też zróżnicowało pod wieloma względami. Nowa obyczajowość, zaczęła mieć istotny wpływ na życie umysłowe, kulturalne i towarzyskie nie tylko Lwowa, ale całej zagarniętej prowincji. Z jednej strony była narzucona, z drugiej, kusiła powiewem nowości, „oświeconymi” zwyczajami świata zachodniego. Lwów, mimo pewnych oporów, chłonał tę inność, oswajał ją i przetwarzał na swój własny sposób, do tego stopnia, że stała się ona właściwa tylko dla niego. Na wzajemne poznawanie kultur żyjących tam grup etnicznych i narodowościowych wpływ miały salony towarzyskie (Katarzyny Kossakowskiej, Stanisława Wronowskiego, Józefa Dobka Dzierzkowskiego), muzyka, w szczególności wieczory śpiewacze, przedstawienia operowe oraz teatr, a także fety publiczne o charakterze politycznym lub religijnym, bale, reduty i festyny. Integrowały one społeczeństwo i pokazywały, że każda kultura może wnieść w życie społeczne coś wartościowego.

Ton życiu kulturalnemu we Lwowie nadawały także powstające tam towarzystwa, ale przede wszystkim, to muzyka i teatr były przez wiele lat najważniejszymi nośnikami kultury. Muzyka słyszana była nad Pełtwią zwłaszcza w salonach arystokracji, w których koncertowali, zarówno wykształceni muzycznie lwowianie, artyści przyjezdni, jak i wyżsi rangą austriaccy urzędnicy lub członkowie ich rodzin. Muzykowanie domowe rozpowszechnione było w Austrii (Wiedeń okrzyknięto ówczesną muzyczną stolicą Europy), nie trudno więc odgadnąć, że wraz nowymi rządami stało się popularne także w stolicy Królestwa Galicji i Lodomerii. Lwowski ruch muzyczny kreowali nie tylko

muzycy-amatorzy, przyjeżdżali też profesjonalni artyści, którzy występowali na lwowskiej scenie teatralnej, zaznajamiali miasto z muzyką klasyczną i kościelną, edukowali młode pokolenie.

We Lwowie tradycje związane z życiem teatralnym i muzycznym istniały już w czasach staropolskich. W mieście działały kapele kościelne i klasztorne, a także utrzymywane przez magnaterię, prywatne zespoły muzyczne oraz sceny teatralne, np. scena hetmana Rzewuskiego. Odbływały się również (w konwiktowych teatrach) przedstawienia misteryjne i szkolne, przygotowywane przez uczniów szkoły katedralnej oraz kolegiów (jezuickiego, pijarów, teatynów, a także ormiańskiego). Występy te nie miały jednak charakteru cyklicznego i odbywały się w kameralnym gronie. Możliwość organizowania spektakli dla szerokiego kręgu odbiorców dał dopiero publiczny teatr we Lwowie. W roku 1776 Heinrich Josef Johann Auersperg, w latach 1775–1800 gubernator Galicji, ale także wielki miłośnik opery, wystarał się, by teatr we Lwowie na stałe bawił przybyłych z Austrii urzędników i ich rodziny. Niedługo potem taka forma rozrywki stała się dostępna również dla publiczności polskiej.

Teatr niemiecki działał pod zarządem Franciszka Antoniego Göttersdorfa. Po nim kierownictwo nad sceną niemiecką sprawowali przejściowo Józef Hilferding i Carl Ludwig Toscani, a od roku 1789, Franciszek Frydryk Henryk Bulla. Niedługo po zainstalowaniu teatru niemieckiego, a mianowicie w roku 1780, przybyła do Lwowa polska trupa teatralna Tomasa i Agnieszki Truskołaskich, która działała przez trzy lata. W 1787 lub w 1789 roku (gościnnie w teatrze niemieckim) dał kilka polskich spektakli Wojciech Bogusławski, a pod koniec 1794 roku przyjechał do Lwowa na stałe i pracował do maja 1799 roku. Z razu zajmował się tylko prowadzeniem sceny polskiej, z czasem (w latach 1796–1798) kierował obydwoma teatrami, także niemieckim. Początkowo wystawiał sztuki w budynku pofranciszkańskim, wcześniej już przysposobionym do występów teatru niemieckiego, a następnie przystąpił (w 1796 roku) do budowy letniego teatru z prawdziwego zdarzenia. Amfiteatr w plenerze wybudowany został w Ogrodzie Jabłonowskich. Niemal w tym samym czasie zdecydował się również na renowację teatru zimowego (w kościele pofranciszkańskim). Po rozbudowie widownia mogła pomieścić przeszło sześciuset pięćdziesięciu widzów. Niestety, mimo pozornie dobrej passy, teatr lwowski zaczął mieć kłopoty finansowe. Koszty utrzymania zespołu aktorsko-muzycznego, budynku, oświetlenia, zakup dekoracji i kostiumów, a w przypadku polskiego teatru jeszcze wysokie opłaty za korzystanie z niemieckiej sceny, spowodowały, że obie widownie generowały większe wydatki niż wynosiły ich przychody. Bulla zdecydował się w tej sytuacji (w 1798 roku) na sprzedaż teatru magistratowi lwowskiemu i zarządzanie nim już tylko jako dzierżawca, a Bogusławski (w maju 1799 roku) zakończył swą lwowską karierę i wyjechał do Warszawy. Następcą Bogusławskiego został Jan Nepomucen Kamiński, który w roku 1809 zorganizował dla polskiej publiczności ponowne występy. Mimo, iż Kamiński musiał dzielić się dochodami z teatrem niemieckim, udawało mu się stale zwiększać liczbę spektakli i znajdować środki na ich wystawianie. Kierował sceną we Lwowie przez trzydzieści trzy lata, był jednym z najdłużej działających antreprenerów w Polsce.

Obie sceny lwowskie (polska i niemiecka) mimo że ze sobą konkurowały, w pewnym sensie również się uzupełniały, a nawet wzajemnie inspirowały, tworząc w ten sposób ciekawą ofertę dla miejscowego widza. Miały niezrównane zasługi w kształtowaniu kultury miasta i przybliżaniu mu oświeceniowej i romantycznej literatury. Teatr niemiecki, chcąc zainteresować swoim repertuarem ludność polską (nieznającą języka niemieckiego lub bojkotującą niemieckie widowiska dramatyczne), zaczął wystawiać, już nawet w latach 80. XVIII stulecia balety, operetki, ale przede wszystkim opery. I to właśnie dzięki tej tendencji lwowianie mieli możliwość zapoznania się z szerokim repertuarem ówczesnego europejskiego teatru muzycznego, w szczególności z twórczością operową kompozytorów

austriackich, włoskich, niemieckich i francuskich. Niezależnie od repertuaru sceny niemieckiej, współpracujący z nią artyści (dyrygenci, śpiewacy, członkowie orkiestr) poprzez swe pozateatralne wystąpienia w znacznym stopniu spopularyzowali we Lwowie muzykę i doprowadzili do wspólnych występów różnych środowisk przed publicznością lwowską.

Centralną postacią organizującą tam życie muzyczne w końcu XVIII wieku był kapelmistrz w zespole niemieckim Józef Antoni Franciszek Elsner. Prawdopodobnie na bazie orkiestry teatralnej, powołał około 1796 roku, rodzaj stowarzyszenia muzycznego pod nazwą Akademia Muzyczna, która działała do 1799 roku. Stowarzyszenie Elsnera dawało regularne lub też sporadyczne koncerty dla publiczności lwowskiej, niektórzy miłośnicy muzyki byli nawet posiadaczami stałych abonamentów na wszystkie koncerty. Elsner skupiał wokół siebie profesjonalnych muzyków, ale też ludzi „z towarzystwa”, którzy włączali się w publiczne występy. Do rozwoju życia muzycznego i kulturalnego we Lwowie przyczynił się również w latach 90. XVIII wieku Wojciech Bogusławski, który wielokrotnie wystawiał opery polskie, m.in. *Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale*, a kiedy nawiązał ścisły kontakt z Józefem Elsnerem i namówił go do pisania muzyki do librett polskich, zaproponował miastu wiele wspaniałych dzieł scenicznych. Polityka repertuarowa Bogusławskiego, polegająca na odebraniu scenie niemieckiej wyłączności na muzyczne spektakle, przyczyniła się do stworzenia repertuaru o unikatowym charakterze, uwzględniającego ambitne europejskie utwory.

Repertuar dramatyczno-muzyczny wysoko cenił sobie również następca Bogusławskiego – Jan Nepomucen Kamiński, który włączał do repertuaru komediooper i śpiewogry. Gatunki te plasowały się na drugim miejscu, zaraz po komedii. Wystawiano także opery autorów polskich i obcych, ale najgłośniejszym ówczesnym wydarzeniem dramatyczno-muzycznym nad Pełtwią było wprowadzenie na afisze (w 1816 roku) *Zabobonu, czyli Krakowiaków i Górali* autorstwa samego Kamińskiego, do muzyki Karola Kurpińskiego, kapelmistrza teatru. Prócz nich ważne miejsce w życiu muzycznym Lwowa odegrali również: Franciszek Ksawery Wolfgang Mozart, twórca (w 1826 roku) towarzystwa śpiewaczego – pod nazwą „Caecilien-Verein”, „Caecilien-Chor” lub Towarzystwa św. Cecylii, a następnie Jan Mederitsch Gallus (Medericz, Mederič) zwany Gallusem, Stanisław Serwaczyński, Jan Johan Ruckgaber (właściwie Jean Montalbleau), Józef Baszny (Baschny, Baśny), Józef Krzysztof Kessler i inni.

Spopularyzowanie muzyki we Lwowie spowodowało nieodzowność dostępu do nut i publikacji muzykologicznych, i wpłynęło tym samym na znaczne poszerzenie się oferty księgarskiej, a w przyszłości także na rozwój miejscowego edytorstwa muzycznego. Druki muzyczne do Lwowa przeważnie sprowadzano, najczęściej z Warszawy, ale także z Wiednia i innych ośrodków wydawniczych. Czynił to przede wszystkim Karol Bogusław Pfaff, ale również Franciszek Piller, Ignacy Kuhn i Jan Milikowski oraz Karol Wild. O tamtejszym drukarstwie muzycznym na przełomie interesujących nas wieków wiadomo niewiele, jednak można natrafić na ślady, że takowe istniało. Świadczą o tym choćby informacje prasowe zawiadamiające, że z litografii Piotra Pillera wyszły polonezy autorstwa Mozarta, jak również mazurki i kozak na fortepian.

Z kolei miłość lwowian do teatru zaowocowała imponującą ofertą dzieł scenicznych, sprowadzanych z różnych ośrodków wydawniczych, ale także odbijanych w miejscowych typografiach. Księgarnie lwowskie dysponowały bogatą gamą teatraliów wybitnych autorów, krajowych i zagranicznych, zaś miejscowe tłocznie też nie próżnowały, wydały bowiem szereg tragedii, komedii, oper, śpiewek, hymnów, kantat i wodewili. Wystąpienie konferencyjne będzie miało na celu przybliżenie tych produktów wydawniczych.

Юліана Полякова (Харків)

Видавнича діяльність харківських театрів 1920–1940-х років

Видавнича діяльність харківських театрів у 1920–1940 роках розвивалася в кількох напрямках, маючи на меті сприяти рекламній, науковій, виховній роботі кожного закладу. Театри випускали буклети, програми, афіші, листівки, книги, газети (багатотиражні), журнали. Багато видань було втрачено через численні переїзди (зокрема, Харківський російський драматичний театр переїздив тричі, не враховуючи евакуації та повернення до Харкова після визволення міста від нацистів у роки Другої світової війни), а також через пожежі та інші негаразди. Деякі видання російською мовою, підготовані для гастролей у різних кутках СРСР, зберігаються у фондах російських бібліотек, зокрема Російської державної бібліотеки. Хоч зібрання буклетів, книжок, програм у бібліотеках Харкова не повні, вони дають матеріал для аналізу видавничої діяльності театрів.

Зауважимо, що найцікавішою була діяльність Харківського російського драматичного театру. Він був створений у 1933 році й об'єднав представників різних поколінь і різних творчих шкіл (ленінградської – на чолі з Миколою Петровим та харківської – на чолі з Миколою Синельниковим). Оскільки Микола Петров раніше керував Ленінградським державним театром драми, то своєрідним взірцем для новоствореного харківського колективу стала видавнича діяльність колишньої Александрінки. Як відомо, ще за часів царату Санкт-Петербурзький імператорський театр випускав, крім традиційної рекламної продукції, ще «Ежегодник императорских театров», який мав високий науковий та поліграфічний рівень.

Тож у Харківському російському драматичному театрі видавнича діяльність стала невіддільною частиною роботи колективу. Вона мала сприяти таким напрямкам діяльності, як надання методичної допомоги самодіяльним театральним колективам та пересувним робітничо-селянським театрам, взаємодія з різними верствами глядацької аудиторії, з науковими й освітніми установами, вивчення та популяризація історії російського театру. Деякі взірці рекламної продукції (програми, буклети) збереглися у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка та ЦНБ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Це, наприклад, буклет, присвячений створенню театру, який вийшов у жовтні 1933 року і де були вміщені програмні статті директора Євгена Радіна, головного режисера Миколи Петрова та завідувача літературної частини Андрія Бартошевича, а також світлини й короткі біографії акторів¹. Протягом 1930-х років такі буклети виходили як супровід численних гастролей театру в Україні та інших республіках Радянського Союзу².

Театр вважав за доцільне до прем'єрних показів своїх найрезонансніших вистав випускати науково-популярні книжки та брошури, які готували б глядача до сприйняття спектаклю. Тексти для таких видань писали і безпосередні творці вистав (драматурги, режисери, актори), і відомі літературознавці та театрознавці (Костянтин Державин, Сергій Данилов, Сергій Балухатий). Наприклад, коли у 1935 році Микола Петров почав ставити «Вишневий сад» Антона Павловича Чехова, театр випустив

¹ Харьковский гостеатр русской драмы: Сезон 1933–1934 гг. [Харьков]: Изд. Харьков. гостеатра рус. драмы, [1933]. 33 с.

² Харьковский театр русской драмы: К гастрोलям в столице Украины – Киеве, 7–18 марта 1936 г. Харьков: Харьк. гос. театр рус. драмы, 1936. 29 с., ил.

збірник, присвячений цій п'єсі, з текстами Сергія Балухатого й Миколи Петрова³. Вийшли також збірники до вистав за творами Гоголя, Островського, Шекспіра, Первомайського.

У 1934 році театр випустив збірник матеріалів, присвячений підсумкам першого сезону і подальшим планам колективу⁴. До видання увійшли відомості про поточний репертуар, про вистави, що готувалися, було також висвітлено культурно-пропагандистську діяльність театру. Того самого року вийшли друком мемуари видатного режисера Миколи Синельникова, який ще 1910 року став, по суті, засновником стаціонарного театру в Харкові⁵. Ця книжка на сьогодні є унікальним джерелом для дослідників місцевого російського театру.

У 1938 році було випущено брошуру, присвячену 30-річчю сценічної діяльності режисера Олександра Крамова⁶. Вона була значно скромнішою і за змістом, і за поліграфічним виконанням, бо із втратою містом столичного статусу скоротилося й фінансування театру. Але навіть після перенесення столиці до Києва Харківський театр російської драми ще певний час займався науковою та просвітницькою роботою. Підсумком плідної співпраці театру з провідними представниками харківської школи психіатрії став збірник «Творчество в театре», присвячений питанням виховання актора, психології художньої творчості та сценічної діяльності⁷. А прикладом методичної допомоги самодіяльним колективам можна вважати збірник статей «Весенний сев»⁸, де йшлося про облаштування сцени, гримування, подано режисерські зауваги до постановок невеличких п'єс. На жаль, наприкінці 1930-х років видавництво театру російської драми поступово згорнуло свою роботу, після чого виходили тільки програми, афіші та буклети.

Інакше розвивалася видавнича діяльність українського драматичного театру «Березіль», яким після переїзду до Харкова 1926 року керував Лесь Курбас. На початку 1930-х років колектив зазнав великих втрат через переслідування, пов'язані з вилученням із культурного життя так званих українських націоналістів. Як відомо, Лесь Курбас був репресований і розстріляний, після чого творче обличчя театру суттєво змінилося. На чолі «Березоля» став учень Курбаса – Мар'ян Крушельницький, який був адептом театру героїко-романтичного напрямку. У 1935 році «Березіль» перейменовано на Харківський драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка.

Усі ці події не могли не позначитися на видавничій діяльності колективу. Якщо у київський період театр випускав власний часопис «Барикади театру» (1923–1924), то в Харкові на згадку нащадкам залишилися тільки невеличкі буклети й нечисленні афіші і програми.

Зрозуміло, що деякі матеріали було вилучено і знищено, інші ж зникли під час Другої світової війни. До сьогодні дійшов, зокрема, буклет 1929 року, виданий

³ Балухатый С. Д., Петров Н. В. Драматургия Чехова: К постановке пьесы «Вишневый сад» в Харьковском театре русской драмы. Харьков: Изд. Харьков. театра рус. драмы, 1935. 208 с.

⁴ Харьковский государственный театр русской драмы, 1934–1935: сб. ст. Харьков: Харьков. гос. театр русской драмы, 1934. 134 с.: ил.

⁵ Синельников Н. Н. Шестьдесят лет на сцене: Записки; Воспоминания о Н. Н. Синельникове. Харьков: Изд-во Харьков. гос. театра рус. драмы, 1935. 340 с.

⁶ А. Г. Крамов: 30 лет на сцене, 1908–1938. Харьков. гос. театр рус. драмы. Харьков: Укр. полиграф. комбинат, 1938. 24 с.: ил.

⁷ Творчество в театре: сб. ст. / под ред. Я. Б. Театралова. Харьков: Харьков. гос. театр рус. драмы, 1937. 173 с.: ил.

⁸ Весенний сев: сб. материалов для кружков колхозной худож. самодеятельности. Харьков: Изд. Харьков. театра рус. драмы, 1934. 115 с.

до гастролей театру «Березіль» у Києві⁹. У ньому подано відомості про історію створення театру, його творчі засади, склад колективу (фотографії акторів, режисерів, художників), сцени з вистав, присвячені театру статті з харківських газет.

Дещо пожвавилася видавнича діяльність театру імені Т. Г. Шевченка у повоєнні роки, коли вийшла друком серія, присвячена видатним представникам творчого колективу – акторам, режисерам, художникам. Авторами цих невеличких нарисів стали відомі харківські театральні критики. Це – брошури, присвячені Данилові Антоновичу¹⁰, Іванові Мар'яненку¹¹, Софії Федорцевій¹², Валентині Дуклеру¹³ та ін. Брошури мали ілюстрації, але їх якість була, на жаль, дуже низькою. Лише у 1951 році вийшов буклет, який супроводжував участь театру в декаді українського мистецтва та літератури в Москві¹⁴, з великою кількістю фотографій акторів та сцен із вистав, репрезентованих під час цієї події. Інших відомостей про видавничу діяльність цього театру ми наразі не маємо.

Крім цих двох основних театрів, які існують дотепер, у Харкові працювали й інші драматичні театральні колективи. Наприклад, Харківський Червонозаводський державний український драматичний театр, що діяв у 1927–1933 роках. Його керівниками були Олександр Загаров (1927–1928) та Василь Василько (1928–1933). На сцені ставили п'єси переважно українських радянських драматургів – Івана Микитенка, Якова Мамонтова, Мирослава Ірчана, Леоніда Первомайського, Івана Кочерги. У 1933 році театр було переведено в місто Сталіне (нині – Донецьк), де створено Сталінський державний український драматичний театр імені Артема. Від його діяльності залишився єдиний буклет, виданий для гастролей у Білорусі¹⁵.

Харківський театр робітничої молоді (ТРОМ) було засновано 1925 року на базі театру Пролеткульту при ЦК ЛКСМУ. До складу увійшли представники молоді харківських заводів, що поєднувала гру в театрі з роботою на виробництві. Художнім керівником театру впродовж 1932–1937 років був учень Курбаса режисер Борис Тягно. Про діяльність ТРОМу ми можемо судити за виданням «Художній агітпроп комсомолу» (1931)¹⁶, що містить короткі відомості про різні напрями творчої та агітаційно-виховної діяльності колективу. Ще одне театральне видання – п'єса Олександра Леїна «Войовничі дні» (1931), присвячена питанням соцзмагання¹⁷. Текстові п'єси передують стаття про ТРОМ і виставу, над якою працювала бригада молодих митців.

У 1931–1937 роках у Харкові працював Державний театр Революції, який став майданчиком для постановки драматичних творів Всеукраїнської спілки

⁹ Державний драматичний театр «Березіль». Харків, 1929 рік. Київ: НКО, 1929. 26 с.

¹⁰ Гельфандбейн Г. Д. І. Антонович. Харків: Харків. укр. держ. драм. театр УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1947. 16 с.

¹¹ Гельфандбейн Г. І. О. Мар'яненко: нар. артист СРСР. Харків: Харків. укр. держ. драм. театр УРСР ім. Шевченка, 1947. 25 с.

¹² Жаданов Л., Мілявський Б. С. В. Федорцева: нар. артистка УРСР. Харків: Харків. укр. держ. драм. театр УРСР ім. Шевченка, 1947. 15 с.

¹³ Смоляк Я. В. С. Дуклер: заслуж. артист УРСР. Харків: Харків. укр. держ. драм. театр УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1947. 14 с.

¹⁴ Харьковский украинский драматический театр им. Т. Г. Шевченко. Творческий путь театра. [Харьков]: Харьков. кн.-газ. изд-во, 1951. 32 с.

¹⁵ Український державний Червонозаводський театр, 1927–1932 рр. Шляхи розвитку. Мистецько-ідеологічна платформа. Соцумова з БДТ І-ом: До гастролів по Білорусії. Харків: Газетно-журнальна фабрика ім. В. Блакитного. 21 с.

¹⁶ Художній агітпроп комсомолу. Харків: ДВОУ, Молодий більшовик, 1931. 48 с.

¹⁷ Леїн О. Войовничі дні: на 3 кола, 12 епізодів. Харків; Одеса: ДВОУ, Молодий більшовик, 1931. 80 с.

пролетарських письменників. Літературним керівником театру був Іван Микитенко. У репертуарі колективу були п'єси Івана Микитенка, Івана Кочерги, Олександра Афіногенова та інших тогочасних драматургів. Від видань цього театру у фонді ЦНБ збереглися дві програми: одна – до вистави «Рік дев'ятнадцятий» Йосифа Прута (1937)¹⁸ із короткою авторською нотаткою, поясненнями режисера Олександра Крамова про особливості постановки та власне програмою; друга – до вистави «Останні» за п'єсою Максима Горького, із програмою, відомостями про п'єсу, художнє оформлення вистави та світлинами акторів¹⁹. У 1937 році Театр революції був об'єднаний із Харківським театром робітничої молоді і став Харківським театром ім. Ленінського комсомолу, а 1940-го його перевели на Буковину, тож зараз це Чернівецький український музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської.

Створений 1920 року Харківський театр для дітей теж зробив важливий внесок у виховання молодого глядача. У 1926 році вийшла книга «Театр для дітей»²⁰, де було опубліковано статті директорки театру Софії Городиської та завіта Олександра Білецького, присвячені створенню й розвитку закладу, проблемам його репертуару.

Харківський театр опери та балету видавав буклети та програми, що містили лібрето опер і балетів. У 1920-х роках він активно співпрацював із товариством «Геть неписьменність!», яке, серед іншої продукції, видавало й лібрето опер. На титульних аркушах видань було вказано: «По постановке Харьковской Госоперы». Серед цих брошур зберігся текст основних арій опери «Кармен» Жоржа Бізе²¹. Цікаво, що перший титульний аркуш та лібрето подано російською мовою, а далі подали титульний аркуш та текст опери українською. Під видавничою маркою Харківського театру опери та балету виходили лібрето опер: «Чіо-чіо-сан» Джакомо Пуччіні зі вступною статтею відомого музикознавця та диригента, професора Якова Полфьорова²², «Фауст» Шарля Гуно²³, «Тихий Дон» Івана Дзержинського²⁴, «Євгеній Онегін» Петра Чайковського²⁵, «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського²⁶; балетів «Лебедине озеро» Петра Чайковського²⁷ й «Ференджі» Бориса Яновського²⁸. У брошурах, крім лібрето, містилися статті про композитора та його твір, відомості про творчий склад театру, фотографії виконавців, сцен із вистав.

Отже, видавнича діяльність харківських театрів здебільшого була зосереджена на випуску рекламної продукції. Винятком став лише театр російської драми, який наслідував Ленінградський театр драми і мав змогу створити якісні видання.

¹⁸ Прут І. Рік дев'ятнадцятий: п'єса на 6 картин: програма / пер. з рос. С. Дубровського. Харків: Харків. держ. театр Революції, 1937. 12 с.

¹⁹ Горький М. Останні: п'єса на 4 дії: програма. Сезон 1936–1937 р. Харків: Харків. держ. театр Революції, 1936. 17 с.

²⁰ Театр для детей: Опыт работы 1-го Гос. театра для детей в Харькове: сб. ст. Харьков: Изд-е театра, 1926. 77 с.

²¹ Бізе Ж. Кармен: опера в 4. д.: по постановке Харьковской госоперы в 1929 г. Харьков: Изд. О-ва «Долой неграмотность», 1929. 56 с.

²² Пуччіні Д. Чіо-чіо-сан: опера на 2 дії: Державна столична опера, 1930–1931. Харків, [1930]. 16 с.

²³ Гуно Ш. Фауст: опера на 5 дій: Харків. держ. театр опери та балету, сезон 1936–1937. Харків, [1930]. 16 с.

²⁴ Дзержинский И. Тихий Дон: опера в 3 д., 6 карт. по одним. роману М. Шолохова: Харьковский театр оперы и балета: [к постановке]. [Харьков]: Гос. акад. театр оперы и балета, [1938]. 15 с.

²⁵ Чайковский П. Евгений Онегин: лиричні сцени на 3 дії: Харків. держ. театр опери та балету. Сезон 1935–1936 р. Харків, [1935]. 20 с.

²⁶ Гулак-Артемовський С. Запорожець за Дунаєм: опера на 3 дії: Харків. держ. театр опери та балету, сезон 1935–36. Харків, [1935]. 20 с.

²⁷ Чайковский П. Лебединое озеро: балет: Держопера, сезон 1936–1937 р. Харків, [1936]. 20 с.

²⁸ Яновський Б. Ференджі: балет на 4 дії: Харків. держ. театр опери та балету. Харків, [1930]. 24 с.

На жаль, цю традицію було перервано і вона більше не відновилася. Але програми інших театрів часто вміщували відомості про авторів п'єс, режисери коментували свої творчі задуми, публікувалися світлини акторів та інших причетних до вистави майстрів сцени. Попри те, що цих матеріалів збереглося небагато, вони сьогодні є важливим джерелом до вивчення діяльності багатьох театральних колективів.

Христина Новосад-Лесюк (Львів)

Театральна критика про музику до вистав львівських театрів (1945–1955)

Аналіз музики до театральних постанов потребує синкретичного підходу в диференціації певних наукових понять, а також ґрунтовних знань у сферах театрознавства та музикознавства, що зумовлено специфікою жанру та пов'язано з міждисциплінарністю предмета дослідження. Варто зазначити, що в сучасному науковому обігу музика до драматичних вистав українських театрів на різних історичних етапах є малодослідженою.

Значну кількість рецензій на вистави львівських театрів повоєнного десятиліття опубліковано в місцевій пресі: у газетах «Вільна Україна» (1939–1991), «Ленінська молодь» (1944–1990, з 1990 року – «Молода Галичина») та російськомовній «Львовская правда», що 1991-го року змінила назву на «Высокий замок», а з 2015-го виходить у світ українською мовою. У столичних виданнях рецензії на театральні прем'єри Львова вміщувала газета «Радянське мистецтво» (1945–1955), що в 1955–1965 роках виходила під назвою «Радянська культура», а з 1965 і дотепер – «Культура і життя») та «Літературна Україна» (існує з 1927 року). На жаль, у перше десятиліття після Другої світової війни на території України не було жодного періодичного видання, цілковито присвяченого театральному мистецтву.

У газетах, що виходили друком продовж 1945–1955 років, знайдено 311 театральних рецензій, серед яких у 99 є згадка про музику до вистав, проте лише незначна частка опублікованих відгуків дає уявлення про музичне вирішення спектаклів.

На сторінках найтиражніших регіональних газет вміщувалися рецензії практично на кожную театральну прем'єру. Про окремі постанови подано інформацію в усіх трьох періодичних виданнях Львова. Причин для широкого обговорення було дві: вистава мала високу мистецьку вартість, була популярною серед глядачів або ж відповідала офіційним ідейно-пропагандистським директивам. Натомість на шпальтах київських видань публікували статті про прем'єри, які ставали знаковими подіями для Львова.

У 1945–1955 роках у Львові працювали два драматичні театри – Театр ім. М. Заньковецької та Театр юного глядача ім. М. Горького. Найбільше уваги тогочасна театральна критика приділила заньківцям, проте кількість публікацій про постанови Театру юного глядача практично сягала рівня знаного українського театру. Адже перше десятиліття діяльності Театру юного глядача у Львові ознаменувалося активною і, згідно з рецензіями, якісною роботою. Проте в подальші роки увага до цього театру дещо зменшилася. Рецензенти акцентували на сюжетах

постав та акторських ролях, натомість аналізу естетичного вирішення вистави часто немає, або про сценографічне та музичне оформлення згадували опосередковано й побіжно. До слова, якщо сьогодні сценографії приділяється більше уваги, то щодо висвітлення музичного оформлення ця тенденція зберігається й досі.

Згадки про музику у виставах здебільшого подано надто загально, без конкретного наповнення, до прикладу: «Органічно вплітається в тканину дії мелодійна музика І. Вимера»¹; «Сприяє загальному розкриттю ідеї твору і музичне оформлення»²; «Музичне оформлення сприяє художньому звучанню всієї вистави»³. Але ж практично неможливо вести мову про театральну музику без першоджерел – клавірів та музичних партитур.

Окремі рецензії інформують про характер звучання музики у виставі, де описано музичні функції, за допомогою яких здійснюється художнє вирішення постановки. Найчастіше роль музики полягала у формуванні атмосфери вистави: «Романтика, якою проникнута п'єса “Тасмичий вогник” добре передана <...> в музиці композитора О. М. Радченка» (Театр юного глядача ім. М. Горького, реж. В. Склярєнко, 1946)⁴. Рецензенти часто виокремлювали функцію характеристики персонажів, що особливо було доречним у виставах для дітей. Приклад її застосування подано у виставі Театру юного глядача ім. М. Горького «Зайка-Зазнайка» Сергія Михалкова (реж. А. Зелінський, 1952): «Акторам багато в чому допомагає музика композитора І. Вимера, який створив вдалі, прикрашені гумором, музичні характеристики персонажів, які легко запам'ятовуються»⁵.

Робота театрального композитора у пресі подеколи зазнавала критики. Найчастіше вона стосувалася не так якості, як кількості музики у виставі: «І цілком незадовільною здається нам музика до вистави. Її занадто багато. Перед кожною дією величезні увертюри виконує оркестр» («В степах України» О. Корнійчука, реж. Б. Романицький, комп. О. Радченко, 1942 (перенесено 1945), Театр ім. М. Заньковецької)⁶. Хоча в інших виставах, зокрема «Лісовій пісні», «Композитор О. М. Радченко прикрасив п'єсу багатими музичними номерами за народними зразками, створивши майже цілу симфонію», – зазначав літературознавець Михайло Рудницький. У пресі є згадки про недостатню кількість музичних номерів. Йдеться про виставу Театру юного глядача «Сім'я» Івана Попова (реж. А. Зелінський, 1951): «Можна кинути докір композиторові І. Вимеру в тому, що по ходу дії дуже рідко звучить оркестр. Слід було б супроводжувати музикою хоча би деякі, найнапруженіші, сповнені трагізму сцени»⁷. Таких вистав було небагато, і вони не завжди викликали появу негативних оцінок. Серед вдалих спроб мінімального залучення оркестру була постановка класичної п'єси «Три сестри» Антона Чехова на сцені заньківчан (реж. Б. Романицький, 1946). Рецензент «Львівської правди» В. Дмитрук зазначав: «Музиці у виставі відведене мінімальне місце і композитор О. Радченко обмежив свою роботу двома соковитими мелодіями для скрипки»⁸.

¹ Березовский Н., Юрьев А. Спектакль о дружбе. *Львовская правда*. 1953. № 274 (2371). С. 4.

² Лучко Л. «Червона квіточка». *Ленінська молодь*. 1954. № 18 (681). 10 лютого. С. 4.

³ Гайдаренко В. Сміх і сльози. *Радянське мистецтво*. 1947. № 17 (107). 23 квітня. С. 3.

⁴ Каменкович З. Таинственный огонек. *Львовская правда*. 1946. № 57. 14 мая. С. 6.

⁵ Далекий Н. Для самых маленьких. *Львовская правда*. 1952. № 133 (1922). С. 4.

⁶ Захарченко О. «В степах України». *Вільна Україна*. 1945. № 15 (682). С. 3.

⁷ Цаленчук С. «Сім'я». *Вільна Україна*. 1951. № 24 (2255). С. 4.

⁸ Дмитрук В. Выдающийся спектакль. *Львовская правда*. 1946. № 16. С. 7.

Одна з найбільш знакових вистав повоєнного десятиліття у Львові – «Вій, вітерець!» латвійського драматурга Яніса Райніса (Львівський драматичний театр ім. М. Заньковецької, реж. В. Івченко, 1950). Про цю роботу опубліковано численні відгуки не лише в українській, а й у латвійській та московській пресі. Театральні критики відзначили якраз музичне оформлення цієї вистави. Кореспондент Н. Далекій зазначав: «Вистава незвична за жанром. Вона немовби таїть у собі звуки народної пісні, її барви, її романтику. Вистава співоча. Очевидно, цьому допомагає добра і з великим тактом використана режисером-постановником музика композитора О. Радченка. Проте музика у виставі виникає, звучить і замовкає майже непомітно, настільки органічно вона зливається зі сценічною дією і, здається, це звучання перейняли декорації, костюми, жести акторів»⁹.

Упродовж 1945–1955 років у Львові діяло ще два професійні театри й обидва були музичними. Діяльність Театру опери та балету (на відміну від драматичних театрів) не так активно обговорювали в місцевій пресі, але рівень оцінки музичної складової вистав був значно вищий. Це пов'язано з тим, що рецензії на музичні постановки писали музикознавці, викладачі консерваторії чи музичного училища. Натомість драматичні вистави зазвичай рецензували вчителі загальноосвітніх шкіл, глядачі та штатні кореспонденти, зрідка літературознавці, зокрема згаданий Михайло Рудницький.

До 1952 року у Львові працював Театр музичної комедії, діяльність якого фігурує в численних рецензіях. Публікації про цей театр мало досліджені, хоч є важливим джерелом інформації для театрознавців. Попри те, що театр музичний, аналізу саме цієї складової зазвичай і бракує в рецензіях, які здебільшого побудовані в зазначеній манері, типовій для рецензування драматичних вистав.

В неопублікованому нарисі «Музика, її творці та виконавці в українському драматичному театрі ім. М. Заньковецької» питання дещо легковажного висвітлення музичного оформлення вистав порушив завідувач музичної частини театру в 1930–1968 роках Олександр Радченко: «З точки зору музикознавців, всі ми пишемо “музичку”, а не музику. І не тільки ми, а й один з найталановитіших Ілля Сац разом з Станіславським та Немировичем-Данченком [і Всеволодом Мейєрхольдом. – Х. Н.-Л.], музика якого звучить і донині»¹⁰. На думку композитора, музикознавці не цікавилися театральною музикою. Але, ймовірно, вони й не мали відповідних навичок для аналізу власне театрального продукту. Так само й театральний критик, зазвичай без музичної освіти, не завжди може дати ґрунтовну оцінку музичному вирішенню вистави. Ця проблема породжує іншу, яка шкодить і композиторові, і трупі, і глядачеві, а саме – відсутність професійної критики музичного оформлення вистави. Вона існує й до сьогодні, адже і п'ятдесят років тому, і зараз музична складова вистави зазвичай залишається поза увагою критиків.

⁹ Далекій Н. Вей, ветерок. *Львовская правда*. 1950. № 224 (1399). С. 3.

¹⁰ Музика, її творці та виконавці в українському драматичному театрі ім. М. Заньковецької. ДМТМК України (Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України). Архів О. Радченка. 1970. С. 3.

**Співпраця Станіслава Людкевича і Северина Сапруна
у виданні часопису «Боян» у 1929–1930 роках
(на матеріалах епістолярію)**

Публікації дрогобицького часопису «Боян» (1929–1930) часто фігурують у сучасних музикознавчих дослідженнях, але спеціально цьому журналу присвячена лише стаття Уляни Молчко¹, в якій окреслено тогочасний контекст музичної публіцистики в Галичині, охарактеризовано постаті редакторів – Северина Сапруна й Володимира Сольчаника – та найпоказовіші публікації різних тематичних рубрик часопису.

У домашньому архіві Станіслава Людкевича, який нині становить основу фондової збірки меморіального музею композитора у Львові, зберігається 76 листів до нього від ініціатора й редактора часопису о. Северина Сапруна. Ці листи, з яких на час виходу журналу припадає 35 (12 написані 1929 року і 23 – 1930), є джерельною базою до вивчення історії виникнення й випуску часопису, її малознаних і зовсім невідомих деталей.

Історія заснування «Бояна» задокументована від часу обговорення на засіданні виділу Музичного товариства ім. М. Лисенка у Львові 20 січня 1927 року листа Дрогобицької філії про потребу випуску музичного часопису. Із протоколу засідання відомо, що редагування періодика дрогобиччани мали намір віддати Станіславу Людкевичу, але той «вагався прийняти на себе обов'язки редактора», а виділ не виявив наполегливості і нічого конкретного не вирішив². У листі Северина Сапруна від 26 січня 1927 року озвучено конкретніші плани щодо видання і його можливу структуру, в якій передбачено чотири частини: 1) науково-музичну (1–2 статті); 2) шкільну, присвячену справам Музичного інституту; 3) хроніку; 4) положення, комунікати і т. д. «Часть друга, – пише у листі автор, – мусить походити з Інспекторату, котрої тягар властиво буде полягати на зорганізованні звітів. Головний тягар, який би припав на п[ана] Доктора се була би часть I. І коли Ви, п[ан] Доктор, ласкаві і згідні нею заняти ся, то я з повною надією гляджу вперед, і вірю в успіх праці сеї».

Лист о. Сапруна від 18 квітня 1929 року інформує про вихід першого номера: «Со страхом і трепетом» випускаємо по 1.V перше число співацького місячника п[ід] з[аголовком] «Боян». – Можливо що заломимо ся – але се залежить вже не від нас, тільки від того, чи схочуть нам надсилати матеріяли, і чи хоч трохи схочуть купувати. На дефіцит ми є приготовані. В імені «Дрогобицького Бояну» звертаю ся до В[исоко] П[оважаного] Доктора ласкаво нам допомогти ласкавими увагами, порадами, вказівками, а час до часу вступною статією». Як свідчать листи, Северин Сапрун дуже розраховував на різносторонню допомогу Людкевича у веденні журналу, радився з ним і в адміністративно-фінансових питаннях, і щодо добору матеріалів для друку, надсилав йому їх для перегляду та пропонував рубрикацію видання. Ймовірно, саме це дало підстави Зиновії Штундер стверджувати, що Станіслав Людкевич займався редагуванням часопису³.

¹ Молчко У. Виникнення та діяльність музичного журналу «Боян». *Вісник Прикарпатського університету*. Серія Мистецтвознавство. Івано-Франківськ, 2004. Вип. VI. С. 72–80.

² Книга протоколів Музичного товариства імені Миколи Лисенка (1922–1939 pp.) / упоряд. Я. Горак. Львів: Апірі, 2019. С. 88.

³ Штундер З. Станіслав Людкевич. Життя і творчість. Львів: ПП «Бінар–2000». 2005. Т. 1: 1879–1939. С. 333.

У 1929 році вийшло 7 чисел з підзаголовком «місячник для співацьких і музичних справ»⁴. У редакційній статті першого – вказані тематичні напрями журналу: загальномузичний, дидактичний, організаційний, дописи і хроніка.

Спершу на часописі було зазначено лише одного редактора – Володимира Сольчаника, хоч левову частку матеріалів постачав Северин Сапрун. Згодом почали вказувати обидва прізвища. У листах від червня 1929 року о. Сапрун не раз згадував про редакційну колегію, яка на пропозицію Людкевича приблизно з весни 1930 року була розширена (уперше про це йдеться в листі від 13 лютого 1930 року). А в листі від 17 березня 1930 року автор ділиться з Людкевичем планами щодо створення кооперативу «Місячник “Боян”». Із другого числа 1930 року у вихідних даних видання вже вкаано, що місячник виходить «під редакцією Колегії», хоч поіменно її склад, крім двох редакторів, не оголошений.

Від початку виходу редколегія журналу намагалася залучити до співпраці нових авторів. Лист від 18 квітня 1929 року фіксує домовленості редактора з Іларіоном Гриневецьким, Борисом Кудриком, Осипом Залеським щодо надання їхніх матеріалів для опублікування. Назагал упродовж свого виходу «Боян» згуртував авторитетних галицьких авторів-музикознавців, які наповнювали видання якісним змістом. Серед дописувачів, крім згаданих, – Йосип Хомінський, Василь Барвінський та інші.

Редакція провадила епістолярний діалог із представниками української діаспори щодо їхньої участі в журналі. У листі до Людкевича від 10 лютого 1930 року йдеться про листування з Федором Стешком із Праги щодо ініціативи дрогобицької редакції залучити його до ведення поточної бібліографії. У середині вересня 1929 року Северин Сапрун писав про листи до нього Павла Маценка, а в посланні від 27 липня 1930 року просив Людкевича переслати йому статтю Маценка про Дмитра Бортнянського. У листі від 30 квітня 1930 року редактор повідомляв Станіслава Людкевича про вістки з Америки зі згодою фінансово підтримати часопис, а в самому часописі тоді з'явилися хронікальні нотатки про українське музичне життя на американському континенті.

На засіданні виділу Музичного товариства ім. М. Лисенка 4 листопада 1929 року було офіційно створено секцію товариства «Союз українських хорів» для об'єднання українських хорових організацій і плекання хорового співу. Станіслав Людкевич поставився до цієї події дуже стримано, попри листовні запрошення Северина Сапруна (наприклад, у листі від 8 травня 1930 року) взяти участь у нарадах у цій справі.

Усі 12 чисел журналу 1930 року вийшли з підзаголовком «місячник для організації укр[аїнських] хорів» з розрахунком, що часопис стане органом новоствореної спілки. У недатованому листі до Людкевича, який, відповідно змісту, був написаний перед початком 1930 року, редактор Сапрун запрошував композитора до участі у виданні та акцентував потребу висвітлення «співочого музичного життя». До листа було долучено орієнтовний план відгуку про концерт хору, який згодом опублікували у виданні.

У часописі не раз з'являлися публікації редактора про «Союз українських хорів», і ця сама проблематика відлунувала в його листах до Станіслава Людкевича. Так, в одному недатованому листі 1930 року о. Сапрун уперше апробував ідею створення шести районних «Союзів» з центрами у відповідних містечках, згодом озвучив ці пропозиції в дописі «На тему Співочого Союзу» (1930, № 2), і цей план таки було втілено в життя, коли 2 липня 1930 року на першому з'їзді «Союзу...» ухвалили створити, щоправда, не шість, а три осередки.

⁴ Від Редакції. *Боян*. 1929. № 1. С. 1–2.

14 грудня 1929 року у Львові, в малому залі Музичного товариства ім. М. Лисенка, на нараді «найвизначніших діячів на співочому й музичному полі» відбулася дискусія щодо подальшої спрямованості журналу. Лист-записка Северина Сапруна до Станіслава Людкевича від 21 грудня 1929 року із проханням висловитися «в справі анкети “Боян”» дає підстави припустити, що Людкевича теж запрошували до участі в обговоренні, але документального підтвердження цьому поки що немає. Наслідком дискусії стало рішення підтримати популярний напрям «Бояну», а також було визнано доцільність створення фахового музичного видання⁵. Таким став орган Музичного товариства ім. М. Лисенка у Львові «Музичний вістник»⁶, що почав виходити 1930 року за редакції Іларіона Гриневецького. «Боян» окремо повідомив про появу першого числа цього часопису⁷.

Листи також свідчать, що Станіслав Людкевич просив поради щодо поділу матеріалу між обома часописами для уникнення дублювання й конкуренції видань. Це було зумовлено тяжким фінансовим становищем, потребою економії коштів, щоб зберегти обидва журнали для культури. Що більше: як випливає з листа від 25 березня 1930 року, Северин Сапрун ладен був навіть цілком відійти від роботи над «Бояном» чи припинити видання на користь львівського фахового журналу. У листах від 25 березня та 2 квітня 1930 року обговорюється проєкт спільного виходу обох часописів, де «Боян» мав би стати додатком до «Музичного вістника». Ці об'єднавчі плани не було зреалізовано, бо вийшло лише два числа «Музичного вістника», що не здобув популярності і не залучив значної автури.

Для «Бояна» характерні кілька важливих новаторських моментів. Передусім журнал став першим у Галичині і єдиним музичним часописом, на сторінках якого містилися публікації музично-теоретичного змісту. Із 1926 року у Вищому музичному інституті як окрему навчальну дисципліну ввели сольфеджіо. На засіданні виділу Музичного товариства імені М. Лисенка 24 грудня 1926 року Станіславу Людкевичу доручили розробку курсу і написання підручника з цього предмета. Ознайомлений з досвідом викладання у Празі, Відні, Німеччині, Польщі, Людкевич підготував реферат на цю тему й виголосив його на початку січня 1929 року на засіданні Опініювачої комісії у Варшаві. Того самого 1929 року виступ було опубліковано у польському музичному журналі «Muzyka w szkole» (№ 3, 1929). З ініціативи Северина Сапруна (лист від 20 квітня 1929 року) цю статтю автор переклав українською, і під назвою «Критичні замітки в справі науки сольфеджіо й музичного диктанту в музичних школах» її було опубліковано в «Бояні» (№ 4–5, 6, 1929).

Важливим починанням у контексті роботи педагогів-теоретиків Вищого музичного інституту щодо уніфікації українського ряду музичної термінології стала публікація в 1930 році фрагмента «Малої музичної енциклопедії» (літер А–Г) – першої спроби музичного термінологічного словника, який підготував Людкевич разом з колегами-теоретиками. Зацікавленість енциклопедією не раз принагідно виявляв і Сапрун у листах до Людкевича (30 грудня 1929-го, недатований початку 1930-го, 27 липня 1930 року).

⁵ Від Редакції. *Боян*. 1930. № 1. С. 1.

⁶ Книга протоколів Музичного товариства імені Миколи Лисенка..., с. 158.

⁷ Від Редакції. *Боян*. 1930. № 3. С. 33.

⁸ Мала музична енциклопедія. *Боян*: місячник для організації укр. хорів. Рік II. Львів; Дрогобич, 1930. №1 (січень). С. 4–6; №2 (лютий). С. 21–24; № 3 (березень). С. 35–38; № 4/5 (квітень/травень). С. 46–48; № 6/7 (червень/липень). С. 72–75; № 8/9 (серпень/вересень). С. 89–91; № 10/11 (жовтень/падолист). С. 112–114.

Ще один новий напрям – популяризація на сторінках журналу постатей і творчості композиторів із Наддніпрянської України. Ці публікації, ймовірно, були пов'язані із представленою в кількох містах Галичини концертною програмою «Дрогобицького Бояна» із творів Миколи Леонтовича, про що Северин Сапрун не раз згадував у листах. У журналі вийшли також монографічні статті про Миколу Леонтовича і Кирила Стеценка⁹, а в нотному додатку під назвою «Підручна бібліотека тов[ариства] “Дрогобицький Боян”» були опубліковані обробки народних пісень Олександра Кошиця «Ой у полі тай Баришполі» (№2–3, 1929) і «Зашуміла ліщинонька» (№ 2, 1930).

Отже, епістолярій Северина Сапруна і Станіслава Людкевича розкриває нові деталі у видавничій історії «Бояну». З ініціативи «Дрогобицького Бояна», завдяки зусиллям Сапруна і за підтримки й постійної допомоги Людкевича постав часопис, довкола якого згуртувалася плеяда потужних авторів і який пропонував доволі широкий зріз музичного життя не лише Галичини, а й української еміграції в Америці. На своїх сторінках і в нотних додатках видання популяризувало творчість наддніпрянських композиторів і чи не вперше у музичній культурі Галичини публікувало музично-теоретичні праці та праці з теорії диригентури. Листування редактора й композитора висвітлює зміни в статусі журналу, відносини з іншими музичними виданнями («Музичним вістником»), міцну пов'язаність з музичною освітою (Музичним товариством ім. М. Лисенка та Вищим музичним інститутом) та хоровим рухом («Союзом українських хорів»).

⁹ [М. Т. Луцьк] Український пісняр Микола Дмитрович Леонтович (1867–1921). *Боян*. 1930. № 1. С. 2–3; Кирило Стеценко (1882–1922). *Боян*. 1930. № 6–7. С. 69–72.

Мар'яна Ферендович (Львів)

Діяльність Львівського співочого товариства «Бард» у відгомоні преси

Актуальність запропонованої теми полягає у розкритті діяльності малознаного в історії хорового мистецтва Львова співочого товариства «Бард». Хоча товариство було найчастіше представлене серед львівських колективів на різноманітних з'їздах хорів у Польщі, де в конкурсно-творчих змаганнях здобувало визнання та дипломи лауреата, провадило тривалу, сповнену мистецьких досягнень, працю, його діяльність ще не стала предметом окремого розгляду. Певні історичні й організаційні аспекти функціонування «Барда» досліджувалися оглядово, в контексті діяльності інших хорових колективів Галичини¹.

Для реконструювання історії побутування цього колективу, розуміння естетичних орієнтирів його учасників і провідних діячів основним джерелом слугували здебільшого публікації пресових видань, таких як «Gazeta Lwowska», «Echo» і «Chwila».

Польське співоче товариство «Бард» було зареєстроване 1908 року та проіснувало, як і більшість тогочасних товариств, до осені 1939 року. Матеріали

¹ Mazepa T. Lwowskie towarzystwa muzyczne. *Musica Galiciana* / pod red. L. Mazepy. Rzeszów, 2005. T. 9. S. 43–65.

видання, присвяченого тридцятилітньому ювілею колективу, проливають світло на історію його заснування, яка веде початок ще з 1904 року, коли Юзеф Клодзе створив хор «Формінга» («Forminga»). Упродовж кількох років він змінював свою назву: спершу – «Хор Кохмана» («Chór Kochmana»)², згодом – «Звук» («Dźwięk») і тільки 1907 року обрав символічну назву «Бард» («Bard»)³, звідки й починається відлік його історії й визначаються дати ювілейних святкувань – 1927 і 1937 роки.

Подальші повідомлення про хор датовані листопадом 1913 року. З відгуку Едмунда Вальтера про концерт львівських співочих товариств вдалося встановити, що «Бардом» керував Тадеуш Шиманович⁴ і під його орудою було виконано твори «Співак-переможець» Генрика Ярецького та «Жовнірська пісня» Станіслава Монюшка в обробці Яна Галля.

Внаслідок Першої світової війни чоловіче хорове товариство «Бард» зазнало втрат серед своїх членів, зокрема молодого диригента Генрика Табінського, якому пророкували славне майбутнє⁵.

У повоєнний час у пресі вперше згадано про товариство на початку червня 1920 року, а відтак вже досить систематично – до 1938-го. Отож дізнаємося, що мистецьким керівником упродовж 1920–1922 років був диригент і співзасновник мішаного хору «Сокола-Матері» Генрик Збієвський⁶. З його постаттю якраз і пов'язане відновлення діяльності колективу. Енергійний, вправний організатор, він залучив чимало співаків, серед яких були й колишні учасники товариства «Сигнал» («Hejnal»), і з властивою йому творчою одержимістю досяг належного виконавського рівня⁷. Під його орудою виконували здебільшого музику польських авторів, зокрема Вацлава Лахмана і Станіслава Невядомського⁸.

У 1922–1928 і в сезоні 1935–1936 років посаду артистичного керівника товариства обіймав диригент Львівського театру Альфред Штадлер. Поряд з ним у 1926–1928 роках виступав скрипаль, композитор і диригент-початківець Віктор Гаусман, учень Мечислава Солтиса.

Цей період був найяскравішим у житті товариства, що докладно висвітлено у пресі. Колектив на чолі з Альфредом Штадлером занурився у конкурсно-фестивальний рух та активно проявляв себе у концертно-виконавській практиці. «Бард» отримав другу премію на Другому загальнопольському з'їзді хорів у Варшаві (1922), перші премії на 3'їзді хорів у Катовіце (1925) та Веселов'янському з'їзді в Познані (1929)⁹. Знаковими тогочасними подіями були композиторський вечір керівника Штадлера, у якому хор з новоствореним оркестром «Колектив молодих музикантів» (Zespół młodych muzyków) презентували композиції маестро (1922)¹⁰, а також ювілейний концерт з нагоди 20-річчя «Барда».

² Названо на честь співзасновника, першого голови та диригента хору Оттона Кохмана (Otton Kochman).

³ Lwowskie towarzystwo śpiewacze «Bard». Z pieśnią do bratnich serc (w 30-lecie założenia 1907–1937). Lwów: Drukarnia księgarni polskiej Bernarda Połonieckiego we Lwowie, 1937. S. 10.

⁴ Walter E. Z muzyki. *Gazeta Lwowska*. 1913. № 259. 12 listop. S. 4.

⁵ Lwowskie towarzystwo śpiewacze «Bard»..., s.11.

⁶ Sprawozdanie Wydziału Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego «Sokół-Macierz» we Lwowie za rok czterdziesty drugi 1908. Lwów: Nakładem Towarzystwa, 1909. S. 40.

⁷ Lwowskie towarzystwo śpiewacze «Bard»..., s.11–12.

⁸ Neuhauser F. Z muzyki. *Gazeta Lwowska*. 1921. № 286. 22 grud. S. 5.

⁹ P. Bard. Ateneum: Almanach Lwowski / pod red. M. Kubiszynównej. Lwów: Nakład towarzystwa wydawniczego «Ateneum», 1928. R. I. S. 119–120.

¹⁰ Plohn A. Koncert kompozytorski A. Stadlera. *Chwila*. 1922. № 1355. 15 grud. S. 4.

Альфред Штадлер ініціював виконання хорових творів Станіслава Монюшка, Адама Мюнхгаймера, Вацлава Лахмана, Романа Белоглавека, Віктора Гаусмана та власних композицій. У 1926–1927 роках репертуар був істотно доповнений різножанровими творами польської пісенної спадщини, що, зокрема, походили із верхньосілезької, гуральської, краківської, куявської та кашубської земель¹¹.

Найвлучнішу характеристику діяльності «Барда» за очільництва Альфреда Штадлера дав Францішек Нойгаузер. У відгуку про самостійний концерт товариства в квітні 1924 року він зауважив: «У сьогоднішній короткій рецензії потрібно зазначити надзвичайний успіх п. А. Штадлера як артистичного керівника хору. Багато гарних голосів “Барда” злилися завдяки вмінням диригента, який з мистецьким запалом проникає у виконавський процес, не тільки досягаючи точності, а й не раз підкреслюючи вишукані ритмічні й динамічні ефекти інтерпретованих творів. Хор “Бард” переймається своїм завданням, він живе піснею і в пісні відтворює композиторські задуми, досягаючи в такий спосіб успіху»¹².

1930-ті роки позначені «калейдоскопічними» змінами в мистецькому керівництві товариства. Фактично кожен новий сезон «Бард» очолювали різні хормейстери: диригент Львівської оперети Роман Войнарович, Мечислав Каша, композитор і диригент Мечислав Кжинський – учень одного з найвидатніших виконавців Ріхарда Штрауса – Клеменса Краussa, композитор (учень Станіслава Невядомського) та музичний критик Роман Белоглабек, скрипаль і композитор (учень Мечислава Солтиса) Францішек Рилінг та Адам Смоленський.

Після дебюту 1930 року Мечислава Кжинського характеризували як молодого диригента, який вмів досягати монолітного звучання хору, та глибокого інтерпретатора. Під його орудою колектив першим серед львівських хорів виступив на радіо. Запропонована радіопрограма складалася з народних пісень, і її транслювали всі польські радіостанції¹³. На другу каденцію Кжинського (1936–1937) припав 30-літній ювілей товариства. На святковому концерті він диригував під час виконання хорових творів Болеслава Валлек-Валевського, Станіслава Невядомського, Яна Галля, Генрика Ярецького, Едмунда Вальтера, Олександра Орловського, Генрика Славічека, а також власні. Тоді фрагменти з ораторії «Обітниця Яна Казимира» та опери «Пане коханку» свого батька презентував Адам Солтис, власні композиції – Альфред Штадлер¹⁴. Звернемо увагу, що за кілька місяців перед ювілеєм «Бард» разом із «Лютнею» («Lutnia») і Польським музичним товариством (Polskie Towarzystwo Muzyczne) під орудою Адама Солтиса вже виконував частини зазначеної ораторії Мечислава Солтиса¹⁵.

На початку грудня 1932 року на чолі «Барда» стояв досвідчений хормейстер Францішек Рилінг¹⁶. У сезоні 1934–1935 років колектив посів друге місце в регіональному конкурсі хорів після «Ехо-Матері» (Echo-Macierz)¹⁷.

У 1937–1939 роках диригентом товариства був Адам Смоленський, а його заступником – Болеслав Золкевич. За їхнього керування хор брав участь у концерті,

¹¹ K. W. Towarzystwo śpiewackie Bard: Ateneum: Almanach Lwowski / pod red. M. Kubiszyńowej. Lwów: Nakład towarzystwa wydawniczego «Ateneum», 1929. R. II S.208–209.

¹² Neuhauser F. Z muzyki. *Gazeta Lwowska*. 1924. № 102. 2 maj. S. 7.

¹³ Lwowskie towarzystwo śpiewacze «Bard»..., s.14.

¹⁴ «Echo» krytyczne. Tow. Śpiew. «Bard» Koncert jubileuszowy. Filharmonia V Koncert symfoniczny. *Echo*. 1937. № 7. S. 10–11.

¹⁵ Там само, s. 10–11.

¹⁶ Kronika. Uroczysty wieczór ku uczczeniu Stanisława Wyspiańskiego. *Gazeta Lwowska*. 1932. № 288. 8 grud. S. 6.

¹⁷ Plohn A. Turniej Śpiewaczy. *Chwila*. 1935. № 5744. 19 marc. S. 7.

присвяченому Станіславові Невадомському, і в композиторському вечорі Альфреда Штадлера. «Бард» також посів друге місце у конкурсі, влаштованому до 25-річчя Малопольського союзу співочих і музичних товариств, виступивши у Великому Любіні й Немирові¹⁸.

Отже, впродовж своєї діяльності хоровий колектив «Бард» прагнув до професійного вдосконалення, що засвідчують здобутки на численних конкурсах та співучасть у виконанні великих полотен Гектора Берліоза, Ігнація Яна Падеревського, Мечислава Солтиса та інших визначних композиторів. Головним завданням творчого колективу було поширення хорової пісні серед учнів. Така культурно-просвітницька спрямованість товариства й сьогодні є взірцевою й актуальною для хорового життя Галичини.

¹⁸ Польское товарищество «Бард» во Львове. ДАЛО. Ф. 1. Оп. 54. Спр. 1813. С.17–23.

Ольга Коломиєць (Львів)

**Хасидські нігуни з Правобережної України та Східної Галичини
в дослідженнях та виданнях: український та світовий контексти
(за результатами Міжнародного українсько-ізраїльського проєкту
«Нігун хасидів на Правобережній Україні та Східній Галичині:
між питомими та напливовими звуковими ландшафтами»)**

Із часу виникнення хасидизму на українських етнічних землях у XVIII столітті музика була його особливим і невід'ємним елементом. Це визнавали як прихильники, так і противники хасидизму, а також зазначали науковці ще в ранніх дослідженнях, присвячених цій темі. Не менш важливим є те, що хасидська музична традиція формувалась та розвивалась у межах українського музичного ландшафту, що мало суттєвий вплив на музичний матеріал та звучання хасидських творів. Це важливе для двох культур питання стало основним і для спільного українсько-ізраїльського наукового проєкту «Нігун хасидів на Правобережній Україні та Східній Галичині: між питомими та напливовими звуковими ландшафтами», в якому беруть участь науковці ЛНУ імені Івана Франка (Ольга Коломиєць) та Єврейського університету в Єрусалимі (Едвін Серуссі, Міхаель Лукін). Вивчення взаємозв'язків передбачало ретроспективний аналітичний огляд досліджень та видань, присвячених особливостям функціонування музики хасидів на землях, де ця традиція постала, та її основному репертуару – нігунам.

У процесі розвитку та поширення хасидських спільнот у різних місцевостях Правобережної України та Східної Галичини основним різновидом музичного репертуару практикуючих хасидів стає нігун («мелодія» – їдиш), що дотепер функціонує в хасидських спільнотах. Нігун – це піснеспів, який виконують як сольо, так і колективно. Більшість його композицій виконують без слів, на основі голосних звуків та складів, але є твори, які мають розлогий текст.

За обставинами виконання нігуни поділяються на два основні типи: обрядові та необрядові. Обрядові нігуни є важливою частиною хасидських ритуальних зібрань. Їх виконують упродовж літургійного дійства, у контексті особливих релігійних свят, зокрема під час запалення свічок у період Ханука. Важливою обставиною виконання

нігуна є *тіш* – зібрання хасидської спільноти довкола її духовного лідера – цадика. Такі зібрання можуть відбуватися з різних причин: у шабат, святкові дні, під час поминання попереднього цадика, за потреби духовного зміцнення, а також під час родинних подій – весілля, обривання тощо.

Необрядові нігуни зазвичай пов'язані з певною приватною ситуацією члена спільноти хасидів. Часто нігун виконують спонтанно в момент напруженого емоційного стану, інтроспекції. З іншого боку, нігун може бути частиною медитації або подолання стресового стану.

Різні обставини виконання нігуна зумовлюють його характеристики щодо тривалості, темпу, ритму тощо. Однак об'єднувальним фактором виконання його різних видів є прагнення духовного очищення та просвітлення віруючих.

Ще один важливий аспект, що притаманний усім різновидам хасидського нігуна та має символічне значення в спільнотах хасидів, – його усне побутування. І хоч з часом ця риса нігунів зазнала певних трансформацій – з'явилися записи та транскрипції творів, особливо після Голокосту, – та все ж усне побутування нігунів в хасидських середовищах залишається визначальним донині.

Отож, з одного боку, тривале усне побутування цього різновиду хасидської музики на теренах України призвело до канонізації нігунів у межах хасидських спільнот, з іншого – потреба збереження цього компонента хасидської традиції, особливо з огляду на фізичне знищення її носіїв упродовж Голокосту, спричинили активізацію наукових досліджень, підсилену новими технологічними можливостями, та підготування збірок і аналітичних праць в Україні та за її межами.

Точні відомості щодо музичного тексту нігунів почали з'являтися у перші десятиліття XX століття. Після публікації в 1907 році однієї з найраніших праць про хасидську музику – статті Авраама Бірнбаума в єврейському виданні «Світ»¹, перед Першою світовою війною записом та виданням творів, а також їхнім аналізом водночас займалися вчені у двох віддалених один від одного світових регіонах. Перші експедиції та записи хасидських співів на території Київщини, Волині та Поділля (підконтрольних Російській імперії, а згодом Польщі та радянській Україні) здійснювали Семен Анський, Юлій Енгель та Зусман (Зіновій) Кісельгоф. Ініціативу цих першопрохідців, що перервалася з початком Першої світової війни, згодом продовжив Мойсей Береговський, який тривалий час співпрацював із класиком українського етномузикознавства Климентом Квіткою. Ідеї та праці Береговського стали засадничими для ґрунтовного вивчення багатьох аспектів єврейської музичної культури. Значну частку своєї наукової діяльності він присвятив вивченню хасидських співів – «пісень без слів», як він їх називав. Дослідник побував у багатьох експедиціях на Київщині, Хмельниччині, Житомирщині та Вінниччині, транскрибував сотні хасидських піснеспівів і підготував до видання окремий том, присвячений нігунам. Однак ця праця вченого у повному обсязі побачила світ лише 1999 року².

Водночас в Європі, а згодом в іншому регіоні світу – в Єрусалимі, підвладному на початку XX століття Османській імперії, активно працював та публікував свої розвідки Авраам Цві Ідельсон. Він провадив інтенсивні теренові дослідження впродовж кількох десятиріч і записав значний обсяг матеріалу, який став фундаментом його студій, визначальних для музичної юдаїки загалом і хасидської музики зокрема. Вагомим внеском ученого стали три головні публікації: розділ 19

¹ Birnbaum (Birboyim) Abraham N. «Ha-shirah vеха-zimrah be-hatserot ha-tsadikim be- Polin». Ha-Olam, 1. 1907.

² Береговский М. Еврейские народные напевы без слов. Москва, 1999. 184 с.

в його монографії «Єврейська музика у її історичному розвитку»³; окрема стаття, опублікована в 1931 році; та останній том десятитомного зібрання «Тезаурус єврейських східних мелодій» під назвою «Співи хасидів»⁴. Джерелами збірників та досліджень Ідельсона були особисті записи, здійснені в Європі, Єрусалимі, Південній Африці та США; духовно-музичний досвід дружини вченого Зілли Шнайдер, хасидська родина якої походила з українських етнічних земель (нині територія південно-східної Польщі), а також опубліковані раніше зразки, записані в Україні, зокрема З. Кісельгофом.

Ще один дослідник цього періоду, що належав до хасидської традиції, – Хемьо Вінавер. Науковець збирав і вивчав нігуни тривалий час. Результатом його збирацької діяльності та аналітичних студій стала «Антологія хасидської музики», що вийшла друком посмертно за редакції Еліягу Шлейфера. Редактор видання охарактеризував дослідження як унікальне та фундаментальне. Воно стало однією з етапних наукових праць про хасидську музику⁵.

У повоєнний час, коли в радянській Україні дослідник єврейського фольклору Мойсей Береговський зазнавав моральних і фізичних репресій, при Міністерстві освіти та культури держави Ізраїль відкрився Інститут релігійної музики. В середині 1950-х років тут під керівництвом народженого в Угорщині етномузиколога Авідгора Герцога розпочався систематичний запис хасидської музики. Однак поворотом у музикологічних студіях хасидизму було відкриття в 1964 році Дослідницького центру з питань єврейської музики та Національного фонографічного архіву при Єврейській національній та університетській бібліотеці (нині – Національна бібліотека Ізраїлю). У межах діяльності цих інституцій Яков Мазор та Андре Гайду розпочали ґрунтовні етнографічні дослідження, вивчаючи, зокрема, хасидські двори. На базі значного за обсягом зібраного матеріалу науковці охарактеризували стилістику нігуна⁶. Розділ про музику у статті «Хасидизм» для «Encyclopedia Judaica» авторства Андре Гайду та Якова Мазора став канонічним дослідженням цієї тематики і залишається таким донині⁷.

У 1990-х роках було опубліковано ще одне етапне видання авторства Урі Шарвіта, також співробітника Дослідницького центру з питань єврейської музики. Він уклав надзвичайно цінну збірку хасидських нігунів з Галичини. Її особливістю є те, що вміщені тут твори були записані з уст батька упорядника – Елізара Шарвіта, хасида, пов'язаного з хасидським двором у Белзі, що на Львівщині⁸.

Не менш важливими є праці, які вийшли друком у 1990-х роках в Україні. У 1990 році, коли було відновлено роботу окремого відділу сходознавства Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, розпочався новий етап ґрунтовного опрацювання та вивчення матеріалів, зібраних у першій половині ХХ століття. Упродовж останніх кількох десятиліть співробітники Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського повернули до наукового обігу значну частину зібрання єврейських рукописів, до яких належать і фоноархівні записи хасидської музичної спадщини.

³ Idelsohn Abraham Zvi. Jewish Music in Its Historical Development. New York, 1929. 534 p.

⁴ Idelsohn Abraham Zvi. «Ha-neginah ha-ḥasidit». Sefer Hashanah: The American Hebrew Yearbook, 1. 1931. P. 74–87; Idelsohn A. Thesaurus of Hebrew Oriental Melodies, vol. 10: Gesänge der Chasidim. Leipzig, 1932. 97 p.

⁵ Vinaver Chemjo. Anthology of Hasidic Music. Jerusalem: Jewish Music Research Centre, The Hebrew University of Jerusalem, 1985. 472 p.

⁶ Mazor Yaakov, Bayer Bathja, Hajdu Andre. The Hasidic Dance-Niggun: A Study Collection and Its Classificatory Analysis. Yuval, 3. 1974. P. 136–266.

⁷ Hajdu Andre, Mazor Yaakov. Musical Traditions of Hasidism. Encyclopedia Judaica. 2nd ed., ed. F. Skolnik and M. Berenbaum. Detroit, 2007, 8. P. 425–434.

⁸ Sharvit Uri. Chasidic Tunes from Galicia. Jerusalem, 1995. 162 p.

Результатом дослідницької роботи з фондами єврейського музичного фольклору стали наукові публікації, серед яких етапне видання – анотований каталог фоноциліндрів та нотних і текстових транскрипцій «Фоноархів єврейської музичної спадщини» авторства дослідниці єврейської музики Людмили Шолохової⁹. Значним здобутком довготривалої роботи стало «Зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору...» на дев'ятьох компакт-дисках¹⁰, яке упорядкували співробітники Бібліотеки у співпраці з Інститутом проблем реєстрації інформації НАН України.

У публікаціях останніх десятиліть сучасні дослідники переосмислюють концепції минулого про хасидську музику та нігуни як основний її вияв. Зокрема, Моше Ідель – один із найпродуктивніших дослідників сучасності – у своїх працях¹¹ рефлексує про сутність, сприйняття та хиби у підходах до вивчення музики у хасидизмі, переосмислює такі аспекти цієї проблематики, як зв'язки нігуна та ашкеназької музичної традиції в цілому, іноетнічні впливи й запозичення під час розвитку нігуна, спорідненість хасидської музичної практики та, радше, мусульманського, аніж християнського містицизму, нігун як звукова комунікація та значення усного побутування цього різновиду хасидської музики.

Нова генерація вчених Ізраїлю у своїх дослідженнях здійснює скрупульозний музикологічний та антропологічний аналіз. Зокрема, Міхаель Лукін та Матан Вигода простудіювали музично-поетичні компоненти хасидських наспівів, авторство яких часто приписують рабіну Леві Іцхаку з Бердичева. Автори порівнювали варіанти композицій, які нині є складовими репертуарів різних хасидських дворів. Науковці дослідили життєве й релігійне підґрунтя творчості цього відомого рабіна, а також його культурно-соціальне середовище.

Грунтовний підсумок різних досліджень, рефлексії на тему історії, середовища та носіїв музичної традиції *нігуна* подано в нещодавній публікації Едвіна Серуссі про музику в хасидизмі¹². Окрім критичного огляду досліджень, автор визначає й важливі напрями студій, які наразі мало представлені у працях науковців різних шкіл і на які варто звернути особливу увагу в майбутньому, серед них: дослідження музики хасидів, які нині проживають у різних країнах світу, гендерний аспект та різні сучасні стилістичні перетворення й адаптації нігуна.

У підсумку треба відзначити, що той великий на сьогодні обсяг досліджень та видань, присвячених хасидському нігуну, демонструє значення й актуальність як самого явища, так і досліджень у цій сфері юдаїки. Однак навіть поданий тут огляд свідчить про наявність важливих тем, які ще потрібно ґрунтовно вивчати. До визначених Едвіном Серуссі питань «на перспективу» потрібно додати й заповнення прогалів у вивченні музичних практик багатьох «корінних» хасидських династій, що розвивалися на українських землях, зокрема в Галичині. Вивчення цих питань є істотним не лише для розуміння особливостей формування нігуна в музичному середовищі різних українських регіонів, а й для простежування тяглості традиції та трансформаційних процесів у музичній культурі тих династій, що нині функціонують на інших, віддалених від України територіях.

⁹ Шолохова Л. Фоноархів єврейської музичної спадщини: колекція фонографічних записів єврейського фольклору із фондів Інституту рукопису: анотований каталог фоноциліндрів та нотних і текстових розшифровок. Київ, 2001. 843 с.

¹⁰ Зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору, 1912–1947. 9 CD. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут проблем реєстрації інформації НАН України. Київ, 1997–2017.

¹¹ Idel Moshe. Hasidism: Between Ecstasy and Magic. Albany, 1995. 438 p.

¹² Seroussi E. Music. Studying Hasidism: Sources, Methods, Perspectives, ed. M. Wodziński. New Brunswick, 2019. P. 197.

Друкована та рукописна хорова спадщина Євгена Козака

Хорова спадщина відомого композитора Євгена Козака (1907–1988) репрезентує традицію поєднання фольклорного матеріалу з набутками професійної творчості, яку заклали в українській музичній культурі Микола Лисенко, Микола Леонтович, Кирило Стеценко, Олександр Кошиць, а продовжили Остап Нижанківський, Станіслав Людкевич, Левко Ревуцький, Борис Лятошинський, Микола Колесса та ін. Композиторському стилю Євгена Козака притаманна чітка жанрова орієнтація, образно-емоційна виразність, лаконічність і доступність засобів хорового письма. Звертаючись до західноукраїнського народнопісенного фольклору (гуцульського, лемківського, бойківського, закарпатського, буковинського), композитор опрацьовував його, намагаючись максимально зберегти етнічний характер першоджерела. У текстах пісень часто залишав говіркові слова, а в мелодиці – влучні, дотепні і близькі до розмовної мови ритмоінтонації. Його твори зручно виконувати і приємно слухати, вони увійшли до репертуару багатьох професійних і аматорських хорових колективів України. «Львівського Леонтовича», як називали Євгена Козака, можна без перебільшення вважати співтворцем музичної атмосфери та мистецького образу Львова ХХ століття.

Надзвичайно цінним орієнтиром для вивчення опублікованого доробку є праця Ярослави Колодій «Композитор Євген Козак»¹, де зібрано й систематизовано інформацію про всі нотодруки і грамзаписи музичних творів композитора, випущені в 1951–1971 роках, та споряджено низку допоміжних покажчиків.

Хорові твори композитора цього періоду часто публікувались у фаховій періодиці й авторських збірниках, у репертуарних виданнях – тематичних і впорядкованих виконавськими колективами, у хрестоматіях і навчально-методичних посібниках, а також виходили окремими брошурами у видавництвах Львова, Києва, Москви, Ленінграда й Таллінна.

Обробки українських народних пісень для хору (мішаного, жіночого й чоловічого) становлять найбільшу частину творчої спадщини Євгена Козака. До цієї групи також належать збірки народних пісень («Віночок лемківських пісень», вперше опублікований 1958 року, «Невдале залицяння» (1958), «Не женився, не журився» (1964), «Гей, браття опришки» (1967), «Чорні очі» (1974), «Лучче було не ходити» (1977), цикл «Улюблені пісні Івана Франка» та вокально-хореографічна сюїта «Буковинське весілля» – для солістів, хору та оркестру народних інструментів).

Свої оригінальні хорові композиції Євген Козак писав здебільшого на вірші українських поетів. Авторами текстів були Валентин Бичко, Олександр Богачук, Ростислав Братунь, Микола Гірник, Леонід Глібов, Юрій Гойда, Кость Дрок, Дмитро Дубина, Георгій Книш, Григорій Коваль, Леонід Кондирєв, Іван Кутень, Олексій Новицький, Андрій Патрус-Карпатський, Андрій Пашко, Олександр Прокоф'єв, Максим Рильський, Степан Руданський, Володимир Сосюра, Михайло Ткач, Леся Українка, Микола Устиянович, Марія Хоросницька, Тарас Шевченко та ін. Особливе місце тут належить хоровим творам на вірші Шевченка: «Думи мої», «Ой одна я, одна», «Ой три шляхи», «По діброві вітер віє», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Садок вишневий», «Утоптала стежечку», «Якби мені черевики».

¹ Композитор Євген Козак. Матеріали до нотографії та бібліографії (1951–1971) / упоряд. Я. Колодій. Львів: ЛДК ім. М. В. Лисенка, 1974. 45 с.

Серед оригінальних композицій і хорових обробок особливо популярними стали: «Думи мої», «Рече та стогне Дніпр широкий», «Якби мені черевики» (сл. Т. Шевченка), «Стоїть гора високая» (сл. Л. Глібова); «Львівський вальс» або «Пісня про рідний Львів», «Львів'янки» (сл. Р. Братуня); «Вівчарик», «Під небом України», «Спать не дають солов'ї» (сл. Г. Ковалю). Для прикладу, хорову обробку пісні «Думи мої» впродовж 1951–1971 років перевидавали двадцять разів. Цей твір дотепер популярний серед виконавців, і без нього не обходиться жодне Шевченківське свято.

Більшість хорової спадщини Євгена Козака опублікована у прижиттєвих авторських виданнях (1952², 1956³, 1958⁴, 1960⁵, 1961⁶, 1962⁷, 1965⁸, 1967⁹, 1970¹⁰, 1974¹¹, 1977¹²) і репертуарних збірниках професійних музичних колективів – Капели «Думка»¹³, Тріо сестер Байко¹⁴, Капели «Трембіта»¹⁵, Закарпатського народного хору¹⁶, Гуцульського ансамблю¹⁷, Хору Українського радіо¹⁸, Буковинського ансамблю¹⁹.

Деякі композиції, зокрема хорові обробки стрілецьких пісень і твори релігійних жанрів, свого часу не виконували і не друкували з відомих ідеологічних причин. Проте поодинокі з них «анонімно», під виглядом українських народних пісень усе ж «просочилися» до радянських видань: наприклад, обробки стрілецьких пісень авторства Романа Купчинського «Човник хитається» (1967) та «Мав я раз дівчиноньку чепуреньку» (1974).

² Козак Є. Вибрані хорові твори. Київ: Мистецтво, 1952. 30 с.

³ Козак Є. Пісні. Для смешанного хора без сопровождения. Москва: Музгиз, 1956. 36 с.

⁴ Українські народні пісні для хору без супроводу / обробка Є. Козака. Київ: Держ. вид-во образотв. мистецтва і муз. л-ри УРСР, 1958. 84 с.

⁵ Козак Є. Вибрані хорові твори. Київ: Держ. вид-во образотв. мистецтва і муз. л-ри УРСР, 1960. 42 с.

⁶ Козак Є. П'ять лемківських народних пісень. В обробці для жіночого вокального квартету. Київ: Музфонд СРСР. Укр. респ. філія, 1961. 19 с.

⁷ Козак Є. Гомін Верховини. Гуцульські, лемківські, бойківські та закарпатські народні пісні в обробці для мішаного та жіночого хорів. Львів: Кн.-журн. вид-во, 1962. 44 с.

⁸ Козак Є. Українські народні пісні. В обробці для хору без супроводу. Київ: Мистецтво, 1965. 43 с.

⁹ Козак Є. Українські народні пісні в обробці для хору. Київ: Муз. Україна, 1967. 52 с.

¹⁰ Козак Є. Хорові твори. Київ: Муз. Україна, 1970. 36 с.

¹¹ Українські народні пісні. Для хору без супроводу / обробка Є. Козака. Київ: Муз. Україна, 1974. 41 с.

¹² Козак Є. Хорові твори. Київ: Муз. Україна, 1977. 42 с.

¹³ Поет государственная заслуженная академическая капелла УССР «Думка». Избранные произведения для смешанного хора в сопровождении фортепиано и без сопровождения / сост. А. Сорока. Москва: Музыка, 1956. 45 с.; На крилах пісні: збірник хорів з репертуару Державної заслуженої капели УРСР «Думка» / упоряд. О. Сорока. Київ: Держ. вид-во образотв. мистецтва і муз. л-ри УРСР, 1960. 81 с.

¹⁴ Співають сестри Байко: збірник пісень для жіночого тріо. Львів: Кн.-журн. вид-во, 1957. 76 с.

¹⁵ Співає «Трембіта»: з репертуару Державної заслуженої хорової капели УРСР «Трембіта» / упоряд. П. Муравський. Київ: Держ. вид-во образотв. мистецтва і муз. л-ри УРСР, 1960. 52 с.

¹⁶ Ми з Верховини: Твори з репертуару Закарпатського заслуженого народного хору / упоряд. М. Кречко. Київ: Мистецтво, 1964. 98 с.

¹⁷ Карпатський гомін: Твори з репертуару Гуцульського ансамблю / упоряд. М. П. Гринишин. Київ: Мистецтво, 1966. 95 с.

¹⁸ В ефірі – пісня. Твори з репертуару хору Українського радіо / упоряд. Ю. Ф. Таранченко. Київ: Мистецтво, 1968. 116 с.

¹⁹ Буковинський розмай: Твори з репертуару Буковинського ансамблю / упоряд. А. Кушніренко. Київ: Мистецтво, 1971. 88 с.

У 2007 році до 100-річчя від дня народження композитора у Дрогобицькому видавництві «Посвіт» вийшла збірка «Стрілецькі пісні в обробці Євгена Козака» (упорядники Петро Гушоватий та Роман Сов'як), до якої ввійшли твори «Не сміє бути в нас страху» (для чоловічого хору, сл. й мел. Р. Купчинського); «Ой там при долині», «Ой чого ти зажурився», «За твої, дівчино», «Накрила нічка», «Ірчик» (для мішаного хору, сл. й мел. Р. Купчинського); «І снилося зночі дівчині», «Казала дівчина» (для мішаного хору, сл. й мел. Л. Лепкого).

Релігійні твори композитора (частини літургії «Алилуя», «Святий Боже», «Херувимська», «Яко да Царя», колядка «Спи, Ісусе, спи») хоч вже виконують, але вони ще перебувають у рукописах. Неопублікованими залишилися деякі обробки лемківських народних пісень («Ей там на горі вишня», «Не було то яко влони» та ін.).

Безцінним джерелом дослідження непростого життєвого й творчого шляху митця є його особистий архів, яким зараз опікується невістка композитора Любов Козак. Нотні рукописи й епістолярій можуть повідати допитливому дослідникові чимало цікавого, а ґрунтовне вивчення й опрацювання цих матеріалів уможливить упорядкування й видання повного зібрання творчої спадщини Євгена Козака.

Володимир Сивохін (Львів)

Видавнича діяльність Львівської Спілки композиторів 1990-2000 років як продовження видавничих традицій Союзу українських професійних музик у Львові

Готуючи доповідь на попередню конференцію із проблематики видавничого руху, ми дослідили, як у далекі 1930-ті роки формувалися кращі традиції Союзу українських професійних музик у Львові (СУПрому) у справі організації й популяризації професійного музичного життя, зокрема – через видавничу діяльність, яка була невеликою в кількісному вимірі надрукованої продукції, проте вельми успішною з огляду на фахову актуальність більшості видань, зацікавлення якими збереглося до наших днів. Сьогодні ми переносимося в часі на шістдесят років вперед, у 1990-ті, коли після падіння «залізної завіси», із здобуттям Україною незалежності, на ниві українського музикознавства виникає нагальна потреба наново досліджувати яскраві сторінки нашої музичної історії, які свідомо замовчувало та оминало офіційне «радянське» музикознавство. Тож першочерговим завданням музикознавців на цьому етапі стало повернення до наукового обігу важливих джерел та фактів, вивчення незаслужено забутих імен, назв та мистецьких подій.

Саме такий напрям у своїй діяльності обрала від початку 1990-х років Львівська організація Національної Спілки композиторів України (ЛОНСКУ), декларуючи відродження і продовження кращих традицій СУПрому. Результати у видавничій діяльності були надзвичайно успішними, а деякі з видань вже є бібліографічною рідкістю.

Сприятливим фактором такого успіху стали перші масштабні мистецькі акції та фестивалі, присвячені важливим сторінкам української музичної культури. Серед таких заходів варто назвати музичний фестиваль «Музика українського зарубіжжя», проведений у Львові 18–26 квітня 1991 року і присвячений 100-літтю української

еміграції до США й Канади. Метою фестивалю була благородна ідея відкрити нові імена українських композиторів-емігрантів та долучити їхню самобутню творчість до єдиного русла української музики. Результатом проведення такого масштабного заходу стало не тільки повернення багатьох авторів та їхніх творів на батьківщину, а й окреслення планів і реалізація випуску наукових видань, які цих діячів популяризували. Серед них насамперед належить назвати монографії визначної української музикознавиці, докторки мистецтвознавства Стефанії Павлишин (1930–2021) про визначні постаті української еміграції – Мар'яна Кузана, Ігоря Соневицького, Стефанії Туркевич, життя і творчість яких були на рівні епохи і навіть в її авангарді, але війна та подальша еміграція призвели до заборони виконання їхніх творів в Україні й поступового забуття¹.

Важливим виданням, яке відкрило нам не один десяток невідомих імен, став «Словник українських композиторів» (Львів, 1977, упорядники Ігор Соневицький та Наталія Палідвор-Соневицька). Ця унікальна праця є першою найбільш вичерпною публікацією англійською мовою про українських композиторів від найдавніших часів до сучасності. Зібраний великого обсягу матеріал має неабияку історичну та практичну цінність, адже чимало біографічних даних, поданих у цьому енциклопедичному виданні, розпорошені в багатьох, часто малодоступних джерелах. Цей «Словник», виданий зусиллями Львівської спілки композиторів, отримав також реєстраційний номер 96-226766 Бібліотеки Конгресу Сполучених Штатів Америки².

Іншою важливою і не менш масштабною мистецькою подією, яка значно пожвавила всю організаційну діяльність Львівської спілки композиторів, стало проведення ювілейних заходів до 60-річчя заснування СУПрому, які відбулися 30 вересня – 2 жовтня 1994 року. Це святкування стало першою в добу Незалежності спробою визначити роль і місце СУПрому в історії української музики, а також засвідчити продовження кращих традицій цієї інституції в діяльності сучасної композиторської організації, зокрема в її видавничій ділянці. Випущений згодом збірник матеріалів і документів є яскравим підтвердженням важливості дослідження історії СУПРОМу і вперше в такому обсязі висвітлює його діяльність, яка становить яскраву, але призабуту сторінку історії української музики в Галичині³.

Подальші видання, ініційовані та реалізовані Спілкою, були здебільшого присвячені тим іменам та науковій проблематиці, що озвучувалися в часі вшанування діяльності СУПрому. Також видавали і перевидавали праці активних його членів. Власне, таким першим виданням, яке було присвячене 60-й річниці створення СУПрому, стала книжка Зиновія Лиська, написана в 1930-ті роки, де відтворено матеріали й документи з історії музичної культури Галичини ХІХ століття, висвітлено процеси становлення й розвитку композиторської школи в Перемишлі та її визначних представників Михайла Вербицького й Івана Лаврівського⁴.

¹ Павлишин С. Композитор Мар'ян Кузан. Львів, 1993. 132 с.; Павлишин С. Ігор Соневицький. Львів, 1995. 100 с.; Павлишин С. Перша українська композиторка Стефанія Туркевич-Лісовська-Лукиjanович. Львів: БаК, 2004. 160 с.

² Dictionary of Ukrainian Composers / By I. Sonevyts'kyi and N. Palidvor-Sonevytska. L'viv, 1997. 336 p.

³ Союз Українських Професійних Музик у Львові: Матеріали і документи / ред.-упор. В. Сивохіп, Р. Стельмащук. Львів: Сполом, в-во М. П. Коць, 1997. 146 с.

⁴ Зиновій Лисько. Піонери музичного мистецтва в Галичині: Матеріали / ред.-упоряд. В. Сивохіп. Львів-Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 1994. 144 с.

У 1994, ювілейному році, було здійснено репринтне видання «Музичного словника» Зиновія Лиська 1933 року, який тоді усвідомив нагальну потребу уніфікації, систематизації та тлумачення іноземних термінів й узгодження з тогочасними вимогами літературної мови. Перевидання «Словника» є доказом важливості й актуальності такої праці, яка і сьогодні є унікальною⁵.

Не менш цінними є численні видання, присвячені засновникам і активним діячам СУПРОМу, зокрема праця Юрія Булки про українського композитора, співзасновника спілки Нестора Нижанківського. Задум цього нариса був втілений 1997 року і доповнив видання 1972 року новими матеріалами і фактами творчої біографії композитора, які були недоступні або не могли бути використані з ідеологічних причин у радянські часи⁶.

Також треба згадати збірник статей і матеріалів про українського композитора, педагога, музично-громадського діяча та засновника СУПРОМу Василя Барвінського, де розкрито окремі грані його композиторської та педагогічної творчості⁷.

У цій низці – видання про діяльність Миколи Колесси у сфері музичної культури свою працю він зосереджував у композиції, диригуванні та педагогіці. Внесок Миколи Колесси в кожному з цих ділянок має свій питомий почерк і є непересічним, своєрідним здобутком в історії української музики⁸.

Історичну цінність зберігає випущена 1980 року книжка про Станіслава Людкевича українського музичного діяча з Голландії Мирослава Антоновича. Автор виділив кілька провідних напрямів, які розробляв Людкевич упродовж своєї творчої діяльності, а саме – національний стиль у музиці, музична мова в композиторській творчості, відносини митця і суспільства. Книжка Мирослава Антоновича була перевидана завдяки зусиллям ЛОНСКУ та за підтримки Львівського суспільно-культурного товариства «Надсяння» й вийшла за редакції Юрія Ясіновського⁹.

Першим авторським збірником стало великого обсягу видання праць відомого композитора, музикознавця, дійсного члена НТШ, активного громадського діяча Василя Витвицького «За океаном», до якого увійшли дослідження, публіцистичні та музично-критичні статті, написані за більш ніж піввіковий період плідної творчої діяльності¹⁰.

У ці роки з'являються перші ґрунтовні дослідження про визначного українського композитора сучасності, голову правління ЛОНСКУ – Мирослава Скорика (1938–2020), зокрема, присвячена 60-й річниці від дня народження монографія доктора мистецтвознавства Любові Кияновської, яка дослідила постать композитора в музичному контексті епохи¹¹. Ще одним виданням до ювілею Мирослава Скорика став збірник статей провідних українських музикознавців Богдани Фільц, Юрія

⁵ Зиновій Лисько. Музичний словник. Репринт вид. Київ: Муз. Україна, 1994. 168 с.

⁶ Булка Ю. Нестор Нижанківський: життя і творчість / відп. за випуск В. Сивохіп. Львів: В-во М. П. Коць, ЛОСКУ, 1997. 60 с.

⁷ Василь Барвінський. Статті та матеріали: збірник / ред.-упоряд. В. Грабовський. Дрогобич: Відродження, 2000. 148 с.

⁸ Колесса М. Композитор, диригент, педагог: збірка статей / ред.-упоряд. Я. Якубак. Львів, 1997. 136 с.

⁹ Антонович М. Станіслав Людкевич: композитор, музиколог / ред. Ю. Ясіновський; відп. за випуск В. Сивохіп. Львів: ЛОСКУ, 1999. 60 с.

¹⁰ Витвицький В. За океаном: збірник статей / ред.-упоряд. Ю. Ясіновський; відп. за випуск В. Сивохіп. Львів: ЛОСКУ, 1996. 132 с.

¹¹ Кияновська Л. Мирослав Скорик: творчий портрет композитора в дзеркалі епохи / відп. за випуск В. Сивохіп. Львів: Сполом, ЛОСКУ, 1998. 216 с.

Булки, Яреми Якуб'яка, Всеволода Задерацького, Олександра Козаренка та інших, де автори розглянули різні аспекти творчості та біографії композитора¹².

Іншим із серії ювілейних є збірник статей до 70-річчя від дня народження відомої львівської музикознавиці, професора Стефанії Павлишин. До видання ввійшли праці львівських науковців Дагмари Дувірак, Любові Кияновської, Ірини Строй, Віктора Козлова, Всеволода Цайтца, Любові Баб'юк, Олександра Козаренка, Людмили Шульги, Яреми Якуб'яка, Романа Стельмашука, Володимира Сивохопа. У збірнику обговорено питання розвитку музичної культури сучасності, розглянуто окремі теоретичні аспекти композиторської творчості¹³.

Під егідою ЛОНСКУ або за її активної участі у 1990-х роках відбувалися численні наукові симпозиуми й конференції, результатом яких стало не тільки відкриття чи вивчення нових сторінок музичної історії, а й друковані видання наукових матеріалів, які раніше залишалися поза науковим обігом. Так, 2–4 березня 1992 року відбулася науково-теоретична конференція в межах «Фестивалю Лисенка у Львові», присвяченого святкуванню 150-річчя від дня народження корифея української музики Миколи Лисенка. У виданих за результатами її проведення матеріалах розглянуто широкий спектр тем про Лисенковий етап становлення української класичної композиторської школи¹⁴.

У січні 1995 року відбулися фестиваль «Відображення» та науково-теоретична конференція, присвячені 100-річчю від дня народження класика української музики – Бориса Лятошинського. Саме у Львові були оприлюднені нові матеріали про його життя і творчість. Згодом випущено матеріали наукової конференції, що акцентують на нових проблемах, відкривають нові ракурси, сторінки у творчості видатного українського композитора ХХ сторіччя¹⁵.

Серед інших видань варто відзначити збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Ворзельські зустрічі-95», де у статтях (часто дискусійних) учених-музикознавців Олени Зінкевич, Юрія Чекана, Марини Черкашиної, Івана Ляшенка, Галини Побережної та інших наголошено на проблематиці історії музики як наукової галузі музикознавства, обговорено питання музично-історичних концепцій минулого, особливостей національного стилютворення¹⁶.

Не менш актуальним і пізнавальним до сьогодні є збірник статей українських і польських музикознавців – учасників Другої українсько-польської конференції «Музика Галичини / *Musica Galiciana*» (Прикарпатський педагогічний університет ім. В. Стефаника, Івано-Франківськ, 24–25.09.1996). Тематика видання охоплює широкий спектр питань музичної культури нашого краю від далекої минувшини до Другої світової війни. Йдеться про історичний розвій музичної культури Галичини, функціонування музичних осередків і шкіл, музичну освіту й концертне життя, висвітлено різні аспекти композиторської творчості, музичної публіцистики і критики¹⁷.

¹² Скорик М. Збірка статей / ред.-упоряд. Я. Якуб'як; відп. за випуск В. Сивохін. Львів: Сполом, ЛОСКУ, 1999. 136 с.

¹³ Syntagmation. Збірка наукових статей на пошану доктора мистецтвознавства, професора Стефанії Павлишин. Львів: Сполом, 2000. 172 с.

¹⁴ Лисенко М. Збірник матеріалів конференції / ред.-упоряд. Р. Стельмашук. Львів: ЛОСКУ, 1992. 72 с.

¹⁵ Лятошинський Б. Збірник матеріалів конференції / ред.-упоряд. Р. Стельмашук. Львів: ЛОСКУ, 1995. 96 с.

¹⁶ Музично-історичні концепції у минулому і сучасності: Матеріали / ред.-упоряд. О. Зінкевич, В. Сивохін. Львів: Сполом, ЛОСКУ, 1997. 112 с.

¹⁷ Музика Галичини. *Musica Galiciana* на / ред.-упор. Ю. Ясиновський; відп. за випуск В. Сивохін. Львів: Сполом, ЛОСКУ, 1999. 284 с.

На превеликий жаль, за межами огляду через значний обсяг матеріалу залишається велика кількість нотних текстів – ініційованих, підготованих до друку й виданих силами ЛОНСКУ впродовж 1990–2000-х років. Зазначу тільки, що здебільшого це були видання творів композиторів Львова та української діаспори – Станіслава Людкевича, Василя Барвінського, Нестора Нижанківського, Стефанії Туркевич, Ігоря Соневицького, Мирослава Скорика та інших. Вже сам перелік цих імен підтверджує, що видавнича діяльність у цей період була надзвичайно успішною з огляду і на кількість видань, і на їхню фахову актуальність. Зацікавленість ними зберігається донині. Кращі традиції СУПРОМу у Львові в справі організації професійного музичного життя продовжує теперішня Львівська організація Національної Спілки композиторів України, яка задекларувала себе спадкоємицею ще 1994 року, коли на офіційному рівні відзначали 60-річчя створення Союзу українських професійних музик у Львові.

Володимир Пасічник (Львів)

**Корпус «Українські народні мелодії (1967–1996)»
за редакції Зіновія Лиська: джерела впорядкування**

Фундаментальне видання, енциклопедична праця, вершина багаторічної роботи – саме так можна охарактеризувати корпус «Українські народні мелодії» за редакції музикознавця, фольклориста, композитора, педагога та музично-громадського діяча Зіновія Лиська (1895–1969). Потребу такого видання, а також принципи впорядкування матеріалу, редагування нотних і словесних текстів та інші питання вчений розкрив у своїй праці «Відчит – інформації про Українські народні мелодії»¹, яку подаємо в додатку до цієї публікації.

Для впорядкування 11 томів², що охоплюють 11 447 мелодій, Зіновій Лисько використав понад 190 різноманітних джерел, серед них:

– збірники українських народних пісень, записані та впорядковані такими збирачами фольклору, як: Дмитро Андрейко, Арсен Баккалівський (псевд. Арсень), Порфирій Бажанський, Микола Баллін, Микола Бойченко, Володимир Гнатюк, Данило Каменецький, Климентій Квітка, Іван Колесса, Філарет Колесса, Андрій Конощенко, Михайло Кречко, Микола Лисенко, Станіслав Людкевич, Людвік Плосайкевич – Яків Сенчик, Клим Полішук, Дмитро Ревуцький, Олександр Рубець, Онуфрій Тимко, Олександр Хведорович, В. Шаравський;

¹ Оригінал «Відчиту – інформації...» Зіновія Лиська зберігається в його архіві з Бібліотеки Українського науково-дослідного інституту при Гарвардському університеті. Копію одержано за сприяння доктора Ксені Кебузинської. Текст публікується вперше.

² Том. 1. Нью Йорк, 1967. 565 с. Показники: Показник джерел; Показник алфавітний початкових слів пісенних текстів; Показник територіальний; Показник жанрів; Показник багатоголосся й інструментів; Показник ритмічний; Показник мелодичний; Зміст корпусу УНП (Показник форм); Том. 2. Нью Йорк, 1964. 1–1250. 574 с.; Том. 3. Нью Йорк, 1966. 1251–2482. 574 с.; Том. 4. Нью Йорк, 1968. 1483–3734. 574 с.; Том. 5. Нью Йорк, 1970. 3735–5083. 574 с.; Том. 6. Джерзі Сіті, 1971. 5084–6437. 574 с.; Том. 7. Торонто – Нью Йорк, 1981. 6438–7716. 574 с.; Том. 8. Торонто – Нью Йорк, 1986. 7717–9077. 574 с.; Том. 9. Торонто – Нью Йорк, 1991. 9078–10333. 574 с.; Том. 10. Торонто – Нью Йорк, 1994. 10334–11447. 607 с.; Том. 11. Торонто – Нью Йорк, 1996. 413 с..

– обробки українських народних пісень для різних хорів (дитячих, жіночих, чоловічих, мішаних), виконані такими композиторами, як: Ярослав Баранецький, Яким Бігдай, Михайло Гайворонський, Порфирій Демуцький, Пилип Козицький, Філарет Колесса, Григорій Концевич, Олександр Кошиць, Микола Леонтович, Микола Лисенко, Віктор Матюк, Роман Сімович, Яків Степовий, Кирило Стеценко, Василь Ступницький, Сергій Танєєв, Станіслав Людкевич, Платоніда Щуровська-Росиневич, Федір Якименко, Ярослав Ярославенко, Леопольд Яценко;

– обробки українських народних пісень для голосу з фортепіано таких композиторів: Володимир Александрів, Александр Аляб'єв, Андрій Гнатишин, Алоїз Єдлічка, Степан Карпенко, Данило Кашін, Микола Лисенко, Андрій Маркевич, Микола Маркевич, Федір Надененко, Олександр Серов, Денис Січинський, Василь Ступницький, Євген Турула;

– співаники («Великий співаник: 222 українські народні пісні» Богдана Заревича; «Шкільний співаник у двох частих Філарета Колесси»; «Шкільний співаник: збірка пісень в легкій розкладці для шкільних хорів» М. Лисенка, О. Кошиця, М. Леонтовича, Й. Степового і К. Стеценка; «Великий співаник “Червоної Калини”» за редакції Зіновія Лиська);

– українські народні пісні та публікації про них в енциклопедіях («Енциклопедія українознавства». Мюнхен-Нью-Йорк), наукових збірниках («Етнографічний збірник». Київ, 1902, 1922; «Етнографічний збірник». Львів, НТШ, 1901, 1902, 1904, 1906, 1908, 1916, 1929); періодичних виданнях («Основа». Петербург, 1861; «Первісне громадянство», 1926. Вип. 3; 1927. Вип. 1–3; 1928. Вип. 1; 1929. Вип. 1; «Кіевская старина». Київ, 1882. Т. IV; «Українська музика». Львів, 1939; «Український етнографічний збірник». Київ, 1914; «Lud Słowianski». 1932, Т. III), тижневиках («Християнський голос». Мюнхен, 1952).

– українські народні пісні у виданнях іноземців: Вацлава з Олеська (Wacław Michał Zaleski), Оноре-Жозефа Дальмаса (Honoré-Joseph Dalmas), Оскара Кольберга (Oskar Kolberg), Антона Коціпінського (Antoni Kocipiński), Франца Биліцького (Franz Bylicki), Валтера Віори (Valter Viora), Людвіка Куби (Ludwik Kuba),

– українські народні танці в обробці Романа Герасимчука, П. Григор'єва, Андрія Гуменюка, Миколи Різоля, Євгена Турули.

Упорядковуючи корпус «Українські народні мелодії», Зіновій Лисько використав також різноманітні радянські видання, зокрема: «Збірник українських народних пісень для хору» (Львів, 1939); «Українські народні пісні» (Київ, 1951); «Українські народні пісні» (Київ, 1955); «Український народний хор» (Київ, 1955); «Українські народні пісні для хору в обробці українських композиторів» (Москва, 1954); «Українські народні ліричні пісні» (Київ, 1958); журнали: «Культурно-освітня робота» (Київ, 1952); «Молодежная эстрада» (Москва, 1953); «Музыка масам» (Харків, 1929), а також збірники, випущені в московських видавництвах, а саме: «Народные танцы», 1947; «Сборник национальных плясок народностей СССР», 1939; «Сборник танцев», 1955; «Танцы народов мира», 1959.

Велику кількість пісень Зіновій Лисько додав із рукописної спадщини: Лисько Зіновій. Рукописний збірник українських народних пісень, записаних в роках 1913–1921 в с. Ракобути, пов. Кам'янка, Галичина; Постоловський Антін. Рукописний збірничок народних пісень з Поділля, записаних у роках 1906–1922; Придаткевич Роман. Рукописний збірник українських народних пісень; Сорочинський Лев. Збірка українських народних пісень, I, II, III, IV зошити, записані в 1930–1940-их роках від українських поселенців у Канаді і США; Спех Степан. Рукописний збірник пісень, співаних в селі Глідно, пов. Березів, Західня Галичина, в роках 1928–1943.

Варто також наголосити на видавництвах, видавничих організаціях і видавцях, представлених у корпусі «Українські народні пісні», що спеціалізувалися, серед іншого, й на випуску музичної літератури, а саме: Герстенберг і Дітмар (С.-Петербург, 1797–1798); Типографія Шнора (С.-Петербург, 1806); Друкарня І. В. Попова (Харків, 1837); Видавець Г. Галаган (Київ, 1857); Типографія Ю. Штауфа (С.-Петербург, 1862); М. Бернард (С.-Петербург, 1864); Книгопечатня Є. Федорова (Київ, 1868); П. Юргенсон (Москва, 1872, 1885); «Музикальна бібліотека» (Львів, 1887); Друкарня Є. І. Фесенка (Одеса, 1895, 1900, 1902, 1904, 1905); Типографія І. І. Чоколова (Київ, 1902); «Вік» (Київ, 1907); Akademiја Umiejętności (Краків, 1907); Етнографічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка (Львів, 1902, 1909, 1910, 1913); Книгарня М. Гакслера (Станиславів, 1913); «Україна» (Київ-Ляйпціг, 1920); Підручна бібліотека «Бандурист» (Львів, 1922); Українське педагогічне товариство (Львів, 1925); «Книгоспілка» (Київ, 1926, 1927, 1929); Державне видавництво України (Харків, 1925, 1928, 1929); «Книга» (Ужгород, 1936). Державне видавництво «Мистецтво» (Львів, 1939); Секція мистців, письменників та журналістів УНО (Прага, 1940); «Українське видавництво» (Краків, 1941); Українське музичне видавництво Бориса Тищенка (Відень, 1943); Осередок культури й освіти (Вінніпег, 1945); «Мистецтво» (Київ, 1954, 1955, 1956); «Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР» (Київ, 1958); Закарпатське обласне видавництво (Ужгород, 1959); Видавництво Академії наук Української РСР (Київ, 1962).

Найдавнішим джерелом, яке використав Зіновій Лисько, був перший музичний нотний журнал «Музыкальныя увеселѣнія», який в 1774–1775 роках випустили петербурзькі видавці Христіан Вевер та Йоган Карцеллі, а найновішим – видання Леопольда Яценка «Українське народне багатоголосся», надруковане 1962 року.

На сьогодні працю Зіновія Лиська можна вважати єдиним найповнішим зводом українських народних пісень, в якому упорядник – вчений великого таланту й феноменальної працездатності – максимально використав всі доступні тоді фольклорні й музичні, рукописні й друковані джерела.

Додаток

Зіновій Лисько

Відчит – інформації про Українські народні мелодії

Говорити про укр. народні пісні можна з різних аспектів. Сьогодні хочу дати інформації, в якому стані знаходиться доступ музично-нотних матеріалів укр. фольклору, на скільки з нього можуть користати музики виконавці, педагоги, композитори і музикологи і на скільки вони правлять за інформативний, доказовий матеріал для чужинців, для пізнання укр. музики, укр. культури і України взагалі.

Отже треба ствердити факт, що в продажу існує дуже обмежена кількість, а в бібліотеках просто катастрофічний брак етнографічних збірників та інших нотних видань з укр. народ. мелодіями. З небагатьох збірників, що там є, частина ще зредагована так, що незорієнтованими чужинецькими дослідниками зараховується часто до польської, або російської музичної етнографії, як напр. збірники О. Кольберга, В. Віюри (1954) чи А. Бігдая.

Далі треба ствердити факт, що в записах укр. народ. пісень у різних збірниках є різні системи нотних записів, що в непідготованого читача викликає просто хаос і багато непорозумінь.

Коли за найдавніший такий запис уважати танець «Дергунець» у російському журналі «Музыкальныя Увеселения» 1774 р. то нині минуло вже 180 років від початку

зафіксування українських народних мелодій. За цю роботу бралися в різні часи різні люди, свої і чужі, науковці і митці, кваліфіковані професіонали й аматори, отже ясно, чому їх записи виявляють значні розходження з формального і якістьового погляду. Навіть такі найповажніші сучасні записувачі, як Філарет Колесса, Станислав Людкевич, чи Климент Квітка, вживають інших записувальних систем, інших діакритичних знаків, або ще гірше, такими самими знаками кожний означає інші феномени. В цьому навіть уважний користувач може легко заплутатися. А про такі своєрідні «системи» /в лапках/, як їх знаходимо в збірниках Порфіра Бажанського, або в посмертних виданнях Оскара Кольберга (що їх він сам не встиг зредагувати), – нічого й говорити; без найбільшого напруження їх взагалі тяжко зрозуміти.

Для ілюстрації подамо хоч би такий приклад: У Збірнику С. Людкевича хроматичні знаки в дужках (*# b*) означають невиразні інтервали, підвищення і зниження приблизно на чвертьтон. Так само в київському Збірнику К. Квітки; Але в останньому вживаються крім цього над нотостаном стрілки $\uparrow\downarrow$, що мають означати також якісь невиразні інтервали – чвертьтони. Натомість у Збірнику лемківських пісень Ф. Колесси на означення чвертьтонів уживаються *# b* над нотами, вгорі понад нотостаном. Такі самі хрестики і бемолі над нотостаном має і вищезгаданий збірник Квітки, але з іншим значенням: ними там означаються мелодичні варіанти. В більшості збірників подвійні ноти з ніжками вгору й додолу означають двоголосся, але в Людкевича вони означають мелодичні варіанти. В збірнику Кольберга «Холмщина» з'являються часто подвійні ноти, а на ними над нотостаном цифри і 31 12 або 21; це має означати, що в першій половині пісні йде варіант верхніми тонами запису, а в другій спідніми, або навпаки. І багато дечого іншого.

Важку проблему в ритмічному відношенні являють собою збірники пісень Порфіра Бажанського. Цей автор, що свою аматорську діяльність відзначив у різних музичних ділянках і всюди був надмірно оригінальним, виявив багато чудакуватости також у записах народних пісень. Він був знайомий з монографією П. Сокальського, перейнявся її принципами і розвинув їх аж до крайніх, абсурдних консеквенцій. Якщо в народних піснях – міркував Бажанський, – нема музичних тактів, тільки півстихи, то взагалі не треба вживати тактових рисок. Якщо в ритміці народних пісень рішальною є не протяжність тонів, а кількість складів, то зайвим є вживати нот різної вартости. Отже в практиці записи Бажанського виглядають так: при ключі нема ніякого означення такту. Від початку до кінця йдуть ноти рівними вісімками; вісімки з'єднуються поперечними лініями в групи по 4-5-6 нот, залежно від кількості складів у тексті даного півстиха. На котрому складі відчувається довша протяжність, там над вісімкою поставлений знак фермати. Мелодичні мелізми зазначаються лише малими перед-, або післянотками у формі шіснадцятки. Отже музичний ритм у Бажанського зовсім знехтуваний. Але на щастя, ця «система» проведена в нього не скрізь послідовно; в декотрих записах рівномірний струм вісімок переплітається також чвертками, в інших знову шіснадцятками. Це вже теж деякі натяки на ритм пісні.

Із своїх записів видав Бажанський друком близько тисячі цінних пісень, що їх було б шкода поминути. Одначе розшифрування їх ритміки є важким завданням. Порівнююче найменше труднощів дають танкові і маршові мелодії, бо суворі танкові ритми коломийок і інших майже виключають яку-небудь суб'єктивну інтерпретацію. Натомість ритміку інших пісень можна відтворити лише на підставі порівняння варіантів, різних аналогій, поетичного ритму текстів, тощо.

Такі ж поважні труднощі, хоч іншого роду, виявляє збірник О. Кольберга «Волинь», що має бл. 600 нотних записів українських мелодій. Цих своїх волинських

матеріалів Кольберг не встиг уже упорядкувати, а оставив їх в чорнових рукописах з численними помилками і умовними означеннями, зрозумілими тільки самому авторові. Аж по смерті Кольберга ці матеріали намагався упорядкувати проф. Й. Третяк, що запросив собі до помічі для редакції нотної сторінки записів професора краківської Консерваторії Ф. Шопського. Не зважаючи на те, волинські матеріали Кольберга, опубліковані 1907 року, мають фатальний вигляд. Передусім ні Третяк, ні Шопський, ні сам Кольберг не знали української мови і їх записи текстів волинських пісень часто виявляють сильні перекозчення, іноді трагічно-смішні, іноді зовсім незрозумілі. Напр. в одній пісні читаємо «Кором уклонися» замість «коромисло гнеться» в іншій пісні «Ни то Бога величати, ни ся помолися» і множество інших. Крім цього в більшості пісень тексти підписані під нотами вкрай недбало, або й зовсім неправильно. Самі ноти писані також недбало, з неправильними лігатурами, з пропусками репетицій, хроматичних знаків, тощо. Декотрі мелодичні й ритмічні варіанти Кольберг зазначував у своїх чорновиках таким чином, що в тому самому нотостані під головною мелодією нотував октавою нижче її варіант (Графічно це виглядає ніби двоголосся). Всі такі куріози видавці оставили в посмертній публікації «Волині» 1907 року, в результаті чого там тільки невеликий відсоток пісень має поправний вигляд, інші прийшлося в більшій, або меншій мірі реконструювати.

З цих прикладів бачите панство, скільки редакторського уміння і праці треба було вложити, щоб українські записи музичного фольклору привести до поправного вигляду.

Отже головними мотивами для моєї праці над зібранням всіх україн. народ. мелодій були:

- 1) Відсутність по бібліотеках і в продажу досьогочасних збірників укр. народ. пісень,
- 2) Ревіндикація для української музичної культури великої кількості матеріалів, що в світі вважаються за польські, або російські,
- 3) Поганий стан нотних записів у багатьох збірниках.

До мого Кодексу увійшли всі досьогочасні публікації народ. пісень, видані в Україні і поза її межами, а крім того декотрі рукописні збірки сучасних записувачів, ще ніде не публіковані, як напр. Постолювського, Спеха, Сорочинського, Придаткевича, тощо. Всіх збірників пощастило здобути і використати бл. 200 (докладно 196), між ними декотрі ново-відкриті, досі навіть в бібліографіях не значені, як напр. «Песенник» російською мовою, що вийшов в С-Петербурзі 1797 року (находиться у Держ. Бібліотеці в Мюнхені) і збірник французькою мовою, виданий трохи пізніше також в С-Петербурзі (в Бібліотеці Сорбонни в Парижі). Збірники ці величиною дуже різні, починаючи від найбільших, як напр. Людкевича (з 1525 мелодіями) і до найменших в кількадесять, чи навіть кілька мелодій.

Зібрати всі ці збірники була не легка справа, що тривала десятки років. Деякі знаходилися по архівах і світових бібліотеках, деякі в приватних руках, деякі в архівах України, за залізною завісою. Іноді приходилося здобувати їх майже казковими, фантастичними дорогами, багато людей доброї волі щиро у цьому допомагали, багато натомість навмисне ставили перепони, перешкождали.

Але все таки завдання остаточно сповнене. Мій Кодекс обіймає 12.000 народних мелодій, простудіованих, проаналізованих, зредагованих і упорядкованих за певною системою, що про неї буду ще говорити.

Скажете, панове, що 12.000 багато! А я скажу: ні, це дуже мало! Пригадаю лише, що такий малий народець, як фінландці, мають виданий Кодекс фінл. народ. мелодій, яких 6–7 тисяч, зібраних і зредагованих їхнім музикологом Ільмарі Кроном.

Отже, порівнююче, скільки повинно бути у співолюбивих українців? Та, нажаль, у нас на Україні записи пісенних мелодій робилися несистематично; в Західній Україні ще справа була поставлена краще, вичерпання пісенного фонду повніше, але в Центральній і Східній Україні багато слабше. У нас не було ні коштів, на таку справу, ні відповідних фахівців. А ще пригадаю, що в Німеччині, в Мюнхені існує...

Отже український пісенний фонд, що жив і живе в устах народу, мусить бути величезний, згодом більший, ніж у німців. А цих 12.000 – це лише невелика, записана його частина.

Ще мушу звернути увагу, що давні нотні збірники у моєму Кодексі не збереглися як цілість. Навпаки, окремі мелодії з них розкидані по всіх десяти томах Кодексу, кожна в докладно визначеному, відповідному для себе місті.

Загальна кількість – 12,000 – це мелодії разом з їх ближчими і дальшими варіантами. Музичні варіанти – надзвичайно цікава і важлива справа для неторканої ще у нас ділянки музичної діалектології. Мимоходом зазначу, що на підставі моїх провізоричних обсервацій, – території мовних і музичних діалектів покриваються.

Пристаю врешті до пояснення системи, за якою упорядковані і чергуються мелодії в моєму Кодексі. Заздалегідь мушу сказати, що це справа дуже тяжка, в музикології десятки років дискутована. Остаточний перелік зробив згаданий уже фінланець І. Крон своєю розвідкою: «Welche ist die beste Methode, um Volksmelodien lexikalisch zu ordnen».

Отже свої мелодії Крон порядкує не на підставі тексту, тобто не гуртує в окремі групи пісень весільних, обжинкових, військових і т.д., а навпаки, – без огляду на текст, з'єднує їх у групи, споріднені музично, а саме споріднені своєю музичною формою, тобто музичною побудовою, – інакше – музичною синтаксою. Таким чином він упорядкував усі томи світово-відомого фінландського Кодексу. Ці принципи перейняв також (з певними модифікаціями) відомий мадярський музиколог Беля Барток. У нас до цієї системи приєднався Ф. Колесса і застосував її в своїх останніх збірниках (напр. в «Лемківщині»). Оцю систему Крона – Бартока – Колесси прийняв також і я для упорядкування мелодій українського Кодексу, – хоч правда ще з деякими дальшими модифікаціями, потрібними, на мою думку, через своєрідність українських музичних форм.

В практиці ця система виглядає так: існує наприклад середньо розвинута музична форма періоду, на 8 тактів. Складається цей період з двох речень по 4 такти, а кожне речення складається з двох фраз по 2 такти. Отже цілість складається з чотирьох 2-тактових уривків, з яких кожен закінчується менше, або більше виразною каденцією. Всі мелодії, що мають таку побудову, є зібрані разом в одну велику групу. Але показується, що таких мелодій є тисячі. Тоді ділимо їх на підставі каденцій на менші підгрупи: перша підгрупа має останню, кінцеву каденцію на тоніку; друга підгрупа має ту саму кінцеву каденцію на домінанту; третя на субдомінанту, четверта на медіанту і т. д. Але знову показується, що і ці підгрупи ще надто великі. Тоді кожен підгрупу ділимо на ще менші відділи на підставі каденцій першого речення. І врешті на найменші підвідділи на підставі каденцій кожної фрази. Таким чином кожна мелодія знаходить своє точно визначене місце і всі варіанти та споріднені мелодії в такій системі збираються близько себе. Окремі форми поступають від найменших до більш скомплікованих, отже починаються примітивним мотивом (в роді «Щедрик») і кінчаються широко розвиненими речитативними формами дум.

Кожна пісня в моєму Кодексі має такий зовнішній вигляд: Заголовків пісні не мають ніяких, тільки порядкове число. Під ним праворуч означений жанр пісні (напр. «Весільна»); під тим село, повіт, область, де пісня була записана. Потім

слідують ноти з текстом, відповідними діакритичними знаками поділені на фрази, речення, періоди. Під нотами ліворуч подається тональність, у якій пісня зафіксована в джерелі. Потім ідуть далші строфи тексту і врешті внизу праворуч подається джерело, звідки пісня взята.

Ціле видання передбачується приблизно на 10 томів, по 500–600 сторінок кожний. Весь перший том Кодексу призначений на передмови, вступні, пояснювальні статті редакторські обговорення і на 8 детальних індексів (показників), що дадуть можливість орієнтуватися в величезному пісенному матеріалі, розміщеному в наступних 9-ти томах. Індеси будуть слідуючі: 1) Показник джерел, тобто алфавітний показник точних наголовків нотних збірників, що увійшли до Кодексу і цитуються далі під скороченими назвами. 2) Алфавітний показник початкових слів пісенних текстів, що дозволяє віднайти потрібну пісню навіть без знання її мелодії. 3) Показник територіяльний, що подає за областями, повітами і селами місцевості, звідки і котрі саме мелодії походять. 4) Показник жанрів, що гуртує разом колядки, весільні, обжинкові, чумацькі, історичні, думи, тощо. 5) Показник багатоголосся й музичних інструментів, сольових і ансамблів, троїстих музиків і т. д. 6) Показник ритмічний, що гуртує пісні за певними ритмічними ознаками, спеціальними фігурами, танковими ритмами і т. д. 7) Показник мелодичний, гуртує пісні за їх мелодичними особливостями, ладами, діяпазоном, спеціальними зворотами, каденціями. 8) Показник музичних форм, тобто мотивів, фраз, речень, періодів, подвійних і потрійних періодів, ланцюгів речень, аж до речитативних голосінь і дум.

Може панству буде цікаво довідатися, скільки в українській народній пісенності маємо пісень в окремих жанрах? Отже: Коляд 100, Колядок 170, Щедрівок 190, Веснянок (і гаївок) 700, Купальських 55, Весільних 900, Колискових 100, Обжинкових 85, Похоронних голосінь 15, Дум 55, Історичних пісень 170, Козацьких 250, Салдатських (жовнірських) 200, Рекрутських 110, Чумацьких 154, Бурлацьких 107, Побожних (кантів) 172, Балад 351, Нещасне подружжя 118, Недоля невістки 180, Ліричних-любовних 2300, Жартівливих 2000, П'яницьких 125, різна тематика 1800.

Далі маємо записаних 100 різних танців, початок їх реєстру починається так: Аркан, Бараболянка, Басистовська, Бичок, Біле крило, Білоданчик, Білоцерківець, Бугай, Бурима, і т. д. Для самого Аркана є записаних 14 різних мелодій, для Метелиці 15, для Гопака 18, для Шумки 183 мелодії, для Козака 200, і врешті для Коломийки 900.

Всі ці показники не тільки полегшують користування нашим Кодексом, але являються також основою для детальніших дослідів народних мелодій в усіх цих напрямках.

Олена Бондарець (Львів)

Лідія Ніколаєва: деякі аспекти видавничої діяльності

Від часу проголошення незалежності нашої держави характерною ознакою української музичної культури є зростаючий інтерес до багатьох її представників, який розкриває перед нами щоразу ширшу палітру різноманіття стилів, національних шкіл, окремих персоналій. Крім відомих постатей, об'єктами досліджень стає творчість митців, які живуть поруч із нами. Писати про сучасників легко і важко водночас. Легкість полягає у тому, що в безпосередньому спілкуванні завжди існує можливість краще пізнати людину, довідатися про подробиці її життя та творчості. З іншого боку, безпосереднє знайомство іноді заважає сповна оцінити масштаб особистості. До таких постатей належить Лідія Михайлівна Ніколаєва (з дому Максимчук) – кандидат мистецтвознавства, професор кафедри концертмейстерства Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка, педагог, піаніст-концертмейстер.

Випускниця Житомирського музичного училища імені В. С. Косенка (викладачі: Ірма Хубіарова, Зінаїда Кольчинська, Діна Бараш), а згодом – Львівської консерваторії (викладачі: Ксенія Гелитович, Тетяна Лагола-Баб'як, Лідія Цьокан-Савицька, Стефанія Павлишин, Ярема Якуб'як) та аспірантури Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського. У музичних колах відома насамперед як провідний педагог та високопрофесійний концертмейстер. Активну концертну діяльність Лідія Ніколаєва провадила у співпраці з такими співаками, як Любов Дороніна (заслужена артистка України), Василь Макоїніков (заслужений артист Чувашії), а також із лауреатами Міжнародних конкурсів Ларисою Даренською, Неонілою Козятинською, Лілією Кострубою.

У цій доповіді особливу увагу зосереджено на науково-видавничій діяльності Лідії Ніколаєвої, адже вона була однією з перших, хто досліджував фортепіанну творчість Миколи Колесси. До кола наукових зацікавлень Лідії Михайлівни належить також тема фортепіанної сонати (дисертація «Образно-стильовий вплив фольклору на жанр сонати в українській фортепіанній музиці» (1983) під керівництвом Івана Федоровича Ляшенка. Лідія Ніколаєва є розробником нової термінології камерно-вокального жанру, автором досліджень і мистецтвознавчих розвідок, низки статей до Української музичної енциклопедії та багатьох наукових збірників. Крім цього, музикознавиця друкувалась у науково-популярних часописах та газетах¹, виступала на всеукраїнських і міжнародних конференціях, керувала магістерськими роботами², розробляла методичні програми та навчальні курси³.

¹ Оpubлікувала понад 70 статей в обласній, центральній та зарубіжній періодиці (газети «Поступ», «Молода Галичина», «Високий Замок», «Вільна Україна», «Просвіта», «Культура і життя», «News from Ukraine», «Советский музыкант»).

² Була керівником понад 20 магістерських досліджень. Серед її студентів – О. Гоблик, М. Конюх, У. Попович, О. Гав'юк, Л. Нікітчук, Н. Коломієць, А. Кравченко, К. Бахретдінова, О. Коструба, С. Шаміна та інші.

³ Л. Ніколаєва розробила курс «Основи науково-дослідницької роботи» для студентів виконавських спеціальностей ВНЗ, є авторкою навчальних програм з курсів загального та спеціалізованого фортепіано для студентів різних факультетів, з концертмейстерського класу для середніх спеціальних музичних шкіл за спеціальністю «фортепіано».

Лідія Ніколаєва є автором посібника «Основи науково-дослідницької роботи»⁴ для студентів вищих музичних навчальних закладів, магістрантів, здобувачів наукових ступенів, викладачів, які починають займатися науковими дослідженнями. У посібнику послідовно розкрито зміст основних етапів наукової роботи в царині музикознавства. Основну увагу приділено питанням організації праці дослідника, вибору теми наукової дисертації та плануванню дослідження. Окремі розділи стосуються методики, техніки, оформлення результатів наукової роботи, а також висвітлюються питання видавничої діяльності.

Значну частину друкованого доробку Лідії Ніколаєвої становлять музикознавчі праці. На особливу увагу заслуговують: «Концертмейстерська діяльність піаністів Галичини (перша половина ХХ ст.)»⁵, «Вірш з музикою» як жанровий різновид камерно-вокального твору в теоретичному та виконавському аспектах»⁶, «Виконавські аспекти стилістики камерно-інструментальних та вокальних творів Миколи Колесси»⁷, «Поетичні тексти у стильовому полі індивідуальних композиторських інтерпретацій (на прикладі камерно-вокальної франкіани)»⁸.

Статтю «Концертмейстерська діяльність піаністів Галичини (перша половина ХХ ст.)» авторка присвятила акомпаніаторській діяльності Василя Барвінського, Нестора Нижанківського, Романа Сімовича, Бориса Кудрика, Лева Туркевича, Стефанії Лісовської-Туркевич, Антіна Рудницького, Ольги Ціпановської, Софії Дністрянської-Рудницької, Ольги Окуневської, Володимири Божейко, Тараса Шухевича, Дарії Гординської-Каранович, Францішека Нойгаузера, Богдана Дрималика, Людмили Ярошевської, Мар'яни Лисенко, Фанелії Долгової.

У праці «Вірш з музикою» як жанровий різновид камерно-вокального твору в теоретичному та виконавському аспектах» систематизовано твори для голосу з фортепіано за ступенем залежності від слова, розмежовано такі жанрові різновиди як: вокаліз, камерна арія, камерна пісня, романс, мелодекламація. Цікавим є аналіз виникнення «вірша з музикою», його тісніших форм зв'язку з текстом, ролі фортепіанного супроводу в цьому особливому різновиді камерно-вокального твору. Також висвітлено проблему творів з перекладеними текстами, де зберегти відповідність інтонації поетичної та музичної, в якій втілене те чи інше слово, майже неможливо.

Тематику творів, особливості музичної мови, значення ритму, ладогармонічних і тембральних засобів, а також своєрідність інтерпретацій деяких львівських піаністів висвітлено в статті «Виконавські аспекти стилістики камерно-інструментальних та вокальних творів Миколи Колесси».

Проблему «слово–музика» у камерно-вокальних творах на поезію Івана Франка досліджено у статті «Поетичні тексти у стильовому полі індивідуальних композиторських інтерпретацій (на прикладі камерно-вокальної франкіани)».

⁴ Ніколаєва Л. Основи науково-дослідницької роботи: навч. посібник для студ. ВНЗ. Львів: Сполом, 2003. 172 с.

⁵ Концертмейстерська діяльність піаністів Галичини (перша половина ХХ ст.). *Концертмейстерська діяльність: історія, теорія, практика* / ред.- упоряд. Л. Ніколаєва. Львів: Сполом, 2005. С. 21–34.

⁶ «Вірш з музикою» як жанровий різновид камерно-вокального твору в теоретичному та виконавському аспектах. *Теоретичні та практичні питання культурології: Українське музикознавство на зламі століть*. Мелітопольський держ. пед. ін-т; Центр музичної україністики НМАУ ім. П. Чайковського. Мелітополь, 2002. Вип. 9. С. 361–380.

⁷ Виконавські аспекти стилістики камерно-інструментальних та вокальних творів Миколи Колесси. *Musika Humana*: збірник статей. Львів, 2005. Ч. 2. С. 218–227.

⁸ Поетичні тексти у стильовому полі індивідуальних композиторських інтерпретацій (на прикладі камерновокальної франкіани). *Науковий вісник НМАУ імені П. І. Чайковського: Проблеми музичної інтерпретації*. Київ, 2011. Вип. 95. С. 71–81.

Багатозначність у сприйнятті та інтерпретації поетичного твору, що особливо виразно виявляється при зіставленні творів, написаних на один і той самий поетичний текст. Зокрема, проаналізовано твори Миколи Лисенка й Бориса Лятошинського «Безмежнеє поле», Бориса Лятошинського, Федора Надененка, Костянтина Данькевича, Мирослава Скорика «Чого являєшся мені у сні», описані музичні версії Федора Надененка, Бориса Лятошинського, Ігоря Соневицького, Богдани Фільц, Богдана Дрималика на вірш «Твої очі, як те море», а також дві версії «Місяцю-князю» Миколи Лисенка та Василя Барвінського.

На особливу увагу заслуговує навчально-методична література, до якої належать: «Робота над оперними аріями та їх різновидами в класі концертмейстерства»⁹, «Особливості вивчення вокальних творів у концертмейстерському класі (на прикладі романсів Кароля Шимановського)»¹⁰, «Робота над вокальним циклом Роберта Шумана “Круг песен” на слова Йозефа Ейхендорфа»¹¹ та інші. Зокрема, цікавою є праця «Вокальний цикл Богдани Фільц “Срібні струни”», де, крім докладних рекомендацій щодо виконання кожного романсу, містяться нотні приклади з педалізацією, прописана аплікатура, а також вказані помилки у друкованому нотному тексті.

Ще одну частину доробку становлять статті, в яких проаналізовано вплив фольклору на музику композиторів Бориса Лятошинського¹², Олександра Козаренка¹³ і найбільше – Миколи Колесси («Особливості перетворення фольклору в камерно-інструментальній творчості Миколи Колесси», «Фольклорні елементи в фортепіанній музиці М. Ф. Колесси» та ін.)¹⁴.

Цікавими для ознайомлення є праці, присвячені відомим особистостям. У цьому переліку – український піаніст, композитор, педагог Федір Якименко¹⁵ (рідний брат Якова Степового), Соломія Крушельницька¹⁶, Богдан Дрималик¹⁷, український музикознавець Іван Ляшенко¹⁸, а також сучасники Лідії Ніколаєвої – Ярослава Матюха, Зінаїда Максименко, Ігор Кушплер.

⁹ Ніколаєва Л. Робота над оперними аріями та їх різновидами в класі концертмейстерства: метод. реком. Київ: Метод. центр навч. закладів культури і мистецтв України, 1998. 30 с.

¹⁰ Особливості вивчення вокальних творів у концертмейстерському класі (на прикладі романсів Кароля Шимановського). *Діалог культур: Україна у світовому контексті*. Львів: Українські технології, 2002. С. 123–132.

¹¹ Ніколаєва Л. Робота над вокальним циклом Роберта Шумана «Круг песен» на слова Йозефа Ейхендорфа: метод. реком. Київ: Респ. метод. кабінет навч. закладів мистецтв і культури, 1986. 38 с.; Л. Ніколаєва. Вокальний цикл Богдани Фільц «Срібні струни»: методичні рекомендації. Київ: Держ. метод. центр навч. закладів культури і мистецтв України, 2001. 27 с.

¹² Про два види фольклорно-композиторських зв'язків у радянській музиці (На прикладі фортепіанної творчості Б. Лятошинського). *Українське музикознавство: респ. міжвід. наук. зб.* Київ: Муз. Україна, 1983. Вип. 18. С. 18–29.

¹³ Зв'язки з національними традиціями у вокально-фортепіанних дуетах Олександра Козаренка. *Українська культура в контексті глобалізаційних процесів* / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2005. С. 260–270.

¹⁴ Фольклорні елементи в фортепіанній музиці М. Ф. Колесси. *Народна творчість та етнографія*, 1985. № 1 С. 84–86.

¹⁵ Повернути із забуття. *Музика*. 1995. № 3. С. 18–19.

¹⁶ Творча співпраця Соломії Крушельницької з піаністами. *Соломія Крушельницька та світова музична культура*. Тернопіль: Астон, 2002. С. 28–36.

¹⁷ Богдан Дрималик – яскрава постать у музичній культурі Галичини першої половини ХХ ст. *Музична україністика: сучасний вимір*. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2009. Вип. 4. С. 103–108.

¹⁸ Іван Ляшенко як творець музичної україністики: *Musika Humana*. Львів, 2003. Ч. 1. С. 296–300 (Наукові збірки ЛДМА ім. М. Лисенка, вип. 8).

Підсумовуючи короткий огляд музикознавчої спадщини Лідії Ніколаєвої, треба підкреслити цінність її друкованого доробку. Поєднуючи концертну діяльність, активну педагогічну практику (її клас налічує понад сто випускників, серед яких є чимало музикантів, які вписують власну сторінку в історію музичного мистецтва), і попри тяжку недугу, з якою доводиться мужньо боротися останнє десятиріччя, Лідія Ніколаєва подає надзвичайно важливий, гідний наслідування приклад корисної та жертвовної праці.

Зоряна Ластовецька-Соланська (Львів)

**Нотні видання творів Миколи Ластовецького
в аспекті забезпечення репертуарних потреб сьогодення**

Важливим питанням належного функціонування музично-освітнього процесу різних рівнів є забезпечення якісною книжковою продукцією та нотними виданнями. На жаль, у цій царині подекуди спостерігаються бентежні риси: зокрема, констатується майже цілковита відсутність нових музично-історичних та музично-теоретичних розвідок українською (!) мовою, превалювання підручників з історії музики радянського періоду, часто ідеологічно заангажованих у своїх оцінках мистецьких явищ і доробку окремих композиторів.

Маркером нинішнього часу стала тотальна діджиталізація, яка в означеному ракурсі виявилась у залученні інформаційно-комунікаційних технологій, появи електронних підручників з музики тощо. Щоправда, наразі це явище не має системного характеру. Особливого поширення в музичних школах набули відео-лекції з історії та теорії музики, створені під час пандемії коронавірусної хвороби 2019. Деякі педагоги напрацювали авторські курси лекцій, які активно використовують у навчальному процесі та діляться ними з колегами.

Щодо новітніх нотних видань, то ситуація видається обнадійливішою. У цьому аспекті варто висловити такі зауваги:

- значний масив нотної продукції музиканти різних спеціальностей черпають із спеціальних сайтів у мережі Інтернет. Водночас у цих нотах дуже часто можна натрапити на помилки та неточності. Інколи доступ до нот та можливість завантажування відсутні через захист авторського права;

- на відміну від творів зарубіжних композиторів, композиції українських авторів, як минулого, так і сьогодення, у ресурсах представлені в дуже обмеженій кількості (за поодинокими винятками, вони практично відсутні у Всесвітній мережі);

- в Україні сучасна друкована нотна продукція здебільшого з'являється на власні кошти та завдяки особистому ентузіазму самих композиторів. В окремих випадках видання фінансують меценати й фонди (наприклад, «Український культурний фонд»).

Важлива роль у поповненні сучасного музично-виконавського репертуару належить Миколі Ластовецькому – українському композиторові, членові Національної спілки композиторів України, вихованцеві професора Романа Сімовича та Львівської державної консерваторії (нині – ЛНМА імені М. В. Лисенка). Митець був членом оргкомітету й активним учасником фестивалів і виконавських конкурсів, які відбувалися на Дрогобиччині. Цей досвід дав йому змогу усвідомити проблему

актуальності щойно створених композицій, як для активізації мистецького руху краю, так і для популяризації на міжнародній мистецькій арені доробку українських авторів (окремі твори митець написав на замовлення конкретних виконавців, які брали участь у Міжнародних конкурсах, де існує вимога виконання твору сучасного композитора). Так, з дидактичною метою Микола Ластовецький написав низку творів у різних жанрах.

Нотні видання композитора включають антологію хорових і фортепіанних творів, а також окремі композиції симфонічного, камерно-інструментального («Гаївки». Дрогобич-Львів: Посвіт, 2013) та вокального жанрів («Над колискою», «Ой льонок», «Від серця поклонюсь». Львів: Сполом, 2010) та ін.

Усі видання хорової та фортепіанної антологій рекомендовані до друку Вченою радою Дрогобицького педагогічного університету імені І. Франка як навчально-методичні посібники та випущені коштом композитора.

Зокрема, на сьогодні побачили світ такі нотні видання творів Миколи Ластовецького:

- «Фортепіанні п'єси для дітей та юнацтва» (п'ять зошитів (збірників) 2007, 2015, 2016, 2018, 2019);

- три кантати («Пісня про Чорновола», Дрогобич: Вимір, 2006; «Повернення Дрогобича», Дрогобич: Вимір, 2006; «Псалми Давида», Дрогобич: Посвіт, 2021);

- «Тече вода в синє море» та «Вітер з гаєм розмовляє» на слова Тараса Шевченка (Дрогобич: Посвіт, 2013);

- збірники «Не забудь юних днів» («Червона калино, чого в лузі гнешся?», «Не забудь юних днів», «Дивувалась зима», «Зелений явір», «Ой жалю, мій жалю» та «Чим жива пісня») на слова Івана Франка (Дрогобич: Посвіт, 2017) та із записів Франка в опрацюванні для мішаного хору («Гей, а ворле, ворле, сивий соколе», «Ой пігнала дівчинонька ягнятонько в поле») та чоловічого хору («Ой по горі, горі» та «Ой світі, місяченьку») (Стрий: Щедрик, 2010);

- два збірники на слова Лесі Українки «Мелодії смутку і надій (цикл 12-ти п'єс для жіночого хору без супроводу)» (Дрогобич: Коло, 2016) та «*Contra spem spero!*» для жіночого хору без супроводу (Дрогобич: Посвіт, 2018);

- два збірники обробок жниварських пісень (17 творів для мішаного хору без супроводу (Дрогобич: Коло, 2015) та 32 композиції для жіночого хору (Дрогобич: Посвіт, 2019);

- цикл «Поетика» (22 мішані хори без супроводу, в тому числі триптих-концерт «Козак Мамай») на слова Максима Рильського (Дрогобич: Посвіт, 2020);

- чотири твори для мішаного хору без супроводу на слова Петра Перебийноса («Ніч у полі», «Дерево вічності», «Дві зорі цвіли у небі», «Сніг у квітні») (Тернопіль: Астон, 2002);

- три твори для чоловічого хору без супроводу на слова Віктора Романюка («Отча криниця», «Де ти, ладо чорноброва», «Мужицька доля») (Тернопіль: Астон, 2002);

- окремі твори для мішаного хору без супроводу («Зажирили сі буйнії гори», «Святий Боже», «Христос Воскрес! (Великодня пісня)» (Дрогобич: Вимір, 2006) та ін.

Отже, видання творів українських композиторів – це відкрита, актуальна й перспективна царина музичної культури, покликана заповнити важливу її нішу та кількісно і якісно збагатити репертуарний фонд сучасних українських виконавців. Цінну лепту в цей сегмент видавничого руху вносить і Микола Ластовецький.

**Монографія Вадима Ракочі як приклад
музикознавчого вектора діяльності ніжинського видавництва**

У сучасному мистецтвознавчому контексті України творча постать Вадима Ракочі (нар. 1970 року) є прикладом органічного поєднання двох іпостасей самовияву художньої особистості – композитора й науковця. У 1995 році він завершив своє навчання по класу композиції Івана Карабиця у Національній музичній академії України ім. П. І. Чайковського, після чого одразу розпочав педагогічну діяльність у Муніципальній академії музики ім. Р. Глієра. На сьогодні у творчому доробку Ракочі є низка різножанрових композицій, де відобразилися тенденції неоромантизму і полістилістики – Концерт для скрипки і кларнета з симфонічним оркестром (1996), Концерт для скрипки і віолончелі з симфонічним оркестром (1999), фортепіанне тріо (2000), Соната для скрипки і фортепіано (2002), «Спомин-поема» для симфонічного оркестру (2003), три романси «Цю жінку я люблю» на слова Миколи Вінграновського (1995–1998), фортепіанні збірки для дітей у чотирьох зошитах «Світ очима дитини» (2006–2007), різноманітні п'єси для фортепіано (2007), музика до театральних вистав. Зокрема, остання була відзначена театральними преміями «Київська пектораль» (1996) та Премією ім. Л. Вітошинського (1999).

Водночас Вадим Ракочі плідно репрезентує свої наукові пошукування у музикознавстві (крім НСКУ, він є членом Спілки музикознавців Ірландії, Спілки аналізу музики Великої Британії). Вони групуються навколо тематики, пов'язаної з феноменом симфонічного оркестру, його еволюцією, техніками викладу в оркестрі, жанрами симфонічної музики другої половини XVIII – початку XXI століття. У 2016 році вчений захистив кандидатську дисертацію «Еволюція інструментального соло як відображення розвитку симфонічного оркестру кінця XVIII – початку XX століть».

Наступною виразною сходинкою наукових студій Вадима Ракочі є монографія «Оркестр у музичному просторі Європи XVII – XXI століть: Витоки. Трансформації. Концепції» (2020). Саме в ній сформовано власну історіографічну концепцію щодо розвитку оркестру від часу його зародження до сьогодення, що ставить цю працю у ряд фундаментальних досліджень музикознавства та робить цінною в контексті історії інструментознавства.

Доповідь базується на аналізі видання монографії, випущеної в Ніжині видавництвом «ПП Лисенко М. М.» на основі оригінал-макетів автора праці. Ошатне оформлення книги накладом у 100 примірників репрезентовано твердою глянцевою палітуркою із промовистою ілюстрацією – світлиною оркестру Дніпровського театру опери і балету під керівництвом диригента Юрія Пороховника (фото Ігоря Булгаріна, 2018). У столичних музикознавчих колах ніжинське видавництво «ПП Лисенко М. М.» (засноване 2007 року) є досить відомим, оскільки з-поміж його культурологічних інтересів певний відсоток посідають роботи, пов'язані з музичним мистецтвом. Варто нагадати монографії «Лев Миколайович Ревуцький» Валентини Кузик (2009), «Творча спадщина Миколи Тутковського, Миколи Шиповича, Сергія Дрімцова» Олени Гедзь (2020), збірку статей різних років «Вибране» Маріанни Копиці (2019) тощо.

У першому розділі роботи, порівнюючи тлумачення дефініції «оркестр» у багатьох дослідників (Микола Зряковський, Інна Барсова, Світлана Коробецька,

Пауль Беккер, Тім Картер та Ерік Леві, Емілі Долан, Крістіан Мерлен та ін.), автор пропонує своє: «оркестр – це колектив музикантів, які спільно виконують музичний твір зазвичай під орудою диригента»¹. Детально досліджуючи історію вивчення цього виконавського феномена, Ракочі аргументовано стверджує, що його поява найвірогідніше стосується другої чверті XVII століття. На його думку, це пояснюється значною кількістю опер, поставлених поза межами місця їх написання, заснуванням Людовіком XIII колективу «24 скрипки короля» (1626), появою при кожному великому театрі «струнного бенду». Дослідник називає й чинники, які сприяли появі оркестру: загальне зацікавлення музикою як видом мистецтва, процеси секуляризації, хорове мистецтво, перед-оркестри (ансамблі струнних із більш як одним учасником у кожній партії), вдосконалення музичного інструментарію й пошвавлення його виробництва, поява жанру опери.

Звертаючи увагу на багатокомпонентність процесу еволюції оркестру, В. Ракочі у другому розділі розглядає процес становлення самостійності оркестру. Пропонуючи поняття «перед-оркестри», науковець залучає до нього численні інструментальні ансамблі, які були предтечею оркестру й виконували супроводжувальну роль для людського голосу. Переорієнтація оркестру в XVIII столітті до незалежності спричинила розвиток оркестрового мислення, трансформацію сутнісного наповнення цього поняття. Відзначається також роль у цьому процесі значної активізації концертного життя в Європі, поступова відмова від утриманого басу (*basso continuo*), перехід від поліфонічного до гомофонного музичного мислення, зародження жанру *concerto grosso* (Алессандро Страделла, Арканджело Кореллі, Алессандро Скарлатті, Антоніо Вівальді), що став «поштовхом для глибшої тембральної диференціації»². Зазначає автор і непересічність значення заснування Мангеймського оркестру під орудою Яна Стаміца, де вперше було застосовано кларнети і сформовано цикл чотиричастинної симфонії – найфундаментальнішого жанру оркестрової музики.

У третьому розділі монографії, спираючись на різні версії сучасних зарубіжних дослідників, автор окреслив періодизацію історії оркестру, розрізняючи в ній дві фази: період діяльності оркестру як стабільної структури з основною роллю струнної групи та період принципової зміни, починаючи від кінця XVIII століття, функцій оркестрових груп, «втрата струнною групою свого монополізму»³.

Наступний, теоретичний розділ книжки зосереджено навколо обігового в зарубіжній літературі поняття «оркестрової концепції», автор запропонував до використання й у вітчизняному термінологічному апараті, оскільки воно «надає можливість охарактеризувати окремих період в історії оркестру максимально комплексно і всебічно, конкретно відобразити розуміння оркестру як інструментального об'єднання певного часу»⁴. З огляду на таке пояснення логічно постає авторська дефініція терміна: «Оркестрова концепція – це цілісна система поглядів на оркестр, поширена у певний період його розвитку і зумовлена комплексом музичних і позамузичних чинників»⁵. До музичних чинників Вадим Ракочі зараховує вплив музичного театру, розвиток музичного інструментарію й майстерності виконавців, розширення оркестру, зміну функцій оркестрових груп,

¹ Ракочі В. Оркестр у музичному просторі Європи XVII–XXI століть: Витоки. Трансформації. Концепції. Київ, 2020. С. 15.

² Там само, с. 52.

³ Там само, с. 67.

⁴ Там само, с. 71.

⁵ Там само, с. 72.

розвиток оркестрового письма. Ділянку позамузичних чинників охоплюють, на його думку, суспільні події, роль оркестру в суспільстві, філософські погляди, зміна художніх напрямів у мистецтві.

Основна частина монографії – це шість розділів, що хронологічно розкривають особливості кожного етапу розвитку оркестру. Так, пов'язуючи ранній етап із XVII століттям, автор визначає його перехідну роль у становленні ансамблю-оркестру як основи майбутнього оркестру, кристалізацію принципів діяльності нового музичного колективу та засад його побудови. Характеризуючи барокову оркестрову концепцію кінця XVII – першої половини XVIII століття, Вадим Ракочі називає нові риси оркестрового звучання: тенденція до більшої збалансованості, остаточне оформлення двох груп інструментів (струнні і дерев'яні духові), цементуюча роль *basso continuo*, типізація функцій оркестру в опері і в церковних жанрах, формування жанрів *concerto grosso* і скрипкового концерту⁶. Тривалішу другу фазу розвитку оркестру відкриває класицистична оркестрова концепція другої половини XVIII – початку XIX століття, яку втілювали представники віденської класичної школи – Гайдн, Моцарт, Бетховен. Дослідник виокремлює певні ознаки, що з'являються саме тоді: гомофонно-гармонічний виклад музичного матеріалу, відмова від *basso continuo* та старовинних струнних і струнно-щипкових інструментів, унормування парного складу, функціональний перерозподіл оркестрових голосів, піднесення значення оркестру як сольної одиниці, формування класицизму, поява жанру симфонії, нове ставлення до інструментальної музики⁷. Підкреслюючи шлях від гомогенної структури до гетерогенної, наступною в історичній послідовності автор називає ранньоромантичну оркестрову концепцію першої половини XIX століття. Їй притаманна стабілізація складу, рівноправність груп, відмова від хорового принципу викладу у дерев'яних духових інструментів, поліфункціональність інструментів, відкриття неповторності альту, англійського ріжка, кларнета, арфи, нормативність застосування флейти-пікколо, експерименти з потрійним складом, формування повноцінної мідної групи, переоркестрування, інтенсивність солювання. Відповідно другу половину XIX століття вчений відмежовує як пізньоромантичну концепцію оркестру з її показовими відмінностями: поява вентильних мідних (показовий вияв у Ріхарда Вагнера), формування їх сталої групи і перегляд композиторами ролі мідних духових, зростання виконавської майстерності, посилення солювання, різноманітність підходів до оркестрового викладу, зростання впливу групи ударних інструментів і її остаточне формування, колористичність імпресіоністського оркестру (поширеність *divisi*, гри *con sordino*). Заключний етап, що розглядає автор монографії – XX – перші десятиліття XXI ст., або «сучасного оркестру». Його першою примітною рисою вчений називає залучення інструментів, що не входять до типового складу, поділяючи їх на три групи: широко відомі, проте рідкісні в оркестрі (фортепіано, орган, клавесин); взагалі рідкісні в класичній музиці (саксофон, гітари, мандоліна, гобой д'амур); нові інструменти (електро-, екзотичного походження духові та ударні)⁸. Другою рисою дослідник називає різноманітність варіантів діяльності оркестру і розширення функцій. До цього ряду належать і пошуки модернізації палітри звуків (долучення технічних пристроїв, шумових ефектів, звуків природи).

Окремий розділ праці присвячено розвитку оркестру в контексті української музичної культури і творчості її чільних представників. Чинниками формування,

⁶ Там само, с. 96.

⁷ Там само, с. 115.

⁸ Там само, с. 205.

на думку Вадима Ракочі, були троїсті музики (поширені ще у XVIII ст.), духовий оркестр (від 20-х років XVII ст.), роговий оркестр (середина XVIII ст.), аматорське музикування у панських маєтках (XVIII – початок XIX ст.), зацікавлення грою на інструментах, що входили до складу симфонічного оркестру, а також загальне піднесення національної культури.

Органічним у цілісній структурі концепції автора постає розділ, де розглянуто різновиди оркестрів, що функціонують на сучасному етапі розвитку музичної культури, диференціюючись на однорідні (струнний оркестр, оркестр ударних інструментів тощо) та мішані (оркестр народних інструментів, джазовий оркестр, симфонічний оркестр, камерний оркестр).

Отже, спираючись на діяхронічний принцип розгляду, В. Ракочі сформував власну концепцію розвитку такого важливого в історії музичного мистецтва феномена як оркестр, що є безперервним процесом становлення у взаємодії з контекстуальним чинником, також поділяючись на дві фази з певними концепціями в межах кожної з них, у тому числі з'ясовано український національний вектор у його еволюції, здійснено діяхронічну проекцію специфічних рис оркестру на прикладі жанру інструментального концерту впродовж XVIII – XX ст. Враховуючи численну джерельну базу (375, у тому числі 101 іноземних джерел) монографії, критично осмислену автором, ця робота стане окрасою новітніх напрацювань українського музикознавства у ділянці історії музики.

ВИДАВНИЧА ПРОДУКЦІЯ ТА ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ БІБЛІОТЕК І МУЗЕЇВ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ І ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Ksenya Kiebusinski (*Toronto*)

University of Toronto (1890s–1950s): Breaking Free of Anglo- and Soviet-Publishing

Today, the University of Toronto Libraries is recognized within North American and European academic communities as a significant repository of Ukrainian émigré collections, particularly of pre-1950 Ukrainian Canadiana, revolutionary-era pamphlets printed abroad, in Vienna and Prague, and Displaced Person's publications from Austria and Germany. Overall, the Library's collections of Ukrainian-language imprints dating from the 17th to the 21st centuries total 35,000 book titles, 1800 serials, and 1500 items in other formats, such as maps, music scores, sound recordings. A general analysis of these statistics indicates that individual titles published prior to World War I number 700, those titles issued during the war and revolutionary years account for about 1400, volumes from the interwar period through World War II make up 2400 titles, and publications in the immediate post-war years number 2800. Ukrainian-language publications for the two periods from 1956 to the declaration of independence in Ukraine, and from 1991 to the present, amount to 12,000 and 15,250 respectively.¹

Yet, despite how the numbers seem to coincide with the steady historical development of Ukrainian publishing in the different spheres of Russian-, Austrian-, and Polish-ruled Ukraine, and in émigré centers and diaspora communities from the 1860s to the present, they do not paint an accurate picture. When the University established a Department of Slavic Studies in 1949, rather than possessing 4500 publications from Ukraine or by Ukrainian publishers abroad, as the above figures suggest, the University Library had a misery collection of 83-odd titles. The growth of the University's Ukrainian collection is largely achronological, and, one might even say, topsy-turvy. Books from pre-1800, printed by the Lviv Dormition Brotherhood and the Kyivan Caves Monastery, were purchased in the 1980s, at the same time as we received a large donation of DP material from the mid-1940s to 1950s, while publications from the interwar period issued by the Union for the Liberation of Ukraine (*Soiuz vyzvolennia Ukrainy*) and the Émigré Group of the Ukrainian Communist Party, arrived at the Library in the 2010s.²

The University of Toronto's library collection serves as a useful example to study how closely interrelated are the politics of academia and the activities of publishing and distribution. There are three reasons behind the haphazard way the library acquired Ukrainian books. First and foremost, the University of Toronto was dominated by Anglo-

¹ For a full history about the development of the University of Toronto's Ukrainian library collections, see the author's *History of the Ukrainian Collection at the University of Toronto Library*. *Solanus*. 2011. № 22. P. 126-43.

² The early printed books from Ukraine are described in, Kasinec E. and Struminskyj, B. *The Millennium Collection of Old Ukrainian Books at the University of Toronto Library: A Catalogue*. Toronto, 1984. 36 p. The DP publications are list, in part, in Boshyk, Y. and Kiebalo, W. Publications by Ukrainian "Displaced Persons" and Political Refugees, 1945–1954 in the John Luczkiw Collection, Thomas Fisher Rare Book Library, University of Toronto: a Bibliography. Edmonton, 1988. 398 p. The interwar publications are discussed in this author's *War and Revolution in Ukraine, 1914–1923: The University of Toronto Digital Collection. Ukraina moderna*. 2021. 29. P. 245–56.

centric and classicist values until students organized and demanded change. Secondly, once Ukrainian studies was introduced at the University, the acquisition program relied on informal networks for procuring books, mostly depending on opportune donations. Thirdly, the main flow of Ukrainian publications to the Library came to be dominated by the most efficient of systems, the book trading firm, *Mezhdunarodnaia kniga (Mezhkniga)*, and its foreign agents, run centrally out of Moscow, a system that promoted the distribution of works in line with dialectical and historical materialism, with a preference for the Russian-language.

The University's historical disengagement with Russian, Ukrainian, or Slavic studies reflected political, rather than academic, concerns. Until World War II, the University of Toronto largely ignored Eastern Europe, despite occasional expressions of interest among some faculty and students. This disinclination toward Russian studies continued despite there being strong socio-political reasons to justify the study of Eastern European nations, and to develop the next generation's ability to converse with Canada's growing Polish, Ukrainian, and Russian population. By the 1920s, the University was enrolling Russian Jewish students who had escaped the pogroms and restrictions imposed upon them in Russia, as well as emigres who had recently fled the Bolsheviks. Toronto itself had a vibrant Polish and Ukrainian community. Many of these immigrants arrived before World War I from the Austro-Hungarian Empire, while a second wave, including emigres from Russia, came after 1923. According to the 1921 Census of Canada, there resided in York County, Ontario, 5,479 Poles, Russians, and Ukrainians, most of whom resided in Toronto. Moreover, the Ukrainian community early on organized and by 1910 had opened a church, a benefit society, a printing press, and bookstore in Toronto, and by 1917 a Prosvita Society reading room. The cosmopolitanism of the city surrounded a campus backwater in terms of the University's international programs and collections.

Why did politics override academic interests when it came to studying Eastern Europe, Russia, or Ukraine? To start with, teaching at the University of Toronto historically emphasized classical and mathematical learning. When the University introduced modern languages into the curriculum, the teaching of French and German came first, followed by Italian and Spanish. Chinese and Slavic studies were not taught until the 1940s. The Dominion of Canada did not establish direct diplomatic relations with Moscow until after World War II. Until then, external contacts between Canada and Russia were limited almost entirely to the areas of immigration, commerce, and trade. University teaching in Russian and Ukrainian and the Library's Slavic collection reflected this situation. The library's print holdings on Eastern Europe, Russia, and the Soviet Union were largely Anglo-, Franco-, and Germano-centric. All this changed in 1941. At first, the University saw the need for Canada to support its wartime ally, the Soviet Union; but, in 1945, when a cipher clerk at the Soviet Embassy in Ottawa named Igor Gouzenko exposed a massive Soviet-Canadian spy ring, the need turned toward fear of the enemy. With the launch of Cold War tensions in Canada, the Library rushed to fill its shelves with books to help expand Canadian knowledge of Slavic cultures and to facilitate research on the Soviet Union.³

Fortunately, when the University set about introducing the study of cultures to the east of the Iron Curtain, the Special Committee on Russian Studies tasked with this work evolved in its thinking and recommended in its final report in 1945 that the focus of study shift from a Russo-centric approach to a comprehensive study of all Slavic cultures. This shift happened despite the influence of faculty, other prominent Canadian academics,

³ See, the author's *Slavic and East European Collections at the University of Toronto Library: From the Great Fire to the Deep Freeze, 1890–1948. Slavic & East European Information Resources*. 2020. V. 21, № 1/2. P. 5–43.

businesspersons, and politicians, who belonged to the National Council for Canadian-Soviet Friendship, formed in 1942, and, who, as Soviet sympathizers, at the 1943 Congress of Canadian-Soviet Friendship in Toronto endorsed a resolution urging the establishment of departments of Russian at all Canadian universities “as a means of learning to read and speak the Russian language and keeping abreast with activities in the Soviet Russia.”

More research is required, but I would propose hypothetically that Ukrainian students enrolled at the University, along with the Ukrainian community of greater Toronto, influenced the decision to create a Slavic- rather than Russian-program of study. The students formed an informal group in 1931, which was formally recognized by the University as the Ukrainian Students’ Club in 1940, and focused their attention on cultural and educational activities.

At the time the students were organizing, the University’s Slavic and East European library collection very broadly defined numbered about 1,700 volumes (out of over 600,000 volumes and pamphlets held by the Library). These were titles in western European languages about East-Central Europe and Russia in all disciplines, translations of Polish and Russian writers into English, French, or German, and books in Slavic vernacular languages. Of this total, only two-hundred titles were in Eastern European languages. Ucrainica holdings included only twenty publications, mostly English-language histories of Ukraine or about Ukrainian Canadians, as well as a couple of translations of literature.

Examples of pre-1947 works on Ukraine included Doroshenko’s *History of Ukraine* (Edmonton: Institute Press, 1939), Hrushevskyy’s *History of Ukraine* (1941) and Vernadskyy’s *Bohdan: Hetman of Ukraine* (1941), the latter two volumes published in New Haven by Yale University Press for the Ukrainian National Association. Ukrainian-Canadian life was represented by Charles H. Young’s *The Ukrainian Canadians* (Toronto: J. Nelson, 1931), William Paluk’s *Canadian Cossacks* (Winnipeg: Ukrainian Canadian Review, 1943), and Raymond Arthur Davies’ *This is Our Land: Ukrainian Canadians against Hitler* (Toronto: Progress Books, 1943). The library also held a translation of Taras Shevchenko’s *Kobzar* (Teulon, Man., 1922), translated by Alexander Jardine Hunter, a Presbyterian medical missionary and entomologist who lived among Ukrainians in Manitoba and learned their language. One could also read selected translations of Ukrainian poetry by Florence Randal Livesay in her *Songs of Ukraine, with Ruthenian Poems* (London: Dent, 1916). Born in Quebec, Randal Livesay worked as a teacher and journalist, and, while working for the *Winnipeg Telegram* and *Manitoba Free Press*, picked up Ukrainian. Of the few, strictly Ukrainian-language works in the University of Toronto’s library collection there was only a copy of the Bible (*Sviate pysmo*; London, 1930) donated by the Fort William Public Library; copies of English-Ukrainian dictionaries compiled by Ievhen Kozlovskyy (Winnipeg: Ruska knyharnia, 1917) and Iakiv N. Kret (Winnipeg: Ukrainska knyharnia i nakladnia, 1931); and, oddly, a book about nutrition and cancer published in Kyiv by *Derzhmedvydav*, presented to the Library by the Ukrainian Association for Cultural Relations with Foreign Countries in 1939.

The first professor of Slavic studies, Bertram E. Shore, arrived at the University in 1947, he, aside from teaching and administrative duties, was responsible for building a library collection to support Slavic studies from hardly anything to one that could support research in the field. He took up this challenge with forthrightness and considerable dedication. In July 1947, just six months into his appointment, Shore wrote to the University Librarian, William Stewart Wallace. He stated to him that, “You, of course, are well aware of how very few Slavic books the University possessed up until the recent past,” and then explained how the subject of Russian and the eight [sic] other Slavic languages, whose speakers populate “a quarter of the earth’s surface” and that “possess a cultural tradition a thousand years old,” was here to stay. Shore stressed the difficult

task ahead, "I want to emphasize the fact that on a subject of such importance the Library possesses next to nothing."⁴ Shore doubled the Library's Slavic collection in two short years from 1700 to 3200 volumes.

The Ukrainian holdings, however, remained insignificant, numbering only 83 individual titles. The newer acquisitions of Ukrainian books came from Ukrainian state publishing houses in Kyiv (e.g. *Derzhlitvydav*, *Radianskyi pysmennyk* [belles lettres], *Mystetstvo* [art books], and *Ukrpolitvydav* [political propaganda]). The books were supplied freely to the University Library by the Ukrainian Society for Cultural Relations with Foreign Countries, an association established in Kharkiv in 1926 with an extensive mission. Aside from disseminating books and periodicals abroad, it sponsored foreign cultural and trade delegations, sent delegations from Ukraine abroad, and organized festivals, art and industrial exhibitions, lectures, film screenings, and theatrical events in other countries. They supplied the Library with publications from Soviet Ukraine comprising literary works by socialist-realist writers such as Pavlo Tychyna, Maksym Rylskyi, Andrii Holovko, and Iurii Smolych, as well as a number of translations into Ukrainian of the works of Lenin and Stalin. The Soviet system of book distribution, *Mezhkniga* and its surrogates (Collet's in London, Four Continents Book Corporation in New York City, Progress Books in Toronto, etc.) essentially gave away books to libraries, freely or at cut-rate prices, and was aided by getting people to work for them for next to nothing, either for ideological or bibliophile reasons.

Closer to home, the Library accepted gift volumes from the Trident Club of St. Vladimir's Ukrainian Orthodox Church, in 1948, and the Ukrainian Royal Canadian Legion Branch 360, both organizations in Toronto, in 1954. The donations coincided with the appointment of George S.N. Luckyj to the Department of Slavic Studies, and as a result of his tireless efforts, and with the support of Ukrainian business, and the canvassing by students, the introduction of an honor course in Ukrainian literature in the academic term 1955/1956. These donations of largely émigré publications helped offset the Sovietization of the University's Ukrainian Collection. The gifts included editions of prose by, for example, Ivan Franko, Olha Kobylanska, and Oleksandr Oles, published by Dniprosioiuz (Vienna), Ruska knyharnia and Ukrainskyi holos (Winnipeg), and the Institute Press (Edmonton).

Continuing efforts by the community throughout the 1950s ensured that by 1961 that for the University's Library collection on East European history, Ukrainian history was more strongly represented than that of Russia, and, as for the Ukrainian literature collection, it was "the best of all the language collections" and the only one that could support graduate-level research, though its emphasis was on classical and Soviet writers, and it lacked adequate holdings of Ukrainian émigré writers.⁵ It is worth bearing in mind University President Sidney Smith's words, on the launch of the Ukrainian Literature course in 1955: "This is perhaps an indication that Slavic Studies, roundly considered, will develop and promote understanding of areas which are now so important, and in a sense so remote from us."⁶ This foresight would become fulfilled with the establishment of the Chair in Ukrainian Studies in 1980, and the launch of the Jacyk Program for the Study of Ukraine in 2001, events that stimulated robust retrospective collecting of Ukrainian publications and led to University of Toronto and its Library to be the major center for the study of Ukrainian publishing abroad from the 1910s to 1950s.

⁴ Letter, Shore, B.E. to Wallace, W. Stewart. 4 July 1947. Office of the Chief Librarian, University Archives, University of Toronto (A1968-0001/270).

⁵ Maichel, K. Survey of the Slavic Collection at the University of Toronto Library. 1961.

⁶ President's report for the year ended June 1955. P. 62.

Ксеня Кебузинська (Торонто)

Університет Торонто (1890–1950-ті): поза межами англomовного та радянського книговидання

У наші дні бібліотека Торонтського університету є званою в північноамериканських та європейських академічних спільнотах як унікальне вмістилище українських еміграційних колекцій, зокрема української канадіани до 1950-х років, брошур, випущених у революційну добу за кордоном – у Відні та Празі, а також видань переміщених осіб, що вийшли в Австрії та Німеччині. Загалом бібліотечні колекції українськомовних видань XVII – XXI століть налічують 35 000 назв книжок, 1800 – періодики та 1500 одиниць інших видів продукції, таких як карти, музичні партитури, звукозаписи тощо. Загальний аналіз цієї статистики вказує на те, що найменувань, опублікованих до Першої світової війни, тут налічується 700, у воєнний та революційний час – приблизно 1400, упродовж міжвоєнного періоду та до кінця Другої світової війни – 2400, у перші повоєнні роки – 2800 найменувань. Українськомовних друків, що вийшли в подальші два періоди – від 1956 року до оголошення Україною незалежності та від 1991 року до сьогодні – налічується 12 000 та 15 250 найменувань відповідно¹.

Усе ж, попри те, що цифри нібито відповідають процесам історичного розвитку українського книговидавництва в різних частинах України під правлінням Росії, Австрії чи Польщі, а також в еміграційних центрах та спільнотах діаспори від 1860 року дотепер, проте точної картини вони не відтворюють. Коли Університет у 1949 році заснував кафедру слов'янознавчих досліджень, то він не придбав тих самих 4500 видань з України чи від українських авторів за кордоном, відповідно до цифр, наведених вище, натомість університетська бібліотека володіла тоді мізерною колекцією, що налічувала 83 найменування. Розростання української колекції університету було здебільшого хронологічним, вивернутим, можна навіть сказати – поставленим з ніг на голову. Книжки до 1800 року, надруковані Львівським Успенським братством та Києво-Печерською лаврою, Університет придбав у 1980-х, у той самий час, коли ми одержали також великі надходження джерел переміщених осіб 1940–1950-х років. Водночас публікації міжвоєнного періоду, випущені Союзом визволення України та закордонною групою членів Української комуністичної партії, у бібліотеку надійшли щойно у 2010-х роках².

Колекції бібліотеки Торонтського університету слугують корисним прикладом, щоб дослідити, наскільки щільно взаємопов'язані академічна політика та практика книговидання й книгорозповсюдження. Є три причини, чому бібліотека набула українські книжки таким випадковим шляхом. Насамперед в університеті Торонто домінували англо-центричні й класичні цінності, доки студенти організовано не заявили про свій запит на зміни. По-друге, відколи в університеті було введено

¹ Докладну історію формування української колекції в бібліотеках Торонтського університету див. публікацію авторки: History of the Ukrainian Collection at the University of Toronto Library. Solanus. 2011. N 22. P. 126–43.

² Давні українські книжки описані у виданні: Kasinec E. and Struminskyj, B. The Millennium Collection of Old Ukrainian Books at the University of Toronto Library: A Catalogue. Toronto, 1984. 36 p. Публікації, що вийшли у таборах переміщених осіб, частково перелічені у вид.: Boshyk, Y. and Kiebalo, W. Publications by Ukrainian “Displaced Persons” and Political Refugees, 1945–1954 in the John Luczkiw Collection, Thomas Fisher Rare Book Library, University of Toronto: a Bibliography. Edmonton, 1988. 398 p. Друки міжвоєнного періоду авторка досліджувала у публікації: War and Revolution in Ukraine, 1914–1923: The University of Toronto Digital Collection. Ukraïna moderna. 2021. 29. P. 245–56.

українознавство, закупівельні програми покладались на неформальні мережі придбання книжок і здебільшого залежали від відповідних пожертв. По-третє, надходження основної маси українських публікацій у бібліотеки переважно здійснювалось через головну й найефективнішу у тогочасній системі поширення друкованої продукції книготорговельну фірму – «Международная книга» («Межкнига») – та її іноземних агентів, керованих централізовано з Москви. Ця система просувала праці з діалектичного та історичного матеріалізму, віддаючи перевагу російськомовним.

Історична відстороненість Університету від російсько-, українсько- чи слов'язнозначих досліджень мала радше політичну, аніж академічну природу. До Другої світової війни Торонтський університет назагал ігнорував Східну Європу, наперекір випадковим спалахам інтересу серед деяких факультетів і студентів. Ця нехоть до російських студій продовжувалася всупереч існуванню виразних соціально-політичних причин, щоб узаконити вивчення східноєвропейських націй та розвинути здатність майбутнього покоління комунікувати з тими поляками, росіянами та українцями, які прибули до Канади, і кількість яких постійно збільшувалась. Від 1920-х років університет приймав студентів-євреїв російського походження, які втекли від погромів і накладених на них у Росії обмежень, як і емігрантів, які втекли від більшовиків. Власне, Торонто мало життєздатну польську та українську спільноту. Чимало цих емігрантів приїхали перед Першою світовою війною з Австро-Угорської імперії, тоді як друга хвиля, включно з емігрантами з Росії, прийшла після 1923 року. Згідно з переписом населення Канади 1921 року, у графстві Йорк (Онтаріо), мешкали 5 479 поляків, росіян та українців, більшість з яких зосереджувалися в Торонто. Щобільше: українська спільнота швидко зорганізувалась і до 1910 року відкрила в Торонто церкву, кредитну спілку, друкарню, а також книгарню, а до 1917 року – ще й читальню товариства «Просвіта». Однак усупереч космополітизму міста і його околиць, університетський простір все ще зберігав монокультурний характер і був позбавлений різнонаціональних програм і колекцій.

Чому політика взяла гору над академічними інтересами, коли дійшло до вивчення Східної Європи, Росії чи України? Передусім тому, що Торонтський університет віддавав перевагу викладанню класичних і математичних дисциплін. Коли ж університет почав запроваджувати до своїх навчальних планів сучасні мови, то в пріоритеті виявились французька й німецька, згодом – іспанська й італійська. Китайсько- та слов'язнознавчі предмети не вивчалися тут до 1940-х років. Канадський домініон не встановлював прямих дипломатичних відносин з Москвою аж до закінчення Другої світової війни. До того часу, зовнішні контакти між Канадою й Росією майже повністю були обмежені сферами еміграції, комерції та торгівлі. Викладання в Університеті російської й української мов, а також наповнення бібліотечної слов'янської колекції цей стан відображали. Бібліотечні друки про Східну Європу, Росію й Радянський союз були переважно англо-, франко- та германоцентричними. Однак усе це змінилось в 1941-му. Спочатку Університет бачив сенс у тім, що Канада має підтримувати свого воєнного союзника – СРСР; проте в 1945 році, коли криптограф радянського посольства в Оттаві Ігор Гузенко оприлюднив шифри та документи радянської агентури в Канаді, переважило таки розуміння, що потрібно остерігатися ворогів. Напруга, яка виникла в Канаді під час Холодної війни, спонукала бібліотеку в короткі терміни заповнити свої полиці книжками, що мало сприяти поглибленню канадського знання слов'янських культур та підтримати дослідження про Радянський союз³.

³ Див. статтю авторки: Slavic and East European Collections at the University of Toronto Library: From the Great Fire to the Deep Freeze, 1890–1948. *Slavic & East European Information Resources*. 2020. V. 21, № 1/2. Р. 5–43.

На щастя, коли університет почав розгортати дослідження культур на схід від Залізної завіси, спеціальний комітет з питань російських досліджень, якому доручили цю роботу, еволюціонував у своїх поглядах і порекомендував у заключному звіті 1945 року перенести фокус з російськоцентричного підходу до всебічного вивчення слов'янських культур. Цей зсув стався наперекір впливу факультету, а також видатних канадських академіків, підприємців та політиків, які були членами Національної ради канадсько-радянської дружби, сформованої 1942 року та, будучи симпатиками СРСР, на конгресі Канадсько-Радянської дружби 1943 року в Торонто підтримали резолюцію про запровадження кафедр Росії в усіх канадських університетах, що мало стати «способом навчити читати й писати російською мовою та бути в курсі подій у радянській Росії»⁴.

Це питання належить дослідити більше, проте я б припустила, що на рішення створити навчальну програму радше слов'янського, аніж суто російського напрямку вплинули українські студенти, які вступили до Університету, об'єднавши зусилля з українською громадою Торонто. У 1931 році студенти сформували неформальну групу, яку Університет офіційно визнав 1940 року як Клуб українських студентів та яка зосередила свою увагу на культурній і навчальній роботі.

Тоді, коли студенти самоорганізовувались, колекція слов'янських та східноєвропейських видань університетської бібліотеки (в широкому розумінні) налічувала приблизно 1700 томів (із 600 000 книжок і брошур, що тоді посідала бібліотека). Серед них були назви західними європейськими мовами про Східно-Центральну Європу та Росію з усіх дисциплін, переклади польських і російських письменників англійською, французькою та німецькою мовами, а також книжки, слов'янськими національними мовами. Із цього, в підсумку, слов'янськими мовами було лише 200 видань. А серед українки – лише 20 публікацій, здебільшого англомовні історії України чи видання з історії канадських українців, а також декілька перекладів літературних творів.

Прикладами праць про Україну до 1947 року були: «Історія України» Дмитра Дорошенка (Едмонтон: Institute Press, 1939), «Історія України» Михайла Грушевського (1941) і «Богдан: Гетьман України» Георгія Вернадського – два останні видання випущені в друкарні Єльського університету у Нью-Гейвені на замовлення Українського національного об'єднання. Українсько-канадське життя було зображене у творах Чарльза Янга «The Ukrainian Canadians» (Торонто: J. Nelson, 1931), Вільяма Палука «Canadian Cossacks» (Вінніпег: Ukrainian Canadian Review, 1943), а також Реймонда Артура Дейвіса «This is Our Land: Ukrainian Canadians against Hitler» (Торонто: Progress Books, 1943). Бібліотека також посідала англомовне видання Шевченкового «Кобзаря» (Teulon, Man., 1922), що переклав Александр Жарден Гантер – пресвітеріанський місіонер-медик та ентомолог, який жив серед українців у Манітобі та вивчив їхню мову. Також у бібліотеці можна було прочитати вибрані переклади української поезії у книжці Флоренс Рендал Лівсей «Songs of Ukraine, with Ruthenian Poems» (London: Dent, 1916). Народжена у Квебеку, Рендал Лівсей була вчителькою та журналісткою. Дописуючи до «Winnipeg Telegram» та «Manitoba Free Press», вона вивчила українську мову. Із небагатьох суто українськомовних видань у колекції бібліотеки Торонтського університету зберігався лише примірник Біблії – «Святе письмо» (Лондон, 1930), яка надійшла із Шотландії, від публічної бібліотеки Форт-Вільяма; примірники англо-українських словників, які уклали Євген Козловський (Вінніпег: Руська книгарня, 1917) та Яків Крет (Вінніпег:

⁴ Kealey, Gregory S. and Whitaker, Reg, eds., R.C.M.P. *Security Bulletins: The War Series*, vol. 2, 1942–1945. (St. John's, Newfoundland, 1993. P. 256.

Українська книгарня й накладня, 1931); та, на диво, ще книга про харчування та рак, що вийшла в Києві (Держмедвидав, 1939) і була подарована бібліотеці Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Перший професор слов'янознавчих студій Бертрам Шор прийшов до університету в 1947 році. Крім навчання та виконання адміністративних обов'язків, він ще відповідав за розширення колекції бібліотеки для забезпечення слов'янознавчих досліджень – тобто розбудову її від майже ніякої до такої, яка могла б слугувати базою для студій у цій ділянці. Професор Шор прийняв цей виклик із відкритістю та значною самовідданістю. У липні 1947 року, лише через шість місяців після призначення, Шор написав листа університетському бібліотекареві Вільяму Стюарту Воллесу. Він заявив таке: «Ви, звичайно, добре обізнані, наскільки малою кількістю слов'янських книжок університет володів донедавна», а відтак пояснив йому, що предмет російської та восьми інших [sic!] слов'янських мов, чий носії населяють «чверть земної поверхні», та за якими «стоїть тисячолітня культурна традиція», тут таки утвердиться. Шор наголосив на важкості завдання, яке чекає попереду: «Я хочу підкреслити той факт, що бібліотека на таку важливу тематику не посідає майже нічого»⁵. Всього за два роки Шор подвоїв слов'янську колекцію бібліотеки, вона розрослася від 1700 до 3200 одиниць.

Українська частина колекції тим не менше залишалась незначною і налічувала лише 83 назви. Найновіші українські книжки надійшли з державних видавництв у Києві, а саме: Держлітвидаву, «Радянського письменника (белетристика), «Мистецтва» (книжки про мистецтво), «Укрполітвидаву» (політична пропаганда). Безкоштовно до університетської бібліотеки надходили книжки від Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, що було засноване в Харкові 1926 року і мало широкі завдання. Крім розповсюдження книжок та періодики за кордоном, воно фінансувало іноземні культурні й торгові делегації, скеровувало представників з України за кордон, а також організовувало фестивалі, мистецькі й промислові виставки, лекції, покази фільмів та театральні заходи в інших країнах. Товариство постачало до бібліотеки публікації з радянської України, а саме: літературні твори письменників соцреалізму – Павла Тичини, Максима Рильського, Андрія Головка та Юрія Смолича, а також численні переклади праць Леніна і Сталіна українською мовою. Радянська система розповсюдження літератури «Межкнига» та її партнери (Collet's у Лондоні, Four Continents Book Corporation у Нью Йорку, Progress Books у Торонто та інші), по суті, віддавали книги бібліотекам безкоштовно або за низькими цінами та одержували допомогу, вербуючи до себе на роботу людей, які погоджувалися працювати за безцінь, з ідеологічних чи бібліофільських мотивів.

Ближче додому бібліотека прийняла подарунки від двох торонтських організацій: 1948 року – від клубу «Тризуб» при українській православної церкві святого Володимира та 1954-го – від українців 360 Королівського канадського легіону (Ukrainian Royal Canadian Legion Branch 360). Ці надходження збіглися в часі з приходом на факультет славістики Юрія Луцького та стали наслідком його персональних невтомних зусиль і підтримки від українського бізнесу, а також результатом агітації серед студентів та введення курсу з української літератури в академічний план 1955/1956. Водночас поповнення здебільшого еміграційними виданнями допомогло знизити інтенсивність радянзації української колекції університету. Тогочасні надходження включали, зокрема, видання творів Івана Франка, Ольги Кобилянської та Олександра Олеся, опубліковані в «Дніпросоюзі»

⁵ Letter, Shore, B.E. to Wallace, W. Stewart. 4 July 1947. Office of the Chief Librarian, University Archives, University of Toronto (A1968-0001/270).

(Відень), «Руській книгарні» й «Українському колосі» (Вінніпер) та «Institute Press» (Едмонтон).

Невпинні зусилля української громади впродовж 1950-х років привели до того, що у 1961-му колекція університетської бібліотеки в ділянці східноєвропейської та української історії була набагато репрезентативнішою, ніж російська (особливо, коли йдеться про українську літературно-художню її частину, найкраще скомплектовану порівняно з аналогічними збірками іншими мовами), і єдиною, що могла підтримати дослідження на рівні випускників, хоч акцентувала здебільшого на виданнях класиків та радянських письменників, а також в ній не вистачало літературних творів письменників української еміграції⁶. Варто не забувати слова президента Університету Сідні Сміта про запровадження курсу української літератури у 1955 році: «Це, мабуть, показник того, що слов'янознавчі дослідження, на думку багатьох, будуть розвивати і популяризувати ті сфери, які нині такі важливі і, в певному сенсі, ще такі віддалені від нас»⁷. Це передбачення збулося у 1980 році із заснуванням Ради українознавчих студій (Chair in Ukrainian Studies) та запровадженням у 2001-му програми Ячика із вивчення України (Jacyk Program for the Study of Ukraine). Ці події стимулювали стабільне ретроспективне колекціонування українських публікацій та врешті призвели до того, що Торонтський університет і його бібліотека стали найбільшим закордонним центром вивчення українського видавничого руху 1910 – 1950-х років.

(Переклад Олексія Головатого)

⁶ Maichel, K. Survey of the Slavic Collection at the University of Toronto Library. 1961.

⁷ President's report for the year ended June 1955. P. 62.

Тетяна Кулаковська (Київ)

**Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
як науково-видавничий центр: напрями діяльності,
тематико-видова структура видавничої продукції**

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського як наукова установа поєднує теоретичні дослідження в галузі бібліотекознавства, книгознавства, бібліографознавства, архівознавства та документознавства, біографістики, соціальних комунікацій, інформології та бібліометрії з прикладною і, зокрема науково-видавничою діяльністю, що є важливою складовою створення та поширення нових знань.

Видавнича діяльність Бібліотеки відображає її завдання та функції як національної та наукової установи й організована відповідно до напрямів науково-дослідної роботи, серед яких пріоритетними є: вивчення, збереження й видання рукописної, книжкової та документальної спадщини України; дослідження документно-інформаційних ресурсів архівної спадщини та архівного документального комплексу української академічної науки; створення національної

бібліографії та біобібліографії; розвиток української біографістики; розробка теоретичних, методичних та прикладних засад розвитку бібліотечної справи та бібліотекознавства. Статут НБУВ визначає видавничу діяльність як один із основних напрямів роботи, спрямований на розвиток науки й суспільства, збереження й популяризацію унікальних бібліотечних фондів, що є національним надбанням.

Діяльність НБУВ як потужного наукового видавництва розпочалася з 1992 року, коли НАН України надала науковим установам дозвіл на заснування періодичних видань, випуск монографій, збірників і матеріалів конференцій поза академічними видавництвами у межах наявного фінансування¹. Відтоді НБУВ сама вирішує питання формування репертуару наукових видань, видів та обсягу видавничої продукції відповідно до результатів виконання фундаментальних і прикладних досліджень, забезпечує виготовлення їх на власній поліграфічній базі. НБУВ як суб'єкт видавничої справи включено до **Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції**.

Варто зазначити, що специфіка структури НБУВ, її функцій, наукових напрямів роботи сприяла як розгортанню діяльності Науково-видавничого центру (з 1993 року) з потужною поліграфічною базою, так, одночасно, і формуванню редакційно-видавничих груп у наукових підрозділах, таких як Інститути бібліотекознавства, рукопису, архівознавства, біографічних досліджень та інших, що започаткували фахові періодичні видання Бібліотеки та створювали наукову продукцію з урахуванням своїх напрямів і завдань. На всіх етапах виконання наукових проєктів від визначення тематики відповідно до напрямів діяльності НБУВ, виконання досліджень, оприлюднення і публікації результатів, науковці та фахівці Бібліотеки були водночас і виконавцями НДР, і авторами значних за обсягами фундаментальних багатотомних праць, монографічних досліджень, довідково-енциклопедичних, науково-методичних видань, і брали безпосередню участь у редакційній підготовці їх до друку на поліграфічній базі Науково-видавничого центру Бібліотеки.

Розвиткові науково-видавничої діяльності НБУВ упродовж двох останніх десятиліть сприяє Редакційно-видавнича рада – дорадчий колегіальний орган при Вченій раді, до складу якого входять провідні вчені, які відповідають за розвиток наукових напрямів та підготовку праць, забезпечують кваліфіковану експертизу наукових здобутків, сприяють підвищенню якості видавничої продукції, надають необхідну консультаційну допомогу авторам і творчим колективам.

Зазначимо, що НБУВ досліджує також тенденції, напрями та перспективи розвитку видавничої діяльності в умовах трансформації наукових комунікацій. Ці питання розглядали вчені та фахівці Бібліотеки у своїх наукових публікаціях. Зокрема, Л. А. Дубровіна опублікувала огляд діяльності та наукових праць у галузі кодикографічних, палеографічних та археографічних досліджень Інституту рукопису НБУВ та присвятила роботу створенню окремих нових видів видавничої продукції у Бібліотеці². Наукову й видавничу діяльність НБУВ останніх десятиліть висвітлили

¹ Дубас Т., Кулаковська Т., Вакаренко О. Науково-організаційне забезпечення видавничої діяльності в НАН України (1993–2019): нові тенденції. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 57. С. 242–258.

URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003757> (дата звернення: 01.06.2021)

² Дубровіна Л. А. Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису НБУВ: бібліогр. огляд (1988–2003 рр.). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: до 10-річчя заснування відділу спеціальних іст. дисциплін Ін-ту історії України НАН України: зб. наук. пр.: у 2 ч.* Київ, 2004. Ч. 2. С. 44–64; Дубровіна Л. А. Кодикологические исследования рукописных книг в Национальной библиотеке Украины имени В. И. Вернадского в 1991–2008 гг. *Научная книга. Международный научно-практический журнал*. 2012. № 1: Спец. вып. С. 63–66.

О. С. Онищенко, В. Г. Попроцька та інші науковці³. Аналітичний огляд видань НБУВ за 2010–2015 роки, їхню характеристику за видами та тематикою містить публікація О. В. Воскобойнікової-Гузевої та Г. І. Ковальчук⁴. Історії Бібліотеки 1992–2002 років, формуванню й розвитку наукових напрямів, видавничій діяльності та системі наукових видань як формі оприлюднення результатів фундаментальних і прикладних досліджень, зокрема в електронному середовищі, присвячено колективну монографію 2019 року⁵.

Результати комплексного вивчення науково-видавничої діяльності НБУВ за 1991–2019 роки відображено в дисертаційній роботі та у низці наукових публікацій Т. П. Дубас⁶, де досліджено формування, розвиток і функціонування науково-видавничої продукції Бібліотеки як системи, спрямованої на реалізацію результатів дослідницької, науково-інформаційної та інформаційно-аналітичної діяльності, визначено специфічні особливості видань, запропоновано структуру видавничої продукції Бібліотеки, зокрема за тематико-видовими ознаками.

Відповідно до статистичних відомостей, розміщених у розділі «Видавнича діяльність» офіційного сайту НБУВ⁷, упродовж 2002–2020 років вийшло 569 видань (колективних та індивідуальних монографій, збірників документів, бібліографічних, довідкових, науково-інформаційних, науково-методичних видань, збірників наукових праць тощо) загальним обсягом 11652,88 обл.-вид. арк., електронні версії яких доступні широкому загалові в Репозитарії НБУВ: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib>. Науковий доробок учених та фахівців Бібліотеки відображено у бібліографічних покажчиках⁸.

У НБУВ виникли унікальні види видавничої продукції, що розкривають багатство її ресурсів і специфіку наукових досліджень, комплексні наукові видання, які поєднують у собі монографічне дослідження, бібліографічний покажчик, публікацію джерел, довідкову інформацію тощо. Започатковано такий вид оприлюднення наукових результатів, як історико-бібліографічне дослідження, створюються довідники нового покоління. Особливого поширення це набуває в галузі вивчення рукописної, книжкової та архівної спадщини, наукового

³ Онищенко О., Попроцька В. Основні підсумки наукової діяльності Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 2. С. 6–15; Кулаковська Т. Науково-видавнича діяльність Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: стан та перспективи. *Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства: матеріали наук.-практ. конф.* Львів, 2009. С. 27–36; Горєва В., Кулаковська Т. Науково-дослідна та видавнича діяльність Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: проекти 2020 р. *Тенденції розвитку медичних бібліотек України і виклики сучасного інформаційного суспільства: матеріали XX ювілейної міжнародної науково-практичної конференції* (19–20 травня 2021 р., м. Ужгород). Київ, 2021. С. 53–55.

⁴ Воскобойнікова-Гузева О. В., Ковальчук Г. І. Науково-видавнича діяльність Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: основні напрями останнього п'ятиріччя [2010–2015]. *Наука України у світовому інформаційному просторі*. Київ, 2015. Вип. 11. С. 120–133.

⁵ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002) / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко, В. М. Горючий [та ін.]. Київ, 2019. 436 с.

⁶ Дубас Т. Видавнича діяльність як важлива складова науково-дослідної роботи НБУВ (2005–2010). *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2011. Вип. 32. С. 377–384; Дубас Т. Науково-видавнича діяльність НБУВ: розвиток напрямів, видів та жанрів видавничої продукції (1991–2019). *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Київ, 2020. Вип. 58. С. 377–393.

⁷ Видавнича діяльність. URL: http://nbuv.gov.ua/scientific_publishing

⁸ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: видання бібліотеки та література про її діяльність (2004–2018 рр.): наук.-бібліогр. покажч. / С. А. Дзюбич, І. Г. Лиханова, О. В. Давидович, С. О. Денисова, Е. П. Євженко. Київ, 2018. 593 с.; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (1993–2003 рр.): наук.-бібліогр. покажч. видань 6-ки та л-ри про її діяльність / Н. М. Погребельська. Київ, 2015. 518 с.

опрацювання історико-культурних фондів⁹. Прикладом *комплексних видань* є праця «Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів» (Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова, 2004). Видання підготовано Бібліотекою спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, ЦДАВО України, Держкомархівом України. Л. А. Дубровіну за цю роботу було удостоєно премії за найкраще історичне дослідження подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років в Україні (2005). Комплексне видання «“Кобзар” Т. Г. Шевченка у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: книгознавче та бібліографічне дослідження» (Л. В. Беляєва, І. Д. Войченко, 2015) у 2018 році відзначено дипломом переможця за результатами конкурсу на найкраще книжкове видання НАН України.

Унікальним науковим і видавничим проектом НБУВ є *видання пам'яток рукописної та книжкової спадщини*. Це, зокрема, праця «Пересопницьке Євангеліє (1556–1561): Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик» (І. П. Чепіга, Л. А. Гнатенко, О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, 2001, 2011; друге, доповнене видання за участі Інституту української мови НАН України), яка здобула перше місце в номінації «Хрестоматія» за результатами XIII Всеукраїнського рейтингу «Книжка року'2011», а Науково-видавничий центр НБУВ отримав спеціальну премію «Найкраще бібліотечне видавництво».

Вагомим здобутком є збірник документів і матеріалів «Історія Національної академії наук України», що виходить з 1993 року. Це джерелознавче, археографічне, документознавче дослідження науково-інформаційних ресурсів з історії і діяльності НАН України від часу заснування Академії наук у 1918 році, що залучало до наукового обігу велику кількість документів, які не були оприлюднені в попередні роки та висвітлюють справжню історію заснування Української (Всеукраїнської) академії наук. Очолює науковий проєкт та випуск серії академік НАН України О. С. Онищенко. За розробку циклу наукових праць з історичного джерелознавства й історії науки О. С. Онищенко, Л. М. Яременко, С. В. Старовойт у 2011 році стали лауреатами премії імені М. І. Костомарова НАН України.

Серед видавничої продукції НБУВ чільне місце посідає загальноакадемічний проєкт – видання *серії фундаментальних праць «Вернадськіана»*, серед яких бібліографічні покажчики, монографії та публікації наукових праць великого вченого, академіка В. І. Вернадського, фундатора Української академії наук та Національної бібліотеки Української держави, видання до ювілейних дат. Величезні за обсягом публікації документів створили повну джерельну базу для подальшого вивчення життя та діяльності В. І. Вернадського, що супроводжувалася ґрунтовними дослідженнями, коментарями, довідковим апаратом.

Унікальними виданнями НБУВ є *науково-бібліографічні покажчики історико-культурних фондів*: рукописних, стародруків, цінних та рідкісних видань; наукові каталоги, підготовані за результатами досліджень науковців та фахівців Інститутів рукопису і книгознавства¹⁰.

Отже, НБУВ працює як потужний науково-видавничий центр, щорічно зростає кількість назв та обсяг видавничої продукції, розширюється її тематико-видова структура, що розкриває багатство ресурсів і специфіку досліджень, репрезентує науковий доробок в єдиному науково-інформаційному просторі.

⁹ Дубровіна Л. А. Нове покоління бібліотечних довідників: путівник з історико-культурних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: матеріали III міжнар. наук. конф.*, Київ 16–18 трав. 2006 р. Київ, 2006. С. 194–195.

¹⁰ Видавнича діяльність. URL: http://nbuv.gov.ua/scientific_publishing

Dagmar Petišková, Petr Savický (Praha)

**Projekt zpracování a digitalizace učebnic pro základní a střední školy
Podkarpatské Rusi (1919–1939) z fondů Národního pedagogického muzea
a knihovny J. A. Komenského v Praze**

V rámci projektu rekatalogizace knihovních fondů podporovaného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy ČR začali autoři příspěvku v lednu letošního roku zpracovávat všechna ukrajinika vydaná do roku 1945, jež jsou součástí fondů Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského v Praze (dále NPMK).

NPMK,¹ které bylo vytvořeno v roce 2011 sloučením dvou dříve samostatných jednotek, Pedagogického muzea J. A. Komenského (založeno roku 1892) a Pedagogické knihovny J. A. Komenského (založena roku 1919, původně součást Československého pedagogického ústavu J. A. Komenského), spravuje i v současnosti dva samostatné fondy, fond muzea² a fond knihovny³.

Ukrajinika ve fondech NPMK jsme pracovníě rozčlenili do tří skupin. Do první skupiny jsme začlenili učebnice pro ukrajinské školy habsburské monarchie vydávané od 2. poloviny 19. století do r. 1918, do druhé skupiny učebnice určené pro ukrajinské vzdělávací instituce působící od počátku 20. let 20. století do konce 2. světové války na našem území, výroční zprávy Ukrajinského reformovaného reálného gymnázia v Řevnicích a publikace z oblasti pedagogiky, psychologie a filozofie z pera ukrajinských spisovatelů, vědců, odborníků a vysokoškolských i středoškolských učitelů, kteří po ruské bolševické revoluci a zvláště po porážce bojů za národní nezávislost (1917–1921) a za vytvoření samostatného ukrajinského státu našli v ČSR útočiště a možnost profesního uplatnění. Třetí, nejrozsáhlejší skupinu představují učebnice pro podkarpatoruské školy a odborná literatura vztahující se k regionu Podkarpatské Rusi, od roku 1919 součástí Československa.

Rozsahem se ukrajinistické sbírky ve fondech NPMK jistě nemohou srovnávat se sbírkami specializovaných slavistických institucí.⁴ Pokud však jde zvláště o ukrajinika-učebnice a publikace edukačního charakteru vydané v meziválečném Československu, nacházejí se v NPMK tituly, které jsou z pedagogického, historického a lingvistického hlediska důležité a které jsou mnohdy výtisky raritními. Pro badatele-pedagogy pak představují možnost širěji zkoumat kontext dobového pojetí pedagogiky a učebních textů. Umožňují například posuzovat a srovnávat koncepce učebnic sestavených pro školy ukrajinské emigrace v ČSR a pro školy Podkarpatské Rusi s koncepcemi učebnic vytvořených jak pro školy jiných národnostních menšin působících na území Československa, tak pro školy české a slovenské.

V první části našeho projektu se věnujeme zpracování učebnic a odborné literatury zaměřené či související se školstvím Podkarpatské Rusi.⁵ Práce zahrnuje vytvoření

¹ <https://www.npmk.cz/>

² Fond muzea tvoří sbírka knižní (knihy a periodika, školní tisky a písemnosti) a sbírka předmětů souvisejících s historií pedagogiky a školství (školní pomůcky a inventář, mapy, fotografie, filmy a videozáznamy). Základem muzejního knižního fondu je literatura pojednávající o historii českého školství, kmeniana a kmenologická literatura.

³ Hlavní fond knihovny tvoří literatura z oblasti pedagogiky, školství, výchovy a vzdělávání, kterou doplňují publikace z dalších oborů společenských věd. Knihovna spravuje i samostatný, rozsáhlý fond literatury pro děti a mládež, Sukovu studijní knihovnu literatury pro mládež.

⁴ V České republice spravuje rozsáhlou sbírku ukrajinik Slovanská knihovna při Národní knihovně ČR – <https://www.nkp.cz/slovanska-knihovna>

⁵ V navazující části projektu pak budeme zpracovávat další učebnice a publikace-ukrajinika ve fondech NPMK, tedy učebnice pro ukrajinské školy habsburské monarchie (vyd. do r. 1918) a učebnice pro vysoké školy zřízené pro ukrajinskou politickou emigraci působící v Praze a Poděbradech a pro Ukrajinské

bibliografického soupisu učebnic a příslušné odborné literatury z fondů NPMK, sestavení seznamu nakladatelství s informacemi o jejich zaměření a době působení, rejstříku autorů učebnic s jejich základními životopisnými údaji a bibliografií, dále rekatalogizaci všech titulů podle pravidel RDA⁶ a návrh na digitalizaci vybraných exemplářů.

Při vytváření bibliografického soupisu učebnic a odborné literatury související se školstvím Podkarpatské Rusi se řídíme několika hledisky, podle kterých publikace členíme na:

1) učebnice – dále je třídíme podle jejich určení:

- pro školy poskytující základní vzdělání (národní či lidové školy)
- pro školy poskytující střední vzdělání (gymnázia, střední odborné školy)
- podle vyučovacích předmětů

2) zpěvníky a knihy pohádek

3) časopisy a almanachy určené učitelům škol v Podkarpatské Rusi

4) odbornou literaturu související se školstvím a vzděláváním na Podkarpatské Rusi – dále ji členíme na

– publikace týkající se organizace školství v Podkarpatské Rusi, školské politiky československé vlády a osvětové či kulturní práce v tomto regionu

– publikace se širším zaměřením (historie, geografie, politika, hospodářství, náboženské otázky Podkarpatské Rusi)

Pokud jde o jazyk uvedených učebnic a odborné literatury, naprostá většina (především učebnice, zpěvníky a knihy pohádek) je psána lidovým jazykem obyvatel Podkarpatské Rusi – a to s převládajícími prvky buď ukrajinštiny, nebo ruštiny, anebo některého z rusínských (jihokarpatských) nářečí, případně směsicí těchto nářečí, s použitím historického etymologického pravopisu. Doplnují je publikace o podkarpatorské historii, politice, náboženství aj. sepsané v češtině, slovenštině a maďarštině.

Počítáme s tím, že uvedené bibliografické soupisy podkarpatorských učebnic včetně příslušné odborné literatury z fondů NPMK, soupisy nakladatelství s jejich charakteristikou i rejstřík autorů učebnic budou, po jejich zpracování, zveřejněny v elektronické podobě na webových stránkách NPMK a zároveň vyjdou, s obrazovou přílohou, knižně.

Součástí projektu je digitalizace učebnic. Většina digitalizujících knihoven i akademických pracovišť, muzeí a kulturních institucí v Česku spolupracuje v rámci Registru digitalizace. Tento portál eviduje jak hotovou, tak probíhající a plánovanou digitalizaci. Umožňuje předejít duplicitní digitalizaci jednoho titulu (konkrétního vydání) a pokrýt co největší část knižních fondů.

Knihovny a další instituce povětšinou přijaly jednotný formát digitalizace. Digitalizované knihy i časopisy a další materiály se zveřejňují v rámci systému Kramerius⁷. Pro čtenáře to znamená, že se u zcela odlišných knihoven setkává se známým prostředím, bez nutnosti učit se nové postupy. Knihovny pak mají volně k dispozici software, který by bylo jinak obtížné získávat a který zohledňuje trendy v české knižní digitalizaci. Zároveň jednotný software umožňuje diskuzi o digitalizaci nejen na teoretické, ale i praktické rovině.

Digitalizace v Česku má již mnohaletou historii. NPMK má zkušenosti s projekty Ministerstva kultury ČR, které jsou cíleny na záchranu knih na kyselém papíře. Zásady,

reformované reálné gymnázium v Řevnicích včetně vědeckých publikací z pera ukrajinských učenců-emigrantů (vyd. v meziválečném Československu a v protektorátu Čechy a Morava).

⁶ Katalogizace se v ČR řídí pravidly RDA (Resource Description and Access).

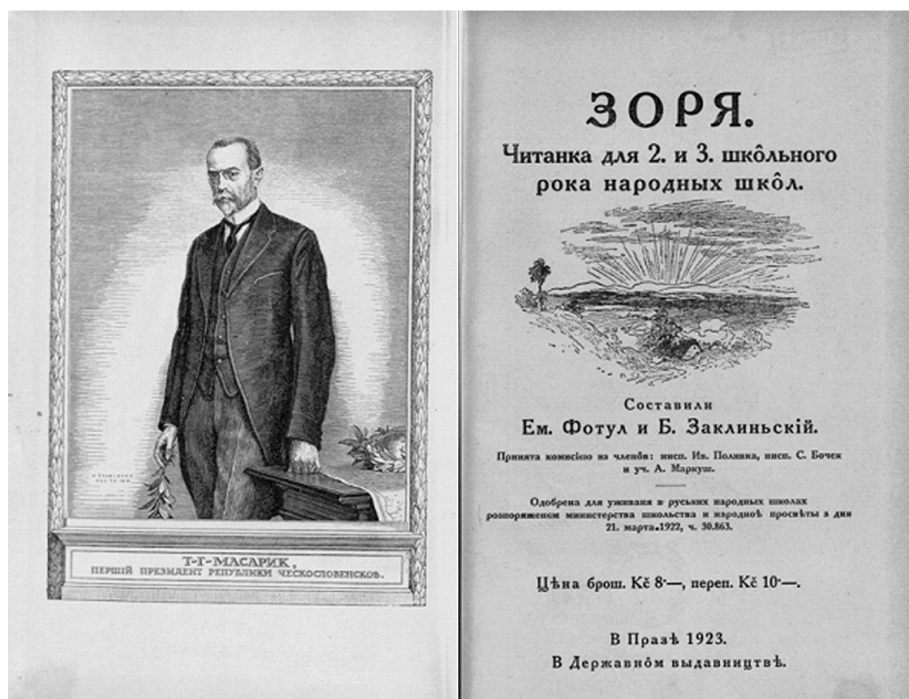
⁷ Systém pro zpřístupnění digitálních dokumentů Kramerius nese jméno podle rodiny nakladatelů a spisovatelů Krameriových, z nichž nejvýznamnějším byl Václav Matěj Kramerius (1753–1808), spisovatel, novinář a nakladatel, zakladatel prvního ryze českého nakladatelství Česká expedice. Kramerius NPMK naleznete na: <https://kramerius.npmk.cz/>, přehled dalších na webu: <http://www.digitalniknihovna.cz/>

jež byly pro tyto projekty vytvořeny, aplikujeme i v případě našeho projektu: knihy digitalizujeme v úplnosti, se snahou zachytit nejen tištěný text, ale i veškeré ručně psané poznámky, podpisy, exlibris a razítka původních majitelů apod.

Každý digitalizovaný svazek dostane unikátní mezinárodní číslo URN:NBN⁸. Znamená to, že na digitalizovanou podobu knihy, přesněji konkrétního exempláře, je možné odkazovat nezávisle na změnách ve webových stránkách, popřípadě nezávisle na instituci, která data zveřejňuje. Orientaci v knihách digitalizovaných v Česku usnadňuje Souborný katalog ČR⁹ – v něm lze dohledat nejen informace o knihovnách, jež hledaný titul mají, ale i odkazy na digitalizovanou podobu dané knihy.

Při prezentaci příspěvku na konferenci seznamujeme jak s procesem digitalizace v ČR obecně, tak s postupem digitalizace v rámci našeho projektu.

Snahou zpracovatelů projektu je přispět ke společnému úsilí ukrajinských i zahraničních bibliografů a dalších odborníků o zmapování knižní a časopisecké produkce ukrajinik, jež v meziválečném období vycházela v nakladatelstvích a vydavatelstvích mimo hranice Ukrajiny.

Фотул Ем., Заклинський Б. Зоря: читанка для 2. и 3. школьного рока народных школ. Прага, 1923. Frontispis s vyobrazením T. G. Masaryka a titulní list.

⁸ Uniform Resource Name – National Bibliography Number. Označení digitalizovaného titulu je světově unikátní a neměnné, konkrétní realizaci přidělování čísla provádí každá země zvlášť. V Česku má správu na starosti Národní knihovna ČR.

⁹ Souborný katalog ČR (<https://www.caslin.cz>) shromažďuje údaje o dokumentech ve fondech knihoven a dalších institucí v ČR. Veřejné knihovny jsou na spolupráci s ním vázány zákonem.

Дагмар Петішкова, Петро Савицький (Прага)

Проект опрацювання й оцифрування підручників для початкових та середніх шкіл Підкарпатської Руси (1919–1939) із фондів Національного педагогічного музею та бібліотеки імені Я. А. Коменського у Празі

У рамках проекту рекаталогізації бібліотечних фондів, що здійснюється за підтримки Міністерства освіти Чеської Республіки, у січні 2021 року доповідачі почали опрацювання всіх публікацій українки із фондів Національного педагогічного музею та бібліотеки імені Я. А. Коменського у Празі (НПМБ), випущених до 1945 року.

НПМБ¹ утворено 2011 року, внаслідок з'єднання двох раніше окремих інституцій – Педагогічного музею імені Я. А. Коменського, заснованого 1892 року, та Педагогічної бібліотеки імені Я. А. Коменського, заснованої 1919 року, що первісно була частиною Чехословацького педагогічного інституту Я. А. Коменського. Відтоді новостворена установа формує два самостійні фонди – музею² та бібліотеки³.

Україніку у фондах НПМБ ми поки що поділили на три групи: до першої – належать підручники для українських шкіл австро-угорської монархії, видані від 2-ї половини XIX століття до 1918 року; до другої – підручники для українських навчальних закладів, які працювали від початку 1920-х років до кінця Другої світової війни на нашій території, а саме – річні звіти Української реформованої реальної гімназії у м. Ржевнице, публікації з педагогіки, психології та філософії авторства українських письменників, учених, фахівців і вчителів високих і середніх шкіл, які після поразки Української революції 1917–1921 років знайшли у ЧСР захист та можливість застосовувати свої професійні навички; третю, найбільшу за обсягом групу наповнюють підручники для підкарпатурських шкіл та фахова література, що стосується регіону Підкарпатської Руси, який від 1919 року входив до Чехословаччини.

Колекції українки у фондах НПМБ, поза сумнівом, не зіставні за своїм обсягом із колекціями спеціалізованих слов'янознавчих установ⁴. Але належить узяти до уваги, що українські підручники та публікації з питань освіти, випущені в міжвоєнній Чехословаччині, які зберігаються у НПМБ, мають незаперечну цінність для педагогіки, історії та лінгвістики, до того ж, окремі примірники часто є рідкісними. Для дослідників-педагогів ці видання надають цікавий дослідницький матеріал, що дає змогу проаналізувати тогочасні педагогічні концепції та порівняти тексти підручників, що готувалися для шкіл української еміграції в ЧСР та Підкарпатської Руси, із аналогічними для шкіл інших національних меншин на території Чехословаччини, а також – із тією навчальною літературою, що випускалась для державних – чеських і словацьких – шкіл.

¹ <https://www.npmk.cz/>

² Фонд музею посідає колекції друкованих видань (а це – книжки, загальна і шкільна періодика), рукописів і предметів, пов'язаних з історією педагогіки та шкільної справи (шкільні посібники, інвентарі, карти, світліни, фільми та відеозаписи). Основою книжкової колекції музею є література з історії чеської освіти, коменіана та коменіологічна література.

³ Основний фонд бібліотеки становить література з педагогіки, шкільництва, виховання та освіти, яку доповнюють публікації з інших гуманітарних наук. Бібліотека зберігає також самостійний, обсяжний фонд літератури для дітей і молоді (Навчально-наукова бібліотека літератури для молоді ім. В. Ф. Сука).

⁴ Велику колекцію українки в Чеській Республіці посідає Слов'янська бібліотека при Національній бібліотеці ЧР (<https://www.nkp.cz/slovanska-knihovna>).

Перший етап виконання нашого проекту має на меті опрацювання навчальної і фахової літератури, що призначалася для потреб шкільництва Підкарпатської Руси⁵, і полягає в укладанні бібліографічного списку видань на основі фондів НПМБ, списку видавництв із відомостями про напрям та роки їхньої діяльності, реєстру авторів підручників з біографічними та бібліографічними даними про них, далі – рекаталогізацію всіх титулів відповідно до правил RDA⁶ та пропозиції щодо оцифрування вибраних примірників.

Під час укладання бібліографічного списку підручників та фахової літератури, пов'язаної зі шкільництвом Підкарпатської Руси, ми послуговуємося кількома критеріями, відповідно до яких весь масив публікацій поділяється на:

1) підручники: групуються відповідно до призначення:

- для початкових (народних) шкіл;
- для середніх шкіл (гімназій, середніх фахових шкіл);
- за навчальними предметами;

2) збірки пісень та казок;

3) часописи та альманахи для вчителів шкіл Підкарпатської Руси;

4) фахову літературу, пов'язану зі шкільництвом та освітою Підкарпатської Руси, а саме:

– публікації, що стосуються організації шкільництва на Підкарпатській Русі, освітньої політики чехословацького уряду та освітньої та культурної роботи в цьому регіоні;

– публікації загального напрямку (історія, географія, політика, господарство, релігія Підкарпатської Руси).

Тексти більшості навчальних і фахових видань (передусім підручників, збірок пісень та казок) написані народною мовою мешканців Підкарпатської Руси, тобто з домінуючими елементами або української, або російської мови, або одного із русинських (південнокарпатських) діалектів чи їх сумішшю. Спільною рисою цих підкарпатурських підручників і фахових видань є вживання історичного етимологічного правопису. Їх доповнюють наукові публікації з підкарпатурської історії, політики, релігії і т. п., тексти яких написано чеською, словацькою та угорською мовами.

Ми сподіваємось, що бібліографічні списки підкарпатурських підручників і фахової літератури із фондів НПМБ, списки видавництв із відомостями про них і реєстр авторів підручників після їх належного опрацювання будуть опубліковані в електронному вигляді на веб-сторінках НПМБ та паралельно вийдуть друком у супроводі ілюстрацій.

Складовою частиною обох етапів проекту є оцифрування підручників. Більшість бібліотек у Чехії, так само, як і музеї чи академічні й культурні інституції, співпрацюють у межах Реєстру оцифрування (Registr digitalizace). Цей портал веде облік виконаних, а також запланованих робіт з оцифрування книжок і періодики. Це дає змогу уникнути одночасного оцифрування однієї й тієї ж книжки (одного її видання) та створити копії якомога більшої кількості назв.

⁵ Наступним етапом проекту буде подальше опрацювання підручників та інших публікацій українки із фондів НПМБ, а саме: підручників для українських шкіл австро-угорської монархії, випущених до 1918 року, підручників для високих шкіл української політичної еміграції у Празі та Подєбрадах та Української реформованої реальної гімназії у м. Ржевнице, а також наукових публікацій українських учених-емігрантів, які вийшли в період міжвоєнної Чехословаччини та Протекторату Чехія і Моравія.

⁶ Каталогізація в ЧР відбувається згідно з правилами RDA (Resource Description and Access).

Бібліотеки й інші інституції здебільшого прийняли спільний формат оцифрування. Оцифровані книжки, журнали й інші матеріали публікуються у системі Крамеріус⁷. Для читача це означає, що в електронній бібліотеці будь-якої інституції він зіткнеться з уже знайомим способом використання віртуального середовища і не матиме потреби освоювати новий. Зі свого боку бібліотеки мають вільний доступ до програмного забезпечення, яке за інших обставин було б важко одержати. Водночас спільне програмне збереження дає змогу говорити про оцифрування не тільки на теоретичному, а й на практичному рівні.

Оцифрування в Чехії вже має багаторічну традицію. НПМБ здобула досвід роботи в межах проєктів Міністерства культури ЧР, мета яких зберегти книжки, надруковані на кислому папері. Правилами, запровадженими під час виконання цих робіт, користуються і в описаному вище проєкті НПМБ: видання оцифровують у повному обсязі, щоб відтворити не лише текст, а й усі примітки, підписи, екслібриси та печатки колишніх власників.

Кожний оцифрований том одержить унікальний міжнародний номер URN:NBN⁸. Це означає, що посилання на цифровий варіант книжки, точніше – її примірник, можна зробити незалежним від змін у сайті, врешті від інституції, яка ці дані публікує. Навігатором для масиву видань, оцифрованих у Чехії, є Зведений каталог ЧР (Souborný katalog ČR)⁹.

Під час конференції ми ознайомимо учасників із процесом оцифрування в ЧР загалом та зосередимося на особливостях виконання конкретно нашого проєкту. Прагненням авторів є долучити свій внесок до спільних зусиль, які докладають українські, закордонні бібліографи та інші фахівці, створюючи реєстри книжкової продукції, періодики та цифрові копії друків, випущених у міжвоєнний період видавничими осередками поза межами України.

⁷ Система доступу до оцифрованих документів Крамеріус названа за родовим іменем сім'ї видавців і письменників Крамеріових, з яких найвідоміший Вацлав Матеї Крамеріус (1753–1808) – письменник, журналіст, видавець та засновник першого суто чеського видавництва «Чеська експедиція». Систему Крамеріус НПМБ можна знайти за посиланням <https://kramerius.npmk.cz>, перегляд інших – на веб сайті <http://www.digitalniknihovna.cz>

⁸ Uniform Resource Name: National Bibliography Number – ідентифікатор оцифрованого випуску, унікальний та незмінний, кожна країна має свою систему присвоєння номера. У Чехії за присвоєння номера URN:NBN відповідає Національна бібліотека ЧР.

⁹ Зведений каталог ЧР (<https://www.caslin.cz>) містить дані про документи у фондах бібліотек та інших інституцій в ЧР. Співпраця публічних бібліотек зі Зведеним каталогом регламентована законом.

**Видавнича продукція Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського**

Інститут книгознавства в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ) був створений на початку 2015 року на базі п'яти відділів – фондоутримувачів історико-культурних фондів (стародруків і рідкісних видань, бібліотечних зібрань та історичних колекцій, зарубіжної україніки, образотворчих мистецтв, музичних фондів). Метою ініціювання такої структури було активізувати та ефективно координувати книгознавчі, насамперед історико-книгознавчі дослідження. Відтоді минуло шість років. Багато це чи мало для оцінки результативності роботи, та ще й в умовах світової пандемії й потреби переходу з березня 2020 року до досліджень у дистанційному режимі й віддалення від основного об'єкта вивчення – базових для наших студій історико-культурних фондів НБУВ? Підсумки робити рано, але спробуємо хоча б побіжно розглянути основні видання Інституту, наш книгознавчий сегмент видавничого руху за цей час, і окреслити перспективи.

Отже, за 2015–2020 роки науковці Інституту книгознавства підготували і видали 20 окремих праць, зокрема 5 монографій, 6 наукових каталогів, 2 бібліографічних покажчики, 1 збірник персоналістичного характеру, 1 довідник, 2 перевидання книжкових пам'яток, 1 робочу програму навчальної дисципліни, 2 автореферати дисертацій.

Опубліковано такі монографії: Ковальчук Г. І. *Український науковий інститут книгознавства (1922–1936)*, 2015, 688 с.; Рабчун О. С. *Бібліотека Загінецька*, 2017, 264 с.; Заєць О. В. *Особові та інституційні зібрання у складі історичної бібліотеки Києво-Печерської лаври у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, 2018, 240 с.; Ціборовська-Римарович І. О. *Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність*, 2019, 648 с.; Дзира О. І. *Українці в Канаді: суспільно-політичне становище в контексті імміграційної політики 1918–1939 рр.*, 2020, 365 с. Як бачимо, тематика монографічних досліджень, що завершилися виданнями (про підготовку монографій, робота над якими ще триває, див. нижче), присвячена історії вітчизняного книгознавства, історичним бібліотекам минулого, історії вітчизняних друкарень та їх видавничій продукції, зарубіжній україніці.

За ці роки побачили світ ґрунтовні наукові каталоги плакатів: Галькевич Т. А., Донець О. М. *Український друкований плакат 1950–1992 років з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: каталог: у 3 вип. Вип. 2: Український друкований плакат 1965–1985 років*, 2016., 924 с.; Вип. 3: *Український друкований плакат 1986–1992 років*, 2018, 464 с.; Гутник Л. М. *Український кіноплакат 1947–1994 років з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, 2018, 576 с., 104 с. іл.

Високу оцінку спеціалістів отримали наукові каталоги інших видів документів: Дениско Л. М., Рудакова Ю. К. *Книжкові знаки на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, 2017, 350 с.; Ціборовська-Римарович І. О. *Видання Луцького домініканського монастиря (1787–1836) у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Книгознавче дослідження, попримірниковий опис*, 2020, 132 с.; *Музична Шевченкіана у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського* / уклад. Руденко Л. Г. [та ін.]; наук. ред. Л. В. Івченко, 2019, 1003 с.

Два бібліографічних покажчики презентують видання зарубіжної україніки: Солонська Н. Г., Борисович Г. О. *Українська канадіана: анотований покажчик видань з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, 2017, 176 с.; Березкіна В. В. *Бібліографічні джерела зарубіжної україніки (друга половина XIX – початок XXI століття). Матеріали до бібліографії: науково-допоміжний покажчик*, 2019, 244 с.

НБУВ акумулює у своїх фондах велику кількість історичних бібліотек, які вплилися колись до інших давніх книгозбірень, а також бібліотек установ, закритих чи знищених переважно після революції 1917 року. Багато років тривала науково-методична діяльність з розробки уніфікованої структури довідок про історичні бібліотечні зібрання та колекції, відпрацювання відповідної термінології та, головне, реконструкція розпорошених, роз'єднаних бібліотечних зібрань. Масив таких історичних зібрань у НБУВ величезний, а самі бібліотеки різняться не тільки за часом створення, а, головне, за фондоутворювачами, що позначалося на тематиці, видах видань, мовних уподобаннях власників тощо. З огляду на це, було вирішено готувати довідник *«Історичні бібліотечні зібрання та колекції у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського»* (наук. ред. Г. І. Ковальчук; відп. ред. вип. Т. Є. Мяскова, О. В. Засець, 300 с.) окремими випусками. 2020 року вийшов друком перший випуск, присвячений десяти історичним бібліотекам державних навчальних установ Києва, але довідкових статей тут наведено значно більше, адже до складу фундаментальної бібліотеки Київського університету св. Володимира увійшло понад 20 давніших бібліотечних зібрань – особових, у т. ч. професорів університету, родових, бібліотек навчальних закладів, монастирів.

До 100-річчя НБУВ було підготовлено збірник *«Віктор Федорович Іваницький (1881–1955). Життя, віддане книзі»* (упоряд., наук. ред. Г. І. Ковальчук, 2018, 312 с.), присвячений заступникові директора Всенародної бібліотеки України (нині НБУВ) 1923–1933 років, який в різний час був завідувачем відділів бібліотекознавства, стародруків, Орієнталії, підготував відповідні методично-інструктивні документи; організовував усі різнопланові напрями життя однієї з найбільших бібліотек республіки: комплектування, опрацювання величезних фондів, каталогізацію та систематизацію, розподіл по відділах, створення підручної бібліотеки й дублетного фонду, роботи загальної читальні, довідково-бібліографічну діяльність та багато іншого. Непересічна його роль у розгортанні наукових бібліотекознавчих і книгознавчих досліджень, створенні періодичних видань бібліотеки, аспірантури для підготовки бібліотечних кадрів вищої кваліфікації. Саме він очолював Бібліотеку в складний період переїзду її в новий будинок. У 1933 році його було несправедливо звільнено, і лише зараз, багато в чому завдяки підготованому виданню, пам'ять про нього повертається і залишиться в історії установи.

З рідкісних примірників НБУВ, за її підтримки, спільно з колегами з інших установ перевидано такі книжкові пам'ятки: *«Лікарство на оспалый оумысль чоловічий»*, Житомир, 2017, у трьох книгах серії «Пам'ятки української мови XVII ст. Серія конфесійної літератури» – факсимільне видання оригіналу 1607 року та дослідження. Ініціатором перевидання й основним виконавцем є професор В. М. Мойсієнко, Житомирський державний університет ім. І. Франка; виконавець від НБУВ Н. П. Бондар – *«Грамматики, или Писменница языка словенского»*, що була видана в Кременці 1638 р.: фототипічне перевидання пам'ятки, Львів, Видавництво Отців Василян «Місіонер», 2018; опис видання та примірників Н. П. Бондар.

Опрацювання впродовж 2019–2021 років відомчої наукової теми «Атрибуція та експертиза як складова дослідження книжкових та інших бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики», необхідність її впровадження й апробації, спонукали

розробити дисципліну «Експертиза рідкісних книг», яку вже впродовж трьох навчальних років викладають для студентів 4-го курсу кафедри музеєзнавства та експертизи культурних цінностей Київського національного університету культури і мистецтв. Також було підготовлено й опубліковано робочу програму дисципліни.

Крім того, у фахових періодичних виданнях і збірниках опубліковано наукові статті, тези виступів, інформаційні огляди співробітників – загалом 816 публікацій обсягом бл. 389 друк. арк.: 2015 рік – 96 публікацій обсягом понад 44 друк. арк.; 2016 – 135 публікацій обсягом 58 друк. арк.; 2017 – 115 публікацій обсягом 65,8 друк. арк.; 2018 – 156 публікацій обсягом 68,5 друк. арк.; 2019 – 158 публікацій обсягом 73,85 друк. арк.; 2020 р. – 156 публікацій обсягом 78,62 друк. арк. Серед цього масиву є статті, надруковані в журналах, що індексуються міжнародними наукометричними базами Web of Science і Scopus, відповідно до дещо гіпертрофованих сучасних вимог, до того ж, їхня кількість потроху зростає; більше статей опубліковано в журналах, що індексуються іншими міжнародними базами (ERICPLUS, Index Copernicus, WorldCAT, Google Scholar та ін.), а також у журналах категорії В, визнаних МОН України фаховими.

Не можна не відзначити електронні публікації співробітників Інституту книгознавства, опубліковані насамперед на порталі НБУВ. Серед них перше місце за кількістю займають електронні виставки, що традиційно готують відділи Інституту (щорічно від 30 до 80-ти) і які зазвичай містять науковий тематичний текст та відповідний бібліографічний список із фотографіями титульних чи інших сторінок видань. В останні роки відділи подають інформацію про діяльність, нові надходження, конференції, публікують наукові розвідки на своїх сторінках у соціальній мережі Facebook. Є публікації співробітників в електронних виданнях, які не мають друкованих аналогів. Але найголовніший масив електронної інформації – це введення нових записів до баз даних, десятки тисяч нових записів щорічно, обсяг яких при переведенні в текстовий редактор дорівнює десяткам друкованих аркушів.

У найближчих планах Інституту книгознавства НБУВ – підготування двох колективних монографій: «Історико-культурні фонди Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, організація доступу та створення електронного ресурсу (2000–2020)» та «Атрибуція та експертиза книжкових, образотворчих, музичних пам'яток у бібліотечних фондах». Заплановано й індивідуальні монографії, присвячені бібліотекам римо-католицьких монастирів, філіграням на папері стародруків другої половини XVI–першої половини XVII століть, стилю бароко в українських стародруках, клавирній музиці у нотному зібранні Розумовських, українському кіноплакату, історії спецфонду НБУВ тощо. Підготовлено збірник з уривків публікацій щодо історії Аскольдової могили та Пустинно-Микільського монастиря. Передбачено завершення підготовки друкованих наукових каталогів – українських стародруків латинським шрифтом, кирилических стародруків XVIII-го, Віленських Євангелій кінця XVI – першої третини XVII століть, примірників додаткових відділів «Supplementum» двох бібліотек: польського короля Станіслава Августа Понятовського «Collectio Regia» та Волинського ліцею; видань друкарень Почаївського, Унівського монастирів, музичної фірми Індриха Індришека, творів Шопена видавництва Леона Ідзіковського. Працівники Інституту укладають бібліографічні покажчики зарубіжної україніки: «Народна культура, мова і фольклор українців Канади», «Навчальна книга української діаспори», зміст щорічника «За державність», «Колекція Українського народного дому (Торонто)». Водночас вони досліджують не лише україніку, а також готують наукові каталоги

«Європейський гравірований портрет XVI – XIX ст.», «Колекція видань Етьєнів», «Камерно-вокальна музика у нотному зібранні Розумовських». Попри європейське походження названих пам'яток та їх зібрань, вони все ж належать нашій вітчизняній культурній спадщині. Названі видання ґрунтуватимуться переважно на фондах відділів Інституту книгознавства.

З огляду на візуальні можливості електронних ресурсів до публікації на порталі НБУВ готуються ілюстровані електронні видання «Українська образотворча листівка кінця XIX – початку XX ст.», «Український друкований плакат 1920–1940-х рр.», цифрова колекція «Європейський гравірований портрет», тематичні електронні виставки.

Отже, різнопланові проекти досліджень, над якими працюють науковці Інституту книгознавства НБУВ, рано чи пізно завершуються виданнями і є результатами тривалої роботи. Видавничий рух Інституту розвивається і розраховує на нових читачів.

Галина Солоїденко (Київ)

Бібліотеки наукових установ НАН України на сторінках довідкових видань

Серед довідкових видань, що інформують про роботу окремих бібліотек і бібліотечних мереж, особливе місце посідають довідники та путівники бібліотеками. Інформація про роботу бібліотек наукових установ НАН України постійно вміщувалась на сторінках довідників та путівників упродовж майже 75-ти років становлення та розвитку мережі академічних бібліотек.

Найпоширенішими серед п'яти типів довідників (територіальні, відомчі, галузеві, спеціалізовані та міжнародні), відповідно до міжнародного стандарту ІСО 2146–72 «Довідники по бібліотеках, центрах інформації і документації», є територіальні довідники. Перший довідник такого виду – «Бібліотеки УРСР (обласні, наукові і спеціальні)» – уклали 1948 року працівники Державної публічної бібліотеки УРСР Георгій Михайлович Плеський та Яків Наумович Прайсман¹. Упродовж 1948–1964 років Бібліотека Академії наук була визначена як Державна публічна бібліотека УРСР, що мала опікуватися не лише бібліотеками наукових установ, а й всією бібліотечною системою. Довідник містить відомості про 405 бібліотек, узагальнені на підставі анкетування, проведеного 1947 року. Мережа академічних бібліотек представлена в довіднику 31 бібліотекою АН УРСР, відомості про установи подано за схемою: повна назва бібліотеки, адреса, дні й години роботи, кількісна характеристика фонду, відомості про каталоги й картотеки, кількість місць в читальному залі, рік заснування.

Територіальні довідники «Бібліотеки Української РСР» видали працівники Державної республіканської бібліотеки УРСР ім. КПРС у 1969² та 1974³ роках. Вони

¹ Бібліотеки УРСР (обласні, наукові і спеціальні): довідник / склали: Г. М. Плеський, Я. Н. Прайсман; відп. ред. П. Т. Городній. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1948. 179 с.

² Бібліотеки Української РСР: довідник / склад.: В. С. Дідур, Л. Л. Макаренко, З. А. Печенізька, І. В. Шажко. Харків: Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1969. 186 с.

³ Бібліотеки Української РСР: довідник / уклад. В. С. Бабіч, В. Д. Матвійчук, З. А. Печенізька, І. В. Шажко. 2-е вид., перероб. і доп. Харків: Кн. палата УРСР, 1974. 158 с.

містять відомості про всі республіканські, обласні та бібліотеки вищих навчальних закладів, а також про державні масові, профспілкові, технічні та бібліотеки наукових установ з фондом понад 60 тис. примірників.

1996 року довідник «Бібліотечна Україна»⁴ випустила Національна парламентська бібліотека України. Видання інформує про бібліотеки зі значними книжковими зібраннями, а також про окремі невеликі книгозбірні, фонди яких представляють інтерес для читачів. У довіднику подано інформацію про ЦНБ ім. В. І. Вернадського, ЛНБ ім. В. Стефаника та 85 бібліотек науково-дослідних установ НАН України.

Довідники, що були підготовані бібліотеками інших систем і відомств, також уміщували дані про бібліотеки наукових установ. Зокрема, довідник «Технические библиотеки УССР»⁵, упорядкований колективом авторів Державної науково-технічної бібліотеки УРСР і випущений 1968 року, містить відомості про 412 бібліотек з універсальними фондами наукової і науково-технічної літератури, в т. ч. про ЦНБ, ЛНБ та 25 бібліотек наукових установ АН УРСР.

Відомчі довідники почали виходити значно пізніше, ніж територіальні, вони засвідчили активний розвиток бібліотечних мереж та відчутні зміни, що відбулись у роботі бібліотек, інформували про фонди, довідковий апарат і систему послуг, що надають бібліотеки.

Перший відомчий довідник «Бібліотеки Академії наук УРСР»⁶ вийшов 1971 року в академічному видавництві «Наукова думка», його підготували фахівці відділу бібліотекознавства ЦНБ АН УРСР Т. А. Ігнатович та Т. А. Лоось. Довідник містить інформацію про 70 бібліотек АН УРСР – їхні назви, адреси, номери телефонів, а також години роботи, порядок запису читачів, короткі історичні довідки, характеристики фондів, каталогів, картотек тощо. У виданні подано також відомості про Бібліотечну раду при Президії АН УРСР, Центральну наукову бібліотеку АН УРСР, Львівську наукову бібліотеку АН УРСР.

Друге – російськомовне – видання «Библиотеки Академии наук УССР»⁷, яке підготували ті самі автори, вийшло через десять років. Довідник інформує про роботу 77-ми бібліотек системи Академії наук УРСР (в тому числі 34 бібліотеки Секції фізико-технічних і математичних наук, 26 – Секції хіміко-технологічних і біологічних наук, 17 – Секції суспільних наук), розташованих у Донецьку, Дніпропетровську, Києві, Львові, Одесі, Севастополі, Харкові і інших містах республіки.

Помітною подією для академічних бібліотек став випуск довідника «Бібліотеки Національної академії наук України»⁸ 1996 року, в якому наведено короткі історичні довідки про 98 бібліотек, відомості про їхній фонд і довідково-пошуковий апарат, а в додатках уміщено алфавітний і географічний покажчики бібліотек, іменний покажчик власників книжкових зібрань та особових бібліотек науковців.

⁴ Бібліотечна Україна: довідник / редкол.: А. П. Корнієнко (відп. ред.), О. К. Александрова, В. С. Бабич [та ін.]; уклад.: О. Ф. Артемюк, Т. М. Слепцова. Київ: Абрис, 1996. 384 с.

⁵ Технические библиотеки УССР: справочник / сост.: А. А. Глузман, И. А. Кильчевский, Л. П. Одинокая, И. Г. Столбовая, С. С. Трояновский; под ред. О. М. Серединой. Киев: УкрНИИИТИ, 1968. 248 с.

⁶ Бібліотеки Академії наук УРСР: довідник / склали: Т. А. Ігнатович, Т. А. Лоось; відп. ред. В. О. Резнікова. Київ: Наук. думка, 1971. 160 с.

⁷ Библиотеки Академии наук УССР: справочник / сост.: Т. А. Игнатович, Т. А. Лоось; отв. ред. С. К. Гутянский; АН УССР, Центр. науч. б-ка. изд. 2-е, перераб. и доп. Киев: Наук. думка, 1981. 158 с.

⁸ Бібліотеки Національної академії наук України: довідник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; уклад.: А. А. Свобода, Н. І. Смаглова, Г. І. Солоіденко [та ін.]; наук. ред. О. С. Онищенко. Київ, 1996. 110 с.

Статті про бібліотеки наукових установ НАН України увійшли до другого тому Енциклопедії Сучасної України (ЕСУ, «Б–Біо»), який з’явився друком у 2003 році. Проте через відсутність тут енциклопедичних статей про мережу бібліотек наукових установ НАН України, Львівську національну наукову бібліотеку України імені В. Стефаника та низку академічних бібліотек, Інформаційно-бібліотечна рада НАН України спільно з Координаційним бюро ЕСУ ухвалила рішення про видання довідника «Наукові бібліотеки України»⁹. Довідник був підготований у досить стислі терміни і випущений НБУВ 2004 року. Видання містить відомості про наукові бібліотеки України, зокрема про 94 академічні бібліотеки, за усталеною схемою: історія формування наукових зібрань, тематичний склад книжкових фондів, наявність рідкісних і цінних видань з певної галузі, склад і структура довідково-пошукового апарату, наукова та науково-інформаційна діяльність бібліотек, сучасні інформаційні технології, що застосовуються для потреб користувачів, найпоширеніші форми роботи.

До видання довідників їхні укладачі та редактори ставились досить серйозно, часто приурочуючи випуск до ювілейних дат книгозбірень, рукописи обговорювали на засіданнях наукових і редакційних рад бібліотек. У 2019 році до 90-річчя Інформаційно-бібліотечної ради НАН України фахівці НБУВ підготували довідник «Бібліотеки наукових установ Національної академії наук України»¹⁰, що містить інформацію про 97 бібліотек на 1 січня 2019 року, і є другим доповненим виданням, що побачило світ у роки незалежності України. Особливістю довідника є ґрунтовний науково-довідковий апарат: алфавітний та географічний покажчики бібліотек, хронологічний покажчик років їх заснування, іменний – власників книжкових зібрань і колекцій, що зберігаються в бібліотеках; а також переліки – довідкових видань та збірників матеріалів, що вміщують інформацію про бібліотеки, публікацій про їхню діяльність за 1992–2018 роки.

Робота бібліотек наукових установ Західного наукового центру АН УРСР відображена на сторінках путівника Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника АН УРСР¹¹. Упорядники путівника, крім інформації про ЛНБ ім. В. Стефаника АН УРСР, подали короткі відомості та список літератури про діяльність бібліотек інститутів Західного наукового центру АН УРСР.

За доби незалежності набули поширення регіональні довідники з інформацією про бібліотеки різних систем і відомств. Великий досвід випуску регіональних довідників має Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка. Ресурси харківських бібліотек вперше були представлені у довіднику «Библиотеки Харьковщины»¹², в якому подано відомості про 294 бібліотеки всіх систем і відомств Харківської області з фондом понад 20 тис. примірників (на 1.01.1969), із них – про 33 бібліотеки наукових установ Харківського регіону. Подальші, доповнені перевидання довідника виходили під назвою «Бібліотеки Харкова» у 1993 та

⁹ Наукові бібліотеки України: довідник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Координац. бюро ЕСУ; редкол. О. С. Онищенко [та ін.]; уклад. А. А. Свобода, Л. І. Загородня, Н. Б. Захарова. Київ: НБУВ, 2004. 472 с.

¹⁰ Бібліотеки наукових установ Національної академії наук України: довідник / О. С. Онищенко [та ін.]; НАН України, Інформаційно-бібліотечна рада НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2019. 312 с.

¹¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР: путівник / АН УРСР; упоряд.: М. В. Галушко, Є. С. Кравченко; відп. ред. Є. М. Стасюк. Київ: Наукова думка, 1979. 80 с.

¹² Библиотеки Харьковщины: указатель / ред. кол.: Ц. Н. Загальская, М. Т. Пархоменко, Н. Ф. Семененко (гл. ред.), Р. А. Ставинская, Т. Г. Шерстюк. Харьков, 1969. 145 с.

1995 роках¹³. У 2012 році було підготовано нову версію довідника «Бібліотеки Харкова»¹⁴, що розкриває інформаційний потенціал, демонструє новий рівень розвитку бібліотек регіону на початку ХХІ століття.

Нині спеціалізація довідників та путівників поглиблюється у зв'язку з розвитком бібліотечної справи та електронного інформаційного середовища. З'явилася серія довідників видавництва Шмельов В. Є. під назвою «Провідні бібліотеки України»¹⁵, що інформують про діяльність бібліотек різних систем і відомств.

Впровадження автоматизації в роботу бібліотек посприяло створенню електронних путівників та довідників по бібліотеках, урізноманітнюло їхню структуру та спеціалізацію, призвело до виникнення довідників нового покоління.

І все ж, незважаючи на поширення електронних довідників, їхні паперові аналоги не втратили своєї актуальності та періодично перевидуються національними бібліотеками, бібліотечними методичними центрами та бібліотечними асоціаціями.

¹³ Бібліотеки Харкова: довідник / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Міністерство культури України; [уклад.: Л. Р. Галюк, Н. В. Сивкова]; наук. ред.: А. М. Перепеча. Харків, 1995. 256 с.

¹⁴ Бібліотеки Харкова: довідник / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. обл. від-ня Укр. бібл. асоц.; [уклад.: Л. В. Волошина, О. В. Непочатова]. 2-е вид., допов. і переробл. Харків, 2012. 216 с.

¹⁵ Провідні бібліотеки України: довідник 2006/2007 / уклад.: В. Г. Дригайло, Є. М. Шмельов. Київ: Шмельов В. Є., 2006. 151 с.

Анастасія Баукова (Львів)

Видавнича діяльність Керченського історико-археологічного музею

У 2021 році виповнюється 195 років від заснування одного з найстаріших музеїв України – Керченського історико-археологічного музею. Це є доброю нагодою, щоб підсумувати його внесок у публікацію результатів власних археологічних досліджень. За довгу історію установи встигло змінитись кілька політичних режимів, державних утворень, а також і її назв. Тим складніше говорити про назву в сьогоденних окупаційних обставинах, коли в ній стерто всі історичні прив'язки та об'єктивні вказівки. До початку 2014 року музей називався Кримська республіканська установа «Керченський історико-культурний заповідник» (КРУ «КІКЗ»). Так він фігурує й досі в українському правовому просторі, тому вважаю за доцільне оперувати саме такою назвою.

Керченський історико-культурний заповідник є центральним координатором в обстеженні, дослідженні, експонуванні та проведенні рятівних археологічних розкопок античних пам'яток на території Східного Криму в межах колишнього Боспорського царства та його околиць.

Керченський музей існував у складі РСФСР та УРСР, і саме цей, радянський період (1988 року Керченський історико-археологічний музей став основою для створення Керченського історико-культурного заповідника) був часом ефективної науково-дослідної та видавничої діяльності. Передусім слід сказати про *путівники та музейні збірники*. Ці видання майже одразу стали бібліографічною рідкістю, але не тільки через їх невеликий наклад. Головною причиною швидкого зникнення

примірників із вільного доступу була цікава тематика статей і кваліфікований авторський колектив, тому видання локалізувались здебільшого у бібліотеках центральних археологічних установ та у приватних збірках.

Заслугують на увагу музейні збірники «Археология и история Боспора», що вийшли у двох томах. Перший побачив світ 1952 року з нагоди 125-літнього ювілею Керченського музею. Логічно, що випуск розпочинала велика стаття директора Пилипа Гусарова про історію наукової та культурно-просвітницької роботи установи за весь період¹. Важливою для вивчення різних аспектів історії музейництва й археології є стаття заступниці директора з наукової роботи Лариси Чуїстової про археологічні фонди Керченського музею². Окрім звітів Володимира Блаватського³, Віктора Гайдукевича⁴, Ірини Кругликової⁵, у першому томі цього видання було опубліковано результати рятивних археологічних досліджень співробітників музею. Зокрема, у повідомленні Лариси Чуїстової наведено підсумки розкопок курганів у с. Аршинцево⁶. У першому томі «Археологии и истории Боспора» міститься стаття Василя Веселова про виявлені ним городища в районі с. Синягіно⁷. Ці матеріали становлять основну цінність музейних видань, адже локальна інформація про об'єкти несистематичних розкопок давала уявлення про історичну топографію Східного Криму. Решта статей збірника стосувались спірних та актуальних аспектів історії та культури Північного Причорномор'я в античну добу. Наприклад, Юлія Крушкол у статті «К вопросу о киммерийцах» навела писемні свідчення та археологічні знахідки, які підтверджували існування киммерійців у Північному Причорномор'ї⁸. На середину XX століття це була дуже прогресивна стаття. Елла Соломонік розмістила у збірнику своє дослідження про скіфську державу та її взаємовідносини з грецькими містами Північного Причорномор'я⁹. Підсумки багатолітніх досліджень Юз-Оби подано у статті видатного радянського археолога-антикознавця Костянтина Гриневича¹⁰. Іраїда Зеєст розглянула відомі тоді знахідки амфорної тари та порушила питання про наявність місцевого виробництва¹¹. У збірнику також обговорювалася

¹ Гусаров Ф. Т. Керченскому музею – 125 лет. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 5–17.

² Чуистова Л. И. Фонды Керченского музея. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 239–252.

³ Блаватский В. Д. Исследования города Пантикапея. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 43–54.

⁴ Гайдукевич В. Ф. Боспорские города в свете археологических исследований последних двух десятилетий. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 19–42.

⁵ Кругликова И. Т. Раскопки древнего Киммерика. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 55–73.

⁶ Чуистова Л. Курганные гробницы, открытые в 1950 г. в районе Тиритаки. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 219–225.

⁷ Веселов В. В. Древние городища в районе Синягино. (К вопросу о местоположении Парфения и Порфмия). *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 227–237.

⁸ Крушкол Ю. С. К вопросу о киммерийцах. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 89–101.

⁹ Соломоник Э. И. О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 103–128.

¹⁰ Гриневич К. Э. Юз-Оба. (Боспорский могильник IV века до н. э.). *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 129–147.

¹¹ Зеест И. Б. К вопросу о боспорских амфорах. *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 157–165.

тема про автономне боспорське монетне карбування¹² та архітектурне оздоблення споруд столиці Боспорського царства¹³.

Планувалося, що такі збірники виходитимуть регулярно, проте через брак у музеї коштів і зміну політичної ситуації в країні й регіоні, ці плани не були реалізовані. У другому томі «Археологии и истории Боспора», що вийшов 1962 року, кількість звітів співробітників музею значно зросла. Зокрема, левову частину збірника займало ґрунтовне дослідження Лариси Чуїстової¹⁴ про античні й візантійські вагові системи, які використовувалися у Північному Причорномор'ї. Цю публікацію можна вважати повноцінною монографією.

Крім того, у збірнику оприлюднено результати рятівних археологічних розкопок Керченського музею на території курганного та ґрунтового некрополів Пантікапея. У статті Володимира Куніна та Ніни Куніної¹⁵ містяться відомості про розкопки кількох курганів на території вул. Беякова в Керчі, що досліджувались улітку 1954 року. Оскільки кургани підлягали знесенню, археологам вдалося зібрати величезну кількість відомостей про особливості архітектури цих поховальних споруд, етапи їх зведення, час існування та соціальну належність похованих осіб. Стаття містить багато рисунків та фотоілюстрацій. Також ці автори опублікували важливі повідомлення про скарб боспорських монет¹⁶ і результати археологічних розвідок на Керченському півострові (у співавторстві із Сергієм Семеновим)¹⁷.

У повідомленні Віри Азарової «Один из участков пантикапейского некрополя»¹⁸ висвітлено результати досліджень Керченського державного історико-археологічного музею на території гіпсового заводу в Керчі. Попри те, що цей район упродовж першої половини ХХ століття не раз досліджували, завдяки виконаним роботам було значно доповнено відомості про етнічний склад населення Пантікапея та його поховальні звичаї в різні періоди.

Музей відродив традицію випуску збірників наукових праць своїх співробітників у першому десятилітті ХХІ століття. На сьогодні видано три випуски «Наукового збірника Керченського заповідника» (НЗКЗ). На сторінках видання значну увагу відведено публікації архівних матеріалів з історії археологічних досліджень у Керчі. Зокрема, у першому випуску опубліковано звіти про розкопки 1987–1988 років на вул. Кірова, а в другому – вміщено звіти Дмитра Кириліна про розкопки Трьохбратніх курганів та Ортельського городища¹⁹. Підсумки досліджень 1974–2000 років в царині історії кримського населення кам'яної доби наведено у статті Семена

¹² Шелов Д. Б. Автономные монеты боспорских городов как исторический источник. Археология и история Боспора. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 149–156.

¹³ Марченко И. Д. О терракотовых антефиксах Пантикапея. Археология и история Боспора. Симферополь: Крымиздат, 1952. Вып. 1. С. 167–185.

¹⁴ Чуистова Л. И. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. Археология и история Боспора. Симферополь: Крымиздат, 1962. Т. 2. С. 7–235.

¹⁵ Кунин В. Э., Кунина Н. З. Курганные погребения пантикапейского некрополя на северо-восточной окраине г. Керчи. Археология и история Боспора. Симферополь: Крымиздат, 1962. Т. 2. С. 281–299.

¹⁶ Кунина Н. З. Керченский клад серебряных римских монет. Археология и история Боспора. Симферополь: Крымиздат, 1962. Т. 2. С. 329–342.

¹⁷ Семенов С. А., Кунин В. Э. Разведки на Керченском полуострове. Археология и история Боспора. Симферополь: Крымиздат, 1962. Т. 2. С. 252–262.

¹⁸ Азарова В. П. Один из участков пантикапейского некрополя. Археология и история Боспора. Симферополь: Крымиздат, 1962. Т. 2. С. 321–327.

¹⁹ Кирилин Д. С. Археологические раскопки Керченского историко-археологического музея в дер. Огоньки в 1964–1965 (подготовка текста и вступительная статья Быковской Н. В.). *Научный сборник Керченского заповедника*. 2008. Вып. 2. С. 247–311.

Шестакова «Новые памятники каменного века в Крыму»²⁰. Важливо, що такі публікації супроводжують численні ілюстрації як самих артефактів, так і зображень тогочасного краєвиду та різних куточків Керчі.

У третьому випуску «Наукового збірника» вміщено статтю Наталії Биковської та Рози Синенко «Раскопки Пантикапея 1930–1931 гг. По материалам архива и фондовых коллекций Керченского заповедника»²¹, де автори публікують окремі аркуші польового щоденника Юлія Марті та аналізують речі з цих розкопок, що зберігаються у фондах Керченського заповідника. Співробітники провели кропітку роботу, адже окремі сторінки щоденника виявились розпорошеними серед аркушів справи. Крім того, внаслідок зіставлення відомостей з опису знахідок 1930 та 1931 років, іншої фондової та архівної документації, їм вдалося частково згрупувати ці речі та запровадити їх до наукового обігу.

У цьому випуску «Наукового збірника» вміщено статтю про окремі результати польових робіт різних років Семена Шестакова²². Зокрема, автор публікує відомості про охоронні розкопки на території будівництва колектора суднобудівного заводу «Залів» на території некрополя Німфея. У статті також наведено маловідомі факти та обставини роботи тогочасних археологів, багатий ілюстративний матеріал, подано короткі довідки про активістів музею та їхні знахідки. Крім власних розкопок, автор вміщує відомості про випадкові знахідки на цих ділянках та їхню подальшу долю.

У колективній статті «Охранные исследования под строительство здания музея по ул. Свердлова, 24»²³, опублікованій у тому самому випуску НЗКЗ, вміщено певну кількість неопублікованих звітів про рятівні розкопки на цій ділянці. Зокрема, до наукового обігу введено матеріали про результати розкопок упродовж значного проміжку часу: від 1947-го до 2006 року. Однак автори приділили велику увагу й доволі віддаленим ділянкам вулиці, відходячи від означеної мети повідомлення, що дало змогу підсумувати відомості про знахідки на значній площі південного схилу гори Мітридат, а не лише на конкретній ділянці майбутнього музею.

Таким чином, видавнича діяльність Керченського музею сприяла збереженню інформації про рятівні розкопки та матеріалів із довголітніх спостережень співробітників музею. Ці відомості, на відміну від робіт стаціонарних експедицій, показували історичне тло існування центральних городищ Боспору. Проводячи спорадичні за об'єктами, але хронологічно тяглі і постійні археологічні дослідження, Керченський музей у своїх публікаціях зафіксував їх результати і зберіг від забуття потужний пласт інформації.

²⁰ Шестаков С.А. Новые памятники каменного века в Крыму. *Научный сборник Керченского заповедника*. Керчь, 2008. Вып. 2. С. 225–246.

²¹ Быковская Н.В., Синенко Р.Г. Раскопки Пантикапея в 1930–1931 гг. По материалам архива и фондовых коллекций Керченского заповедника. *Научный сборник Керченского заповедника*. Симферополь: Бизнес-информ, 2011. Вып. III. С. 244–286.

²² Шестаков С.А. К вопросу о локализации боспорского города Гермисия. *Археология и история Боспора*. Керчь, 1999. Т. 3. С. 103–112.

²³ Ермолин А.Л., Столяренко П.Г., Федосеев Н.Ф. Охранные исследования под строительство здания музея по ул. Свердлова, 24. *Научный сборник Керченского заповедника*. Керчь, 2011. Вып. III. С. 331–342.

Видавнича діяльність Вінницького обласного краєзнавчого музею як спосіб взаємодії із соціумом

Грунтовні наукові напрацювання з питань археології, історії, культури, етнографії, природознавства, архітектури, освіти, медицини тощо дають змогу Вінницькому обласному краєзнавчому музею здійснювати активну видавничу діяльність. Для установи цей напрям роботи є важливим способом комунікації із соціумом, особливо за карантинних обмежень, що тривають від березня 2020 року. Попри заборону відвідувати заклади культури, музей і далі взаємодіє з потенційними відвідувачами, зокрема за посередництвом друкованої продукції: ознайомлює їх з експозицією, фондовою колекцією, інформує про поточну виставкову й освітню роботу, оприлюднює результати краєзнавчих розвідок, дискутує про зміст публікацій на сторінках соцмереж тощо. Інакше кажучи, музейні видання забезпечують інформацією про музей і його роботу тих споживачів культурного продукту, які тимчасово позбавлені змоги відвідати заклад. Водночас Вінницький обласний краєзнавчий музей розміщує свої видання на офіційному сайті¹.

Музей щорічно нарощує темпи видавничої діяльності, відгукуючись на історико-культурні події краю змістовними, презентабельними книжками, розрахованими на широке коло читачів. Музейні видання містять інформацію для краєзнавців, істориків, викладачів і студентства, усіх, хто цікавиться історією і культурою нашого краю. Ці публікації запроваджують до наукового обігу результати досліджень співробітників музею, відомості про нові краєзнавчі знахідки, популяризують історико-культурні пам'ятки Вінниччини, а для читачів є невичерпним джерелом всебічної інформації про наш край. Музейні видання є ґрунтом для роздумів, обговорень і навіть нових відкриттів.

Пріоритетним напрямом роботи музею є випуск наукових і науково-популярних видань краєзнавчого спрямування, методичних і довідкових видань з питань музейної справи, друків про фондову колекцію закладу, його експозиційне наповнення та виставкові проекти не лише Вінницького обласного краєзнавчого музею, а й інших музейних установ області.

Серед друкованої продукції представлені наукові й науково-практичні збірники, альбоми, історичні нариси і мемуарні публікації, довідники, путівники, буклети, календарі, набори листівок тощо.

У цьому видовому розмаїтті переважають **наукові та науково-популярні видання краєзнавчого спрямування**. На особливу увагу заслуговує серія наукових збірників «Подільська старовина»², що вміщують наукові розвідки з історії, археології, про природу й культуру краю, музеєзнавчі статті.

Збірник «Вінницькі Мури. Погляд крізь віки»³ був упорядкований за матеріалами міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» та присвячений історико-архітектурній пам'ятці XVII ст. – Вінницьким

¹ Головна сторінка – Вінницький обласний краєзнавчий музей. URL: [//vinnytsia-museum.in.ua/printings](http://vinnytsia-museum.in.ua/printings).

² Подільська старовина: Наук. зб. / Він. обл. краєзн. музей. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. IV. 408 с., іл.

³ Вінницькі Мури. Погляд крізь віки: матеріали міжнар. наук. конф. «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» 9–10 верес. 2010 р. / відп. ред. К. І. Висоцька; Вінницький обласний краєзнавчий музей. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2011. 512 с., іл.

Мурам. Водночас до конференції також перевидано працю Омикрона (нерозкритий псевдонім) «Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї»⁴. Уперше ця розвідка побачила світ у 1913 році, донині вона залишається єдиним окремим виданням з історії єзуїтського комплексу у Вінниці й досі була відома лише фахівцям.

Збірник «Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.»⁵ містить матеріали наукової конференції з однойменною назвою, що відбулася за участі понад 70 краєзнавців з України й Польщі. Серед основних тем, висвітлених у збірнику: історіографічні та джерелознавчі аспекти міської історії Поділля; археологічні дослідження міських осередків; історія заснування міських населених пунктів; здобуття селами містечкового статусу та зворотний процес; міста й містечка як промислові й торговельні осередки; фактори міського поступу у різні періоди; соціальний, релігійний та національний аспекти; міське управління та самоуправління, планування, забудова і благоустрій міст і містечок; розвиток медицини й освіти; культурно-етнографічні аспекти міського життя; архітектурна історія міст і містечок.

Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Михайло Грушевський і Вінниччина: до 150-річчя від дня народження»⁶ розкриває життєвий шлях і державницьку діяльність Михайла Грушевського, описує події доби Української революції 1917–1920 років на Поділлі та містить розповіді про активних учасників цих подій.

Науковий збірник «Микола Леонтович: музична легенда Поділля»⁷ є вагомим внеском у дослідження біографії і творчої спадщини видатного композитора. Видання, поза сумнівом, зацікавить істориків, краєзнавців, музикознавців та стане потужним поштовхом до вивчення білих плям у житті й доробку талановитого подолянина.

У музеї вийшло ґрунтовне науково-популярне тритомне видання «Вінниця у спогадах»⁸, в якому опубліковано 130 споминів про наше місто. Мемуарна література є важливою складовою джерельної бази історії України, вона подає багатий матеріал про найважливіші події минувшини, повсякдення, соціальні особливості доби, генеалогічну та біографічну інформацію. Тексти проілюстровані світлинами, поштівками, літографіями, планами та документами з музейних, архівних і приватних колекцій. Частину спогадів опубліковано вперше.

Задля популяризації нових туристичних маршрутів по Східному Поділлі у музеї було підготовано окрему виставку, випущено буклет, а згодом і альбом «Сім чудес Вінниччини»⁹. Видання містить цікаві тексти, написані барвистою, живою мовою,

⁴ Вінницькі Мури – як джерело освіти в краї / Омикрон; упор., вступ. ст., прим. В. В. Колесник. Вид. 2. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2010. 154 с., іл.

⁵ Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наук. конф. 24–25 верес. 2015 р. / Вінниц. обл. краєзн. музей. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. 640 с., іл.

⁶ Михайло Грушевський і Вінниччина: до 150-річчя від дня народження. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28–29 вересня 2016 р. / Вінницький обласний краєзнавчий музей. Вінниця, 2018. 332 с., іл.

⁷ Микола Леонтович: музична легенда Поділля: матеріали науково-практичної конференції до 140-річчя з дня народження М. Д. Леонтовича, 13 грудня 2017 р. / Він. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2019. 186 с.: іл. URL: <https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2021/leonovych-musical-legend>.

⁸ Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. I: ХІХ – поч. ХХ ст. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 720 с., іл. (Серія «Подільська старовина»); Т. II: Початок ХХ–1920 р. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017 р. 936 с., іл. (Серія «Подільська старовина»); Т. III: 1920–1950-ті рр. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019 р. 1008 с., іл. (Серія «Подільська старовина»).

⁹ Сім чудес Вінниччини: Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; [відп. за випуск К. І. Висоцька]. 2-ге вид. Вінниця, 2011. 80 с., іл.

художні фотографії, що влучно привертають увагу до репрезентованих пам'яток, серед яких: Лядівський скельний монастир, Шаргородська синагога, палац родини Потоцьких у центрі м. Тульчина тощо.

Жвавий інтерес до об'єктів історії, природи й культури спонукав провідних фахівців Вінницького обласного краєзнавчого музею до створення альбому «Визначні пам'ятки Вінниччини»¹⁰, що розповідає про пізнавальні й туристичні принади історичних пам'яток Вінниччини, перлини її неповторної природи та згадує про відомих людей краю. Ця книжка вже витримала кілька перевидань.

Альбом «Подільський Святвечір. Багата кутя»¹¹ присвячений ініційованому Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм фестивалю Різдвяних страв, який відбувався у 2007–2016 роках. Альбом містить відомості про подільські Святвечірні традиції, рецепти страв різдвяного столу, тексти колядок, сценарій та світлини з фестивалю «Подільський Святвечір. Багата кутя».

Серед *методичної та довідкової літератури з питань музейної справи* варто відзначити науково-практичні збірники «Музейний вісник Вінниччини», матеріали яких розкривають зміни в законодавчо-нормативній базі музейного руху в Україні, висвітлюють історію музейництва на Вінниччині, питання теорії, методики та практики музейної діяльності (різні аспекти виставкової, фондової, науково-дослідницької, експозиційної та лекційної роботи).

Серед видань, що *популяризують фондову колекцію закладу*, особливе місце посідає альбом «Раритети Вінницького обласного краєзнавчого музею». До столітнього ювілею приурочений випуск альбому «Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років»¹², що підсумовує діяльність музею впродовж його існування, висвітлює історію, склад колекції та експозицію, здобутки закладу за різними напрямками роботи, окреслює перспективи. Альбом проілюстрований світлинами з життя музею, його цінних предметів, докладну інформацію про які містить каталожна частина видання.

Про *експозиційне наповнення Вінницького обласного краєзнавчого музею та музеїв області* йдеться у довіднику «Вінниччина музейна». Видання подає коротку інформацію про музеї Вінницької області: історію створення та існування закладу, його фондову колекцію та експозицію, адресу, телефон, графік роботи. Стислу інформацію про історію й експозиційне наповнення музеїв надає путівник Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм та буклети про його відокремлені підрозділи.

Виставкові проєкти музейних установ вдало висвітлює такий вид друкованої продукції, як буклети, що готуються як до пересувних, так і до стаціонарних виставок і містять відомості про їх зміст та ілюстративне наповнення. Серед тематичних буклетів, підготованих Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм, можна відзначити такі: «Видатні особистості Вінниччини», «Під чорним крилом Чорнобиля», «Час і досі не загоїв рану – цей одвічний біль Афганістану...», «Спортивна слава Вінниччини», «Шевченко у кожному серці», «Міста і містечка нашого краю в другій половині XIX–на початку XX ст.», «Вінниця і вінничани (кінець XIX–початок XX ст.)» тощо. Пересувна виставка, буклет та набір листівок

¹⁰ Визначні пам'ятки Вінниччини: Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. Вінниця, 2019. 408 с.

¹¹ Подільський Святвечір. Багата кутя: Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей. [відп. за випуск К. Висоцька]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 108 с., фотогр.

¹² Вінницький обласний краєзнавчий музей. 100 років: Альбом / відп. за вип. К. Висоцька. Вінниця: Твори, 2018. 340 с., іл.

«Буремні роки Української революції 1917–1921 рр. на теренах Поділля»¹³ стануть у нагоді всім, хто цікавиться перебігом тогочасних подій на території нашого краю та можуть бути використані на уроках історії України, під час проведення краєзнавчих вікторин і олімпіад.

Нині видавнича діяльність Вінницького краєзнавчого музею досить різнопланова і багатоманітна. Попереду ще чимало задумів і цікавих видавничих проєктів. Триває робота над створенням видань про унікальні краєзнавчі знахідки, культурно-освітні заходи, готуються до друку збірник нормативно-правових актів з питань музейної діяльності, методичні рекомендації з опису музейних предметів різних груп зберігання, аналітичні довідки про музейні колекції, каталоги, науково-практичні вісники, буклети до нових виставок і заходів, альбоми тощо.

¹³ Буремні роки Української революції 1917–1921 рр. на теренах Поділля: Набір листівок. Вінниця, 2019.

Наталія Казакова (Київ)

До проблеми створення та впорядкування «Матеріалів до Зведеного каталогу українських періодичних видань з-поза меж України»

Преса кожного народу, країни чи якоїсь окремої територіальної одиниці, – це зіниця ока, що все бачить, нотує, записує, хвалить, таврує, а іноді судить, а часами навіть карає; вона постійно в русі та завжди пов'язана з суспільством та усім світом. Один день життя народу, відображений у пресі, є по суті матеріалом замкненого періоду, який жив вчорашнім та дав почин завтрашньому. Зброю вживають на фронтах у боротьбі з противником, де ллється кров, а преса веде боротьбу безкровно; звідси народне прислів'я: «Не бий кулаком, а бий пером» (Максим Бойко)¹

Мета запропонованого проєкту – зафіксувати наявність зарубіжних періодичних видань (журналів) – матеріальної пам'ятки духовної культури кількох поколінь українців, створеної у багатьох країнах, на різних континентах, станом на сьогодні у п'яти бібліотеках міста Києва – Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ), Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого (НБУМ), Науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), Бібліотеці імені Олега Ольжича Фондації імені Олега Ольжича (БОО) та Державній науковій архівній бібліотеці м. Києва (ДНАБ). Кожне з цих бібліотечних зібрань української періодики має власну цікаву історію формування та специфічні особливості. Обрана тема з огляду на культурну цінність джерел заслуговує на окреме висвітлення. Результатом стане опрацювання каталогів п'яти згаданих бібліотек і випуск «Матеріалів до Зведеного каталогу українських періодичних видань з-поза меж України» (надалі «Матеріали...»).

На першому етапі (2019) було опрацьовано карткові каталоги чотирьох бібліотек та електронний каталог НаУКМА. Основними критеріями відбору стали належність до журналів, місце видання, українська мова. Однак, заглиблюючись далі, ми свідомо зробили деякі винятки. Так, у каталогах ДНАБ і БОО є значна кількість Бюлетенів державних інституцій, політичних партій та громадських організацій, частина

¹ Бойко М. Бібліографія періодики Волині. 2-е вид. Блумінгтон, [1982]. С. 4.

з яких у подальшому стали журналами. Зважаючи на джерелознавчу цінність цих видань, плануємо включити їх до каталогу після перегляду *de visu*. Ще один виняток – пов'язаний з мовним критерієм – стосується періодичних видань, зокрема таких, як «Вільне козацтво» (Париж), де українською мовою подано незначну кількість тексту і лише в певних числах. Хоча в цілому ці видання є цінними українознавчими джерелами.

Для перегляду було відібрано близько 650 назв. Опрацювання *de visu* має дати відповідь на принципові питання добору й подачі бібліографічної інформації: з'ясувати належність видання до журнальної періодики; доповнити відсутні в каталогах відомості про видання; визначити систему позначення років видання, номерів (валових чисел) тощо.

Другий етап роботи – перегляд *de visu* – було ускладнено через пандемію. На заваді стали суто технічні питання: переміщення фондів періодичних видань у зв'язку з ремонтом Староакадемічного корпусу (НаУКМА), введення до Е-каталогу частини видань з відділу зарубіжної україніки (НБУВ). Повністю *de visu* переглянуто фонди НБУМ, частково ДНАБ, БОО та НаУКМА. З періодичними виданнями НБУВ поки що є змога ознайомитись тільки за допомогою Е-каталогу.

Зазначені складнощі дещо уповільнюють роботу. Практично жодна із визначених бібліотек не має повної колекції української періодики з-поза меж України. У частини книгозбірень відсутні повні комплекти навіть відомих багатотиражних видань – таких, як «Воля» (Відень), «Визвольний шлях», «Вісті комбатанта», «Сучасність» тощо. Чимало назв ідеологічних, релігійних та інших видань представлено поодинокими номерами (числами). До того ж, інколи відомості у каталогах про певне видання надто різняться і потребують додаткових зусиль для уточнення.

Крім того, у бібліотечних каталогах часто ігноруються відомості про зміни в підзаголовках, подвійну нумерацію, невиправдано скорочено дані про кількість видань у зшитках (комплектах), а зазначені лише перше й останнє числа. Трапляються ситуації, коли одне й те саме видання одночасно окреслюється і як журнал, і як газета. У таких випадках ми звертаємося або до самого видання, намагаючись з'ясувати, як його ідентифікувала редакція, або до публікацій сучасних дослідників².

Щоб забезпечити повноту бібліографічного опису, упорядники звертаються до довідкових, джерелознавчих видань, публікацій істориків української преси та сучасних дослідників, а також до електронних ресурсів, зокрема «Діаспоріани». Стали в нагоді ґрунтовні науково-бібліографічні розвідки співробітників Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника³. Водночас належить зауважити, що не уникнути певної невідповідності між даними каталогів бібліотек і тими, які будуть подані в «Матеріалах...». До того ж, «Матеріали...» з об'єктивних причин не подаватимуть інформацію про поточні надходження впродовж останніх двох-трьох років.

Довідковий апарат «Матеріалів...» становитимуть: іменний, географічний показники (країни та місце видання), а також показники заголовків, установ та організацій, заголовків іменних випусків. У додатках заплановано подати бібліографічні списки використаних видань і перелік журналів, зміст яких розкрито у бібліографічних показниках.

Ознайомлення з напрацюваннями сучасних дослідників української періодики з-поза меж України (особливо ґрунтовно опрацьовано європейський сегмент

² Галайко Б. М. Часопис «Сурма» - пресовий орган пропаганди Української військової організації. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2008. № 612. С. 114–119.

³ Л. Головатой, К. Курилишина, І. Павлюка, М. Савки та ін.

видань) дає підстави для сумнівів: чи не запізно ми взялися за таку роботу і чи не всі періодичні видання вже стали предметом дослідження науковців? Проте ми плекаємо надію, що «Матеріали...» мають своє конкретне і корисне призначення: вони послужать науковцям та бібліографам для створення нових наукових ресурсів (публікацій, показників змісту); бібліотечні працівники зможуть, спираючись на зведені дані, проаналізувати власні фонди та принагідно відредагувати відповідні фрагменти каталогів; представники наукової й культурної громадськості України активізують культурний діалог з осередками української діаспори щодо поповнення фондів книгозбірень своїх інституцій.

Валентина Мудроха (Львів)

Видавнича діяльність Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (2016–2021)

Науково-видавнича діяльність Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (ЛННБУ) має широкий тематичний діапазон друкованих та електронних видань. Щорічно книгозбірня випускає значну кількість наукових праць у галузі національної бібліографії книги та періодики, біобібліографії провідних українських діячів і вчених, історії книги й бібліотечної справи, досліджень історико-культурних фондів. Упродовж 2016–2021 років працівники бібліотеки підготували та видали понад 40 наукових та інформаційно-аналітичних видань.

Бібліотека випускає два *продовжувані збірники наукових праць*: «Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника» (2016–2020)¹ та «Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства» (2016–2020)². У цих виданнях опубліковано статті з книгознавства, бібліографознавства, історії видавничої справи, мистецтвознавства, розкрито зміст унікального фонду бібліотеки, описано історію та долю її безцінних колекцій і збірок, а також висвітлено історію становлення та розвитку національної періодики XIX – XX століть в Україні та світі, проаналізовано найважливіші проблеми функціонування засобів масової інформації в сучасних реаліях та досліджено творчість українських публіцистів, редакторів і видавців.

Серед видань бібліотеки почесне місце посідають матеріали до національної бібліографії – *історико-бібліографічні дослідження, показники, каталоги, довідники*.

Видавничий проєкт «Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939»³ передбачає створення повної бібліографії

¹ Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: збірник наукових праць / редкол.: М. М. Романюк (голов. ред.) та ін. Львів, 2016. Вип. 8 (24). 420 с.; 2017. Вип. 9 (25). 658 с.; 2018. Вип. 10 (26). 638 с.; 2019. Вип. 11 (27). 564 с.; 2020. Вип. 12 (28). 404 с.

² Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства / відп. ред. М. М. Романюк. Львів, 2016. Вип. 6 (24). 464 с.; 2017. Вип. 7 (25). 496 с.; 2018. Вип. 8 (26). 388 с.; 2019. Вип. 9 (27). 444 с.; 2020. Вип. 10 (28). 400 с.

³ Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939: бібліографічний показник / уклад.: Л. І. Ільницька (керівник проєкту), Т. М. Дубова, Л. Я. Кужель, І. В. Морозова, Н. А. Рибчинська. Львів, 2016. Т. 3: 1924–1927. Кн. 2: 1926–1927. С. 449–1022; 2018. Т. 4: 1928–1931. Кн. 1: 1928–1929. 498 с., Кн. 2: 1930 – 1931. С. 499–1044; 2020. Т. 5: 1932–1935. Кн. 1: 1932–1933. 399 с., Кн. 2: 1934–1935. С. 403 – 1037.

української книги в Західній Україні у міжвоєнний період. Територіально бібліографія охоплює сучасні західні області України – Львівську, Тернопільську, Івано-Франківську, Чернівецьку, Закарпатську, Волинську, окремі етнічні українські території (Лемківщину, Підляшшя, Холмщину), які після 1945 року залишилися в складі Польщі, еміграційні центри українського видавничого руху – Відень, Берлін, Прагу, Подєбради, Торонто, Вінніпег, Нью-Йорк та інші. Кожний том реєструє групу видань за окремі роки.

Від 2007 року науковці Науково-дослідного інституту пресознавства ЛННБУ реалізують унікальне історико-бібліографічне дослідження, у фокусі якого – українська преса міжвоєнного періоду, яка виходила в радянській Україні, на західноукраїнських землях, в еміграції, та іншомовна преса, яка друкувалась у цей період на українських землях. У 2021 році вийшов друком п'ятий том видання «Українська преса XIX – XX ст. в Україні та світі»⁴, в якому досліджено умови виникнення, функціонування і розвитку української преси, що почала виходити 1917 року на українських етнічних землях і поза її межами. Видання має алфавітний показчик часописів, іменні показчики (у т. ч. редакторів і видавців), показчик місць видання часописів, а також додаток «Порічний реєстр часописів», що підвищує наукову цінність багатотомника.

Дослідників історії Галичини зацікавить видання: «Часопис “Діло” (Львів, 1880–1939 pp.): матеріали до бібліографістики»⁵, яке містить біобібліографічні матеріали про відомих, малознаних і забутих представників українства та інших національностей, долі яких пов'язані з Галичиною. У вступній частині до кожного видання подано аналітичний огляд подій у суспільно-політичному, економічному, культурному, релігійному житті українців в Австро-Угорській імперії. Зміст сформовано на основі інформації, зафіксованої на сторінках газети «Діло» (Львів, 1880–1889). Це, зокрема, некрологи, подієва інформація, аналітичні й публіцистичні статті, рецензії, нариси, різноматичні огляди й рекламні оголошення.

Книга «Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: показчик видань бібліотеки та літератури про її діяльність (2010–2015)»⁶ хронологічно продовжує попередні видання (2010, 2007, 2004, 1982). Література у всіх розділах розміщена за хронологією, а в межах кожного року – за алфавітом авторів і назв. Показчик частково анотований.

Опубліковано низку персональних бібліографічних показчиків і каталогів, в яких представлено творчий доробок видатних культурних діячів, письменників, композиторів і науковців: «Зенон Кузеля (1882–1952)»⁷, «Флис В. Вокальна музика»⁸, «Левко Янушевич: каталог фотовиставки з фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника до 130-річчя

⁴ Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: історико-бібліографічне дослідження. Т. 5: 1917 р. / НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Науково-дослідний інститут пресознавства; уклад.: М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Снідарчук, М. М. Комариця, Н. М. Кулеша. Львів, 2019. 672 с.

⁵ Курилишин К. Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 pp.): матеріали до бібліографістики. Дрогобич, 2016. Т. 2: 1890 – 1894. 608 с.; 2017. Т. 3: 1895 – 1899. 712 с.; 2018. Т. 4: 1900 – 109. 824 с.; 2019. Т. 5: 1905 – 1909. 768 с.; 2020. Т. 6: 1910 – 1914. 696 с.

⁶ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: показчик видань бібліотеки та літератури про її діяльність (2010–2015) / уклад.: Л. Ільницька, М. Литвин, І. Морозова. Львів, 2017. 322 с.

⁷ Зенон Кузеля (1882–1952): бібліографічний показчик / уклад. і автор передм. О. Хміль. Львів, 2016. 444 с.

⁸ Флис В. Вокальна музика / муз. ред., вст. стаття В. Пасічник. Львів, 2016. 44 с.

від дня народження»⁹, «Василь Кучабський – історик, публіцист, бібліотекар»¹⁰, «Михайло Рудницький (1889–1975)»¹¹, «Ірина Вільде (1907–1982)»¹². Окремий блок видань книгозбірні – це систематичні покажчики змісту окремих часописів, зокрема: «Книгарь» (1917–1920 рр.)¹³, «Наша культура» (Вінніпег, 1951–1953)¹⁴, та опрацювання типологічно споріднених періодичних видань із розлогим вступним дослідженням, як-от довідник «Літературно-мистецька періодика і збірники української європейської еміграції другої половини 1940-х років»¹⁵.

Діяльність українських еміграційних видавничих осередків у міжвоєнний період та наукові розвідки українських культурних діячів, пов'язані з видавничим рухом, висвітлено у матеріалах до бібліографії «Українські видавничі осередки в Німеччині, Франції та Чехословаччині у міжвоєнний період (1914–1939)»¹⁶.

Важливе місце серед видань бібліотеки посідають *наукові видання історико-бібліографічного та історико-книгознавчого спрямування*, поява яких засвідчує, з одного боку, високий фаховий рівень співробітників і головних спеціалістів, з іншого – зростання наукового потенціалу бібліотеки. Зокрема, варто відзначити монографії Данила Кравця, Василя Габора, Надії Зубко, Галини Сварник, Романа Дзюбана, Луїзи Ільницької, Лесі Кусий¹⁷.

Вагомим видавничим проєктом стала колективна монографія англійською мовою «Ukrainian journalism: History and modernity» (2020)¹⁸, яка є результатом досліджень науковців ЛННБУ, кафедри журналістики та засобів масової комунікації Національного університету «Львівська політехніка» і кафедри Паблік рілейшнз та журналістики Української академії друкарства. Видання складається із двох розділів, в яких репрезентовано історичний розвиток української преси та окреслено актуальні проблеми сучасної журналістики в Україні. Це видання проіндексовано в науково-метричній базі даних.

⁹ Левко Янушевич: каталог фотовиставки з фондів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника до 130-річчя від дня народження, 20 березня – 30 квітня 2019 р. / вст. стаття І. Котлобулатова; укл. М. Нестайко. Львів, 2019. 23 с.

¹⁰ Вдовичин Р. Василь Кучабський – історик, публіцист, бібліотекар: матеріали до бібліографічного покажчика / автор вступ. статті І. Вдовичин. Львів, 2020. 160 с.

¹¹ Когут С. Михайло Рудницький (1889–1975): біобібліограф. покажчик. Львів, 2020. 784 с.

¹² Мовна М., Вальо М. Ірина Вільде: (1907–1982): [бібліограф. покажчик]. Львів, 2020. 624 с.

¹³ Ільницька Л., Хміль О. Журнал «Книгарь»: літопис українського письменства (1917 – 1920): систематичний покажчик змісту. Львів, 2016. 394 с.

¹⁴ Прокопенко Н. П. «Наша Культура» (Вінніпег, 1951–1953): сист. покажчик змісту. Львів, 2017. 130 с.

¹⁵ Головата Л. Літературно-мистецька періодика і збірники української європейської еміграції другої половини 1940-х років: бібліогр. довідник. Львів, 2019. 412 с.

¹⁶ Українські видавничі осередки в Німеччині, Франції та Чехословаччині у міжвоєнний період (1914–1939): матеріали до бібліографії / уклала О. Хміль; підготувала до друку М. Мовна. Львів, 2018. 108 с.

¹⁷ Кравець Д. За Збручем: західноукраїнська громадсько-політична думка про радянську Україну (1920–1930-ті рр.). Львів, 2016. 297 с.; Габор В. Від «весни народів» до Карпатської України: Особливості національного відродження та розвитку преси і літератури Закарпаття другої половини XIX – першої половини XX ст.: зб. наук. розвідок, ст. і доповідей. Львів, 2018. 384 с.; Зубко Н. Н. Шкільний підручник в Україні: книгознавчі моделі і видавничі практики (на прикладі хімії). Львів, 2019. 256 с.; Сварник Г. Книгозбірня й архів Дмитра Донцова крізь призму долі власника. Львів, 2019. 90 с.; Дзюбан Р. Культурні цінності установ Львова у 1939 – 1953-х рр.: переміщення і втрати: монографія. Львів, 2020. 344 с.; Ільницька Л. Перше видання «Енеїди» (1798) І. П. Котляревського у бібліотеках, музеях, архівах світу: історико-книгознавче дослідження. Львів, 2020. 280 с.

¹⁸ Ukrainian journalism: History and modernity: [колективна монографія] / Haladzun Z., Drozdovska. O., Gabor V., Blavatsky S., Ivanytska B., Kulesha N., Snitsarchuk L., Nakonechna Z., Komarytsia M., Bilohrats K., Ohar E., Harmatiy O. & Kuznetsova O. LAP Lambert Academic Publishing, 2020. 248 p.

Потужним напрямом наукових студій і, відповідно, науково-видавничої діяльності ЛННБУ є дослідження історико-культурних фондів. В останні роки розкриттю колекцій та збірок ЛННБУ присвячено такі видання: «Оссолінеум: львівські збірки»¹⁹, «Український книжковий знак XIX–XX століть: каталог колекції Степана Давимуки»²⁰, «Австрійські топографічні карти українських земель (1870–1918)»²¹, «Газети Галичини (1944–1990) у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника»²².

У 2019 р. бібліотека видала джерелознавчий збірник «Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів»²³, в якому зібрано 246 документів і матеріалів (більшість із них оприлюднено вперше). Опубліковані джерела, написані українською, німецькою, польською, російською мовами, зберігаються в архівах Львова, Києва, Берліна, Вроцлава, Варшави, Кракова, Москви. В них ідеться про переміщення фондів бібліотеки до Польщі, Росії, Німеччини, а також про передачу окремих збірок та колекцій іншим академічним установам, архівам та музеям України у роки Другої світової війни.

Традиційними для бібліотеки стали видання *матеріалів наукових конференцій*: «Мистецька культура: історія, теорія, методологія»²⁴, «Українська періодика: історія і сучасність»²⁵, «Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах»²⁶, «Збереження та захист творів мистецтва і документів на паперовій основі»²⁷, «Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти»²⁸. Ці видання інформують широку громадськість про науково-теоретичні та науково-практичні заходи, які відбулися в ЛННБУ, а також запроваджують до наукового обігу результати досліджень провідних науковців та фахівців і молодих перспективних дослідників.

¹⁹ Оссолінеум: львівські збірки: документи відділу рукописів; Оссоліана у стародрукованому фонді відділу рідкісної книги; Періодика Оссолінеуму у фондах відділу періодичних видань імені Мар'яна та Івannya Коців; Україніка у графічній колекції колишнього Музею Любомирських: [ілюстрований буклет виставки до 200-річчя Ossolineum] / куратори: М. Дядюк, І. Качур, Ю. Романишин, О. Осадця; дизайн: А. Кісь. Львів, 2017. 4 склад. арк. у планшети.

²⁰ Український книжковий знак XIX–XX століть: каталог колекції Степана Давимуки: у 3 т. / упоряд. і авт. вступ. част. Л. Купчинська; наук. ред. Л. Снісарчук. Львів, 2017. Т. I: А – Д. 672 с.; 2017. Т. II: Е – О. 598 с.; 2017. Т. III: П – Я, Додаток. 672 с.

²¹ Падюка Н., Огородник Т. Австрійські топографічні карти українських земель (1870–1918): з фонду кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: бібліографічний покажчик. Львів, 2018. 282 с.

²² Газети Галичини (1944–1990) у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: бібліографічний покажчик / уклад.: Ю. О. Романишин, О. Вей. Львів, 2019. 71 с.

²³ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 2 (1946–березень 1953): зб. документів і матеріалів / [упоряд.: Г. Сварник, Р. Дюбан, М. Кривенко, Л. Кусий, В. Муравський; наук. ред.: Я. Дашкевич, Г. Сварник]. Львів, 2019. 654 с.

²⁴ Мистецька культура: історія, теорія, методологія: тези доповідей міжнар. наук. конф. (Львів, 25 листоп. 2016 р.) / ред.-упоряд.: В. Пасічник. Львів, 2016. 160 с.; (24 листоп. 2017). Львів, 2017. 206 с.; (30 листоп. 2018). Львів, 2018. 200 с.; (30 вересня 2019 р.) / ред.-упоряд.: О. Осадця, Л. Купчинська. Львів, 2019. 162 с.; (20 вересня 2020 р.). Львів, 2020. 206 с.

²⁵ Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. Дванадцятій Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 30 листоп. – 1 груд. 2018 р. / гол. ред. М. М. Романюк. Львів, 2018. – 436 с.

²⁶ Сучасні проблеми консервації і реставрації пам'яток мистецтва та писемної культури на пергаментній і паперовій основах: матеріали доповідей Першої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23 листоп. 2018 р.). Львів, 2018. 204 с.

²⁷ Збереження та захист творів мистецтва і документів на паперовій основі: матеріали доповідей Другої міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 26 – 27 верес. 2019 р.). Львів, 2019. 214 с.

²⁸ Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доп. та повідомл. міжнар. наук. конф. (Львів, 24–25 жовт. 2019 р.) / наук. ред. Л. Головата; ред.-упоряд. В. Пасічник. Львів, 2019. 240 с.

Постійно поповнюється аналітичними описами статей *науково-бібліографічна база даних з бібліотекознавства*, покликана поліпшити інформаційне забезпечення користувачів та підвищити кваліфікацію співробітників ЛННБУ та бібліотек науково-дослідних установ Західного наукового центру НАН України та МОН України. На її основі періодично на вебсайті бібліотеки у доступності випуски «Бібліографічного покажчика публікацій з проблем бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства»²⁹, які містять анотовані аналітичні описи публікацій із фахових серіальних видань і збірників наукових праць.

Науково-популярний сегмент видань бібліотеки представлений працями Михайла Бачинського³⁰ та Володимира Пасічника³¹.

У структурі ЛННБУ функціонує два науково-дослідних Інститути та п'ять науково-дослідних відділів, які здійснюють науково-дослідну діяльність в межах п'яти відомчих наукових тем за напрямками діяльності установи. Серед них чотири прикладних:

- «Українська преса 1920–1930-х рр.: типологічні моделі, інформаційні можливості, журналістські спільноти» (2020–2022; наук. керівник: заст. генер. директора з наукової роботи, доктор наук із соціальних комунікацій, проф. Л. В. Сніцарчук);

- «Західноукраїнська та українська еміграційна книга міжвоєнної доби: бібліографування та книгознавчі студії» (2020–2022; наук. керівник: зав. відділу наукової бібліографії Л. І. Ільницька);

- «Архівні фонди ЛННБ України ім. В. Стефаника як джерело вивчення поліетнічної історико-культурної спадщини» (2020–2022; наук. керівник: зав. відділу рукописів, канд. іст. наук М. С. Дядюк);

- «Мистецькі фонди ЛННБ України ім. В. Стефаника в контексті національної культури» (2020–2022; наук. керівник: директор Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів, канд. мистецтвознавства Л. О. Купчинська).

Також провадяться дослідження в межах фундаментальної теми: «Видавничий рух в Україні XVIII – I половини XX століття: громадські проєкти і приватні ініціативи» (2020–2021; наук. керівник: ст. наук. співробітник відділу наукової бібліографії, доктор іст. наук Л. В. Головата).

Результати та перспективи розвідок у зазначених напрямках стають предметом аналізу в публікаціях відповідальних виконавців і керівників науково-дослідних робіт. Усього упродовж 2016–2020 років вийшло друком 468 наукових публікацій (308 статей у вітчизняних виданнях, 26 статей у зарубіжних виданнях, 123 тез до конференцій). Варто також відзначити, що спеціалісти та фахівці бібліотеки публікують свої дослідження у журналах, які зареєстровано в міжнародних наукометричних системах: Web of Science, Scopus і Index Copernicus (у 2020 р. вийшло 11 статей у наукових фахових періодичних виданнях, що входять до міжнародних баз даних). Виголошено понад 260 доповідей на всеукраїнських та міжнародних конференціях.

Отже, наукові співробітники та провідні спеціалісти ЛННБУ беруть активну участь у створенні національної бібліографії, формуванні репертуару української

²⁹ Бібліографічний покажчик публікацій з проблем бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства / уклад.: В. О. Мудроха, Д. П. Колтун. Львів, 2016. Вип. 1. 32 с., Вип. 2. 35 с.; 2017. Вип. 1. 38 с., Вип. 2. 35 с.; 2018. Вип. 1. 37 с., Вип. 2. 35 с.; 2019. Вип. 1. 51 с., Вип. 2. 36 с.; 2020. Вип. 1. 50 с., Вип. 2. 87 с.; 2021. Вип. 1. 50 с.

³⁰ Бачинський М. Пережите й передумане. Львів, 2017. 156 с.; Бачинський М. Бібліотека – частина мого життя. Львів. 2020. 100 с.

³¹ Стрілецькі пісні: для чоловічого та мішаного хорів / [передмова і музична редакція В. Сивохопа, В. Пасічника; упорядкування біографічного матеріалу В. Пасічника]. Львів, 2018. 118 с.

книги кінця XVIII – першої половини XX століття та періодики XIX – XX століття; науковому розкритті унікальних рукописних, мистецьких, книжкових фондів; дослідженні історії книги та періодики, а редакційно-видавничу діяльність ЛННБУ здійснюється на високому рівні. Потужна науково-видавничу та публікаційна робота установи сприяє введенню у науковий обіг інформації про результати досліджень на сторінках друкованих та електронних видань, матеріалів науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, спеціальних фахових видань тощо.

Марія Гринько (Київ)

Українське видавництво в Катеринославі (1916–1925): діяльність та видання у фондовій колекції МКДУ

Пропонована публікація присвячена одному із важливих центрів видавничої діяльності в Україні кінця XIX – початку XX століття, яким був Катеринослав (нині Дніпро), де завдяки небайдужим до української справи місцевим діячам культури, історії, просвітництва Дмитрові Яворницькому, Адріанові Кащенку, Василю Корнієнку, Іванові Манжурі, Іванові Трубі, Ользі і Михайлові Кривинюкам, виникла низка видавничих осередків, серед яких дитячі – «Слово», «Стежка», «Стежка додому», а також «Споживач», «Каменярь» та інші¹.

«Українське Видавництво» заснував 1916 року громадський і культурно-освітній діяч Євген Вировий після заборони і припинення діяльності місцевої «Просвіти» (виникла у жовтні 1905-го й була першою в Наддніпрянській Україні), одним із організаторів якої він був. Статут товариства на вірі під назвою «Українське видавництво в Катеринославі» підписав і затвердив 28 березня 1916 року катеринославський нотаріус С. Снегірьов. Товариство було організовано для видання і продажу книг, брошур, газет, журналів, художніх листівок тощо, на кошти пайових внесків – 25 карб. з особи. Справами керувала Рада з п'яти членів і трьох кандидатів, яких обирали Загальні збори вкладників. Уже 1916 року вийшло 7 книжок, а 1917-го видавництво розгорнуло активну роботу. У 1918 році воно придбало власну друкарню і відкрило на Озерному ринку книгарню під назвою «Україна». 27–30 грудня 1918 року, під час нападу на місто махновців, згоріли приміщення, де містилася книгарня, друкарня і контора видавництва, усе майно, книжкові запаси й документи, тож видавництву загрожувало припинення діяльності. Однак, діставши від тодішнього українського уряду позику, осередок знову почав випускати книжки, листівки тощо. Тоді, зокрема, вийшли: **1916 року** – оповідання для дітей «Мандрівка на пороги», «Згадки про Сагайдачне та його околиці», історична повість «У запалі боротьби» та оповідання з часів 1-ї революції «Тяжкий гріх» Адріана Кащенка, «Національні відносини в Бельгії» та «Чехія та її

¹ Готуючи цю публікацію, авторка використала такі джерела: ЦДАВОВУ, ф. 2582, оп. 2, спр. 123, арк. 18; Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині. *Бібліологічні вісті*, 1930. № 2. С. 57–69; Тимошик М. Історія видавничої справи. Вид. 2-ге. К., 2007. С. 298–299; 304–305; 369; 374.

національне відродження» Софії Русової; **1917-го** – оповідання «Про хлопця, що боровся з морем» Бориса Грінченка, збірник віршів «Дзелень-Бом!» з передмовою С. Русової, «Коротенька історія кредитової кооперації на Вкраїні та її околицях» Микити Мандрики, «Заборонені поезії» Тараса Шевченка; **1918-го** – «Кость Гордієнко-Головко: останній лицар Запорожжя» Адріана Кашценка, «Збірник творів» Івана Котляревського, «Дошкільне виховання» Софії Русової, драматична поема «Бояриня» Лесі Українки та її «Стародавня історія східних народів».

За статутом 1916 року видавництво діяло до 1 червня 1919 року, відтак перейшло на кооперативний статут. Під час громадянської війни влада в Катеринославі постійно змінювалася, востаннє це сталося 30 грудня 1919 року, коли місто захопили війська Червоної армії. Більшовики націоналізували видавництво, і воно закрилося, відігравши однак значну роль у книговидаванні на Катеринославщині та ставши найбільшим тодішнім видавничим осередком на півдні України.

21 березня 1919 року видавництво перемістилося до Кам'янця-Подільського, утворивши тут Правобережну філію, якою було доручено керувати професорові університету, освітньому і громадському діячеві, історику церкви Василю Біднову. У 1919 році тут почали виходити цікаві й потрібні книжки, зокрема наукові розвідки викладачів університету Михайла Хведорова «Московсько-українська термінологія елементарної математики», Дмитра Дорошенка «Білоруси та їх національне відродження», Василя Біднова «Що треба читати по історії України: коротенька історіографія України». Багато книжок виходило другим і третім накладом, це були історичні повісті й оповідання, науково-пізнавальна література: «Борці за правду» і «З Дніпра на Дунай» Адріана Кашценка, «Запорожський клад» Василя Корнієнка, «Пригоди статечної миші» Дмитрія Маміна-Сибіряка, «Козацька помста» Андрія Чайковського, «Мати» Сельми Лагерлеф, «Маленький Кобзарь» Тараса Шевченка. Для залучення коштів у місцевій газеті «Новий шлях» було надруковано звернення до мешканців із проханням стати пайовиками Правобережної філії видавництва, внісши 100 крб. Але після захоплення міста більшовиками філія припинила роботу, а її приміщення були зруйновані.

У 1919–1929 роках центром українського видавничого руху став Відень, і саме сюди перемістилося «Українське видавництво в Катеринославі», де утворило закордонний відділ Правобережної філії і функціонувало впродовж 1919–1921 років, спеціалізуючись на випуску книжок для школи і молоді. У вихідних даних як місце видання часто вказувався «Кам'янець-Подільський» або «Катеринослав–Відень». У 1920 році було випущено понад 15 назв, серед яких: історичні оповідання Адріана Кашценка «Борці за правду», «Славні побратими», «З Дніпра на Дунай», «Під Корсунем», «Українські народні казки» в упорядкуванні Івана Рудченка, «Хрестоматія по історії української літератури» Леоніда Білецького і Олександра Дорошкевича, «Історія Греції та Риму» для школи і самонауки Миколи Ковалевського. За ініціативою Євгена Вирового було здійснене перше повне «народне» і безцензурне видання «Кобзаря» Шевченка за редакції і з передмовою Василя Сімовича (Берлін, 1920). Про чіткість роботи видавництва свідчить лист Євгена Вирового від 19.03.1921 до уповноваженого міністром народної освіти УНР у Відні Івана Кречотня: «Українське видавництво в Катеринославі» вважає за честь повідомити Вас, що з числа викуплених уже ним з друкарень за кордоном його видань, Ви можете одержати для Міністерства всі, які Міністерство потребує, видання, в якій Ви скажете кількості, і коли забажаєте».

Загалом у Відні вийшло близько 50 книжок, переважно дитяча і юнацька література, підручники (букварі, читанки і граматики української мови, словники)

та науково-популярні брошури. Через економічну кризу, яка охопила Австрію, осередок змушений був згорнути свою діяльність і перебратися до Берліна. Серед пізніших варто відзначити видання: **1921-го року** – «Український буквар» та «Першу читанку» в упорядкуванні Андрія Воронця; **1922-го** – збірничок для праці з дітьми «Промінь» Аркадія Животка, історичну повість Ольги Рогової «Тиміш Хмельниченко» в переказі Марії Загірньої (Грінченко), оповідання «Серед рідної природи» Софії Русової; **1923-го** – співаник для дітей «Весняні квітоньки» Ю. Гая, «Український правописний словничок» Григорія Голоскевича, «Короткий курс історії України» Дмитра Дорошенка, «Українську граматику для самонавчання» Модеста Левицького, «Українську культуру» Івана Огієнка; **1924-го** – «Як Ірландія здобула собі волю» М. Григоровича (Максима Гехтера), «Нова школа соціального виховання» Софії Русової; **1925-го** – виправлене і доповнене видання «Української граматики для самонавчання» Модеста Левицького. Ілюстрували книжки відомі українські художники Микола Бутович, Микола Погрібняк, Опанас Сластьон, Юрій Магалецький, Петро Холодний та ін. Видавничу марку створив Опанас Сластьон.

Музей книги і друкарства України у своїй фондовій колекції посідає 11 назв видань «Українського видавництва в Катеринославі» (одне з них у двох примірниках). Серед них – перше видання драматичної поеми Лесі Українки «Бояриня», яка вийшла вже після її смерті у 1918 році. Микола Зеров наголошував, що, попри те, що Леся Українка не здійснила перед написанням «Боярині» «спеціальних студій» з історії України періоду гетьманування Петра Дорошенка, у поемі немає суттєвих похибок у відтворенні подій і побуту України й Росії другої половини XVII століття. Микола Зеров не ставив під сумнів художню якість поеми: «Поетка з радістю зверталася до українського життя, майстерно й легко опановувала ним як «матеріалом для своїх проблем і завдань». Ліна Костенко у передмові до «Драматичних творів» Лесі Українки, що вийшли 1989 року в київському видавництві «Дніпро», так писала про поему «Бояриня», написану в Єгипті наприкінці 1900-х років за три дні: «Отут уже і є ота українська модель ностальгії. До болю, до відчаю, до духовної катаlepsії. [...] Це була і своя ностальгія за Україною... «Бояриню» дуже довго не друкували. Уже нові покоління й не знають, про що вона, та «Бояриня». Шкода, що вона не йшла на сцені. Багатьом корисно було б подивитися. Для поглиблення культури міжнаціональних відносин».

Із катеринославських видань 1918 року музей має «Збірник творів» Івана Котляревського, біографічні відомості про який подав Василь Біднов (В. Степовий): «Вчився Котляревський у Катеринославській семінарії, [...] де одночасно з ним вчилися відомі російські літератори Мартинов, а потім Гнедич, росли вони в однакових обставинах, а пішли різними шляхами. Коли б Котляревський не мав національної самосвідомости, напевне пішов би й він однією стежкою з своїми шкільними товаришами, але він вибрав собі свій власний шлях, який і зробив його далеко видатнішим, ніж Мартинов та Гнедич». Збірник містить поему «Енеїда», «Оду до князя Куракіна», українську оперу «Наталка Полтавка», водевіль «Москаль-чарівник» та Словник маловідомих та незрозумілих слів.

Перелік видань «Українського видавництва в Катеринославі» з фондової колекції Музею книги і друкарства України подано у додатку до публікації.

Додаток

Котляревський І. Збірник творів / передм. В. Степового [Василя Біднова]. Катеринослав: Українське видавництво, 1918. XIV, 272 с. Вид. № 36. РІ-34 (закуплено у книжковому магазині № 18 (Київ), 1974).

Українка Леся. Бояриня: драматична поема. Катеринослав, 1918. 48 с. Вид. № 31. РІ-1040 (передано з Державної історичної бібліотеки України (нині Національна), 1972); РІ-4014 (передано з ЦНБ АН УРСР (нині НБУВ), 1982).

Збірник арифметичних задач для середніх і вищих початкових шкіл. Ч. III. Курс після дробів / склали В. Єгоров та ін.; перекл. з рос. М. Б.; зредагував Юр. Вировий. Кам'янець на Поділля: Українське вид-во в Катеринославі. Правобережна філія, 1919. 88 с. На обкладинці рік видання 1920. Вид. ч. 17. РІ-5710 (передано ЦНБ АН УРСР, 1974).

Кашенко А. Під Корсунем: історична повість. Вид. 3-тє. Відень; Катеринослав, 1919. 127, [1] с. РІ-6714 (передано з Наукової бібліотеки ім. Олега Ольжича як дарунок А. Жуковського).

Клепатський П., приват-доцент. Марко Вовчок та його «Народні оповідання». Кам'янець на Поділля, 1919. 40 с. Вид. № 11. РІ-5705 (передано з ЦНБ АН УРСР 1974 р.).

Клепатський П. Український письменник П. П. Гулак-Артемівський (1790–1865). Кам'янець, 1919. 24 с. Вид. № 15. РІ-1501 (передано з Наукової бібліотеки Одеського університету ім. Мечникова, 1973 р.).

Аленич О., астроном-наглядач Кам'янець-Подільського Українського університету. Про місяць. Кам'янець на Поділлі, 1920. 44 с. Вид. № 27. РІ-6473 (закуплено в бібліографа Ф. Сарани, 1992).

Білецький Л., Дорошкевич О. Хрестоматія по історії української літератури: для старших класів шкіл і для самоосвіти. Т. II. Вип. 1. Народна поезія. Кам'янець на Поділля, 1920. VI, 146 с. 20000 пр. Вид. ч. 21. РІ-843 (передано з Наукової б-ки Одеського університету ім. Мечникова, 1973).

Катальог видань: Кооперативне товариство «Українське видавництво в Катеринославі». Катеринослав; Кам'янець; Відень; Берлін; Ляйпціг; Прага: Правобережна філія м. Кам'янець, 1920. 4 с. РІ-6281 (закуплено в бібліографа Ф. Сарани, 1990).

Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове: коротка історія Війська Запорозького / обкл. М.Бутовича; іл. О.Сластьона, М.Погрібняка. Вид. 4-те. Катеринослав; Ляйпціг, 1923. 368 с.: іл. РІ-6678 (перифотографовано з 1-го видання автора 1917 року; передано з Наукової бібліотеки ім. Олега Ольжича, 1997).

Клепатський П. Український мандрівний філософ Григорій Савич Сковорода. Кам'янець на Поділля, 1920. 32 с. Вид. № 12. РІ-1502 (передано з ЦНБ АН УРСР (НБУВ), 1973).

Оксана Клименко, Олена Сокур (Київ)

**Бібліотечна наука, освіта, практика
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
в іменах (за матеріалами журналу «Бібліотечний вісник»)**

Представити бібліотечну науку, освіту і практику Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), яка налічує понад 100 років, через відомі постаті її працівників – один із найцікавіших шляхів дослідження вітчизняної бібліотечної справи як інтегрального складника культури України. Рівень розвитку НБУВ повною мірою залежить від особистостей, які працювали і працюють, створюючи її історію, розвиваючи бібліотечну науку, роблячи вагомий внесок у вітчизняну бібліотечну освіту та щоденною невтомною працею розбудовуючи книгозбірні країни.

Майже за три десятиріччя функціонування науково-теоретичний і практичний журнал «Бібліотечний вісник», який є лідером серед фахових періодичних видань України, висвітлює актуальні питання бібліотечно-інформаційної діяльності, бібліографознавства, книгознавства, соціальних комунікацій також і через історію особистостей – співробітників провідної наукової бібліотеки країни.

Журнал заснували 1993 року Національна академія наук України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. За цей час вийшло понад двісті номерів, повнотекстові версії яких із 2006 року розміщуються на сайті НБУВ та в базі даних «Наукова періодика України». Інформація про журнал представлена в українському реферативному журналі «Джерело», реферативній базі даних «Україніка наукова» та бібліометричних базах даних Google Scholar і Copernicus.

Проаналізувавши зміст номерів журналу «Бібліотечний вісник»¹, було виокремлено персоналії, чий доробок представлено на сторінках часопису. Акцент зроблено на особистостях, які в різний час працювали в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та зробили вагомий внесок у розбудову вітчизняного бібліотекознавства. Так, часопис регулярно публікує матеріали, присвячені видатним бібліотекознавцям, бібліографознавцям та книгознавцям, які стояли біля витоків найбільшої книгозбірні України. Ці імена є гордістю не лише української, а й світової науки: *Дмитро Андрійович Балика* (1894–1971) – український бібліотекознавець і бібліограф, автор теоретичних праць із питань бібліотекознавства (1995. № 2. С. 36–37); *Євген Олександрович Кивлицький* (1861–1921) – історик, літератор, журналіст, укладач історико-географічного словника України, знавець старовинних літописів, бібліограф та бібліотекознавець, один із організаторів перший керівник Всенародної бібліотеки України (нині НБУВ), завідувач загального бібліотечного відділу (1996. № 1. С. 8–10); *Лев Юстимович Биковський* (1895–1992) – бібліотекознавець, бібліограф, книгознавець, історик, журналіст, мемуарист, один із бібліотекарів-фундаторів Всенародної бібліотеки України (1996. № 1. С. 32–33); *Михайло Ілліч Ясинський* (1889–1967) – знавець української книги та бібліотечно-бібліографічної справи ХХ століття, бібліограф, завідувач відділу україніки (1997. № 4. С. 22–25); *Степан Пилипович Постернак* (1885–1938) – український бібліотекознавець, перший офіційний директор ВБУ (1998. № 5. С. 29–37); *Петро Януарійович Стебницький* (1862–1923) – громадсько-політичний і державний діяч, організатор

¹ У публікації репрезентовані найважливіші матеріали, переважно оприлюднені до ювілеїв – з нагоди дня народження, річниці трудової діяльності, а також посмертні дописи.

бібліотечної справи, учений, письменник, публіцист, перекладач, редактор, видавець, член Тимчасового комітету із заснування Всенародної бібліотеки України, завідувач відділу україніки, науково обґрунтував концепцію фонду україніки національної книгозбірні (2007. № 2. С. 29–33).

Свого часу в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського працювали авторитетні науковці. *Іван Гаврилович Шовкопляс* (1921–1997) – доктор історичних наук, єдиний головний науковий співробітник ЦНБ (нині НБУВ), спільно з бібліографом Миколою Дмитренком випустив покажчик «Радянська література з археології України 1967–1975 рр.» та ще кілька бібліографічних видань («І. Г. Підоплічко», «Книжкові фонди ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР» (у співавторстві), «Методичні рекомендації для написання «Зводу пам'яток історії та культури на Україні», розділ до «Зводу пам'яток історії та культури Київської області», історичний нарис про стародавній Київ і покажчик літератури за цією темою, фундаментальний ретроспективний бібліографічний посібник «Археология Украинской ССР 1918–1980 гг.» (1989), що став результатом багаторічної роботи вченого (1994. № 2. С. 27–31).

На пошану *Олени Михайлівни Апанович* (1919–2000) – вченої, письменниці, громадської діячки, кандидатки історичних наук, лауреатки Державної премії ім. Тараса Шевченка, яка 14 років працювала старшим науковим співробітником у Відділі рукопису ЦНБ (нині Інститут рукопису НБУВ), підготовано дві публікації (1994. № 4. С. 26–28; 1996. № 3. С. 38–39). Дослідження вченої оприлюднені в монографії «Рукописная светская книга XVIII ст. на Украине. Исторические сборники» (Київ, Наукова думка, 1983). Олена Апанович також була ініціаторкою та співавторкою видання про Володимира Вернадського.

Академік Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, Герой України *Петро Тимофійович Тронько* (1915–2011) був співробітником бібліотеки та першим директором Інституту української книги ЦНБ ім. В. Вернадського (заснований 1991 року, нині Інститут книгознавства НБУВ) (1995. № 3. С. 20–23).

На пошану колишньому генеральному директору НБУВ, нині почесному директору – академіку НАН України, доктору філософських наук, професорові, заслуженому діячеві науки і техніки України, лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки, раднику Президії НАН України *Олексію Семеновичу Онищенку* (1933) – філософу, культурологу, соціологу, історику, бібліотекознавцю, відомому громадському діячеві, непересічній особистості, людині з широким світоглядом і глибокими академічними знаннями присвячено кілька публікацій у «Бібліотечному віснику» (2013. № 2. С. 54–56; 2018. № 2. С. 59–60).

Діяльність дослідниці рукописної та книжкової спадщини України, організаторки науки, книгознавиці, джерелознавиці, діячки вітчизняної бібліотечної й архівної справи, теперішньої генеральної директорки НБУВ – член-кореспондентки НАН України, докторки історичних наук, професорки, заслуженої діячки науки й техніки України *Любові Андріївни Дубровіної* також неодноразово була висвітлена на сторінках часопису (2020. № 4. С. 56–68; 2000. № 5. С. 16–26).

Відомим українським ученим, бібліографам – колишньому завідувачеві відділу національної бібліографії НБУВ, доктору історичних наук, професорові, заслуженому працівнику культури України *Володимирі Юхимовичу Омельчуку* (1932) (2012. № 4. С. 59–60) та завідувачці відділу науково-бібліографічної інформації НБУВ, докторці наук із соціальних комунікацій, старшій науковій співробітниці, дійсній членкині

Наукового товариства імені Шевченка *Тетяні Васиївні Добко* (1959) (2019. № 4. С. 44–50) – присвячено публікації з нагоди ювілеїв.

Серед представників НБУВ, причетних до розвитку вітчизняної бібліотечної освіти та підготовки висококваліфікованих бібліотечних фахівців, належить згадати *Нінель Федорівну Королевич* (1926–2013) – бібліографію і бібліотекознавицю, від 1953 до 1968 року пройшла шлях від старшого бібліотекаря до головного бібліографа Державної публічної бібліотеки України (нині НБУВ), від 1968-го – плідно працювала в Київському державному інституті культури (КДІК, нині Київський національний університет культури і мистецтв) (1996. № 3. С. 27–28); *Таїсію Іванівну Ківшар* (1947) – бібліотекознавицю і книгознавицю, дослідницю української бібліотекознавчої біографістики, докторку історичних наук, професорку, заслужену працівницю культури України (2008. № 1. С. 44–46); відомого діяча освіти й науки, доктора історичних наук, професора *Михайла Семеновича Слободяника* (1949–2015), якому теж присвячено статті у журналі «Бібліотечний вісник» (2010. № 1. С. 59–60; 2015. № 5. С. 42–44); старшого наукового співробітника відділу книгознавства ЦНБ (нині Інститут книгознавства НБУВ), кандидата філологічних наук *Лева Ізраїльовича Гольденберга* (1921–2016), який упродовж багатьох років викладав курс іноземної бібліографії у КДІКу, спецкурси з книгознавчих дисциплін у Київському відділенні Львівського поліграфічного інституту ім. І. Федорова (нині Українська академія друкарства) (2011. № 1. С. 68).

У різні часи працювали й нині трудяться знані майстри-практики бібліотечної справи: бібліотекарі – *Федір Захарович Шимченко* (1922–1989; 1993. № 3–4. С. 72–75), *Ніна Іванівна Малолєтова* (1929; 2008. № 4. С. 56; 2019. № 4. С. 51–56), *Раїса Лазарівна Красій* (1939; 2009. № 1. С. 48), *Тамара Сергіївна Кочубей* (1941; 2009. № 1. С. 48), *Світлана Володимирівна Галицька* (1962; 2012. № 5. С. 64), кандидатка педагогічних наук, старша наукова співробітниця *Тетяна Петрівна Павлуша* (1954; 2014. № 5. С. 51–52), *Тетяна Іванівна Шовкопляс* (1947–2015; 2016. № 1. С. 67–68); бібліографи – *Лілія Вікентіївна Беляєва* (1928; 1998. № 2. С. 26–32; 2021. № 1. С. 72–87), *Катерина Ієронімівна (Єронімівна) Скокан* (1920–1977; 2020. № 2. С. 50–52), *Надія Іванівна Моїсєєнко* (1957–2016; 2016. № 2. С. 59–60); книгознавиця *Євгенія Петрівна Демченко* (1937; 2017. № 6. С. 62) та інші.

Окреме місце в історії НБУВ посідають учені секретарі Інформаційно-бібліотечної ради НАН України – *Яків Наумович Прайсман* (1897–?), *Георгій Михайлович Плеський* (1901–?), *Мері Яківна Каганова* (1920–?), *Валентина Олександрівна Резнікова* (1921–?), *Тамара Антонівна Ігнатович* (1929–?) (2019 № 1. С. 34–41), *Алла Антонівна Свобода* (1940–2020; 2010. № 5. С. 60; 2019 № 1. С. 34–41).

Отже, на шпальтах науково-теоретичного і практичного журналу «Бібліотечний вісник» представлено глибокі розвідки про спадок відомих в Україні та за її межами визначних діячів вітчизняної бібліотечної справи, які впродовж ста років працювали й творили бібліотечну науку, практику й освіту у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та збагатили духовну скарбницю української нації.

Ришард Новаковський

**Світ мистецтва, театру й музики у польських часописах (1801–1939)
з фондів Львівської національної наукової бібліотеки України
імені В. Стефаника: огляд видань**

Мистецтво, потрактоване як діяльність, що за допомогою слова й дії приносить естетичну насолоду, відображене в численних польських журналах до 1939 року, здебільшого доступних у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаника. Найдавнішими з них були літературні (XVIII ст.), надалі на шпальтах періодики почали висвітлювати театральну тематику (I пол. XIX ст.), ще згодом – живописне й декоративно-ужиткове мистецтво та архітектуру (на зламі XIX/XX ст.), і останнім своє місце в журналах здобуло кіномистецтво.

У доповіді здійснено огляд польських мистецьких часописів до 1939 року (крім літератури), з акцентом на назвах, що мають історичну й наукову цінність та найповніше представлені у фондах ЛННБ.

Мистецтво як майстерність, витвір духу (думки), перетворений на зрозумілий для загалу твір образотворчого мистецтва (від живопису до декоративного мистецтва), був головною спеціалізацією 43 журналів, серед них – 18, які вийшли до 1918 року. Найбільшою групою є часописи, що вийшли у Варшаві – 17 назв, у Кракові – 15, Львові – 5 та поодинокі назви (зазвичай з'являлись нетривалий період) – з інших міст, зокрема з Києва й Парижа.

Серед варшавських журналів одним із найстаріших є ілюстрований «Pamiętnik Sztuk Pięknych» (1850, 1855), присвячений будівництву, живопису та скульптурі. Його статті висвітлюють теми про минуле й сучасне (пол. XIX ст.) образотворче мистецтво й історичні пам'ятки. Тематично продовженням цього часопису є науковий кварталник «Biuletyn Historii Sztuki i Kultury», що виходить від 1932 року дотепер, заснований кафедрою польської архітектури та історії мистецтв Варшавської політехніки і присвячений архітектурі, сільському будівництву, живописові, скульптурі та проблемам консервації пам'яток. Статті переважно ілюстровані світлинами й технічними кресленнями. Журнал також вміщує численні дописи про мистецтво й архітектурні пам'ятки Західної України. Спорідненим, але тематично вужчим був щоквартальник «Ochrona Zabytków Sztuki» (1930–1931), що публікував праці з теорії та практики реставрації творів мистецтва. У цьому виданні найціннішим блоком публікацій є ті, що документують знищення та втрати пам'яток архітектури під час Першої світової війни.

До спеціалізованих періодичних видань належить журнал «Nike» (1937, 1939), присвячений польському образотворчому мистецтву та основним тенденціям тогочасного мистецтва, а також тематично вужчий місячник «Plastyka» (1936–1938), що спеціалізувався на питаннях ксилографічного мистецтва.

Цінним джерелом біографічної інформації про представників польської науки, мистецтва й літератури є «Polski Rocznik Naukowo-Literacko-Artystyczny (Encyklopedyczny) na rok 1905» (вийшов одноразово): містить численні покажчики, серед яких – список польських архівів, бібліотек та музеїв, упорядкований за місцем розташування.

З популярних видань вартий уваги багато ілюстрований місячник «Arkady» (1935–1939), який дотримувався погляду, що предмети повсякденного життя в художньому втіленні примножують радість життя, і в цьому дусі пропагував

архітектурні проекти, художні ремесла та промисловий дизайн, а також готував огляди прикладного мистецтва та відстежував тенденції у світовій архітектурі 1930-х років. Аналогічні завдання мали інші три часописи, які становили певну цілісність: «Sztuka i Artysta» (1924), «Sztuka i Życie» (1925–1926), «Sztuka i Praca» (1927–1929). Їхньою метою була популяризація різних форм мистецтва серед нижчих верств суспільства.

Краківські осередки репрезентовані у фондах кількома вагомими науковими журналами та пов'язані з університетською традицією, численними науковими товариствами, а передусім із діяльністю Польської академії знань. Ця інституція видавала два журнали (повно представлені у фондах ЛННБУ): «Przegląd Historii Sztuki» (1929–1933), присвячений теорії й історії мистецтва, та нерегулярні «Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce» (1877–1938, від 1917 р. мали назву «Prace Komisji Historii Sztuki»), де вмішувались дослідження про твори мистецтва та пам'ятки архітектури, написані на основі власних розвідок і архівних матеріалів.

Схожі завдання мали щомісячник «Sztuki Piękne» (1924–1934), присвячений архітектурі, скульптурі, живопису, графіці та декоративному орнаменту, та «Rocznik Krakowski» (1898), проте вони були пристосовані до потреб краківського мистецького середовища.

Натомість предметом інтересів журналу «Krakowski Miesięcznik Artystyczny» (1911–1914, від 1912 виходив під назвою «Miesięcznik Artystyczny») були міста, формування їхнього простору, а зокрема – Кракова і Львова: естетика ландшафту, охорона пам'яток природи та історичної забудови.

Сакральному мистецтву присвячений часопис «Przyjaciel Sztuki Kościelnej» (1883–1885), один із найдавніших такого типу видань. У більшості згаданих журналів краківського осередку публікувались матеріали про музейні колекції та архітектурні пам'ятки Західної України.

На увагу заслуговує також «Głos Plastyków» (1930–1938, первісно – у 1930-му – виходив під назвою «Halo Halo Plastycy Mówią»), де представлені головні напрями польського й європейського пластичного мистецтва XIX і XX століть та культурно-мистецький «Głos Artystów» (1934–1935), що обговорював нові тенденції в живописі й соціально-культурні питання.

Декоративно-прикладне мистецтво краківського середовища репрезентують два органи Промислового музею ім. А. Баранієцького (більшість чисел збережені): «Przemysł, Rzemiosło, Sztuka» (1922, 1924), а після зміни назви – «Rzeczy Piękne» (1927–1930) та «Materiały. Wydawnictwo Towarzystwa Polska Sztuka Stosowana» (1902–1912, від 1906 – під назвою «Sztuka Stosowana»), де публікувалися лише іконографічні матеріали, що відтворювали предмети ручної роботи та архітектурні об'єкти, переважно дерев'яні.

Теми мистецтва, музейних фондів¹ і консервації² наявні в музеєзнавчому щорічнику «Pamiętnik Muzealny» (1932–1938), виданні Союзу музеїв у Польщі, де більша частина змісту присвячена організаційній структурі музеїв та музейним справам.

Львів і його польськомовні періодичні видання мистецької тематики представлені у фонді ЛННБУ всіма найважливішими назвами. Найціннішим періодиком є «Dawna Sztuka» (1938–1939) – часопис, присвячений археології та історії мистецтва. Це

¹ Наприклад: Zołowski A. Lwowskie zbiory muzealne. Pamiętnik Muzealny. 1938. № 7. С. 17–24.

² Наприклад: Swiencickij I. Zasady konserwacji malowideł temperowych w Ukraińskim Muzeum Narodowym we Lwowie. Pamiętnik Muzealny. 1934. № 3. С. 29–31.

видання випустив Національний заклад ім. Оссолінських, публікуючи на його шпальтах дослідження, присвячені мистецьким творам, архітектурним об'єктам, зокрема Львова й Почаєва.

Популярний характер мав багато ілюстрований місячник «Sztuka» (1911–1912), головним завданням якого було ознайомлювати читачів із вибраними експонатами з колекцій львівських музеїв і приватних збірок та пам'ятками архітектури. У статтях багато уваги приділено історії мистецтва, постатям художників, національним і закордонним виставкам.

З інших львівських журналів на увагу заслуговують: «Nasza Sztuka» (1893) – місячник, який висвітлював тогочасні тенденції в мистецтві; «Przemysł Artystyczny» (1896), вийшов у двох числах з ініціативи колишнього Львівського промислового музею, присвячений декоративному мистецтву й художнім промислам; педагогічний часопис «Kształt i Barwa» (1912/13, 1924/25), метою якого було формувати естетичну чутливість під час навчання та допомагати в опануванні навиків малювання.

Образ колекції мистецьких часописів не був би повним без паризького місячника «Sztuka» (1904), присвяченого тогочасному європейському мистецтву та новим течіям (імпресіонізму, примітивізму, символізму). Його зміст збагатили матеріали з життя художників та відповідно підібрані літературні твори.

Київський журнал «Muzeum Polskie» (1917–1918) присвячений здебільшого питанням музеєзнавства. У ньому вміщували матеріали про вибрані музейні колекції й експонати та описи історичних будівель, головню з теренів Галицької і Київської Русі.

Належить також коротко обговорити висвітлення питань архітектури, яка через естетичну вартість будівель, з одного боку, пов'язана з мистецтвом, а з другого, – з інженерною сферою, тобто наукою про технічне проектування будівель. Естетичний аспект архітектури часто в поєднанні з архітектурою ландшафту та охороною пам'яток минулого був предметом уваги кількох польських періодиків, також представлених у фондах ЛННБУ. Так, із краківським середовищем архітекторів пов'язаний багаторічний місячник «Architekt» (1900/01–1932), в якому публікувались матеріали про архітектурні й урбаністичні проекти, справи реставрації пам'ятників та оголошення конкурсів на проекти престижних громадських будівель³. Спорідненим журналом є варшавський місячник «Architektura i Budownictwo» (1925–1939), здебільшого присвячений новим тенденціям у будівництві, охороні пам'яток та історичних міських комплексів, урбаністичним проектам та проблемам естетики інженерних споруд. В історично-дидактичному аспекті цікавим є львівський періодик «Rocznik Architektoniczny» (1912–1912), який вміщував найкращі роботи студентів 5-го курсу архітектури Львівської політехніки, зафіксував їхні творчі пошуки, що були втілені в майбутньому у стилі архітектурного модернізму.

Проблеми збереження краси історичних будівель у контексті нових вимог початку ХХ століття, особливо під оглядом потреб публічної комунікації, перебудови цілих вулиць та протидії нав'язливій рекламі, а також інші досі актуальні теми Кракова й навколишніх сіл, висвітлювались у двох числах журналу «Polski Kraków» (1906–1907).

Журнали з проблематики **сценічного мистецтва** налічують 45 назв, із них 19 вийшли в ХІХ столітті. Найчисленнішу групу становлять періодичні видання (від тижневиків до щорічників), випущені у Варшаві – 17 назв, у Львові – 15, Кракові – 5, Познані – 3, в інших містах – по 1–2 назви.

³ Наприклад, про конкурс на новий корпус Львівського університету див.: Architekt. 1913. № 5/6. С. 59–82.

З варшавських журналів, присвячених артистично-театральній діяльності, серед найдавніших на увагу заслуговують літературно-театральний «Świat Dramatyczny» (1838-1839) та «Pamiętnik Sceny Warszawskiej» (1840), де більшу частину площі займали повні тексти сценічних творів (опери, театру, балету), а також біографії артистів.

До найцінніших належить також ілюстрований загальномистецький тижневик «Echo Muzyczne i Teatralne» (після зміни назви «Echo Muzyczne, Teatralne i Artystyczne», мав нотний додаток; виходив у 1883/84–1907 pp., у фондах наявний за 1883/84–1888, 1902 pp.), в якому опубліковано статті з історії естетики, театру й музики. Його тематичними спадкоємцями в міжвоєнному часі були ілюстрований тижневик «Życie Teatru» (1920, 1924–1927), присвячений польській театральній культурі, де багато місця відведено також театральній культурі інших народів⁴, і театально-фільмовий тижневик «Rampra» (1938).

З ділянки сценічного мистецтва цікавими є два журнали, присвячені кабаретовій культурі: «Trubadur Polski» (1907–1926) і його наступник «Trubadur Warszawy» (1926–1934); у фондах ЛННБУ зберігається багато чисел за 1922–1927 роки. Відповідно до вимог жанру значну частину площі заповнювали тексти сатиричних пісень, декламацій, віршів, анекдотів і жартівливих діалогів. До раритетів належить ілюстрований карикатурами з театального життя журнал «Kulisy Teatrów Zjednoczonych» (1932; вийшло чотири числа).

Деякі журнали були зорієнтовані на певні читацькі групи. Так, популяризації театру в нижчих верствах суспільства присвячений «Teatr Ludowy» (1920–1939), для шкіл – «Teatr w Szkole» (1934–1939), натомість для вищих сфер суспільства і мистецько-літературного світу – місячник «Teatr i Życie Wytworne» (1927–1930), в якому тексти про театральний репертуар перепліталися з рекламою розкішних автомобілів. Суто інформаційний характер мали такі видання, як «Kurier Teatralny» (1901–1903) і «Biuletyn Artystyczny» (1931).

Серед львівської польськомовної театральної періодики у фонді переважають довідкові видання Польського театру у Львові (назва «Польський театр», мала відрізнити його від тогочасного, раніше заснованого з ініціативи австрійської влади «Німецького театру»), які виходили під різними заголовками («Rocznik Teatru Polskiego we Lwowie», «Rocznik Teatru Lwowskiego», «Rocznik Teatralny», «Lwowski Noworocznik Teatralny»). Ці видання збережені в численних річниках за 1814/15–1886, 1907–1908 роки, що містять відомості про репертуар, акторів і фрагменти п'єс і театральних анекдотів.

Схожими за характером інформації були тижневики міських театрів, що виходили під різними назвами («Życie Teatralne», «Wiadomości Teatralne», «Program Teatrów Miejskich we Lwowie», «Scena Lwowska») від 1921 року, вони доволі повно збережені у фондах ЛННБУ за 1921–1935/36 роки.

Серед театральних видань вирізняється «Ilustrowany Przegląd Teatralny» – орган Миського театру у Львові (видавець – Командитне Товариство Loewenheim; збережений за 1911–1914 роки), де більшу частину змісту, порівняно з театральними статтями, займала реклама кафе, косметики, одягу, меблів, освітлення.

Одним із найцікавіших журналів, з великим вмістом теоретичного матеріалу, є двотижневик «Wiadomości Artystyczne» (1897–1900/01), присвячений усім галузям мистецтва. У ньому домінують критичні статті на теми естетики, театру, музики, образотворчого мистецтва. Інше видання, цілісно представлене у фондах ЛННБУ, –

⁴ Напр.: Dymitr Doroszenko D. Teatr ukraiński. Życie Teatru. 1924. № 26/30. С. 211-216.

«Poradnik Teatrów i Chórów Włościańskich» (1908–1923), мало на меті допомогти театрам і аматорським хорам у сценічному оформленні вистав і виборі репертуару.

Виданням, що висвітлювало водночас тематику і театр, і кіно (що тоді перебувало на початковій стадії розвитку), став ілюстрований двотижневик «Scena i Ekran» (1913; вийшло два числа і належить до надзвичайно рідкісних), призначений для вимогливих глядачів.

На увагу заслуговують також познанський місячник «Bal u Lal» (1938–1939), присвячений ляльковому театральному мистецтву; «Rocznik Sceny Polskiej w Wielkim Księstwie Poznańskim i w Prusach Zachodnich» (1870; вийшло одне число), що слугував для обговорення репертуару і критики; кварталних «Wieczory Świetlicowe» (вийшло одне число у Бересті), присвячений позашкільній роботі, яка включала також і театральну. У деяких числах наявна регіональна тематика, зокрема обговорювались творчі ініціативи на Підляшші й Поліссі.

Теми **кіномистецтва** – наймолодшої галузі сценічного мистецтва, що на початковій фазі розвитку трактувалася як світловий театр чи оживлений малюнок, а згодом – як аудіовізуальний твір кінематографії – також відображені в колекції польських журналів: разом становлять 23 назви, дві з них – виходили до 1914 року; майже половина – це журнали інформативного характеру, збережені в обмеженій кількості номерів. Серед найстаріших журналів, які виходили ще за часів німого кіно, зберігся рекламний львівський тижневик «Kino» (1913–1914) – один із перших польських кінематографічних журналів, що містив огляди фільмів та короткі літературно-гумористичні тексти і безкоштовно поширювався в кінотеатрах Львова. Другим – був уже згаданий журнал «Scena i Ekran» (1913).

Початковий, після Першої світової війни, етап в історії польської кінопреси, ще за доби німого кіно характеризувався розумінням фільму як галузі мистецтва та визнанням його ролі в артистичному й культурному житті. Це був також період інтенсивного, однак короткотривалого виходу часописів, які поставали здебільшого у Варшаві. Першим повоєнним виданням став варшавський тижневик «Kino» (1919–1920), в якому вміщувались рецензії, статті та реклама нових фільмів. Таку саму роль відігравали й інші журнали (всі видані у Варшаві, у фонді збереглася лише частина чисел), зокрема два конкуруючі між собою: «Kinema: oficjalny organ Związku Artystów Sztuki Kinematograficznej w Polsce» (1921–1926), який від 1923 року після об'єднання з інформаційно-популярним двотижневиком «Nowości Filmowe» (1925) виходив як «Kinema i Nowości Filmowe» (1926–1927), та двотижневик «Ekran i Scena» (1923–1929). Це були заслужені журнали, якщо йдеться про популяризацію фільму як мистецького твору і підтримку кіновиробництва високої художньої проби. Крім рецензій і обговорень нових фільмів, тут публікувалися статті про кінематографію, акторську майстерність, взаємозв'язки літератури, кіно та театру, а також матеріали на підтримку розвитку кіно.

Період звукового фільму і зміцнення позицій кіно в соціокультурному житті відображений у фонді такими назвами, як «Świat Filmu» (1932–1933), «Film» (1937–1939) та ілюстрованим тижневиком «Kino» (1930–1938, невелика кількість чисел). У згаданих журналах найбільшу частину площі займали рецензії та огляди світового кіно. На 1930-й рік припадає також випуск найоригінальнішого журналу «Film Artystyczny» (1937; вийшло лише два числа, комплектний), призначеного для кінематографістів і творчих середовищ: перше число присвячене англійському авангардному фільму, друге – французькому.

Музична культура у фондах ЛЛНБУ представлена 45 назвами польських журналів до 1939 року, із них 13 вийшли перед 1918-м. До найчисленніших належать

варшавські періодики – 23 назви, решта – це журнали, які випустили близько десяти видавничих осередків, а найбільше серед них часописів, присвячених сакральній музиці.

Серед варшавських музичних періодиків найдавнішим є «Ruch Muzyczny» (1857–1861) – критичний журнал з оглядом видатних композицій і виступів. Значну частину продукції становлять журнали, присвячені історії й теорії музики, зокрема чи не найдавніший такого типу – «Kwartalnik Muzyczny» (1912–1913/1914, після відновлення – 1929–1931), де публікувались дослідницькі праці з етнографії музики. Ще два загальномузичні журнали міжвоєнної доби: місячник «Muzyka» (1924–1938) і кварталник «Muzyka Polska» (1934–1939) та «Chopin» (1937; вийшло тільки два числа), тематично пов'язаний із життям і творчістю видатного композитора. З інших доступних в ЛННБУ журналів заслуговують на згадку місячник «Chór» (1935–1939), присвячений хоровій музиці; два журнали з обсягу дидактики музики і співу – «Śpiew w Szkole» (1933–1939) і «Nowa Muzyka w Szkole» (1938); два місячники, присвячені сакральній музиці: «Śpiew Kościelny» (1896–1910, 1936–1938) та «Pismo Organistowskie» (1927–1928). Натомість технічним нововведенням звукозапису, таким великим тогочасним винаходам, як електричний фонограф, звукове кіно та радіо, присвятив свій вихід ілюстрований місячник «Dźwięk» (1931).

Із львівських музичних журналів до найважливіших належать такі: згаданий загальномузичний двотижневик «Wiadomości Artystyczne» (1897–1901), дуже рідкісний «Przegląd Muzyczny, Teatralny i Artystyczny» (1905–1906), який оприлюднював огляди мистецького руху і статті про музику, театр та мистецтво, а також тематично вузький двотижневик «Gazeta Muzyczna» (1912/20–1921).

Ще два журнали міжвоєнного періоду мали більше регіональний характер. Місячник «Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie» (1926–1934) відображав насамперед мистецьке й культурне життя Львова. У ньому, серед іншого, опубліковано статті, які репрезентували досягнення української культури⁵. Ще одним періодиком, який висвітлював події музичної культури Львова, був місячник «Echo» (1936/37). З інших часописів у фондах ЛННБУ зберігся рідкісний журнал «Głos Organistowski» (1903–1907), який вийшов у Стрию і висвітлював професійно-економічні справи органістів.

Решту колекції становлять журнали з інших центрів Польщі в нинішніх її кордонах. На увагу заслуговують три познанські періодики: щомісячний науковий журнал «Przegląd Muzyczny» (1925–1930), який уміщував статті з теорії, історії і різних питань хорової музики; зв'язкам музики й літургії багато місця надали один із надавніших польських журналів – місячник «Muzyka Kościelna» (1888–1902) та літературно-музичний місячник «Śpiewak» (1908–1924), первісно присвячений польській співочій творчості в Німеччині (до 1914 р.).

Із Катовиць, що мали своє помітне місце у музично-видавничій діяльності до 1939 року, походять такі місячники, як «Nuta Polska» (1925) і «Śląskie Wiadomości Muzyczne» (1937–1939), а також два журнали, присвячені музичній культурі Сілезії, а саме: призначений для співочих гуртів «Śpiewak» (1926–1939) і педагогічно-музичний журнал «Muzyka w Szkole» (1929–1933).

У менших обласних центрах виходили музичні журнали, що переважно висвітлювали тематику, пов'язану із сакральною музикою, як-от: у Ярославі – «Dwutygodnik Organistowski» (1893–1896) і «Przewodnik Cecyliński» (1902), у Ченстохові – «Kierownik Churów» (1927–1936), у Любліні – «Kronika Organistów

⁵ Напр. [Номери присвячені українській творчості]. Lwowskie Wiadomości Muzyczne i Literackie. 1934. № 80, 81

Diecezji Lubelskiej» (1930–1937), у Тарнові – релігійно-музичний місячник з нотним додатком «Nasanna» (1927–1934; від 1930-го – виходив у Варшаві) та два журнали з Перемишля – двомісячник органістів «Nasza Sprawa» (1930–1931) й аматорський музичний місячник «Orkiestra» (1930–1938).

Резюме. Польські мистецькі періодики у фондах ЛННБУ до 1939 року є репрезентативною збіркою, що з-поміж найповніших комплектів і найважливіших, зокрема наукових, видань містить приблизно 70% випущених назв. Більшість примірників зберігаються у трьох найважливіших передвоєнних бібліотеках Львова: Національному закладі ім. Осолінських, Бібліотеці Фондації Баворовських і Бібліотеці Наукового товариства імені Шевченка. Більшість періодики, яка має історично-наукову та художню вартість, на сьогодні доступна у цифрових копіях, які дають змогу опрацьовувати видання за посередництвом Інтернету⁶, включно з примірниками (числами, річниками, назвами), які відсутні у львівських книгозбірнях.

⁶ Електронна адреса; <https://fbc.pionier.net.pl/>

Інформація про авторів

Алексєєнко Майя Володимирівна (Одеса), завідувач відділу рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Антоник Ольга Василівна (Львів), кандидат філологічних наук, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та книжкової справи Української академії друкарства.

Антонюк Тетяна Дмитрівна (Київ), доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу зарубіжної українки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Баукова Анастасія Юрійвна (Львів), кандидат історичних наук, доцент кафедри археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Бондар Наталія Петрівна (Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Бондарець Олена Іванівна (Львів), асистент факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка.

Бродзь Олена Василівна (Вінниця), вчений секретар Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Волошенко Вікторія Олександрівна (Донецьк-Київ), кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Гарбузюк Майя Володимирівна (Львів), доктор мистецтвознавства, декан факультету культури та мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка.

Головата Лариса Володимирівна (Львів), доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу наукової бібліографії ЛННБ України ім. В. Стефаника.

Горак Яким Романович (Львів), кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії музики Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка, старший науковий співробітник Меморіального музею С. Людкевича у Львові.

Гринько Марія Олексіївна (Київ), завідувач науково-експозиційного відділу Музею книги і друкарства України.

Доброчинська Валентина Анатоліївна (Рівне), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Заболотна Наталія Валентинівна (Київ), кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Зубко Надія Несторівна (Львів), кандидат історичних наук, наук. співробітник відділу рідкісної книги ЛННБ України ім. Стефаника.

Ільків-Свидницький Микола Мирославович (Львів), кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Казакова Наталія Володимирівна (Київ), заслужений працівник культури, головний бібліограф науково-бібліографічного відділу Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого.

Каросва Тетяна Робертівна (Вінниця), доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Карліна Оксана Миколаївна (Луцьк), кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Качур Ірина Богданівна (Львів), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу рідкісної книги ЛННБ України ім. В. Стефаника.

Кебузинська Ксеня (Торонто), PhD, керівник Центру ресурсів Центральної і Східної Європи імені Петра Яцика.

Клименко Оксана Зіновіївна (Київ), кандидат історичних наук, завідувачка відділу наукових видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ковальчук Галина Іванівна (Київ), доктор історичних наук, директор Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Коломисць Ольга Ігорівна (Львів), кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музикознавства та хорового мистецтва Львівського національного університету імені Івана Франка.

Кулаковська Тетяна Леонтіївна (Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Кушнірук Ольга Панасівна (Київ), кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник відділу музикознавства та етномузикології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

Ластовецька-Соланська Зоряна Миколаївна (Львів), кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри історії музики Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка.

Листвак Галина Богданівна (Львів), кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри медіакомунікацій Української академії друкарства.

Луцький Олександр Іванович (Львів), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Матвійшин Ярослав Олексійович (Київ), кандидат фізико-математичних наук, проф. Міжнародної академії Сан-Маріно, раніше – Інститут математики НАН України, на пенсії.

Михалевич Віктор Вадимович (Київ), кандидат культурології, доцент Київського університету імені Бориса Грінченка.

Мудроха Валентина (Львів), кандидат наук із соціальних комунікацій ЛННБ України ім. В. Стефаника.

Мурашко Олена Сергіївна (Одеса), завідувач інформаційно-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Новаковський Ришард (Вроцлав), старший кустош, Національний заклад ім. Оссолінських.

Новосад-Лесюк Христина Назарівна (Київ), аспірантка кафедри театрознавства Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого.

Пасічник Володимир Петрович (Львів), кандидат мистецтвознавства, доцент, науковий співробітник ІДБМР ЛННБ України ім. В. Стефаника.

Пашук Володимир (Львів), кандидат історичних наук, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Полякова Юліана Юріївна (Харків), головний бібліограф, Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Прищепя Олена Петрівна (Рівне), доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету.

Ренн Ольга Михайлівна (Львів), кандидат наук із соціальних комунікацій, Українська академія друкарства.

Седляр Олександр Володимирович (Львів), кандидат історичних наук, вчений секретар Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Сивошіп Володимир Степанович (Львів), кандидат мистецтвознавства (PhD), доцент кафедри хорового та симфонічного диригування Львівської національної музичної академії імені М. В. Лисенка.

Сокур Олена Леонідівна (Київ), кандидат наук із соціальних комунікацій, завідувачка відділу науково-методичної роботи Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Солоіденко Галина Іванівна (Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Супронюк Оксана Костянтинівна (Київ), кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Тимошенко Леонід Володимирович (Дрогобич), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Ткачук Ольга Богданівна (Вроцлав), кандидат філологічних наук, Національний заклад ім. Оссолінських.

Федорова Марина (Полтава), завідувач відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського.

Федчук Олександр Миколайович (Луцьк), кандидат історичних наук, проректор з наукової роботи Волинської духовної семінарії УПЦ.

Ферендович Мар'яна Василівна (Львів), кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри музикознавства та хорового мистецтва факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка.

Хома Іван Ярославович (Львів), кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії, музезнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка».

Ціборовска-Римарович Ірина Олегівна (Київ), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Чучман Василь Мар'янович (Львів), асистент кафедри музикознавства та хорового мистецтва Львівського національного університету імені Івана Франка.

Шандра Валентина Степанівна (Київ), доктор історичних наук, професор, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України.

Шустова Юлія Едуардівна (Москва), кандидат історичних наук, Російський державний гуманітарний університет; Російська державна бібліотека.

Якубова Тетяна Анатоліївна (Київ), кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Franczyk-Cegła Agnieszka (Wrocław), doktor, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Gyidel Ernest (Alberta), PhD, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta.

Konopka Maria (Kraków), doktor habilitowany, emerytowany pracownik Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie.

Matwijów Maciej (Wrocław), doktor habilitowany, prof., Uniwersytet Wrocławski.

Petišková Dagmar (Praha), PhD, vedoucí oddělení bibliografie, Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského.

Rusińska-Giertych Halina (Wrocław), doktor habilitowany, Uniwersytet Wrocławski, Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa.

Savický Petr (Praha), knihovník, Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského.

Sidorowicz-Mulak Dorota (Wrocław), doktor, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Walecka-Rynduch Agnieszka (Kraków), doktor habilitowany, prof., Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie.

Walecki Waław (Kraków), doktor habilitowany, prof., Uniwersytet Jagielloński, Wydział Polonistyki, Katedra Historii Literatury Staropolskiej.

ЗМІСТ

Історія видавничого руху XVI–першої половини XIX століття

<i>MATWIJÓW Maciej</i> Funkcjonowanie książki rękopiśmiennej na Rusi Czerwonej w XVI–XVIII w. na przykładzie zbiorów materiałów życia publicznego.....	3
<i>ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ Микола</i> «Silvarum libri» Публія Папінія Стація як книжковий артефакт пізнього Відродження (на матеріалі НБ ЛНУ ім. І. Франка).....	7
<i>БОНДАР Наталія, ШУСТОВА Юлія</i> Оправи Острозької Біблії 1581 року й рукописів Іоанна Златоуста в контексті дослідження палітурної справи останніх десятиліть XVI століття.....	12
<i>ТИМОШЕНКО Леонід</i> Руський видавничий рух у Львові й Вільні в добу Берестейської унії: порівняльна характеристика.....	17
<i>WALECKI Wacław, WALECKA-RYNDUCH Agnieszka</i> Simonis Starovolsci[i] Scriptorvm Polonicorum 'EKATONTA 'Σ, seu centvm illvstrivm Poloniae scriptorum elogia et vitae Stare i nowe spojrzenie.....	20
<i>FRANCZYK-CEGŁA Agnieszka</i> Zasób typograficzny i produkcja drukarska dobromilskiego warsztatu Jana Szeligi (–ok. 1637).....	27
<i>ТКАЧУК Ольга</i> Примірники видань із новгород-сіверської та чернігівської друкарень Лазаря Барановича у збірці Національного інституту ім. Оссолінських.....	31
<i>ЗАБОЛОТНА Наталія</i> Видавничий репертуар Унівської друкарні XVII–XVIII ст.: тематика, мова, вимоги часу.....	35
<i>МАТВІЙШИН Ярослав</i> Джерела до історії математичних наук у книгозбірнях Львова (до 1850 року).....	37
<i>КАЧУР Ірина</i> Видавничі містифікації Шліхтинів, родини львівських друкарів XVIII століття.....	44
<i>ЦИБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ Ірина</i> Доповнення й уточнення до репертуару видань друкарні Бердичівського монастиря босих кармелітів (1758–1844).....	49
<i>SIDOROWICZ-MULAK Dorota</i> Zelman Igel i Ossolineum. Współpraca z lat 1840–1870.....	53

Видавничий рух як виразник суспільних ідей і процесів

<i>ШАНДРА Валентина</i>	
Видавничі практики земств українських губерній Російської імперії.....	57
<i>ПРИЩЕПА Олена</i>	
Навчальні заклади і книжкова культура міського простору Правобережної України (друга третина XIX століття): вектори взаємодії.....	61
<i>КОНОРКА Maria</i>	
Funkcjonowanie lwowskich wydawców doby autonomii w świetle ich korespondencji zawodowej.....	63
<i>СЕДЛЯР Олександр</i>	
Галицькі календарі середини XIX століття в оцінці української преси.....	68
<i>Оксана КАРЛІНА</i>	
Видавнича продукція Волинського губернського статистичного комітету кінця XIX–початку XX століття.....	71
<i>ВОЛОШЕНКО Вікторія</i>	
Агатангел Кримський про українську друковану продукцію московських лубочних видавців.....	75
<i>ПАШУК Володимир</i>	
Особливості видавничої діяльності Товариства «Просвіта».....	79
<i>ХОМА Іван</i>	
Видавнича діяльність Січових стрільців у 1920–1922 роках.....	83
<i>ДОБРОЧИНСЬКА Валентина</i>	
Українська навчальна література 1921–1939 років як джерело до вивчення історії шкільництва (за фондами Державного архіву Рівненської області).....	85
<i>ФЕДЧУК Олександр</i>	
Журнал «За Соборність» (1932–1935) – друкований орган Товариства ім. митрополита Петра Могили.....	87
<i>МИХАЛЕВИЧ Віктор</i>	
Особливості пропагандистських карикатур виховного характеру на шпальтах харківського сатиричного часопису «Червоний перець» (1920–1930-ті роки).....	90
<i>GYIDEL Ernest</i>	
A «Blood Loss» to the Ukrainian Nation: Discussions of Mixed Marriages in Krakivski Visti (1943).....	94
<i>ГИЙДЕЛ Ернест</i>	
«Опуст крови» української нації: дискусії про змішані шлюби у «Краківських вістях» (1943).....	97

ГОЛОВАТА Лариса

«Холмська земля» як виразник самоврядних ініціатив
холмсько-підляського регіону в роки Другої світової війни.....100

КАРОЄВА Тетяна

Обласні книжкові видавництва у світлі хрущовської відлиги
(на прикладі Вінницької області 1955–1964 рр.).....105

ЛУЦЬКИЙ Олександр

«Торжество історичної справедливості.
Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель
в єдиній Українській радянській державі» (Львів, 1968):
з історії видання колективної монографії.....109

Видавничий рух і книжкова культура: територія взаємодії

АНТОНІК Ольга

Книжкова культура як синтез книгознавчої теорії
та видавничої практики.....114

ЛИСТВАК Галина

Сучасні трансформації видавничих заходів:
творення «нової нормальності» та «нової близькості».....118

РЕНН Ольга

Потенційний асортимент сучасної «музейної книгарні»:
науково-популярні та дитячі видання про митців і мистецтво.....122

АЛЕКСЄЄНКО Майя, МУРАШКО Олена

Видавнича серія «Розвиток науки в Одеському
національному університеті» як напрям популяризації
історичної та культурної спадщини.....125

ФЕДОРОВА Марина

Краєзнавчі бібліографічні посібники Полтавської
обласної універсальної наукової бібліотеки
імені І. П. Котляревського (2017–2021).....129

ЗУБКО Надія

Український буквар у роки Другої світової війни:
видавничий, дидактичний та ідеологічний складники.....131

АНТОНЮК Тетяна

Видавнича продукція Української вільної академії наук у США
з фонду відділу зарубіжної україніки Національної
бібліотеки України імені В. І. Вернадського.....136

СУПРОНЮК Оксана

- Спадщина Лесі Українки у видавничих проєктах
української еміграції США.....140

ЯКУБОВА Тетяна

- Популяризація й дослідження культурної спадщини
з фондів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства НБУВ на сторінках «Бібліотечного вісника»
і «Рукописної та книжкової спадщини України».....143

Світ мистецтва, театру й музики у видавничому втіленні*ГАРБУЗЮК Майя*

- Театральні джерела видання
«Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego» (Львів, 1833).....147

RUSIŃSKA-GIERTYCH Halina

- Świat teatru i muzyki a lwowski repertuar wydawniczy
końca XVIII i początku XIX wieku.....150

ПОЛЯКОВА Юліана

- Видавнича діяльність харківських театрів 1920–1940-х років.....153

НОВОСАД-ЛЕСЮК Христина

- Театральна критика про музику до вистав львівських театрів (1945–1955).....157

ГОРАК Яким

- Співпраця Станіслава Людкевича і Северина Сапруна
у виданні часопису «Боян» у 1929–1930 роках
(на матеріалах епістолярію).....160

ФЕРЕНДОВИЧ Мар'яна

- Діяльність Львівського співочого товариства «Бард»
у відгомоні преси.....163

КОЛОМИЄЦЬ Ольга

- Хасидські нігуни з Правобережної України та Східної Галичини
в дослідженнях та виданнях: український та світовий контексти
(за результатами Міжнародного українсько-ізраїльського проєкту
«Нігун хасидів на Правобережній Україні та Східній Галичині:
між питомими та напливовими звуковими ландшафтами»).....166

ЧУЧМАН Василь

- Друкована та рукописна хорова спадщина Євгена Козака.....170

СИВОХІП Володимир

- Видавнича діяльність Львівської Спілки композиторів 1990-2000 років
як продовження видавничих традицій Союзу українських
професійних музик у Львові.....172

ПАСІЧНИК Володимир

- Корпус «Українські народні мелодії (1967–1996)»
за редакції Зіновія Лиська: джерела впорядкування.....176

БОНДАРЕЦЬ Олена

- Лідія Ніколаєва: деякі аспекти видавничої діяльності.....183

ЛАСТОВЕЦЬКА-СОЛАНСЬКА Зоряна

- Нотні видання творів Миколи Ластовецького
в аспекті забезпечення репертуарних потреб сьогодення.....186

КУШНІРУК Ольга

- Монографія Вадима Ракочі як приклад
музикознавчого вектора діяльності ніжинського видавництва.....188

**Видавнича продукція та фондові колекції бібліотек і музеїв
як засіб збереження і популяризації історичної та культурної спадщини**

KIEBUZINSKI Ksenya

- University of Toronto (1890s–1950s):
Breaking Free of Anglo- and Soviet-Publishing.....192

КЕБУЗИНСЬКА Ксеня

- Університет Торонто (1890–1950-ті):
поза межами англomовного та радянського книговидання.....196

КУЛАКОВСЬКА Тетяна

- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
як науково-видавничий центр: напрями діяльності,
тематико-видова структура видавничої продукції.....200

PETIŠKOVÁ Dagmar, SAVICKÝ Petr

- Projekt zpracování a digitalizace učebnic pro základní a střední školy
Podkarpatské Rusi (1919–1939) z fondů Národního pedagogického muzea
a knihovny J. A. Komenského v Praze.....204

ПЕТИШКОВА Дагмар, САВИЦЬКИЙ Петро

- Проект опрацювання й оцифрування підручників для початкових та середніх шкіл
Підкарпатської Русі (1919–1939) із фондів Національного педагогічного музею та
бібліотеки імені Я. А. Коменського у Празі.....207

КОВАЛЬЧУК Галина

- Видавнича продукція Інституту книгознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.....210

СОЛОІДЕНКО Галина

- Бібліотеки наукових установ НАН України
на сторінках довідкових видань.....213

БАУКОВА Анастасія

- Видавнича діяльність Керченського історико-археологічного музею.....216

БРОДЗЬ Олена

Видавнича діяльність Вінницького обласного краєзнавчого музею
як спосіб взаємодії із соціумом.....220

КАЗАКОВА Наталія

До проблеми створення та впорядкування
«Матеріалів до Зведеного каталогу українських
періодичних видань з-поза меж України».....223

МУДРОХА Валентина

Видавнича діяльність Львівської національної наукової бібліотеки
України імені В. Стефаника (2016–2021).....225

ГРИНЬКО Марія

Українське видавництво в Катеринославі (1916–1925):
діяльність та видання у фондовій колекції МКДУ.....230

КЛИМЕНКО Оксана, СОКУР Олена

Бібліотечна наука, освіта, практика
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
в іменах (за матеріалами журналу «Бібліотечний вісник»).....234

НОВАКОВСЬКИЙ Ришард

Світ мистецтва, театру й музики у польських часописах (1801–1939)
з фондів Львівської національної наукової бібліотеки України
імені В. Стефаника: огляд видань.....237

Інформація про авторів.....244

Для нотаток

Наукове видання

Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти:
доповіді та повідомлення II Міжнародної наукової конференції

Науковий редактор
Лариса Головата

Редактор-упорядник
Володимир Пасічник

Редактор
Людмила Ільницька

Дизайн обкладинки
Олександри Квик

Комп'ютерне верстання *Володимира Пасічника*